

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Ruilexemplaar

Exemplaire d'échange

BTNG

NIEUWE REEKS DEEL LVII GENT 2003

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Bestuur:

Voorzitter:

Em. Professor Dr. RAOUL VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitter:

Em. Professor Dr. ANTOINE DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Secretaris-penningmeester:

Prof. Dr. MARC BOONE, Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000

Redactiesecretaris:

Dr. JOHAN DAMBRUYNE, Monte Carlolaan 33, 1190 Brussel

Ere-bestuursleden:

Dr. JOHAN DECAVELE, Dienst Culturele Zaken Stad Gent, Veldstraat 82, 9000 Gent
Prof. Dr. HILDE DE RIDDER-SYMOENS, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Bestuursleden:

Lic. LEEN CHARLES, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent
Prof. Dr. GITA DENECKERE, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent
Lic. MARIE CHRISTINE LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Gelieve e-mail correspondentie te richten aan Prof. Dr. Marc Boone
(Marc.Boone@UGent.be) of Dr. Johan Dambruyne (johandambruyne@yahoo.co.uk)

Ontwerp kaft: Nina Hoste

Afbeelding kaft: Majesteitszegel van Filips IV de Schone, koning van Frankrijk. Dit zegel was in gebruik vanaf november 1285, oudste bewaarde afdruk dateert van februari 1286, de jongste van november 1314 en was aan het 'charter van Senlis' aangehecht (M. Dalas, *Corpus des sceaux français du Moyen Age. Tome II: les sceaux des rois et de régence*, Parijs, 1991, p. 166).

Lidmaatschap:

€ 18,75 jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: € 21,25.

(te storten op de rekening van de Maatschappij: 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en van de Provincie Oost-Vlaanderen

ISSN: 0779-8482
D/2004/2514/2

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LVII

GENT 2003

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LVII

INHOUD

Marc BOONE, Het 'charter van Senlis' (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)	1
Jacoba VAN LEEUWEN, Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw	47
Johan DAMBRUYNE, De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent	71
Jos MONBALLYU, Heksen, hun burens en hun vervolgers in de Leiestreek. Een sociale benadering van de heksenprocessen te Olsene en Dentergem in 1660-1670	123
Tom DE PAEPE, Oost-Vlaamse mannen met een handicap: een sociaal-demografisch onderzoek en een levenslopanalyse op basis van de conscriptieregisters (1807-1809 en 1846)	185
Dominiek DE MEESTER, De Gentse Burgerwacht 1830-1848. Een "papieren geschiedenis"	223
Marianne LIPPENS, Juryverslag Cultuurprijs 2002 van de stad Gent voor historisch onderzoek	261
Sas VAN ROUVEROIJ, Toespraak naar aanleiding van de uitreiking van de Cultuurprijs 2002 van de stad Gent	263
Marc BOONE, Laudatio Daniël Lievois, laureaat Cultuurprijs 2002 van de stad Gent	267
Daniël LIEVOIS, Dankwoord	273
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN en Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2002-2003	279
Naamindex bibliografie van de geschiedenis van Gent	323

Adressen van medewerkers aan dit nummer:

Marc Boone, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Johan Dambruyne, Monte Carlolaan 33, 1190 Brussel

Dominiek De Meester, Pol De Vischstraat 20, 9050 Ledeborg

Tom De Paepe, Burg. Van Landeghemstraat 14, 9170 Sint-Gillis-Waas

Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000
Gent

Daniël Lievois, Sportstraat 442, 9000 Gent

Marianne Lippens, Dienst Culturele Zaken Stad Gent, Veldstraat 82, 9000
Gent

Valérie Meillander, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Jos Monballyu, Faculteit Rechten, K.U.Leuven Campus Kortrijk, E.
Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk

Jacoba Van Leeuwen, Afdeling Geschiedenis van de Middeleeuwen,
K.U.Leuven, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven

Sas Van Rouveroij, Stadhuis, Botermarkt 1, 9000 Gent

HET 'CHARTER VAN SENLIS' (NOVEMBER 1301) VOOR DE STAD GENT Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)¹

Prof.dr. Marc Boone
(Universiteit Gent)

In de hiernavolgende tekst staat een oorkonde, door de Franse vorst Filips IV in november 1301 in de stad Senlis (departement van de Oise) uitgevaardigd, vandaar de benaming 'charter van Senlis', centraal. Met deze tekst hoopte de Franse kroon die in het jaar 1301 het graafschap Vlaanderen bezet had en als direct onderdeel van het koninklijk domein bestuurde - de Vlaamse graaf, Gewijde van Dampierre was samen met enkele van zijn talrijke zonen gevangen gezet - de belangrijkste stad in het graafschap, Gent, aan zijn kant te krijgen. In Gent was het tijdens de voorafgaande decennia politiek zeer onrustig geweest. De stad werd politiek en economisch gecontroleerd door een sociaal gesloten oligarchie, het stadspatriciaat samengesteld uit de zogenaamde 'erfachtige lieden', die een monopolie op de politieke bestuursfuncties, de schepenmandaten, hadden uitgebouwd. Precies dit monopolie op rechtspraak en machtsuitoefening stond centraal in de pogingen van politiek uitgesloten groepen, burgers die niet tot de erfachtigen behoorden en ambachtslieden, om inspraak en formeel enkele zitjes in de schepenbank te verwerven. Met zijn compromis hoopte Filips IV de voor zijn zaak gewonnen erfachtigen en de opkomende sociale groepen te paaien door een kiesprocedure voor te stellen, die weliswaar een indirecte en dus bij te sturen selectie inhield, maar ook voldoende vaag bleef om met de nodige flexibiliteit te worden toegepast. Als dusdanig vormt het 'charter van Senlis' een belangrijke stap in de ontwikkeling van het Frans-Vlaamse conflict dat een jaar nadien, in juli 1302, een voorlopig hoogtepunt in de Guldensporenslag zou kennen. De latere en uiteraard in

¹ Gebruikte afkortingen: ADN: Archives départementales du Nord (Lille, Frankrijk); ARA: Algemeen Rijksarchief (Brussel); BNF: Bibliothèque Nationale de France (Parijs, Frankrijk, département des manuscrits); BUG: Bibliotheek Universiteit Gent (handschriftenafdeling); KBB: Koninklijke Bibliotheek Albertina (Brussel); RAG: Rijksarchief te Gent; SAG: Stadsarchief Gent. Deze studie kadert in het onderzoek zoals uitgevoerd binnen het IUAP project (Interuniversitaire attractiepool - faze V, nr. 10) 'Urban society in the Low Countries, late Middle Ages - 16th century' gefinancierd door de Programmatorische Overheidsdienst (POD) Wetenschapsbeleid. Deels werd het voorbereidend onderzoek mogelijk gemaakt door een reiskrediet in het kader van de uitwisseling CNRS-Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap toegekend en aangewend in augustus 1999. Bij de redactie van deze tekst mocht ik zeer gewaardeerde adviezen ontvangen van dr. Elisabeth Lalou (IRHT-CNRS, Paris), en de collega's Th. de Hemptinne en W. Prevenier.

1301 niet te voorziene ontwikkelingen hebben er evenwel voor gezorgd dat de tekst uiteindelijk tot in 1540 het referentiekader zou vormen voor de selectie en organisatie van het cruciale element in het stedelijk politieke bestel, het schependom. De omschrijving 'stedelijke constitutie' is hier dus zeker op haar plaats.

Vandaar dat in wat volgt niet enkel aandacht zal uitgaan naar de concrete omstandigheden waarin de tekst werd geconcipeerd, waarbij zowel de politieke context als de ideologische achtergronden aan bod komen, maar eveneens zal worden stil gestaan bij de latere politiek reële en symbolische waarde van de tekst en van het voorwerp, de koninklijke oorkonde, zelf. Tenslotte wordt deze reeks van beschouwingen afgerond met een overzicht van de talrijke bestaande afschriften van beide bewaard gebleven originelen en met een kritische editie van deze, tot dusverre in moeilijk toegankelijke oudere of kwalitatief minderwaardige uitgaven ter beschikking staande tekst.

1. Gent anno 1301: een stad onder spanning

In de strijd die het graafschap Vlaanderen, tijdelijk verenigd rond de regerende dynastie der graven uit het geslacht van Dampierre, tegen de Franse kroon voerde in de jaren rond 1300 heeft de stad Brugge, terecht, zeer veel aandacht gekregen. Het waren immers bij herhaling de gebeurtenissen in Brugge, zeker in de eindfase van de strijd in het 'wonderjaar' 1302, die bepalend bleken voor de voorlopige uitkomst, en het waren bij herhaling de leiders van de Brugse milities van ambachtslieden, Pieter de Coninck en Jan Breydel die op het voorplan traden en de geest van weerstand belichaamden². Het zou verkeerd zijn, uit dit alles te concluderen dat de eerste stad van het graafschap, Gent, afzijdig bleef en dat daar helemaal geen bijdrage zou zijn geleverd aan het verloop van deze 'nationale strijd'. Deze omschrijving kreeg het conflict in toenemende mate nadat de geschiedschrijving tijdens de romantiek en aansluitend tijdens de wordingsfase van 'nationale' geschiedschrijving, zich toelegde op het aantonen van het bestaan van een nationaal besef in het verle-

² Zie het algemene overzicht van de aanloop en het verloop van de gebeurtenissen rond '1302' dat ik in de gelegenheidspublicatie n.a.v. het herdenkingsjaar 2002 publiceerde: M. BOONE, Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302, in: R.C. VAN CAENEGEM (red.), *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2002, pp. 27-77.

HET CHARTER VAN SENLIS

den³. Verwijzingen naar dit heroïsche nationale verleden werden bovendien tastbaar in het stedelijk landschap aangebracht, zo verscheen in Gent een standbeeld van Jacob van Artevelde op het meest centrale marktplein, in Brugge waren dit Breydel en De Coninck, de twee 'volkshelden' uit de strijd rond 1302⁴.

Deze indruk, Brugse betrokkenheid en Gentse afzijdigheid in 1302, is misleidend om meer dan een reden. Het volstaat er een der meest sprekende bronnen over het conflict, het relaas van de anonieme Gentse minderbroeder, sinds de editie van de tekst door de Franse historicus Frantz Funck-Brentano in 1896 bekend onder de misleidende benaming '*Annales Gandenses*' op na te

³ In de loop van de gelegenheidspublicaties die in 2002 het licht zagen en ook in de aanloop daar naartoe is zeer uitvoerig ingegaan op de manier waarop '1302' voor de ontwikkeling van een nationaal gevoel zowel in België als in Vlaanderen van belang was, tevens werd duidelijk gemaakt dat ook hier in sterke mate van een 'constructie' sprake is geweest. Zie: J. TOLLEBEEK, De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd, in: A. MORELLI (red.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Berchem, 1996, pp. 191-202 (vertaald uit de oorspronkelijke Franse editie, Brussel, 1995); V. LAMBERT, De Guldensporenslag van feitdivers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1838): de natievormende functionaliteit van historiografische mythen, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 115, 2000, pp. 365-391; J. TOLLEBEEK, De cultus van 1302: twee eeuwen herinneringen, in: R.C. VAN CAENEGEM (red.), *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2002, pp. 195-239 en J. TOLLEBEEK, T. VERSCHAFFEL, Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool, in: P. TRIO, D. HEIRBAUT, D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, pp. 183-205. Een aparte benadering waarbij de hele zaak onder meer vanuit Franstalig Belgisch oogpunt wordt bekeken biedt: *1302 revisité/herbekeken*, IMAVO (Masereelfonds), 2003 terzelfdertijd verschenen in het Frans als nummer 226 van de *Cahiers marxistes*. Een algemeen overzicht en kritische reflectie van de gelegenheidspublicaties die in 2002 en kort er na het licht zagen biedt P. HOPPENBROUWERS in het tijdschrift *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, ter perse jaargang 2004.

⁴ Wat niet impliceert dat het inplanten van het standbeeld in Brugge een evidente zaak was (net als de keuze voor Van Artevelde en tegen Karel V in Gent overigens), cf. M. BOONE, Van Heilig Bloed en Blanke Zwanen: omgaan met het middel-euws verleden in het Brugge van de 19de en 20e eeuw, een historiografische wandeling, in: J. ART, L. FRANÇOIS (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Enoo*, Band 1, Gent, 1999, pp. 117-132.

lezen⁵. In deze verhalende bron, die terecht door alle kenners van het gebeuren dat in 1302 culmineerde in de 'Guldensporenslag' als een der beste ooggetuigenverslagen wordt geroemd, komen de sociale en politieke spanningen in Gent uitgebreid aan bod⁶.

Een der aandachtspunten van de minderbroeder was de vernieuwing van de Gentse schepenbank. Deze bestuurders die naast de juridische macht, ook de dagelijkse politiek in de stad controleerden en tevens als wetgevers optraden - zo tekenden ze voor de stedelijke gebods- en verbodsbepalingen, de zogenaamde 'voorgeboden' - waren de kern van de publieke machtsuitoefening in de steden⁷. De toegang tot de sinds 1212 voor het eerst jaarlijks vernieuwde schepenbank in handen nemen was derhalve essentieel voor wie de ambitie

⁵ F. FUNCK-BRENTANO, *Annales Gandenses. Nouvelle édition*, Parijs, (coll. Picard), 1896, naderhand verscheen nog een editie en Engelse vertaling bezorgd door H. JOHNSTONE, *Annals of Ghent*, London, 1951 die evenwel de editie Funck-Brentano integraal herneemt. Voordien waren reeds verschillende andere edities (onder meer in de Monumenta Germaniae Historica door Lappenberg in 1859) verschenen, een overzicht biedt V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500. Chronicles written independently from 'Flandria Generosa'*, Gent, (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XIX), 1993, pp. 43-55. Een recente inschatting van de historiografische betekenis van de bron als uiting van stedelijke bekommernis voor het 'bien publique': M. BOONE, Der anonyme Minorit von Gent *Annales Gandenses*, in: V. REINHARDT (Hg.), *Hauptwerke der Geschichtsschreibung*, Stuttgart, 1997 (Kröners Taschenausgabe Band 435), pp. 14-17.

⁶ Een laatste heropflakking van het dispuut dat onder erudieten woedt over de waarde van de verhalende bronnen die ons over het verloop van de slag inlichten, biedt P. TRIO, Vlaanderen de Leeuw. Het relaas van de slag van Kortrijk opnieuw aan de bronnen getoetst, in: P. TRIO, D. HEIRBAUT, D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, pp. 81-110, de bevindingen van de auteur worden door de 'kenner terzake' van een vorige generatie, i.c. J. F. Verbruggen, fel gecontesteerd; de waarde van het getuigenis geboden door de auteur van de '*Annales Gandenses*' wordt evenwel niet in deze polemiek die zich, begrijpelijkerwijs maar niet geheel terecht op het verloop van de veldslag zelf toespitst, in twijfel getrokken. Dit geldt o.i. zo mogelijk nog meer voor de passages in de '*Annales*' waarin op de situatie in Gent in aanloop naar de dramatische ontknopning van het conflict wordt ingegaan.

⁷ Een recent overzicht van de stedelijke instellingen biedt J. DECAVELE, Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795), in: W. PREVENIER, B. AUGUSTYN (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997 (Algemeen rijksarchief, Studia 72), pp. 277-320. Voor de Middeleeuwen: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, [Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der Letteren, jaargang 52, 1990, nr. 133], pp. 33-56.

HET CHARTER VAN SENLIS

had enige controle op het handelen van Gent uit te oefenen⁸. In het reeds jarenlang aanslepend conflict tussen de graaf van Vlaanderen, Gewijde van Dampierre, en zijn Franse leenheer, koning Filips IV, was het Gentse schepenaamt dan ook een der aandachtspunten waarrond de strijd zich concreetiseerde. Het om beurt steunen door graaf en koning van een der stedelijke partijen, gemeen en patriciaat, had in 1301 wanneer koning Filips de graaf uit zijn ambt had laten ontzetten en, in de woorden van de Gentse minderbroeder, als direct heer '*tamquam novus princeps et immediatus dominus*' over het graafschap regeerde, tot een zeer verwarde situatie in de stad geleid⁹. Een ander kende een hoogtepunt toen de koning op 22 mei 1301 Gent bezocht en er zijn 'Blijde Intrede' hield. De vorst bleef tot en met 27 mei in de stad¹⁰. De schepenen hadden hem bij die gelegenheid zeer kostbare geschenken aangeboden, de minderbroeder noemt het ronduit indrukwekkende bedrag van 27.000 pond dat aan de geschenken, het bij die gelegenheid georganiseerde steekspel en de statiekledij van de politieke elite zou zijn gependeed¹¹.

⁸ In 1212 werd in Gent, ongeveer gelijktijdig met de andere grote Vlaamse steden, het principe van het jaarlijks vernieuwen van de schepenenbank, de zogenaamde 'annaliteit' voor het eerst toegepast in Atrecht in 1194, ingevoerd: M. BOONE, *Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14. bis 16. Jahrhundert. Verfassungsnorm und Verwaltungswirklichkeit im spätmittelalterlichen flämischen Raum am Beispiel Gent*, in: W. EHBRECHT (hg.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A, Band 34)*, Köln-Weimar-Wien, 1994, p. 25.

⁹ F. FUNCK-BRENTANO (ed.), *Annales Gandenses*, p. 13.

¹⁰ Een gedetailleerde reconstructie van de feiten biedt de studie van de uitgever der *Annales*: F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre*, Parijs, 1897 (anastatische herdruk door het Algemeen Rijksarchief, Brussel, 2002, in de reeks reprints nr. 211), p. 357-358. Wat de chronologie van de verblijfplaatsen van de vorst betreft, het traditionele itinerarium gepubliceerd in het *Recueil des Historiens des Gaules et de la France* (deel XXI, Parijs, 1855, door N. De Wailly en L. Delisle) kan sinds de recente publicatie van de hotelrekeningen en van de rekeningen van de 'Chambre aux deniers' van de koningen Filips III en Filips IV, bewaard op wastabletten, worden aangevuld en gecorrigeerd. Voor het Gentse verblijf zie: E. LALOU, *Les comptes sur tablettes de cire de la chambre aux deniers de Philippe III le Hardi et de Philippe IV le Bel (1282-1309)*, Parijs, 1994 (*Recueil des historiens de la France. Documents financiers et administratifs. Tome VIII*), p. 273-277 en 890.

¹¹ Bij ontstentenis van stadsrekeningen voor dit jaar is het onmogelijk zijn bewering te toetsen, wel kan ter vergelijking worden vastgesteld dat voor het jaar 1314-1315, het eerste waarvoor en zo goed als volledige rekening bewaard bleef (die echter maar 45 weken omvatte) de totale ontvangst 60.000 pond bedroeg: J. VUYLSTEKE (ed.), *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, eerste stuk, Gent, 1900, p. 64. Het Gentse steekspel, nochtans expliciet door de minderbroeder vermeld, ontbreekt in het overzicht terzake, dat wel een steekspel in aanwezigheid van de koning in Brugge in 1300 (sic, lees 1301) vermeldt: E. VAN DEN NESTE, *Tournois, joues, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen Age (1300-1486)*, Parijs, 1996 (*Mémoires et documents de l'école des Chartes* 47), p. 214.

Vermits de regerende schepenen deze buitengewone uitgave via de klassieke instrumenten van de indirecte belastingen, de assisen (de minderbroeder haalt daarbij aan dat deze belastingen door de Gentenaren het *'malam pecuniam'* – het slechte geld – werden genoemd) op de totaliteit van de Gentse bevolking wilden verhalen, leidde dit tot contestatie¹². Een olop van fiscaal ongenoeven waar de koning, vermoedelijk onervaren of met een geveinsde naïviteit (de minderbroeder stelt het enigszins dubbelzinnig *'quia jocundus et novus erat adventus ejus'*) op inging, tot groot ongenoeven bij de schepenen. In de verdere ontwikkeling van de houding van Gent tegenover de Franse koning en de Vlaamse graaf zou deze fiscale kwestie van het grootste belang blijven. Nog in het voorjaar van 1302 - de nieuwe schepenbank was toen voor het eerst in toepassing van het 'charter van Senlis' geïnstalleerd - zou de poging om alsnog, met goedkeuring van de Franse gouverneur Jacques de Châtillon, de indirecte belasting in te voeren om de uitgaven gedaan naar aanleiding van de koninklijke intrede te kunnen financieren, tot ernstige verstoringen van de publieke orde voeren¹³. Het kwam tot een veralgemeende werkstaking, een gewapend treffen rond het Gravensteen waarbij twee schepenen en een elftal andere patriciërs de dood vonden en uiteindelijk een onderwerping van de heersende oligarchie van 'erfachtigen' aan het 'gemeen'¹⁴. In een vidimus van 11 mei 1302 aanvaardde Jacques de Châtillon, die er alle belang bij had in die dagen eerst en vooral Brugge te pacificeren (in de dramatische dagen van 16-18 mei die op de 'Brugse Metten' uitliepen was Brugge eens te meer het brandpunt waar alle conflictlijnen samenliepen) en dus te vermijden dat de balorige Bruggelingen steun uit Gent zouden krijgen, een Gents voorstel tot regeling. In ruil voor een onderwerping aan de koning *'offrons communument a demorer de haut et de bas en nostre tres chier droiturier seigneur le roy'* bekomt Gent een vorm van pardon, de toezegging dat er geen represailles en confiscaties zullen volgen, maar ook dat de eerste twee schepenbanken van dertien schepenen elk, die in toepassing van het 'charter van Senlis' waren

¹² Over deze fiscale technieken en hun belang (de indirecte belastingen waren doorgaans verantwoordelijk voor het grootste deel van de inkomsten van een stad, gemiddeld 80%): H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel, 1934, pp. 197-219.

¹³ Over precieze datering blijf enige verwarring bestaan: de minderbroeder, doorgaans erg goed ingelicht en met inzicht in de beweegredenen die zijn tijdgenoten tot actie aanzetten maar zeer slordig als het op chronologische precisie aankomt, houdt het bij midden maart, daarin gevolgd door J. DUMOLYN, P. STABEL, Aan de zijlijnen van een conflict? Gent en het Gentse in 1302, in: P. TRIO, D. HEIRBAUT, D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, p. 57. Van Werveke daarentegen confronteert verschillende bronnen en stelt als datering 2 april 1302 voor: H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën*, p. 311.

HET CHARTER VAN SENLIS

gekozen, nooit meer in deze waardigheid konden worden herkozen¹⁵. Bij deze eerste crisis na het uitvaardigen van het bewuste kiesreglement in november 1301 was dit laatste hoe dan ook overleefd. Latere crisissen zullen aantonen dat dit niet altijd het geval is geweest, en dat het 'charter van Senlis' soms letterlijk, maar vooral op het punt van de concrete toepassing, in het middelpunt van de orkaan terecht zal komen. Voorlopig was dit, in 1302, nog niet zo. Deze gang van zaken onderlijnt de korte allusie die de minderbroeder op het charter maakt en waaruit toch het belang van de kiesbepalingen zoals vastgelegd in het 'charter van Senlis' voor de Gentse geschiedenis naar voren komt: '*tunc politia sive civilitas Gandensis mutata est*'¹⁶.

Het gebruik van deze termen '*politia sive civilitas*' wijst er, terloops, op, dat een grote interesse voor een op Aristoteles teruggaande visie op politieke organisatie, aanwezig was bij de Vlaamse stedelingen uit de vroege 14de eeuw¹⁷. Dat een vertegenwoordiger van een prominent in het Gentse landschap aanwezige bedelorde, de Franciscanen, dit discours verwoordt is niet

¹⁴ F. FUNCK-BRENTANO (ed.), *Annales Gandenses*, pp. 18-20.

¹⁵ De oorkonde, gegeven in Kortrijk, waar de Châtillon een leger tegen Brugge had samengetrokken bij F. DE POTTER, *Second cartulaire de Gand*, Gent, s.d., pp. 29-31 en bij TH. DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae inde ab anno 1296 ad usque 1325. Recueil de documents relatifs aux guerres et dissensions suscitées par Philippe-le-Bel, roi de France contre Gui de Dampierre, comte de Flandre*, Brugge, 1879, pp. 309-310.

¹⁶ F. FUNCK-BRENTANO (ed.), *Annales Gandenses*, p. 27, de minderbroeder plaatst een en ander wel andermaal in een onduidelijk chronologisch verband, vermits hij op het charter alludeert nadat hij de in mei 1302 te situeren 'Brugse Metten' heeft behandeld. Hij gaat ook in op de rol van zowel koning als gemeen '*modo ad petitionum communitatis*' en maakt duidelijk dat hier enkel op het charter van Senlis wordt gealludeerd, want handelend over de vervanging van de oude XXXIX door een tweeledige bank van dertien schepenen elk.

¹⁷ Uitgerekend in de steden, ook in de oude Nederlanden, was de discussie over de ideale bestuursvorm in de vroege 14de eeuw, een moment waarop maatschappelijke spanningen niet zelden op gang gebracht door een kantelende economie voor grote onrust en collectieve bevraging zorgden, aan de gang: U. MEIER, *Molte rivoluzioni, molte novità*. Gesellschaftliche Wandel im Spiegel der politischen Philosophie und im Urteil von städtischen Chronisten des späten Mittelalters, in: J. MIETHKE, KL. SCHREINER (ed.), *Sozialer Wandel im Mittelalter. Wahrnehmungsformen, Erklärungsmuster, Regelungsmechanismen*, Sigmaringen, 1994, pp. 174-176. Voor de Nederlanden is nog veel onderzoek over dit thema te verrichten, o.m. uit de hoek van interdisciplinaire samenwerking met medio-neerlandici vallen vernieuwende impulsen te verwachten, cf. de diverse bijdragen aan de verzamelbundel van J. REYNAERT (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1994 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen IX).

verwonderlijk¹⁸. Men vergete ook niet dat de *'Ethica Nicomachea'* en *'Politeia'* Aristoteles' invloedrijkste politieke geschriften uitgerekend circa 1250-1260 door twee andere prominente met bedelorden in verband te brengen intellectuelen, de Engelsman en met de Franciscanenorde verbonden Robert Grosseteste en de Vlaamse dominicaan Willem van Moerbeke uit het Grieks werden vertaald. Ook de geschriften van Thomas van Aquino (1224/25-1274), de *'maître à penser'* en intellectueel referentiepunt in deze periode stonden onder directe invloed van Aristoteles' gedachtegoed. Circa 1302 is het conflict tussen paus en vorst (dit keer niet de Duitse keizer zoals in het verleden, maar de Franse koning Filips IV) brandend actueel en maken beide partijen gebruik van argumenten die ze aan de *'Aristoteles'* overlevering ontleen. Als go-between voor de verspreiding van deze denkbeelden, zowel in het milieu van intellectuelen en van bestuurders als van stedelingen gelden vertegenwoordigers van bedelorden, bijvoorbeeld de Augustijn Aegidius Romanus, docent in Parijs en auteur van een aan Filips IV opgedragen en zeer 'populair' geschrift *'De regimine principum'*. Aan de Parijse artes-faculteit doceerde de Luikse clericus Zeger van Brabant aan het einde van de 13de eeuw over de politieke geschriften van Aristoteles¹⁹. Bovendien zijn zowel de concrete modaliteiten van het kiesreglement, zoals dat in het charter wordt vastgelegd, als de context waarbinnen het tot stand kwam in verband te brengen met het principe *'quod omnes tangit ab omnibus tractari et approbari debet'*. Deze stelling, als dusdanig afkomstig uit het Romeins recht, kreeg onder meer in het milieu van de bedelorden een concrete toepassing en ruime verspreiding, wat een verbreiding in stedelijke context als formule van politieke zingeving erg plausibel maakt²⁰.

Het 'charter van Senlis' is een meesterlijke tactische zet gebleken van de koninklijke kanselarij, de 'pacificatie' van Gent werd er door gerealiseerd, de toegevingen waarmee de Châtillon kort nadien bij de eerste toetsing van de

¹⁸ Voor de verspreiding en commentaar van de denkbeelden van Aristoteles waren vooral vertegenwoordigers van Dominicanen en Franciscanen verantwoordelijk, over hun aanwezigheid in Gent: W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*, Brussel, 1987, (*Verhandelingen van de koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, jg. 49, nr. 121), pp. 202-206.

¹⁹ J. MIETHKE, Politische Theorie in der Krise der Zeit. Aspekte der Aristotelesrezeption im früheren 14. Jahrhundert, in: G. MELVILLE (ed.), *Institutionen und Geschichte. Theoretische Aspekte und mittelalterliche Befunde*, Köln-Weimar, 1992, pp. 161-162. Over de inwerking in Franse intellectuele en bestuurlijke kringen ook: J. COLEMAN, Some relations between the study of Aristotle's Rhetoric, Ethics and Politics in late thirteenth- and early fourteenth-century university arts courses and the justification of contemporary civic activities (Italy and France), in: J. CANNING, O.G. OEXLE, *Political thought and the realities of power in the Middle Ages. Politisches Denken und die Wirklichkeit der Macht im Mittelalter*, Göttingen, 1998, pp. 137-139.

²⁰ Zie de desbetreffende literatuur (Congar en Moulin) geciteerd in M. BOONE, *Städtische Selbstverwaltungsorgane*, p. 26.

HET CHARTER VAN SENLIS

bepalingen uit het charter aan de praktijk in mei 1302 instemde, deden de rest. Gent nam in de directe confrontatie tussen de Franse kroon en de stad Brugge een afwachtende houding aan en op het slagveld bij Kortrijk was de Gentse delegatie onder leiding van Jan Borluut geenszins in verhouding tot de reële slagkracht van de stad. Het optreden van Borluut en zijn volgelingen kan bovendien en met heel overtuigende argumenten, ook in de context van een interne afrekening en vetevoering waarbij Jan Borluut direct betrokken was, worden geïnterpreteerd²¹. Als bijkomend overtuigend argument stond de vorst Gent ook nog uitstel van schuldvereffening toe²².

Voor het thema van de politieke reorganisatie van de stad was 'het charter van Senlis' een voorlopig eindpunt na decennia van een grotendeels voor rechtbanken en vorstelijke raden gevoerde strijd om inspraak. Daarbij werden alle juridische en politieke drukkingsmiddelen, waaronder een beroep op de hoogste rechterlijke instantie binnen de Franse feodale ruimte, het Parlement van Parijs, ingezet. Het lijvige dossier met betrekking tot het politiek vervangen van het oude regime der XXXIX schepenen, politieke emanatie bij uitstrek van het bewind van de klassieke patriciërs, heeft reeds tot een imposante onderzoekstraditie en dito bronnenedities aanleiding gegeven²³. In wat volgt wordt dit dossier niet hernomen, wel wordt ingegaan op het voorlopige constitutionele sluitstuk van deze ontwikkeling, het nieuwe reglement dat de Franse koning in november 1301 verstreekte waarmee voortaan de Gentse schepenen dienden vernieuwd te worden en stellen wij een nieuwe, moderne editie van de tekst voor.

²¹ Tot deze conclusie komen ook J. DUMOLYN, P. STABEL, *Aan de zijlijnen van een conflict?*, p.56-58, 61-63. De vetevoering waarin de familie Borluut betrokken was, is recent behandeld in W. BLOCKMANS, *Een middeleeuwse vendetta. Gent, 1300*, Houten, 1989.

²² F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre*, p. 369.

²³ Een overzicht van de oudere bronnenedities (door L.-A. Warnkoenig, J. Vuylsteke, Th. de Limburg-Stirum, F. Funck-Brentano) biedt V. FRIS, *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle*, t. 1, Gent, 1907 (*Société d'histoire et d'archéologique de Gand, publication extraordinaire n° 2*), p. 7-9 en 105-106. Tot de monografische studies waarin de politieke en sociaal-economische geschiedenis van het Gentse stadspatriciaat centraal staan behoren: H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën*, pp. 42-68 en 293-311; F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s Gravenhage, 1938 (*Rijksuniversiteit te Gent, werken uitg. door de fac. van de wijsbegeerte en letteren, afl. 85*), passim en R. MÄRTINS, *Wertorientierungen und wirtschaftliches Erfolgstreben mittelalterlicher Grosskaufleute. Das Beispiel Gent im 13. Jahrhundert*, Keulen, 1976. Recentere syntheses over de periode bieden: W. PREVENIER, M. BOONE, *De 'stadstaat'-droom, (veertiende en vijftiende eeuw)*, in: J. DECAVELE (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad, Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, 1989, pp. 81-83.

2. Het 'charter van Senlis': stedelijke instellingen aan het werk

Een belangrijke vaststelling is ongetwijfeld dat het 'charter van Senlis' voor de stad Gent geen alleenstaand initiatief is. In hetzelfde jaar 1301 waarin hij als direct vorst over het graafschap Vlaanderen regeerde, heeft Filips IV de Schone, ook voor de stad Ieper een reglement met betrekking tot de vernieuwing van de schepenen uitgevaardigd. De gelijkenissen met de bepalingen voor Gent zijn frappant: de verkiezing gebeurde indirect, stad en landsheer stelden eerst een kiescollege aan, waarin ze elk even sterk vertegenwoordigd waren²⁴. Deze zes kiezers (in Gent waren er acht voorzien) dienden zich na hun aanduiding te isoleren om ofwel bij unanimitie of bij meerderheid vijf schepenen aan te duiden. Deze zouden op hun beurt acht collega's coöpteren, waardoor ook hier het totaal van dertien schepenen werd bereikt. Belangrijkste onderscheid met de oorkonde van Senlis voor Gent is wel dat het 'charter van Senlis' integraal gewijd is aan de moeilijkheden ondervonden bij de selectie van de Gentse schepenen, ten gevolge van het al jarenlang aanslepende conflict rond de oude schepenbank der XXXIX. Het Iepers reglement daarentegen wordt bijna terloops gepreciseerd in een plechtige oorkonde van koning Filips IV waarin de stad Ieper haar trouw aan graaf Gewijde, en dus weerstand tegen de koning, wordt vergeven en in algemene termen haar privileges bevestigd krijgt²⁵. De Ieperse bepalingen werden afgekondigd in naam van de vorst naar aanleiding van de jaarlijkse zitting van de 'renenghelle' in Rijsel in september 1301²⁶. Voor het Gentse kiesreglement liggen de gevoeligheden duidelijk anders. Dat de normaal in juli plaats grijpende zitting van het ambulante grafelijk domaniaal controle-orgaan de 'renenghelle' in 1301 later op het jaar plaats grijpt, is meer dan vermoedelijk aan het recente karakter van de Franse machtsvername toe te schrijven. In mei-juni van 1301 had Filips IV immers nog maar zijn 'Blijde Intredes' afgewerkt en het graafschap effectief in bezit genomen. Onmiddellijk daarna de administratieve geplogenheden zoals de organisatie van de 'renenghelle' verzorgen kan voor de Franse bestuurders, op zoek naar legitimatie en consolidatie van hun recente verworven machtspositie, niet de eerste prioriteit geweest zijn. Wel onder-

²⁴ Zie J. VAN LEEUWEN *De wisseling van de macht. Een onderzoek naar de betekenis van de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (1379-1493)*, Katholieke Universiteit Leuven, 2002, p. 190 (onuitgegeven doctoraat, een publicatie onder de titel *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper in de Middeleeuwen* wordt gepubliceerd door de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten).

²⁵ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier d'Ypres. Sources et développement de la coutume d'Ypres*, dl.2, Brussel, 1908, pp. 50-52.

²⁶ 'Actum apud Insulam in renegis. Anno Domini millesimo trecentesimo primo, mense septembris': L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes... d'Ypres*, dl.2, Brussel, 1908, p. 52.

HET CHARTER VAN SENLIS

lijnt het Ieperse reglement, analoog aan gelijkaardige maatregelen onder meer het aanstellen van Vlaamse baljuws, dat de koning zijn persoonlijk bestuur in Vlaanderen ter harte nam en zorgvuldig vermeed om zijn nieuwe 'Vlaamse onderdanen' voor het hoofd te stoten, door hen al te bruusk afwijkende administratieve geplogenheden op te leggen²⁷. De vorst was zelf niet aanwezig bij het uitvaardigen in Rijsel van het kiesreglement voor Ieper, een aanduiding te meer voor het als minder problematisch ervaren karakter van de ingreep in Ieper²⁸? Over Gent werd in Rijsel wel uitvoerig gepraat, zoals het 'charter van Senlis' in zijn narratio aangeeft: '*avons maintes fois par nous et par noz genz tretiés pleuseurs voies sus ce, et emprés moult de tretiéz la, Dieu merci, devant notre gent a Lille en noz renengues de Flandres qui offrèrent a rendre et faire droit entre les parties*'. Een verdere allusie op de onderhandelingen van Rijsel in het 'charter van Senlis' maakt duidelijk dat de dossiers daar werden aangeemaakt en in een definitieve vorm werden gegoten in aanwezigheid van de vorst, later in het jaar te Senlis²⁹. De Franse delegatie die in Rijsel tijdens de 'renenghelle' de belangen van de koning ging waarnemen is gekend, dank zij de rekeningen die voor dit deel van de regering van Filips IV bewaard zijn

²⁷ Over de 'renenghelle': R. MONIER, *Les institutions financières du comté de Flandre du XIe siècle à 1384*, Parijs, 1948, pp.58-61, recent : G. DECLERCQ, Kamer van Hoofdredeninge (12de eeuw-1795), in : W. PREVENIER, B. AUGUSTYN (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997 (Algemeen rijksarchief, Studia 72), pp. 171-187. Over het bestuurlijk optreden van de koning in Vlaanderen: F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre*, p. 369.

²⁸ Gedurende de maand september van het jaar 1301 verbleef de vorst in het westelijk gebied van zijn koninkrijk (in de huidige departementen Sarthe, Eure en Seine-Maritime), al verplaatste hij zich opnieuw in de richting van Parijs, Rijsel blijft evenwel volledig buiten het itinerarium: E. LALOU, *Les comptes sur tablettes de cire de la chambre aux deniers*, pp. 389-417.

²⁹ '*Les queles choses noz genz, qui la estoient, recurent pour nous et en nom de nous et de puis nul ne l'ait contredit ne dissenti, et nous a qui il appartient a metre sus ce remedies, volenz et desirranz metre pais en la dite ville et fin es descorz qui on esté entre les parties et pour ce que la dite ville laquelle nous avons moult a cueur puisse vivre*', deze passage bevestigt de gegevens uit het itinerarium : de koning was zelf niet in Rijsel, maar wel in Senlis aanwezig. Met dank aan E. Lalou die deze gegevens op basis van het in de loop van 2004-2005 te verschijnen nieuwe itinerarium van Filips IV de Schone bevestigde. De stelling dat de vorst persoonlijk de 'renenghelle' zou hebben voorgezeten is daarmee weerlegd: F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre*, pp. 364-365.

gebleven³⁰. Het is zonder meer een imposante delegatie te noemen: de bisschop van Auxerre Pierre de Mornay, de aartsbisschop van Narbonne Gilles Aycelin en kanselier Pierre Flote. De eerste is een der invloedrijkste prelaten, gespecialiseerd in delicate internationale onderhandelingen (Aragon, 1295, Engeland 1299), en rechterhand van kanselier Flote. Wanneer deze laatste sneuvelt in Kortrijk zal Mornay hem overigens opvolgen in de hoedanigheid van 'garde des sceaux'. Mornay zal bovendien als jurist, samen met zijn collega Aycelin, de Franse delegatie vorm geven die in 1305 het aan Vlaamse kant sindsdien beruchte verdrag van Athis-sur-Orge is gaan onderhandelen. Ook in het conflict tussen Filips IV en paus Bonifatius VIII speelt Mornay een belangrijke rol. Zo mogelijk nog invloedrijker is de intellectueel en man van de Kerk, Gilles Aycelin, terwijl kanselier Flote als edelman (heer van Revel in Auvergne) naast jurist en 'garde des sceaux' ook als militair zijn vorst in de annexatie van Vlaanderen (maar ook in diens conflict met de paus van Rome) daadwerkelijk heeft bijgestaan³¹. Vermoedelijk nam ook een vierde topfiguur, Pierre de Belleperche, jurist, oud professor aan de rechtenschool van Orléans en gevierd auteur van juridische tractaten (hij zal overlijden in 1308 nadat hij twee jaar voordien op zijn beurt tot bisschop van Auxerre was gewijd) deel aan de besprekingen³². Na de eerste bijeenkomst naar aanleiding van de 'reneghelle' van september 1301 te Rijsel is, zo leert de narratio van het 'charter van Senlis', verder overleg gepleegd '*les queles choses noz genz, qui la estoient, recurent pour nous et en nom de nous et de puis nul ne l'ait contredit ne dissenti*'. De laatste zinsnede doet veronderstellen dat nog adviezen

³⁰ Men treft geen aanduidingen aan in de uitgaven van de specifieke rekeningen (voor de oorlog in Vlaanderen en het hotel) omdat ze voor 1301 niet bewaard zijn, cf. R. FAWTIER, FR. MAILLARD, *Comptes royaux (1285-1314). Tome II : comptes particuliers et comptes spéciaux ou extraordinaires*, Parijs, 1954 (*Recueils des historiens de la France. Documents financiers t. III*), passim. Wel bewaard daarentegen zijn de 'comptes du trésor' waarin persoonlijke uitgaven, onkosten voor het functioneren van het hotel en voor diplomatieke zendingen en oorlogsvoering zijn opgenomen : J. VIARD, *Les journaux du Trésor de Philippe IV le Bel*, Parijs, 1940 (*Collection de documents inédits sur l'histoire de France*), p. XLVI (voor de Franse delegatie in september 1301 in Rijsel), kol. 754-755 voor de vermelding van de drie onderhandelaars die op 4 en 5 september namens de vorst 'ad partes Flandrie' getrokken zijn. In november 1301 krijgt de bisschop van Auxerre nog een bijkomende som uitbetaald '*pro fine compoti sui de via Flandrie ad parlamentum Insule, mense septembris CCCI^o : ibidem*, kol. 797.

³¹ Algemeen zie de talrijke verwijzingen naar de drie Franse onderhandelaars in J. FAVIER, *Philippe le Bel*, Parijs, Fayard, 1978 (passim) en PH. CONTAMINE, Flot(t)e, Pierre, in : *Lexikon des Mittelalters*, IV, München, 1989, kol. 595.

³² In alle geval was ook hij bij herhaling in Vlaanderen : '*Magister Petrus de Belle Pertica, pro fine compoti sui de duabus viis in Flandriam et altera ad dies Trecenses anno CCCI^o [15 oktober 1301] et pro vadiis, per XXXVI dies, usque ad octabas Omnium Sanctorum eodem anno*' : J. VIARD, *Les journaux du Trésor de Philippe IV le Bel*, kol. 801 (betaling op 16 november 1301). Over hem, cf. J. FAVIER, *Philippe le Bel*, passim.

HET CHARTER VAN SENLIS

zijn opgevraagd vooraleer de vorst zelf, begin november, in Senlis de zaak definitief heeft gemaakt. Indien deze interpretatie wordt gevolgd, is het mogelijk deze gang van zaken te koppelen aan de opvallende vermeldingen van vergoedingen uitbetaald aan Gentse poorters in de vorm van leningen ('*pro mutuo sibi facto de mandato regis*'), door Fr. Blockmans ook als steun aan politieke partijgangers in Gent geïnterpreteerd³³. De meeste betalingen (aan Mathijs van Sint-Baafs, Wasselin en Hendrik Van der Spiegele, Volker *de Campis*, Jan Willebart en Jan Uten Boomgaard) zijn medio oktober 1301 gedateerd, een laatste betaling, aan '*Ghilebertus de Curia, burgensis de Gandavo*' (Gilbert Utenhove) op 7 november 1301, daags na de uiterste datum voor het uitvaardigen van het 'charter van Senlis'³⁴. In alle geval, deze zeven leden van het oude stadspatriciaat, maakten deel uit van de zetelende schepenen op het ogenblik dat het 'charter van Senlis' diende geïmplementeerd te worden³⁵. Ze zullen bij de ernstige troebelen die in Gent in het voorjaar van 1302 uitbraken alweer politiek, sommigen ook fysisch, geëlimineerd worden³⁶. In de aanloop naar en in de dagen volgend op het uitvaardigen van het 'charter van Senlis' had de vorst er echter nog alle belang bij, wou zijn pacificatiepolitiek ten overstaan van Gent slagen, om uitgerekend deze figuren achter de toepassing van zijn nieuwe regelgeving te krijgen. Het lijkt voor de handliggend te zijn te veronderstellen, dat betrokkenheid bij het ontwerpen van een nieuw reglement voor de selectie van schepenen behoorde tot het geheel van beweegredenen die heel wat leden van de Gentse elite tot collaboratie met het Franse bewind hebben gevoerd³⁷.

Het 'charter van Senlis' is derhalve een met zorg voorbereide ingreep in de politieke organisatie van de grootste en van het oogpunt van de koning uit potentieel meest risicovolle Vlaamse stad. De tegenstelling, in de eerste plaats met betrekking tot de betrokkenheid van de vorst en zijn administratie, met

³³ Deze uitgaven bij J. VIARD, *Les journaux du Trésor de Philippe IV le Bel*, kol. 769, 770, 772, 788. F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, p. 371.

³⁴ Over deze Gilbert Utenhove: F. BLOCKMANS, Peilingen nopende de bezittende klasse te Gent omstreeks 1300. I: twee typen: Gilbert uten Hove en Wouter Van der Meere, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XV, 1936, p. 503.

³⁵ Zie de lijst van Gentse schepenen: F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, p. 465.

³⁶ Cf. supra (noot 15), deze politieke regeling die in een politieke eliminatie van de eerste volgens de bepalingen van 'Senlis' gekozen 26 schepenen voorzag, zal overigens in de overeenkomst van Gent met de Franse gouverneur, Jacques de Châtillon worden vastgelegd.

³⁷ De motieven waarom men in het graafschap Vlaanderen circa 1300 er voor koos de partij van de Franse koning te steunen zijn uiteenlopend, meestal van banaal materiële aard, maar vooral in Gent van een doorgaans complex karakter: W. PREVENIER, Leliaards en Klauwaards voor en na 1302. Loyayteit, collaboratie en opportunisme, in: P. TRIO, D. HEIRBAUT, D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, p. 138-159 (vooral hier 156).

het ongeveer gelijktijdige Ieperse reglement leert veel over wat in Gent voor de Franse bestuurders op het spel stond. Bij het Ieperse reglement was de vorst niet persoonlijk aanwezig, de teneur van de ruimere oorkonde waarin dit reglement vervat zit, een algemeen pardon, komt ook nog eens terug in een gelijkaardig stuk voor de inwoners van Pamele, dat eveneens tijdens de 'renenhelle' van september 1301 in Rijsel werd uitgevaardigd en lijkt een 'normale' bestuursdaad in de context van een recente machtswissel³⁸.

Met ingang van de regering van Filips IV is het ten andere niet meer noodzakelijk dat de koning zich ook op de plek bevindt van waaruit in zijn naam oorkonden worden uitgevaardigd³⁹. Onder de regering van Filips IV begint de Franse koninklijke kanselarij met het bijhouden van volwaardige kanselarijregisters, een late ontwikkeling in vergelijking tot wat in de pauselijke kanselarij of in die van de koningen van Engeland het geval was. De registratie is in deze aanvangsfase niet sluitend, noch volledig, wat verklaart waarom de twee stedelijke reglementen voor Ieper en Gent niet voorkomen in het desbetreffende kanselarijregister dat de jaren 1297-1303 omvat⁴⁰. Bij het systematisch doornemen van de regesten op de kanselarijregisters van Filips IV valt overigens op hoe relatief zeldzaam bepalingen en tussenkomsten met betrekking tot schepenbanken en hun functioneren en samenstelling zijn. Amper vier zaken zijn aanwijsbaar, die alle chronologisch in dat deel van de regering vallen dat na de Vlaamse oorlogen (1297-1305) dient gesitueerd. Wel hebben ze alle betrekking op schepenbanken die ofwel in het op basis van de vredesakkoorden van Athis-sur-Orge (1305) en Pontoise (1312) over te dragen Franstalig Vlaams gebied gelegen zijn, of toch tot de brede Vlaams-Picardische ruimte behoren, waar de relatie tussen lokale bestuursinstellingen en centrale macht al sinds de 'communale beweging' uit de 12de-13de eeuw problematisch was⁴¹. De in het licht van deze vaststelling twee 'vroege' reglementen, voor Ieper en Gent, ademen eenzelfde bekommernis van de Franse koning uit die aansluit bij een traditionele vorstelijke politiek terzake: een ontsporen van de communale oprispingen voorkomen en meteen de

³⁸ TH. DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae inde ab anno 1296*, pp. 307-309.

³⁹ G. TESSIER, *Diplomatique royale française*, Parijs, 1962, p. 293.

⁴⁰ Het gaat om register JJ 38 bewaard in de Archives Nationales in Parijs, een editie in regest vorm: R. FAWTIER, *Registres du Trésor des Chartes. Tome I, règne de Philippe le Bel*, Parijs, 1958, pp. 31-32.

⁴¹ Het gaat om zaken met betrekking tot de schepenen van Abbeville (1308), Douai (1311), Esquermes (Lille, 1312) en Viesville (Saint-Quentin, 1314): R. FAWTIER, *Registres du Trésor des Chartes. Tome I, règne de Philippe le Bel*, nrs. 850-51, 1407, 1821 en 2146. Voor de vredesverdragen van Athis en Pontoise: M. BOONE, *Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302*, pp. 72-75.

HET CHARTER VAN SENLIS

koninklijke greep op het bestuur in de steden bevestigen⁴². Het Ieperse reglement heeft weliswaar wat minder succes gekend, de meeste auteurs die zich met de verwarde evolutie van de Ieperse instellingen hebben ingelaten twijfelen, niet zonder redenen, aan de effectieve toepassing van het reglement van Filips IV. In de nacht van 29 op 30 november 1303 werden immers bij een volksoproer niet minder dan zeven schepenen en enkele raadslieden van de stad vermoord, waarna de graaf zijn invloed op de selectie van het politiek personeel herstelde⁴³.

Niet zo dus in Gent: het reglement voor vernieuwing van de stedelijke schepenbank door Filips IV in november 1301 in Senlis uitgevaardigd, heeft merkwaardig goed de tand des tijds doorstaan en heeft in al zijn inhoudelijke aspecten stand gehouden tot aan de fundamentele ingreep van Karel V in 1540, die in de zogenaamde 'Concessio Carolina' het wettelijk kader waarbinnen zijn geboortestad werd bestuurd, hervormd heeft⁴⁴. Enkel ten tijde van het institutionele en politieke intermezzo van de Calvinistische Republiek (1578-1584) werd naar de praktijk, zoals die tussen 1301 en 1540 was gegroeid teruggerepen, als onderdeel van de particularistische reactie die het centralisatiestreven van de Habsburgse vorsten wou terugschroeven en de oude orde uit de tijd van Van Artevelde in ere herstellen⁴⁵. Een fundamenteel vernieuwend aspect, het functioneren van twee schepenbanken van dertien schepenen elk die jaarlijks te vernieuwen waren, en die er voor verantwoordelijk zijn dat de bepalingen van 'Senlis' een fundamentele breuk voorstellen in vergelijking tot het voorafgaande regime van de *de facto* voor het leven aangestelde XXXIX, is zelfs tot het einde van het Ancien Régime van kracht gebleven, al werd met de jaarlijkse vernieuwing in de loop van de achttiende eeuw meer dan eens een loopje genomen⁴⁶. Het voorkomen van twee schepenbanken heeft zelfs de Franse revolutie en de annexatie bij Frankrijk overleefd, pas in 1816 werd het door het Hollandse bestuur afgeschaft.

⁴² Zie P. BOUCHERON, D. MENJOT, M. BOONE, *La ville médiévale*, in: J.-L. PINOL, *Histoire de l'Europe Urbaine. I de l'Antiquité au XVIIIe siècle*, Paris, Le Seuil, 2003, pp. 501-502. O. GUYOTJEANNIN, *Troisième partie (1060-1285)*, in: Ph. CONTAMINE (dir.), *Le Moyen Age. Le roi, l'Eglise, les grands, le peuple 481-1514*, (Histoire de la France politique), Paris, 2002, pp. 199-202.

⁴³ P. TRIO, *Bestuursinstellingen van de stad Ieper (12de eeuw-1500)*, in: PREVENIER, B. AUGUSTYN (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997 (Algemeen rijksarchief, Studia 72), pp. 337-338.

⁴⁴ Over het optreden van Karel V: M. BOONE, '*Le dict mal s'est espandu comme peste fatale*'. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. LIII, 2000, pp. 55-57 (voor het belang van de stedelijke charters en privileges).

⁴⁵ J. DECAVELE, *Bestuursinstellingen van de stad Gent*, p. 285.

⁴⁶ J. DECAVELE, *Bestuursinstellingen van de stad Gent*, p. 280-285 voor een overzicht van de evolutie en uitgebreide bespreking van de impact van de 'Concessio Carolina'.

Het fundamentele belang van de weerklank van 'Senlis' blijkt ook uit het feit dat bij de constructie van het collectief geheugen van de stad Gent, vastgelegd in de typische stedelijke vorm van eigen historiografie, de zogenaamde 'memorieboeken', het 'charter van Senlis' en de dan tot werking gebrachte twee schepenbanken, het vertrekpunt zijn voor de jaarlijkse lijsten van schepenen waarrond deze teksten zijn geconstrueerd. Analooq aan de organische groei van andere kroniekachtige verhalende bronnen, werden de jaarlijks voortgezette lijsten met namen van schepenen geleidelijk aan aangevuld met korte notities over als belangrijk geachte historische feiten die zich in hetzelfde jaar hadden voorgedaan. Vele van dergelijke handschriften werden door particulieren en families bijgehouden, maar ook het stadsbestuur hield een dergelijk officieel register bij dat op de griffie van de schepenen van de keure berustte⁴⁷. De naam 'memorieboek' waaronder deze documenten nu bekend staan, is andermaal een creatie van de eerste uitgever uit de 19de eeuw, in casu P. C. Van der Meersch, en vermoedelijk terug te voeren op een incipit van een der handschriften in het bezit van de Sint-Pietersabdij⁴⁸. In haar systematische analyse van dit type bron is Anne-Laure Van Bruaene niet minder dan 42 nog bestaande handschriften, waarvan er 23 uit de 14de-16de eeuw dateren, op het spoor gekomen⁴⁹. Ze vormen dan ook een Gentse variant op het in vele stedelijke landschappen van laatmiddeleeuwse Europa voorkomend verschijnsel van naar de eigen stad verwijzende historiografie, waarbij vaak (maar niet noodzakelijk, de regionale vorstelijke dynastie is doorgaans het alternatief) de eigen stedelijke instellingen als referentiepunt gelden⁵⁰. Dat het 'charter van Senlis' het officiële beginpunt was voor de aanmaak van de lijsten met namen van schepenen die de ruggengraat van elk memorieboek

⁴⁷ Doorgaans wordt hiervoor het momenteel in de collecties van het Bijlokemuseum bewaarde exemplaar aangezien (officieel geregistreerd als behorend tot de collecties van het stadsarchief: SAG, reeks 101, nr; 1), een in opdracht van het stadsbestuur aangelegd zeer verzorgd handschrift uit de 16de eeuw. Het oudst bewaarde 'memorieboek' dateert uit de 14de eeuw en is vermoedelijk het model geweest waarop het 'officiële' memorieboek zich heeft geïnspireerd: UBG, hs. 2554. Zie hierover ook de oudere studie van J. SCHEERDER, De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. XXX, 1976, pp. 39-40. Aan te vullen met wat voortaan als de studie over deze stedelijke geschiedschrijving moge gelden: A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, Gent, 1998 (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXII), pp. 339-342.

⁴⁸ Over dit type bron: A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken*, pp. 49-52.

⁴⁹ A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken*, p. 59.

⁵⁰ A.-L. VAN BRUAENE, S'imaginer le passé et le présent: conscience historique et identité urbaine en Flandre à la fin du Moyen Âge, in: H. BRAND, P. MONNET, M. STAUB (éd.), *Memoria, communitas, civitas. Mémoire et conscience urbaines en Occident à la fin du Moyen Age*, Sigmaringen, 2003 (*Beihefte der Francia*, 55), p. 167-180.

HET CHARTER VAN SENLIS

vormen, illustreert het constitutionele karakter dat ook tijdgenoten aan de tekst gaven.

Het grote succes van de bepalingen uit het 'charter van Senlis' ligt, zoals ik ook al elders uitgebreid heb geargumenteed, in het bewust vage karakter van de bepalingen⁵¹. In essentie wordt een reglement voor de verkiezing en het na de verkiezing van 26 schepenen opdelen in twee schepenbanken (keure en gedele) van deze 26 geselecteerden, vastgelegd. Als dusdanig reflecteert het 'charter van Senlis' de meeste gekende bepalingen die Franse koningen in de late Middeleeuwen met betrekking tot de selectie van politiek personeel in steden hebben uitgevaardigd: een door de hoogste politieke instantie, de vorst, bevestigde coöptatie binnen de regerende stedelijke elite⁵². De omstandigheden waarin het Gentse document tot stand is gekomen, namelijk als eindpunt van een reeds decennia aanslepende contestatie van een selectiesysteem dat tot een volledig vastgelopen plutocratisch regime, namelijk dat der XXXIX schepenen had geleid, hebben het hunne bijgedragen tot een zekere vaagheid in het eindproduct. Voeg daarbij de wel heel bijzondere omstandigheid van een recente 'direct rule' door de Franse kroon van een balorig en precies door stedelijke oppositie gekenmerkt graafschap en het recept voor een relatief vage tekst, waarin elke partij zich wel kon vinden, lijkt klaar. Zo draait alles rond het kiescollege van acht personen, vier aan te duiden door de stad, vier door de vorst. Deze '*prodes hommes*' mochten volgens de zowat overal geldende regels niet onderling verwant zijn tot in de derde graad, konden zelf geen schepenen worden in het onmiddellijk op hun optreden volgende jaar en dienden zich in volledige afzondering van hun taak te kwijten. Bij ontstentenis van eendracht kon een beslissing bij meerderheid van stemmen worden genomen. Wat te gebeuren stond in geval van staking van stemmen, was niet voorzien. Eens aldus 26 namen van kandidaat schepenen uit de bus zijn gekomen, worden ze in twee colleges van 13 elk ingedeeld. Het is dan aan de vorst of aan zijn vertegenwoordiger, doorgaans de baljuw, te beslissen welk van beide banken het komende jaar als schepenen van gedele, welke als de politiek meer gewicht hebbende bank van de keure zal fungeren. Is er geen vertegenwoordiger van de vorst aangeduid voor deze taak, dan is het opnieuw aan de acht kiesheren om, eventueel bij meerderheid, deze taakverdeling op zich nemen. Op het eerste gezicht heeft de vorst of zijn vertegenwoordiger meer kans dan de stedelijke elite om op het selectieproces te wegen. Hij kon immers twee keren het proces beïnvloeden: bij het aanstellen van zijn kiesheren en bij het definitief toewijzen van de bevoegdheden door uit te maken welk team van dertien gelukkigen welke schepenbank zou vormen, met de politiek zwaarder wegende bank van de keure als hoofdprijs. Het verklaart wellicht waarom in de herhaalde conflicten over het concreet selecteren van de schepenen de vorsten, vooral de Bourgondische hertogen bij herhaling zouden aandringen op

⁵¹ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 33-36.

⁵² Zie in het algemeen, de beschouwingen terzake van B. CHEVALIER, *Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle*, Paris, 1982, pp. 205-206.

het respecteren van de letter van de wet, in dit geval de letterlijke bepalingen zoals die in het 'charter van Senlis' te lezen waren. In de vrede van Gavere van 1453 heeft hertog Filips de Goede het nadrukkelijk over '*la forme et teneur du privilege du roy Philippe de l'an mil trois cens et ung*', wanneer hij de selectie van het Gentse politieke personeel ter sprake bracht, een der conflictlijnen naast het beter gekende fiscale dispuut over het al dan niet invoeren van een zoutgabelle, waar het in deze directe en militaire confrontatie tussen stad en vorst over ging⁵³. In de vrede van Cadzand, in 1492, volgende etappe in de confrontatie tussen stedelijk particularisme en vorstelijke centralisatie, zal deze eis nogmaals opduiken⁵⁴. Paradoxaal op het eerste gezicht, zal in de tussentijd meer bepaald in het specifieke 'grote privilege' voor Gent van 11 februari 1477 ook de stad aandringen op het volle respect van het charter van Senlis '*naer tinhoud van den privilege van den coninc Philips*' evenwel met deze belangrijke aanvulling '*also zij van ouden tijden gecostumeert hebben van doene*'⁵⁵. De privileges van 1477, waarvoor dit Gentse charter als een lokale aanvulling geldt, worden na lange tijd eerder negatief beoordeeld te zijn geweest, nu beschouwd als de eerste echte constitutionele tekst voor het geheel van de Nederlandse gewesten die door het optreden van de Bourgondische hertogen verenigd waren⁵⁶. Dat ook in dit corpus van teksten naar het 'charter van Senlis' wordt gerefereerd is van grote betekenis: het blijkt andermaal het referentiepunt te zijn, ook voor de stedelijke partij en het stedelijk particularisme, wanneer de netelige kwestie van de selectie van de schepenen ter sprake komt. Het valt op hoe gretig dit stedelijk particularisme zich, schijnbaar terloops, in zijn aanslepend conflict met de hertogen van Bourgondië beriep op een 'koninklijk' privilege. De ambitie waarmee de hertogen zelf een koningstitel nastreefden in concurrentie met hun koninklijke neven uit de heersende Franse dynastie der Valois, wordt daardoor uiteraard nog eens met haar falen geconfronteerd. Toch is de toevoeging en verwijzing naar de gewoontes 'costuimen' die zich in de loop der tijden op de concrete toepassing van het 'charter van Senlis' hebben geënt niet zomaar toevallig en zeker niet onschuldig. In de loop der veertiende eeuw, met onmiddellijke ingang in de jaren volgend op de Vlaamse overwinning van 1302, heeft zich namelijk de praktijk ontwikkeld om in de schepenbanken van alvast de grote Vlaamse steden ook ruimte te voorzien voor de vertegenwoordigers van

⁵³ Over de Gentse opstand tegen Filips de Goede, zie het boek van mijn leerling J. HAEMERS, *De Gentse Opstand 1449-1453*, Kortrijk 2004 (reeks *Standen en Landen CV*). Voor het citaat uit de 'vrede van Gavere': L.P. GACHARD, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, dl. 2, Brussel, 1834, p. 146.

⁵⁴ W.P. BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492 d'après des documents inédits*, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CXL, 1974, pp. 361-362 (art. 5).

⁵⁵ Editie van dit stuk door V. VANDER HAEGHEN, *La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne en 1477*, in: *Mélanges Paul Frédéricq*, Brussel, 1904, p. 276.

HET CHARTER VAN SENLIS

ambachten, die in de conflicten rond 1302 hun maatschappelijke en vooral politieke doorbraak hadden gerealiseerd. Deze praktijk is na decennia van sociale strijd en dito institutionele verwarring circa 1360 gestabiliseerd met in enkele gevallen een zeer gedoseerde vertegenwoordiging bestaande uit vaste plaatsen die voor bepaalde ambachten of voor groepen van ambachten vaak behorend tot eenzelfde economische sector (bouwsector, lederbewerking, confectie enz.) in elke schepenbank werden voorbehouden⁵⁷. In het geval van Gent was deze evolutie erg uitgesproken en leidde vanaf 1360 tot aan het ingrijpen van Karel V in 1540, tot het regime van de Drie Leden (poortერი, lid der 53 kleine neringen en lid van de weverij), dat op een vaste gedoseerde wijze de schepenbanken onder zich verkavelde⁵⁸. Uitgerekend daarin school de kracht van het 'charter van Senlis': het liet dergelijke interpretatie toe, of sloot ze in elk geval niet uit, wat verklaart waarom de stad ook zonder probleem het 'charter van Senlis' tot onderdeel van haar constitutioneel patrimonium maakte.

Over de toepasbaarheid van de notie 'constitutie' voor de Vlaamse steden is al heel wat inkt gevloeid. Van Caenegem besluit dat in tegenstelling tot Engeland, met de '*Magna Charta Libertatum*' van 1215 of van het hertogdom Brabant waar in opeenvolgende teksten, het zogenaamde Charter van Kortenberg (1312), gevolgd door de Blijde Inkomst (1356), de 'constitutionele' verhouding tussen heerser en onderdanen tentatief werd vastgelegd, het graafschap Vlaanderen voor 1477 geen vergelijkbare tekst met een 'universeel' karakter heeft zien tot stand komen⁵⁹. Vlaanderen evolueerde derhalve niet zozeer naar een rechtsstaat, maar experimenteerde in zijn woorden met 'het ideaal van de rechtsstad'⁶⁰. In dergelijke context worden aparte oorkonden die essentiële aspecten van het politieke en publieke leven regelen, de

⁵⁶ In de woorden van de recente uitgever van de teksten: W.P. BLOCKMANS, *La signification 'constitutionnelle' des privilèges de Marie de Bourgogne (1477)*, in: W.P. BLOCKMANS, (ed.), *1477. Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas*, Kortrijk, 1985 (*Standen en Landen, LXXX*), p. 506-514.

⁵⁷ W.P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. XL, nr. 90), pp. 72-81.

⁵⁸ Ik heb de werking van dit regime elders uitvoerig beschreven: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 36-93.

⁵⁹ Over dit verschil tussen Vlaanderen en Brabant, zie reeds: R. VAN UYTVEN, W. BLOCKMANS, *Constitutions and their application in the Netherlands during the Middle Ages*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLVII, 1969, pp.399-424 (ook herdrukt in de reeks *Studia Historica Gandensia*, nr. 124).

⁶⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Democratie en rechtsstaat in het twaalfde-eeuwse graafschap Vlaanderen*, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LXI, 1993, pp. 214-215. Zie ook in het algemeen zijn verzamelde opstellen over o.m. dit onderwerp: R.C. VAN CAENEGEM, *Law, history, the Low Countries and Europe*, Londen, 1994, passim.

'keuren' in de eerste plaats, maar ook reglementen betreffende de vernieuwing van politiek personeel, zoals het 'charter van Senlis' een surrogaat constitutie en worden ze dan ook als dusdanig in de politieke praxis beschouwd. Aldus geschiedde in de context van het conflict dat de stad Gent met de eerste Bourgondische hertog, Filips de Stoute, in de jaren 1400-1402 uitvocht. Alles draaide om de manier waarop bepaalde Gentse privileges aangaande het Gentse poorterschap werden geïnterpreteerd en de wijze waarop de hertog gemeend had dit te mogen doen. Het conflict steeg ten top nadat de stad een van de topambtenaren van de vorst, soeverein-baljuw Jacob van Lichtervelde had verbannen. Laatstgenoemde had kort voordien zelf een Gents poorter, Lieven Verpeerenzone, laten executeren zonder eerst de Gentse schepenen in deze zaak te kennen. In een proces-verbaal, opgemaakt op 26 maart 1401 ten behoeve van de Bourgondische administratie, wordt uitgebreid met alle details over de betrokken oorkonden en privileges (ook hun vormelijk uitzicht en de zegels) ingegaan op de manier waarop de Gentenaren aan een onderzoekscommissie bestaande uit gezanten van de Franse koning, Karel VI en van de hertog zelf, hun oorkonden in het Gentse belfort hebben getoond⁶¹. Tijdens de grote opstand van Gent tegen Filips de Goede werden, in 1451, door de 'revolutionaire' kapiteins van Gent verschillende eerbiedwaardige oorkonden en privileges processie-gewijs uit het stedelijk archief in het belfort gehaald en in vertaling voorgelezen en getoond aan de massa verzameld op de Vrijdagmarkt. Onder deze privileges, een oorkonde van Filips IV uit 1296 waarin deze beloofde Gent in bescherming te zullen nemen⁶². Een ander voorbeeld van hoe privileges ook vormelijk een symboolfunctie hadden in het concrete politieke bedrijf, biedt de episode van zowel de 'Koop van Vlaanderen' en het 'Calfvel' in 1539, dramatische hoogtepunten van de opstand van Gent tegen Karel V. In het eerste geval ging het om een 'invented tradition', een zogenaamd koninklijk privilege, in werkelijkheid onbestaand, dat op duistere wijze uit het stadsarchief zou verdwenen zijn, wat tot algemene opwinding en daden van repressie voerde. In het tweede geval gaat het om een gehaat stuk, want het resultaat van Karel V's Blijde Intrede van 1515, waarin hij de herbevestiging van zowel de vrede van Gavere (1453) als van Cadzand (1492) – twee officiële en reëel bestaande teksten die het stedelijk

⁶¹ Het proces-verbaal in kwestie is uitgegeven bij M. BOONE, Particularisme gantois, centralisme bourguignon et diplomatie française. Documents inédits autour d'un conflit entre Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et Gand en 1401, in : *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CLII, 1986, pp. 65-70. Het gaat onder meer om volgende oorkonden: het groot privilege van Gewijde van Dampierre uit 1297 en het bekende privilege voor Gent van koningin Mathilde uit 1191.

⁶² P. ARNADE, *Realms of Rituals. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*, Ithaca-London, 1996, pp. 110-111. De bewuste scene wordt door een tijdgenoot weergegeven, met uitgebreide parafrase in het Middelnederlands van de bewuste tekst (het Franse origineel bevindt in de charterverzameling van het Gentse archief, nr. 209): V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, dl. 1, Gent, 1901, p. 196.

HET CHARTER VAN SENLIS

particularisme gevoelig terugdrongen - liet vastleggen⁶³. Op 3 september 1539 werd het 'Calfvel' publiek door de twee Gentse overdekens en door twee schepenen in stukken gescheurd, waarna de massa zich van de restanten van de oorkonde meester maakte. Sommigen aten zelfs fragmenten van het 'Calfvel' op, anderen staken het als een politiek symbool op de hoed. Het in realiteit aantasten van oorkonden met een politiek niet correcte inhoud, was uiteraard geen Gents, laat staan een Vlaams verschijnsel, het behoorde in zekere zin tot het repertoire van opstandige bewegingen in de late Middeleeuwen en het Ancien Régime⁶⁴. Het zal tegen de achtergrond van dergelijke 'tradities' van opstandigheid en van het tastbaar maken van politieke opties, zo goed als geen verwondering wekken indien ook in de geschiedenis en het wedervaren van het 'charter van Senlis' gelijkaardige momenten opduiken. Vermits ze ook hun weerslag hebben gehad op zowel de tekstoverlevering als op de intrinsieke betekenis van de oorkonde, hebben we de twee meest dramatische episodes een aparte behandeling gegeven.

3. Het 'charter van Senlis' geconfirmeerd en gecontesteerd : 1313, 1469

Een eerste gelegenheid waarbij het 'charter van Senlis' in het vizier kwam van de politieke kemphanen die de stad Gent en het grafelijk gezag in de late Middeleeuwen hoe dan ook waren, deed zich voor in het jaar 1313. Kort voordien immers was in augustus 1311 een poging tot 'stadsgreep' van gezeten burgers, omschreven als de 'poortერი', in vele gevallen directe erfgenamen van de families van 'erfachtige lieden' die voor 1302 het politieke bedrijf in Gent hadden gedomineerd en gemonopoliseerd, neergeslagen door een alliantie van vollers en wevers. De toenmalige graaf, Robrecht van Bethune, was verplicht geworden met zijn medestanders de stad te ontvluchten, maar sloeg terug: de verzoening met Gent op 10 oktober 1311 voorzag een boete en een symbolische onderwerping van de stad aan de graaf. Een nieuwe instelling, de Raad van Vijftig, een aan de bestaande Grote Raad gegeven radicale invulling werd afgeschaft, net als het buitenpoorterschap⁶⁵. Het jaar daarop aanvaardde

⁶³ P. ARNADE, Privileges and the Political Imagination in the Ghent Revolt of 1539, in: M. BOONE, M. DEMOOR (eds.), *Charles V in Context: the Making of a European Identity*, Brussel, 2003 (VUB press, werken uitgegeven door de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent), p. 113-120.

⁶⁴ In Brugge bijvoorbeeld werd tijdens de opstand van 1411 het 'Calfvel' een fors gecontesteerde inperking van de stedelijke voorrechten daterend uit 1407 ook door ambachtsdekens met de tanden vermalen: J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Kortrijk, 1997, (*Standen en Landen, CI*), pp. 139-140. Algemeen: Y.-M. BERCÉ, *History of Peasant Revolts*, Ithaca (Cornell univ. press), 1990, passim en W. TE BRAKE, *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700*, Berkeley-London, 1998, passim.

⁶⁵ Voor deze episode zie: W. PREVENIER, M. BOONE, *De 'stadstaat'-droom*, p. 82-83 en V. FRIS, *Histoire de Gand*, Gent, 1913, pp. 60-61.

graaf Robrecht het voor hem ongunstige verdrag van Pontoise, waarin Vlaanderen de toezegging deed om voorlopig de Franstalige kasselrijen van Rijsel, Dowaaï en Oorschie aan de Franse kroon af te staan. Gent verklaarde zich op 31 juli 1313 akkoord met dit verdrag. Maar de Franse militaire dreiging was daarom niet weg en zou in de jaren 1313-1314 de geesten beheersen. In deze context heeft de graaf er, net als de Franse vorst in 1301, voor gekozen om alvast in de grootste stad van zijn graafschap de geesten niet nog meer te verhitten en de altijd delicate kwestie van de selectie van de nieuwe schepenen te regelen, door het 'charter van Senlis' in een plechtige publieke zitting te laten confirmeren. In een al even plechtig vidimus, gedateerd 1 december 1313, heeft hij aldus, bezorgd om wat hij in het bewuste stuk als volgt omschrijft: *'Pour ce ke aukunes gens, rewardans et pourquerans leur propre proffit singulier, ariere mettans le public utiliteit de no dicte ville de Gand et de tous inhabitants en icelle communement, se soient travellié et travaillent de rameneir le gouvernement delle ville a l'estat et poins anchiens des dix trenteneuf et de oster et abatre l'ordinance desus dite'* het charter van Senlis na uitvoerige consultatie laten bevestigen⁶⁶. Nadrukkelijk wordt daarbij gewezen op de gevaren die een eventuele terugkeer naar de situatie van voor 1301 inhield: *'pour chou ke nous trovons et veons en la dicte ordinance le proffit et l'utiliteyt de no ville et de noz gens desus dites, et ke nous veons aussi les descors, hayines et perils desus dis, ki dou gouvernement des trenteneuf avevoient au temps devant les guerres de Flandres les quels descors et perils seroient et sont encore au temps de orendroit apparans evidament de avenir autant et plus que devant se il estoient remis en leur point'*. Voor de tijdgenoten en direct betrokkenen, had het 'charter van Senlis' derhalve, in tegenstelling tot het gelijkaardige Ieperse privilege zijn deugdelijkheid in de concrete toepassingen van het vernieuwen van de schepenenbanken bewezen. De graaf neemt hier, in navolging van de Franse vorst zelf trouwens, zoals blijkt uit de arenga van het 'charter van Senlis' de bekommernis om het algemeen belang, in tegenstelling tot het particuliere belang *'leur propre proffit singulier'* over. Politieke orde wordt verbonden aan morele overwegingen: het nastreven van harmonie en algemeen welzijn staat voorop, burgerlijke idealen dus, die in dit tijdsgewricht van het midden van de 13de naar de vroege 14^{de}

⁶⁶ SAG, reeks 93, nr. 3, f° 105v°-106r°. Het vidimus wordt beschreven bij CH. L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand, sur le droit public et politique de la ville de Gand, depuis son institution en commune jusqu'au règne de Charles-Quint*, dl. 1, Gent, 1814, p. 183 die er in voetnoot aan toevoegt dat het stuk niet terug te vinden is, ofschoon 'porté sur la liste des chartres qui ont été déposées dans le Befroi de Gand'. Verder wordt het ook aangehaald bij L.A. WARNKOENIG, A.E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques*, dl. 3, Brussel, 1846, p. 130 (naar het Duitse origineel: *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahre 1305*, Tübingen, 1836, II, p. 63).

HET CHARTER VAN SENLIS

eeuw toe, zowel bij Italiaanse auteurs als Albertanus van Brescia als in 'vertaling en parafrase' in de middelnederlandse stedelijke literatuur opduiken⁶⁷. En dan volgt een zeer merkwaardige beschrijving van een publieke zitting waarbij, in aanwezigheid van de graaf op het Sint-Veerleplein voor het Gravensteen de hele Gentse politieke gemeenschap, in vergadering bij elkaar geroepen met publieke omroepen en klokkengelui, het 'charter van Senlis' aanvaardt en bevestigt en zich engageert om in de bepalingen van het charter de toekomstige procedure voor het selecteren van de Gentse schepenen vast te leggen⁶⁸. Het mondelinge karakter van het hele gebeuren kan verwondering wekken, het is geenszins een breuk met de traditie, maar verwijst naar zowel de wordingsgeschiedenis van een groot deel van de oude wetgeving, als naar een collectieve procedure die de hele stedelijke gemeenschap engageert⁶⁹. Politieke praxis is in de laatmiddeleeuwse steden overigens ook en vooral een zaak van mondelinge communicatie. Het publiek was uiteraard met de formule van de prediking vertrouwd, de bedelorden hadden op dat vlak de bestaande christelijke tradities nog verfijnd en vooral naar een stedelijk publiek uitgebouwd, maar ook in het puur politieke vlak was de mondelinge communicatie zeer nadrukkelijk aanwezig. Zowat alle grote stedelijke bewegingen van de vroege 14de eeuw werden door het optreden van stadstribunen gekenmerkt: Pieter De Coninck in Brugge, later Jacob van Artevelde in Gent, Etienne Marcel in Parijs of Cola di Rienzo in Rome. Politieke mobilisatie geschiedde in de grote middeleeuwse steden via het gesproken woord en het beheersen van een volksmassa⁷⁰.

Kon het 'charter van Senlis' in 1313, net als in 1301, nog uitdrukking geven aan gemeenschappelijke belangen van stad en vorst, dan lag dit ruim anderhalve eeuw en heel wat Bourgondisch 'staatsvormend' geweld later duidelijk anders. De militaire nederlaag van Gent tegen hertog Filips de Goede op het slagveld van Gavere, in 1453, had reeds duidelijk aangegeven waar de klemtoon voortaan lag. De publieke vernedering van de Gentenaren en de toren-

⁶⁷ J. REYNAERT, Geadresseerde en geïntendeerd publiek in de *Dietsche Doctrinale*, in: C. DE BACKER (ed.), *Cultuurhistorische caleidoscoop aangeboden aan prof. dr. Willy L. Braekman*, Gent, 1992, pp. 461-476.

⁶⁸ SAG, reeks 93, nr. 3, f° 105v^o-106r^o: '*A le parfin, nous eschevins et consaillieres et tous chiaus du commun grans et petis de no dicte ville de Gand, appelleis et assambles pour che publicement et sollempnelement par puble cri et son de clocke al usage et a le costume ke on a de eaus a apeleir et assambleir en teil cas ou samblaule sour le place devant no chasteil de Gand en le presence de nous a le requeste, prijere et supplication de eaus tous ensamble communement, nous nos assencimes a le dite ordenance estre et demourer perpetuelment de par nous en no dite ville*'.

⁶⁹ Voor het eerste aspect, cf. het recente overzicht van hoe en onder welke invloed wetgeving is tot stand gekomen in de geschiedenis der Lage Landen: J.-M. CAUCHIES, "Oyez et faites paix..." De Baudouin de Constantinople à Joseph II: six siècles de législation aux anciens Pays-Bas, in: *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres, 6e série, tome XIV*, 2003, pp. 287-292.

⁷⁰ M. BOONE, *Een verstedelijkte samenleving onder spanning*, p. 66.

hoge boete, samen gebracht in het stilaan bekende tweeluik van 'amende prouffitable' en 'amende honorable', maakten duidelijk dat, na Brugge in 1438, nu ook de grootste stad van het graafschap onder het juk van de Bourgondische machthebbers doormoest⁷¹. Bij de eerstvolgende directe confrontatie met de nieuwe, ambitieuze en op politieke communicatie verslingerde hertog Karel de Stoute, zou ook het 'charter van Senlis' als symbool van de stedelijke constitutie in de klappen delen. Op 28 en 29 juni 1467 hield de hertog zijn 'Blijde Intrede' in Gent. Deze intrede viel samen met een der meest uitgesproken manifestaties van stedelijke identiteit, de jaarlijkse processie van de lokale heilige bij uitstek, sint Lieven, wat voor heel wat politieke heibel zorgde⁷². De daarop volgende repressie verliep in verschillende fazen, een eerste publiek pardon (in de hertogelijke residentie in Brussel op 8 augustus 1467), het opleggen van een minutieuze hervorming van de financiële werking van de stedelijke instellingen, gekend als de 'restrictie' en uiteindelijk een grootscheepse geënceneerde vernedering van de stad, andermaal in het hertogelijk paleis in Brussel, ditmaal op 8 januari 1469⁷³. Kort voordien had Gent zich reeds in een plechtige oorkonde, gedateerd 2 januari 1469, akkoord verklaard met de door de vorst opgelegde voorwaarden, waaronder het klassieke repertorium van straffen: afstaan van de banieren, het sluiten van bepaalde stadspoorten. Daar bovenop werd naar het 'charter van Senlis' verwezen: de Gentenaren beloofden plechtig, zoals vastgelegd in de bepalingen van de vrede van Gavere, zich aan de strikte en letterlijke interpretatie van de tekst te zullen houden, dus zonder de doorheen de jaren gegroeide gewoontes. Bij de eerstvolgende vernieuwing van de Gentse schepenbank zal hertog Karel de Stoute overigens duidelijke en persoonlijke

⁷¹ Algemeen, zie de studie van J. HAEMERS aangekondigd in noot 53 en verder naar aanleiding van het herdenkingsjaar 550 jaar slag van Gavere: M. BOONE, J. HAEMERS, P.-J. LACHAERT, *Gavere 1453: feiten en verhalen*, Zottegem, 2003, gebundelde overdruk uit *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XI, 1993, pp. 207-254.

⁷² Een reconstructie van de feiten en een antropologisch geïnspireerde interpretatie biedt: P. ARNADE, *Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent entry of 1467*, dans: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.s. XLV, 1991, pp. 69-94.

⁷³ Ik heb het wetgevend luik van deze repressie, de zogenaamde 'restrictie' die Karel aan Gent oplegde elders uitgebreid behandeld (zie aldaar voor het geheel van de repressieve maatregelen): M. BOONE, *Législation communale et ingérence princière: la 'restriction' de Charles le Téméraire pour la ville de Gand (13 juillet 1468)*, in: J.-M. CAUCHIES, E. BOUSMAR, *'Faire bans, edictz et statuz': légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500. Actes du colloque international tenu à Bruxelles les 17-20 novembre 1999*, Bruxelles, 2001, (Publications des Facultés universitaire Saint-Louis, vol. 87), pp. 139-151. De akte van de 'restrictie' zelf is uitgegeven bij: V. FRIS, *La restriction de Gand (13 juillet 1468)*, dans: *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 31, 1923, p. 76 e.v.

HET CHARTER VAN SENLIS

instructies terzake laten overhandigen, zowel aan zijn vertegenwoordigers, commissarissen voor de wetsvernieuwing, ter plekke, als aan de Gentse schepenen en raadheren⁷⁴. Wat de oorkonde zelf betrof: '*lequel privilege nous avons remis et remettons es mains de notre dit seigneur pour en estre fait et ordonné selon son plaisir et volonté touchant le dit renouvellement et creation de la dicte loy*'⁷⁵. De wilsbeschikking van de hertog kreeg zijn beslag in de plechtige zitting in Brussel op 8 januari 1469, die de historiografie is ingegaan omdat de hofkronieker '*indiciaire*' Georges Chastellain, zelf van Gentse afkomst, haar als eerste onder de door hem voorgestelde twaalf '*Magnificences*' van de hertog bekendheid heeft gegeven. Karel de Stoute was zeer gesteld op vergelijkingen met mythische en reële figuren uit de oudheid en het is duidelijk dat in hoofde van hofschrjver Chastellain de referentie naar de werken van Hercules aanwezig was⁷⁶. Tot de andere '*magnificences*' worden gerekend: het huwelijk van de vorst met Margareta van York (Brugge, 1468), kapittels van de Orde van het Gulden Vlies (Brugge, 1468, Valenciennes, 1473), de topontmoeting met keizer Frederik III in Trier (1473), Karel als voorzitter van het Parlement van Mechelen (1473), het beleg van Neuss (1475) enz. Uitgerekend op deze eerste onder de '*magnificences*', de onderwerping en vernedering van Gent, staat het 'charter van Senlis' centraal. Overigens, de uitgebreide dorsale notitie op de rugzijde van het origineel is een verslag van de bijeenkomst van 8 januari 1469 in Brussel. In de woorden van Chastellain: '*fit convenir Gantois à coutes et à genoux devant lui, à tout leurs previlèges, et, en presence d'eulx, les coppa et deschira à son plaisir, ce qui est de perpetuel recort et non oncques veu le pareil*'⁷⁷. In werkelijkheid was het niet Karel zelf, noch zijn kanselier (op dat ogenblik Pierre de Goux)

⁷⁴ A. GREVE, E. LEBAILLY, *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Volume 2-année 1469. Le registre CC 1924 des Archives Générales du Royaume, Bruxelles, Paris, 2002, (Recueil des historiens de la France, documents financiers et administratifs, tome X), p. 147 (n° 564).*

⁷⁵ ADN, B 1609 (14e reg. des chartes), f° 23r°-24v°, in de voorafgaande dagen waren boden namens de stad Gent hun akkoord met de hertogelijke eisen gaan overbrengen: W. PARAVICINI, S. DÜNNEBEIL, H. KRUSE, *Der Briefwechsel Karls des Kühnen (1433-1477). Inventar Teil I, Frankfurt am Main-Berlin-Bern, 1995, p. 346.* De akte in kwestie is in Nederlandse versie geparafraseerd overgenomen in V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, dl. 2, Gent, 1904, p. 219.

⁷⁶ In de zaal van het paleis Coudenberg waar de ceremonie plaats vond, waren overigens tapijten met verwijzingen naar klassieke heldendaden aangebracht. Over deze '*magnificence*': P. ARNADE, *City, State, and Public Ritual in the Late-Medieval Burgundian Netherlands*, in: *Comparative studies in society and history*, 39, 1997, p. 300 e.v. En meer specifiek nog: W. PARAVICINI, *Die zwölf 'Magnificences' Karls des Kühnen*, in: G. ALTHOFF, *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter, (Vorträge und Forschungen LI)*, Stuttgart, 2001, p. 319-395 (de eerste wordt behandeld op pp. 323-327).

⁷⁷ Aangehaald en geciteerd bij: W. PARAVICINI, *Die zwölf 'Magnificences'*, p. 323.

zoals aangegeven bij Philippe de Commynes andere ooggetuige van het gebeuren, maar eerste secretaris en audiencier, Jean Gros die het 'charter van Senlis' publiek bij deze gelegenheid cancelleerde⁷⁸. Aan Gentse zijde viel 'de eer' om het privilege aan de vorst te overhandigen toe aan stadspensionaris Boudin Goethals⁷⁹. Commynes had het wel juist voor, wanneer hij stelde dat de hertog slechts één Gents privilege heeft laten cancelleren (door inkervingen de rechtsgeldigheid annuleren) en alle andere heeft laten terug bezorgen. De zorgvuldige registratie van de Bourgondische archiefdiensten, onderdeel van de Rijksse Rekenkamer, laat toe het wedervaren van het 'charter van Senlis' te reconstrueren. Eind januari 1471 (n.s.) wordt een inventaris opge maakt van de '*lettres, chartres et autres qui estoient en la chambre des comptes a Lille en ung sacq et illec envoyees a diverses fois pour mettre ou tresor des chartres et lettres de monseigneur le duc de Bourgoigne, conte de Flandres en son chastel a Lille*'⁸⁰. Aan het einde van deze deelinventaris

⁷⁸ De betrokken passage bij Commynes die een hele beschouwing over de inhoud van het charter van Senlis ten beste geeft (het wordt door hem omschreven als '*en cassa ung qu'ilz avoient qui estoit touchant leur loy*', voor het overige begrijpt hij niet veel van de inhoud, want hij stelt het voor alsof de vorst slechts vier schepenen kan aanstellen en de stedelingen de overige 22): PH. DE COMMYNES, *Mémoires* (ed. J. BLANCHARD), Paris, 2001, p.179. Over Jean Gros : de naam komt sinds het midden van de 15de eeuw veelvuldig voor onder Bourgondische hoogwaardigheidsbekleders, het gaat dan ook om een zeer kenmerkende ambtenarenfamilie die geleidelijk naar de directe omgeving van de vorst doorstootte. Jean Gros III werd ca. 1434 geboren, wordt secretaris en audiencier van Karel van Charolais en zal in deze functie bevestigd worden eens Karel de Stoute effectief hertog wordt. Jean Gros III, oorspronkelijk van Bourgondische origine zal zijn meester trouw blijven, betrokken zijn bij alle grote gebeurtenissen en onderhandelingen van de regering en in 1477 als velen van zijn ambtsgenoten door de particularistische reactie vervolgd worden. Hij slaagt er in uit handen van de Gentenaren te blijven wat hem het leven redt, na een korte arrestatie in Mons, herneemt hij enkele functies onder Maria van Bourgondië (tresorier van het Gulden Vlies onder meer) maar de lokroep van Bourgondië wordt te sterk, in 1483 breekt hij met Maximiliaan en vervolgt zijn carrière in dienst van Lodewijk XI in Dijon. Zijn dienst aan de Bourgondische staat heeft een indrukwekkend patrimonium opgeleverd (o.m. een hotel in Brugge waarin in 1488 Maximiliaan wordt gevangen gehouden), hij behoorde ook tot de klanten van Rogier vander Weyden (waardoor we ook zijn portret kennen, nu in het Art Institute van Chicago), zie o.m. J. BARTIER, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Brussel, 1955 (Kon. Academie van België, Klasse der Letteren, verhandelingen boek L afl. 2), pp. 372-381.

⁷⁹ Zie de uitvoerige beschrijving van het hele gebeuren bij V. FRIS, La restriction de Gand (13 juillet 1468), in: *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 31, 1923, pp. 74-75. Ook L. P. GACHARD, Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand, in: *Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, XXVII, 1852, p. 7 verhaalt deze gebeurtenis en stipt ook aan hoe de Gentenaren, op hun beurt, tijdens de reactie na het vernemen van het overlijden van Karel de Stoute in 1477 zijn 'restrictie' en de vrede van Gavere aan eenzelfde lot onderwierpen.

⁸⁰ ADN, B 114, f° 273 r°.

HET CHARTER VAN SENLIS

(samen ingebonden met andere inventarissen van de Rekenkamer) volgt nog een verklaring van Alart de la Porte, die tijdelijk als vervanger van Berthelemy Trotin, 'garde des chartres' (sic) optrad en de in de voorafgaande inventaris opgenoemde oorkonden aan de oorkondenschat van de vorst heeft toegevoegd⁸¹. Tot deze in de inventaris van 1471 opgenomen oorkonden behoorde in de eerste plaats ons stuk, dat tot in de kleinste diplomatische details (oorkonder, datum, zegel, dorsale notities) wordt beschreven en dat kan worden geïdentificeerd als het stuk dat de Gentenaren in januari 1469 aan de hertog hebben overhandigd en dat door hem is gecancelleerd⁸². Een apostille in de rand van deze inventaris verwijst naar de registratie van het stuk in een der 'registre des chartres' door de Rekenkamer bijgehouden en met aanvang in september 1469⁸³.

Daarmee was aan het rondreizen van het origineel exemplaar van het 'charter van Senlis' nog geen einde gekomen. In de loop van de bezetting door het leger van Lodewijk XIV van grote delen van de toenmalige Zuidelijke Nederlanden, en de annexatie van Rijsel, werden zowel in de geconfisqueer-

⁸¹ ADN, B 114, f° 281v°: '*ayant soubz moy par ordonnance d'icellui seigneur les clefz du dit tresor des charters pour y besoingnier et entendre en absence de maistre Berthelemy Trotin, garde des dites chartres, confesse avoir eues et receues de messeigneurs des dis comptes et icelles prometiz mettre au dit tresor des chartres ou chastel de Lille a la conservacion et seurté de mons. le duc*', gedateerd 1 februari 1417 (n.s.). Over de betrokken ambtenaren, Alard van der Poorten en Berthelemy Trotin: J. DUMOLYN, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Antwerpen-Apeldoorn, 2003 passim (CD rom sub verbo Alart de la Porte). De Rekenkamer als archiefinstelling: J. DUMOLYN, *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)*, Brussel, 2002 (*Algemeen Rijksarchief, Studia 94*), pp. 164-168.

⁸² ADN, B 114, f° 273 r°: '*Unes lettres en parchemin donnees a Senliz l'an mil CCC et I ou mois de novembre de Phelippe, roy de France lors regnant, sur le fait, fourme et maniere de la creacion et renouvellement de la ville de Gand, par lesquelles lettres qui sont seelees de son grant seel en laz de soye et cire verd, le dit roy Phelippe conferma a ceulx de Gand leurs privileges es choses dont il n'estoit lors debat ne question entre eulz etc. Lesquelles lettres furent par les dis de Gand delivrees ou mois de janvier l'an mil IIII^cLXVIII a monseigneur le duc Charles de Bourgogne, conte de Flandres, le quel en la presence des deputez des dis de Gand les fist preste ment casser et chancier, ainsi qu'il est escript en noté sur le doz des dictes lettres. Icelles lettres signeez au doz J'*'.

⁸³ Ook de verwijzing naar het folio binnen dit register stemt overeen met de nog bestaande realiteit: het is effectief op f° 21 van het '14de registre des chartes' over de jaren 1469-1475, dat de integrale transcriptie van het 'charter van Senlis', inclusief van het in 1469 op de rug van het stuk aangebracht proces verbaal van de zitting in Brussel waar het stuk werd gecancelleerd, is terug te vinden: ADN, B 1609, f° 21r°-v°. In marge van dit afschrift wordt nogmaals verwezen naar het origineel dat voortaan in de oorkondenverzameling van de vorst te vinden is: '*Collation est faite aux lettres orriginiaux qui estoient cassees et sont depuis mises ou tresor des chartres de mon dit seigneur le duc en son chastel de Lille*'.

de oorkondenverzamelingen nog aanwezig in de Rekenkamer van Rijsel, als in de in Gent in de citadel aanwezige oorkonden (grotendeels afkomstig uit het oude charter van de Vlaamse graven, eeuwenlang bewaard in het kasteel van Rupelmonde) een selectie van niet minder dan 984 originelen uit een periode gaande van de 12de tot de 16de eeuw overgebracht naar de privé-bibliotheek van Lodewijks minister, Colbert⁸⁴. Deze verzameling werd in 1732 aangekocht ten behoeve van de Franse koninklijke bibliotheek en maakt momenteel deel uit van de 'Bibliothèque Nationale' in Parijs.

Van dit merkwaardige stuk bestaat geen aan de huidige normen van de editie-techniek beantwoordende uitgave. In wat volgt hebben we gepoogd hieraan te verhelpen. Het moge evenwel duidelijk zijn dat het tot stand komen en de latere lotgevallen van het 'charter van Senlis' illustreren hoe een dergelijke oorkonde, met een inhoud die we zonder aarzelen als 'constitutioneel' kunnen omschrijven, toelaat een 'micro-storia' van de verhouding tussen een grote en eigenzinnige stad, met een vroeg ontwikkelde en gekoesterde identiteit, en haar landsheren te reconstrueren. Dit geldt voor het moment waarop het charter tot stand kwam in 1301 en voor de daarna volgende periode, in 1311, bij een opflakkeren van de maatschappelijke tegenstellingen die aan de basis liggen van de conflicten waar het 'charter van Senlis' poogde aan te verhelpen. Evenzeer staat de verhouding stad-staat centraal toen in 1469 het charter officieel nietig werd verklaard in aanwezigheid van de landsvorst, als naderhand bij de confiscatie en overbrenging naar diens archief en de roof door een andere bezettende macht, die de oorkonde, ironisch genoeg, ongeveer naar haar vertrekpunt terugbracht.

4. Editie

In wat volgt stellen we een kritische editie van het 'charter van Senlis' voor. Zoals uit de voorafgaande studie moge duidelijk geworden zijn, bestaan er van deze zowel voor de stad Gent, maar ook voor de verschillende overheden (Vlaamse graven, Bourgondische hertogen, Habsburgse vorsten, Franse koningen) die met de problematiek van het bestuur van de stad Gent geconfronteerd werden, essentiële tekst, zeer veel afschriften. Ik heb geprobeerd deze zo volledig mogelijk op het spoor te komen zonder evenwel een exhaustief overzicht te kunnen aanbieden. Niet omwille van het belang van deze afschriften voor de tekstoverlevering, het origineel is immers in zeer goede kwaliteit overgeleverd, maar omdat de teksttraditie in dit concrete geval van een oorkonde die een politiek zeer gevoelig aspect van de Gentse geschiede-

⁸⁴ Over deze transferten: E. AERTS, *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers* (Algemeen Rijksarchief. Overzichten en gidsen nr. 27), Brussel, 1996, pp. 437-438 en R.-H. BAUTIER, J. SORNAY, F. MURET, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne. Vol. I: archives des principautés territoriales. 2. les principautés du Nord*, Parijs, CNRS, 1984, p. 21.

HET CHARTER VAN SENLIS

nis aansnijdt, een afspiegeling biedt van de verschillende belangengroepen die zich vroeg of laat met de kwestie hebben ingelaten. Om het kritisch apparaat anderzijds niet te sterk te beladen, is er voor gekozen een aantal aparte en af te zonderen aspecten vooraf ter sprake te brengen.

Datering

Op het eerste gezicht levert de datering geen enkel probleem op: '*Ce fu fait a Sanliz l'an de grace mil trois cenx et un ou mois de novembre*'. Dergelijke datering, met precieze opgave van het jaar en van de maand, zonder de concrete dag binnen de maand aan te geven, is vanaf de regering van Lodewijk IX een courante praktijk binnen de Franse koninklijke kanselarij⁸⁵. Bij de bespreking van het gelijkaardig charter voor de stad Ieper merkte ik al op dat, vanaf de regering van Filips IV, de vorst niet noodzakelijk persoonlijk aanwezig was op het ogenblik dat in zijn naam een oorkonde werd uitgevaardigd. In het geval van het Gentse 'charter van Senlis' zijn er evenwel redenen om aan te nemen dat dit wel degelijk het geval was. De materie waarop de oorkonde betrekking had was immers, door de herhaalde en langdurige processen die in de voorafgaande jaren, ook voor het Parlement van Parijs doorvoeren tegenstanders van het regime der XXXIX gevoerd waren, tot aan het koninklijke hof bekend. Het belang van Gent in het geo-strategische schaakspel waarmee de Franse koning met de dynastie der graven van Dampierre in 1301 verwickeld was, zorgde ervoor dat de pacificatie van de grootste Vlaamse stad een politieke prioriteit moet zijn geweest. Dat tenslotte het charter pas in de loop van november 1301 tot stand kwam, na overleg zoals ook de minderbroeder weet te melden (cf. supra), wijst er op dat de Franse koning en zijn raadgevers de zaak van de vernieuwing van het politieke personeel in Gent behoedzaam wilden aanpakken. Eén *faux pas*, de ongelukkige tussenkomst van de koning in het debat over de indirecte belastingen in Gent naar aanleiding van zijn Blijde Intrede in deze stad enkele maanden voordien, was genoeg geweest. Bovendien verbleef Filips IV samen met de koningin overigens, van 20 oktober tot en met 6 november effectief in Senlis⁸⁶. Deze vaststelling levert als termini voor het 'charter van Senlis' de data 1-6 november 1301 op. Voor de overigens niet gestaafde recente bewering van Dumolyn en Stabel, dat het charter op 1 november zou zijn verleend, zijn geen positieve

⁸⁵ G. TESSIER, *Diplomatique royale française*, Parijs, 1962, pp. 226-227.

⁸⁶ E. LALOU, *Les comptes sur tablettes de cire de la chambre aux deniers*, pp. 441-468.

argumenten voorhanden⁸⁷.

Vermeldenswaard is dat reeds heel vroeg in de tekstoverlevering, aan het einde van de 14de eeuw, verwarring is ontstaan over het jaar waarin het stuk is verleend. Volgens deze overlevering, die zo goed als exclusief in de Gentse cartularia aanwezig is, zou het stuk in 1307 gedateerd zijn. De vierde dorsale notitie, paleografisch in de 17de eeuw te dateren, op het in Parijs bewaarde origineel wijst overigens op deze verwarring. De 'un' in de datum 'mil trois cens et un' kan paleografisch namelijk als een romeinse VII worden gelezen. Deze datum heeft uiteraard geen zin: uit de voorafgaande schets van het tot stand komen van het stuk blijkt overduidelijk dat Filips IV dit in 1301 kon doen en daar ook direct belang bij had, in 1307 is de context hoe dan ook totaal verschillend. Bovendien zou in het geval 1307 de juiste datum was, een ander probleem zich stellen: Filips IV heeft in de loop van dat jaar niet in Senlis verbleven. Wel is het voorkomen van de datum '1307' die overigens ook vrij kritiekloos in moderne wetenschappelijke literatuur opduikt, nuttig om de onderlinge filiatie van de Gentse cartularia te reconstrueren⁸⁸.

⁸⁷ J. DUMOLYN, P. STABEL, *Aan de zijlijnen van een conflict?*, p.56, hun tekst is van geen voetnoten voorzien en laat dus geen directe verificatie toe. De auteurs blijken zich te hebben gebaseerd op de foute datering bij F. BLOCKMANS, Een patricische veete te Gent op het einde der XIIIe eeuw (voor 1293 tot juni 1306), in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, XCIX, 1935, p. 600, die zelf verwijst naar de corrupte maar voor de datering wel correcte uitgave van F. De Potter, waarover verder meer. Van alle mogelijke data tussen 1 en 6 november is één november bovendien de minst waarschijnlijke, het valt te veronderstellen dat voor een verwijzing naar die dag, de kanselarij de omschrijving 'Toussaint' zou hebben gebruikt, vermits het toch om een grote kerkelijke feestdag gaat.

⁸⁸ De kunsthistorische studie van een in Gent tot stand gekomen verzameling van Gentse privileges, resulterend in een der meest aangehaalde pronkhandschriften van de Bourgondische bibliotheek (nu in de vroegere collectie van de Habsburgse vorsten in Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 2583) vermeldt de datum 1307 als datering van het, bovendien met een miniatuur geïllustreerd, afschrift van het 'charter van Senlis': G.T. CLARK, *Made in Flanders. The Master of the Ghent Privileges and manuscript painting in the Southern Netherlands in the time of Philip the Good*, Turnhout, 2000, pp. 267, 418.

⁸⁹ Ik dank mevrouw E. Lalou (IRHT-CNRS) die mij de gegevens over beide ambtenaren bezorgde op basis van het 'corpus Philippicum' (notities van R. Fawtier en R.-H. Bautier over de kanselarij van Filips IV) bewaard op het IRHT in Parijs en dat de basis vormt van een studie over de kanselarij van Filips IV van haar hand (emails van 10 maart 2004 aan de auteur). Een aankondiging van het onderzoeksproject (de 'Gallia philipica') met een voorlopig overzicht van de te verwachten inzichten: R.-H. BAUTIER, Le personnel de la chancellerie royale sous les derniers Capétiens, in: F. AUTRAND (éd.), *Prosopographie et genèse de l'Etat moderne. Actes de la Table ronde organisée par le CNRS et l'ENSJF Paris 1984*, Paris, 1986 (Collection de l'Ecole normale supérieure de jeunes filles, 30), pp. 91-115 en herdrukt in zijn *Chartes, sceaux et chancelleries*, t. II, Paris, 1990 (*Mémoires et documents de l'Ecole des Chartes*, 34), pp. 853-877.

HET CHARTER VAN SENLIS

Oorkonding en zegeling

Rechtsonder op de plica, in dezelfde hand als de tekst van de oorkonde, bevindt zich een kanselarijsubscriptie: *'Facta est collatio. Dol. per .. Thesaur. Andeg.'*⁸⁹. De naam 'Dol', afkorting voor Guillaume de Dol, notaris in de koninklijke kanselarij in de jaren 1297-1312, geeft de scribent van de acte aan. Guillaume de Dol doorliep ook een kerkelijke carrière als kanunnik in de kapittels van Saint-Brieuc (1298) en van Dol (1307)⁹⁰. *'Thesaur. Andeg.'* staat voor *'thesaurarius Andegavensis'* (tresorier van Angers), het gaat om Guillaume Bonnet, raadsheer van de vorst, meester, tresorier van Angers tussen 1296 en 1312, voordien raadsheer bij het Parlement van Parijs (1296, 1298 en tot 1304). In de kerkelijke hiërarchie bracht hij het tot bisschop van Bayeux (aanstelling augustus 1306), hij overleed in Angers rond 3 april 1312⁹¹. Bonnet is op basis van deze vermelding op de plica te beschouwen als de kanselarijambtenaar verantwoordelijk voor de *'jussio'* het bevel aan de scribent om de acte formeel voor de expeditie klaar te maken. De nadrukkelijke vermelding van de kanselarijambtenaar verantwoordelijk voor de *'jussio'*, is een praktijk die uitgerekend in de tweede helft van de regering van Filips IV, dus vanaf ca. 1300, frequent wordt en gaandeweg geïnstitutionaliseerd raakt⁹². Als waarmede is aan het 'charter van Senlis' het majesteitszegel

⁹⁰ Guillaume de Dol verschijnt als notaris aan de koninklijke kanselarij op het moment waarop de bisschop van Dol, Thibaut de Pouancé er het hoofd van is (1296-1301) : R.-H. BAUTIER, *Le personnel de la chancellerie royale*, p. 96. De verwijzing naar het personage door eenvoudigweg naar zijn diocees van herkomst te refereren (in casu Dol) is een normale praktijk voor de *subscriptio* van een koninklijke oorkonde: *Ibidem*, p. 98.

⁹¹ Als bisschop wordt hij samen met Robert, graaf van Boulogne op 30 december 1307 aangesteld om een enquête te voeren over de precieze omvang van het deel van Ostrevant (Oosterbant) waarvoor Willem van Avesnes, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland leenhulde aan de koning, Filips IV, had gebracht: R. FAWTIER, *Registres du Trésor des Chartes. Tome I, règne de Philippe le Bel*, Parijs, 1958, p. 132 (nr. 747). Of dit volstaat om Bonnet een zekere specialisatie inzake de noordelijke vorstendommen toe te kennen, is nog maar de vraag. Als clericus werd Guillaume Bonnet eerder ingezet in het andere dominante dossier van de regering van Filips IV, de verhouding tot het pausdom: J. FAVIER, *Un conseiller de Philippe le Bel: Enguerran de Marigny*, Paris, 1963 (*Mémoires et documents de l'École des Chartes*, XVI), pp. 129, 139. Als raadsheer bij het Parlement van Parijs kan Guillaume Bonnet uiteraard weet gehad hebben van de bij herhaling voor deze rechtbank behandelde zaken van de oude XXXIX in hun conflict met de graaf, zie nog in november 1295 waarin de vorst een speciale betrokkenheid bij de Gentse aangelegenheden ten toon spreidt: *'dominus rex, dicto comiti volens facere gratiam, amovit manum suam de toto comitatu Flandrensi, excepta villa Gandensi, quam ad manum suam retinuit'*: le comte BEUGNOT, *Les Olim ou registres des arrêts rendus par la cour du roi*, t. II, Paris, 1842, p. 395.

⁹² G. TESSIER, *Diplomatique royale française*, Parijs, 1962, p. 276. De gewoonte om de identiteit van de bij redactie en *jussio* betrokken ambtenaren te onthullen op de plica neemt een aanvang bij het einde van de 13de eeuw, om vanaf 1321 een verplichting te worden: O. GUYOTJEANNIN, J. PYCKE, B.-M. TOCK, *Diplomatique médiévale*, Turnhout, 1993 (*L'atelier du médiéviste*, 2), p. 241.

van koning Filips IV in groene was op dubbele staart van groene en rode zijde door de plica aangebracht⁹³. Dit zegel (cf. afbeelding I) heeft als legende (nog gedeeltelijk leesbaar op het Parijse origineel van het 'charter van Senlis'): *'Philippus Dei gracia Francorum Rex'*. Het tegenzegel is het klassieke type: een schild met lelies. Het zegel bleef enkel aan het in Parijs aanwezige exemplaar (hier: A1) bewaard.

Bibliothèque Nationale de France, dép. Manuscrits, Paris

⁹³ Het gaat om type 85 in het overzicht van M. DALAS, *Corpus des sceaux français du Moyen Age. Tome II: les sceaux des rois et de régence*, Paris, 1991, p. 166, dit zegel was in gebruik vanaf november 1285, oudste bewaarde afdruk dateert van februari 1286, de jongste van november 1314. Als tegenzegel is gebruikt nr. 85 bis van deze inventaris: voorstelling van een schild met 'fleurs de lys'.

HET CHARTER VAN SENLIS

Twee originelen

Van het 'charter van Senlis' bleven twee originele expedities bewaard, er zijn onvoldoende motieven om te veronderstellen dat het in het Gentse stadsarchief bewaarde exemplaar (hierna A2) een pseudo-origineel zou kunnen zijn. Er is geen inhoudelijk verschil in de tekst, en dus ook geen aparte functie voor het tweede stuk. Het vrijwaren van de tekst is ook geen motief: er zijn immers zowel in de stad Gent, bij de vorst en zelfs in private documentatie (van het genre 'memorieboeken') genoeg afschriften gemaakt, zodat voor een eventueel verlies van de tekst niet echt behoefde gevreesd te worden. Het feit dat beide exemplaren gecancelleerd zijn geworden, ook al is de techniek van het ongedig maken licht verschillend (verzorgd en met drie kleine halen door het midden van exemplaar A1; ruwer en met een enkele lange haal doorheen exemplaar A2) toont ook aan dat men beide als volwaardig beschouwde. De reden waarom twee expedities zijn gemaakt, lijkt te moeten gezocht worden in het feit dat het charter duidelijk twee schepenbanken in Gent instelt (de tekst heeft het over schepenen en raadsheren) en men vermoedelijk elk van deze banken met een exemplaar heeft bedacht. Dat er maar een exemplaar na de ceremonie in Brussel naar Rijsel is overgebracht, kan met een gemodereerd toepassen van de vernedering worden in verband gebracht, de middeleeuwse ceremonie van collectieve bestraffing van een stad, opvolger van de 'harmiscara' impliceert immers veleer een symbolische dan een reële executie⁹⁴. Het aan de stad laten van een weliswaar gecancelleerd exemplaar van een geconfisqueerd privilege geeft aan het achtergelaten exemplaar het karakter van een blijvende herdenking, het in Gent achtergebleven 'charter van Senlis' wordt aldus een 'lieu de mémoire' dat de nieuwe verhouding tussen stad en vorst duidelijk maakt.

Afschriften (Franse versies en Nederlandse versies)

Het charter van Senlis wordt hierna uiteraard op basis van de originele tekst-overlevering uitgegeven, voor de reconstructie van de tekst spelen de afschriften dus eigenlijk geen rol. Toch worden ze hier, in de mate waarin ik ze op het spoor ben gekomen, kort voorgesteld. Deze opsomming heeft niet de ambitie volledig te zijn, de tekst was voor teveel instanties te belangrijk om een exhaustief op het spoor komen van elke verwijzing mogelijk te maken. Wel is

⁹⁴ Zie het overzicht van de 'harmiscara' als traditionele straf en het verband met symbolische straffen, uitgewerkt bij J.-M. MOEGLIN, *Les bourgeois de Calais. Essai sur un mythe historique*, Paris, 2002, p. 381-398. Over de reële bestraffing van steden: M. BOONE, 'Civitas mori potest si auctoritate superioris damnetur': politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw), in: *Destruction et reconstruction de villes, du moyen âge à nos jours. Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Actes du 18e colloque international - Handelingen van het 18e internationaal colloquium Spa, 10-12.IX.1996*, Brussel, 1999, (Gemeentekrediet van België, historische reeks in-8°, nr. 100), pp. 339-368.

gezocht in die collecties waar op basis van belang en interesse afschriften konden verwacht worden, ze zijn dan ook in grote getale aangetroffen. Een precieze filiatie is niet altijd te geven, dit zou een volledige studie van het complexe dossier van de Gentse cartularia en van de organisatie van het Gentse archief in de Middeleeuwen, maar ook in de daaropvolgende eeuwen, impliceren, wat het opzet van deze uitgave ver overstijgt⁹⁵. Binnen deze collectie van Gentse cartularia, bewaard in het Gentse stadsarchief, is een aparte reeks, deze der '47 registers' (reeks 93 in het stadsarchief) te onderscheiden. Naast deze reeks geeft het Gentse stadsarchief ook nog onderdak aan de reeks der zogenaamde 'kleine cartularia' (17 registers in totaal, reeks 93bis in het stadsarchief)⁹⁶. Maar ook buiten het stadsarchief zijn Gentse cartularia verspreid geraakt, zoals uit onderstaand overzicht moge blijken.

Wat uit dit overzicht duidelijk wordt, is dat reeds aan het einde van de 14de eeuw een vertaling van de tekst in het (middel-)Nederlands is tot stand gekomen, waarvan in de loop van de 15de eeuw bij herhaling ook afschriften zijn gemaakt. Het aantal afschriften in het Frans is evenwel overduidelijk dominant, de originele tekst van koning Filips IV was immers in het Frans gesteld en heeft als dusdanig de tradities gedomineerd. Indien er dan toch een vertaling in het Nederlands tot stand kwam, dan moet het motief daarvoor zonder twijfel worden gezocht in een poging om tegemoet te komen aan een reële behoefte bij een groot deel van de politiek mondige Gentse bevolking, in eer-

⁹⁵ Over de Gentse cartularia begint de wetenschappelijke literatuur met de nog steeds lezenswaardige opmerkingen bij L. P. GACHARD, *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand*, pp. 52-87. De meest indringende analyse van de Gentse cartularia en hun onderlinge verwantschap is te vinden in de kritische nota's waarmee W. Prevenier de editie van enkele zeer belangrijke keuren voor de stad Gent (van koningin Mathilde, 1191 en van graaf Boudewijn IX, 1191) en van de tollarieven van Boudewijn IX, inleidde: W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206). II. Uitgave*, Brussel, KCG in-4°, 1964, pp. 2-7, 23-25, pp. 227-230, 239-240. De geïnteresseerde lezer vindt daar ook een uitvoerige behandeling van de voorafgaande discussies (culminerend in de 'bataille d'érudits' tussen O. Oppermann en H. Van Werveke). Aanvullend moet ook de aandacht getrokken worden op de gelijkaardige commentaren bij de uitgave van de keure voor Gent van graaf Filips van de Elzas (1165-1177). In de 'nota over de teksttraditie' blijkt andermaal hoe reeds in deze periode, en vooral in de vroege 13de eeuw, voor de teksttraditie van dit niet in origineel overgeleverd stuk, de kwestie van de verkiezing der schepenen en de rol van de vorst voor de Gentenaren van doorslaggevend belang was: TH. DE HEMPTINNE, A. VERHULST, L. DE MEY, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191). II. Uitgave Band II. Regering van Filips van de Elzas (eerste deel: 1168-1177)*, Brussel, 2001, KCG in-4°, pp.244-246. Uiteraard is met dit alles het laatste woord over de organisatie van het collectieve Gentse geheugen in de Middeleeuwen niet gevallen, ik neem mij voor in de toekomst aan de hand van de oudste stedelijke inventaris (daterend uit 1432) op dit dossier terug te komen.

⁹⁶ Zie de beschrijving bij J. DECAVELE, J. VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids. Deel I: oud archief (Stadsarchief van Gent)*, Gent, 1983, pp.55-56.

HET CHARTER VAN SENLIS

ste instantie te zoeken in de middens van politiek gerechtigde en actieve ambachtslieden. Achterliggende bedoeling was om deze belangrijke 'constitutionele' tekst ook in de volkstaal beschikbaar te hebben. In het algemeen zijn teksten in de volkstalen vanaf de 14de eeuw een indicator van zowel een zekere 'taalgevoeligheid' – al doet men er zonder meer goed aan de sinds de 19de eeuw gegroeide aandacht niet zomaar op de Middeleeuwen terug te projecteren – als van een reële invloed van de middengroepen op het politieke gebeuren⁹⁷. Daarnaast wordt het ook evident, aan de hand van de bewaard gebleven afschriften in beide 'landstalen', dat in de loop van de 14de-15de eeuwen het 'charter van Senlis' een tekst was die zich in vele opzichten in het oog van de storm bevond, voor zover we de aanhoudende confrontaties tussen stedelijk particularisme en vorstelijke centralisatie aldus kunnen omschrijven. Terwijl het staatsvormingsproces van Bourgondiërs en Habsburgers gestalte kreeg, was het 'charter van Senlis' en vooral zijn interpretatie inzet van de confrontatie rondom een van de meest symbolisch geladen elementen van de confrontatie: de selectie van de Gentse schepenen. Via dit bestuurscollege kon ofwel de stad weerwerk organiseren en haar belangen op het forum van de 'volksvertegenwoordiging' brengen, ofwel liet het de vorst toe om zijn politieke opties ook door plaatselijke vertegenwoordigers te laten uitdragen. Het is opvallend hoe het aantal afschriften na de ingreep van Karel V in 1540 afneemt en zich beperkt tot ofwel een antiquarisch ingestelde belangstelling voor het verleden, ofwel een interne vorstelijke registratie impliceert, in Rijsel of, later, in Parijs.

Tot de oudste afschriften, teruggaand op de 14de eeuw behoren:

1. SAG, reeks 93bis, nr. 7 (*cartularium 'Groenenboek'*), f° 7r°; een recueil factice, volgens een nota op de kaft pas in 1833 samengebonden. Het 'charter van Senlis' (Franse versie) bevindt zich volledig getranscribeerd in een hand uit de 14de eeuw op een vel perkament (op de verso zijde is een akte uit 1294 opgenomen), het schrift is cursief, maar er is wel een versierde initiaal van de letter 'P' bij het begin van de naam van de koning.
2. ADN, série B, nr. 1561 (*1er cartulaire de Flandre*), f° 3r°; een recueil factice (bovenaan rechts sporen van een oudere foliëring: f° LXXXII), in hand uit vroege 14de eeuw, bevat een fragment van de tekst van het 'charter van Senlis' in Franse versie (beginnend met 'la plus grant partie de eux poroit ce faire...') en loopt door tot aan het einde (datering)⁹⁸.

⁹⁷ Een overzicht en stand van zaken bij M. BOONE, 'Doen traitieren elken Vlaming in Vlaemscher tale'. Talige communicatie tussen machthebbers en hun onderhorigen in het Bourgondische Vlaanderen (1385-1505), in: M. Devos, J. Van Keymeulen (ed.), *Liber amicorum Johan Taeldeman* (ter perse, 2004).

⁹⁸ Over dit zozegde cartularium, dat hoofdzakelijk oorkonden uit de 13de eeuw bevat: M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot de politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk van Nevers (1322-1346)*, Deel I, Brussel, 1999 (*Algemeen Rijksarchief, Bronnen en bijdragen tot de Vlaamse geschiedvorsing*, 6), p. 109.

3. *SAG, reeks 93bis, nr. 6 (Gents charterboek)*, f°8v°-9v°, Franse versie, cartularium late 14de eeuw (voor 1396, datum van jongste oorkonde), met foutieve datum 'ce fut fait a Senlis l'an de grace mil CCC et VII ou mois de novembre'. Verzorgd handschrift met rubricering en versierde initialen.
4. *BUG, hs. 125 (de oude costume van Ghendt)*, f°4v°-5v° (oude foliëring), pp. 8-10 (moderne paginering). Verzorgd handschrift, in twee kolommen, liniëring, Franse versie met foutieve datum (1307, sic)⁹⁹.
5. *RAG, fonds Gent, nr. 171*, f° 14r°-15r°, Nederlandse versie in relatief verzorgd cartularium (op buitenzijde kaft: 'privilegia Quattuor Officiorum in Flandria, Wasie et alia privilegia'), met rubricering, hier luidt rubriek 'Hoe men elx saers scepenen maken sal'.

Uit de overgang naar en uit de 15de eeuw dateren de meeste afschriften:

6. *ADN, série B, nr. 1572 (cartulaire de Gand, 1296-1429)*, f°1r°-2r°; hand uit vroege 15de eeuw, met versierde initiaal van de letter 'P' die in de marge doorloopt, Franse versie¹⁰⁰.
7. *RAG, Fonds Gent, nr. 441 (olim: ARA, Manuscrits divers, 930 A)*, f°17r°-v° (Franse versie van 'charter van Senlis') gevolgd f°18r°-v° door een Nederlandse versie van de tekst. Voorafgegaan (f°16r°) door aankondiging rubriek 'Privilegen hoe men kiesers ende scepenen te Ghend sculdich es te makene ende de schepenen die te Ghend gezijn hebben'. Van dan af volgen lijsten van schepenen vanaf 1301 tot en met 1493, wat dit handschrift tot een memorieboek maakt¹⁰¹.
8. *KBBrussel, ms. 16762-16775*, f°57v°-59r°: praktijkboek met juridische teksten op perkament, Franse versie.
9. *SAG, reeks 93bis, nr. 3 (cartularium 'privilegieboek of rooden boek van gedeele')*, f°27v°-28r° (recueil factice, tekst Franse versie in kolommen).
10. *RAG, Fonds Gent, nr. 223*, f°76r°-77v°: zeer verzorgd cartularium met miniaturen. Onvolledige tekst van Franse versie, van aanhef tot en met: 'Et la veille de la feste de la'. Versierde initiaal van de letter 'P' met rode en blauwe inkt, tekst in twee kolommen, sporen van aflijning.

⁹⁹ Een uitvoerige en moderne beschrijving van het handschrift bij: J. REYNAERT, *Catalogus van de middel nederlandse handschriften in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. I: handschriften verworven voor 1852*, Gent, 1984 (Rijksuniversiteit te Gent, werken uitg. door de fac. van de Letteren en Wijsbegeerte, afl. 171), p. 23-28.

¹⁰⁰ Onderaan f°1r° is te lezen in een hand (18de eeuw) 'Ce privilege a été cassé à Gand le 8 janvier 1468 par Charles, duc de Bourgogne. L'un et l'autre sont imprimés dans les preuves des mémoires de Philippe de Comines par M. Jean Godefroy mon père. T 4 pag. 230'.

¹⁰¹ Een beschrijving bij A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn*, pp. 292-296.

HET CHARTER VAN SENLIS

11. *SAG, reeks 93bis, nr. 1 (cartularium 'Wittenboek')*, f°117v°-120v°, Franse versie (met als datering '1307') gevolgd door Nederlandse versie (met als datering '1301'), zeer verzorgd cartularium, verschillende inktsoorten (blauw, groen, rood) rubricering van getallen, tekst in kolommen.

12. *RAG, Fonds Gent nr. 448 (olim: ARA, Manuscripts divers, 1169)*, f°32r°-33r°: Franse versie, met tussentitels in het Nederlands, verzorgd maar onafgewerkt handschrift (ruimte voor versierde initialen niet ingevuld), foutieve datum (1307, sic)¹⁰².

13. *British Library (London), Harleian Manuscripts, nr. 3299*, f°28v°-30r°: Franse versie (met nummering van artikels van 207 tot 212), kort na 1431 geschreven (in zelfde hand als schepenlijsten 1301-1431), van het type memoerieboek¹⁰³.

14. *Österreichische Nationalbibliothek (Wien), Cod. 2583*, f° 174r°-175r°: Franse versie, met foutieve datum '1307' (sic), geschreven tussen 1451-1452, in 1453-1453 afgewerkt met miniaturen ten behoeve van hertog Filips de Goede van Bourgondië. Op f°174r°: miniatuur op bovenste helft van de bladzijde, voorstellend koning Filips IV omgeven door twee raadslieden die de Gentse burgers toespreken. Versierde initiaal 'P', met ingewerkt het wapen van de Franse koning¹⁰⁴.

15. *SAG, reeks 93, nr. 3*, f°14r°-15r° (Franse versie in geposeerd schrift, 15de eeuw, met versierde beginletter 'P' in rode en blauwe inkt, in kolommen, gealigneerd), f°62r°-v° (Franse versie in bastaardschrift, 15de eeuw, in kolommen, versierde initiaal 'P'), f°105v°-106r° (Franse versie in vidimus van graaf Robrecht van Bethune van 1 december 1313). Beide eerste afschriften in dit cartularium worden voorafgegaan door een archiefreferentie 'In de lade metten A'.

16. *ADN, série B, nr. 19481*, f°13r°-v° : recueil factice in verband met Gent, niet volledige Nederlandse versie in hand uit 15de eeuw¹⁰⁵.

¹⁰² Wat deze versie zeer origineel maakt is de taalkundige mengvorm : in de Franse tekst zijn volgende Nederlandse tussentitels in rode inkt, met nummers die naar de inhoudstafel vooraan verwijzen, opgenomen : 'Van kiezers die de schepenen pleggen te kiesene CLXXXVIII

Van schepenen te kiesene CXC

Van dat de here mach verwandelen de cuere van den kiezers CXCI

Van dat schepenen moghen kiezen de IIII kiezers van sheeren weghe up dat de heere binnen Ghent niet ne ware CXCII

Van dat de kiesers niet moghen wesen kiesers II jaer achter een CXCIII'.

¹⁰³ A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn*, pp. 367-370.

¹⁰⁴ G.T. CLARK, *Made in Flanders. The Master of the Ghent Privileges*, pp. 266-269 (beschrijving en datering), p. 418 (afbeelding miniatuur).

¹⁰⁵ De tekst eindigt bij 'en ware van onsen weghe in de voors. poort of dat die ghene die daer zijn zoude van onsen weghe niet en mochte of en wilde om eeneghe zaken oft belet dit doen'.

17. *ADN, série B, nr. 1609 (14e registre des chartes, 1469-1475), f°21r°-v°* : integrale Franse versie, inclusief kanselarijsubscriptie op plica, naar het op bevel van hertog Karel de Stoute, op 8 januari 1469 geconfisqueerd origineel (hierna: A1), dat kort nadien aan de hertogelijke oorkondenverzameling werd toegevoegd. Op f°21v°-22r° volgt ook een transcriptie van de volledige tekst in *dorso* van het origineel (cf. hierna, editie) tot en met handtekening van 'J. Gros'¹⁰⁶.

Afschriften uit de 16de eeuw en later:

18. *BNF (Paris), ms. français 9014, f°164v°-166r° en opnieuw f°202r°-205r°* : integrale Franse versie, kort voor 1538, cartularium op papier, bastaardschrift, rubricering, hier en daar versierde initialen¹⁰⁷.

19. *SAG, reeks 93bis, nr. 2, f°198v°-200r°*, Nederlandse versie, onverzorgd zeer cursief handschrift begin 16de eeuw (kort voor 1540) op papier, in cartularium voor veelvuldig gebruik.

20. *SAG, reeks 93bis, nr.4 (cartularium 'Penneman'), f°93v°-95v°*: Franse versie, cartularium op papier, cursief schrift¹⁰⁸.

21. *BNF (Paris), collection Flandre, n° 62, f° 93r°-96v°*, Franse versie in afschrift 17e eeuw van charter van Senlis (sic: hier gelezen als Sens) door Denys Godefroy, '*conseillier et historiographe ordinaire du roy, commis par sa majesté à la garde et recherche des titres et registres d'icelle chambre, le 20e de juin 1669*', naar het kanselarijregister van de Bourgondische rekenkamer (hierboven nr. 17).

22. *ARA, Rekenkamers, nr. 123, f47r°-49r°*, cartularium op papier, handschrift uit 17de-18de eeuw (Franse tekst met tussentitels in het Nederlands), foutief gedateerd '1307' (sic); f°162v°-164v° (Franse tekst zonder tussentitels) foutief gedateerd '1307' (sic), naar nr. 12.

¹⁰⁶ In marge heeft een eigentijdse hand volgende apostille toegevoegd : '*Collation est faite aux lettres orriginiaux qui estoient cassees et sont depuis mises ou tresor des chartres de mon dit seigneur le duc en son chastel de Lille*' : *ADN, série B, nr. 1609, f°21v°*.

¹⁰⁷ Dit cartularium is een belangrijke verzameling van teksten m.b.t. de geschiedenis van Gent en de organisatie van het Gentse archief in de late Middeleeuwen, waar ik in latere publicaties op terugkom. Vanaf f°267 begint een met dit cartularium samen ingebonden handschrift met alweer Gentse stukken uit de 18de eeuw, onder verwijzing naar een (Gentse?) stadssecretaris Schoorman. Hoe het handschrift in een Parijse verzameling is beland is nog onduidelijk, de oudste referentie is naar een stempel van de Tweede Republiek (1848-1852), maar het bevond zich vermoedelijk reeds langer in Frans bezit, vermits er geen referentie is naar het register van binnengekomen/verworven handschriften. De tweede republiek hield dergelijk register nauwgezet bij, wel werden toen 'vergeten' handschriften, doorgaans 'verworven' aan het einde van de 18de, begin 19de eeuw, mee afgestempeld (mondelijke mededeling van de conservator, 26 aug. 1999).

¹⁰⁸ Dit cartularium dankt zijn naam aan het feit dat het (cf. handschriftelijke nota op schutblad) op 5 april 1853 voor de som van 15,45 fr. werd aangekocht uit het sterfhuis van Ambroise Penneman in Gent.

HET CHARTER VAN SENLIS

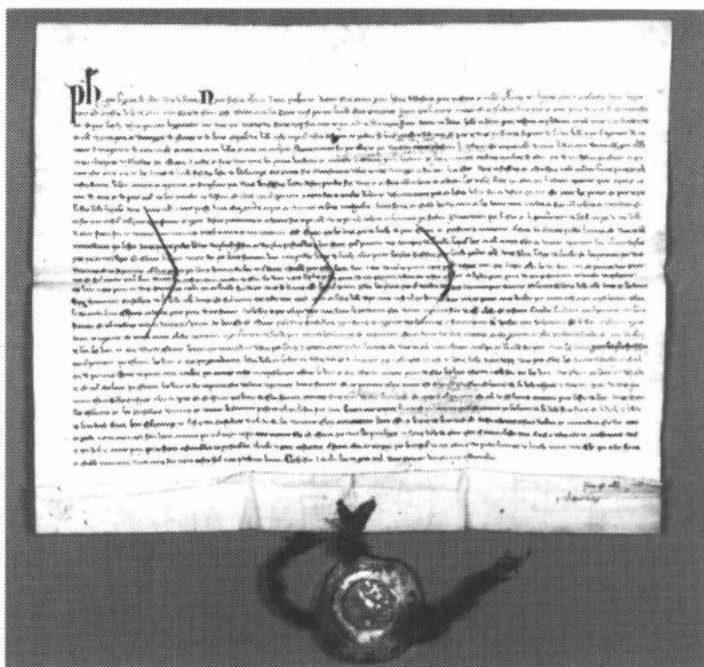
Oude uitgaven

Gezien zijn inhoudelijk belang, en gegeven de aandacht die in de geschiedschrijving werd besteed, zeker vanaf de romantiek in de vroege 19de eeuw, aan het conflict dat het graafschap Vlaanderen, en in de eerste plaats de heersende dynastie der Dampierres, uitvocht met de centraliserende Franse koning, Filips IV, is het geenszins verwonderlijk dat reeds van oudsher uitgegeven versies van het 'charter van Senlis' bestaan. Wat ze gemeenschappelijk hebben is zowel hun ouderdom, als het feit dat de meeste en de kwalitatief betere edities moeilijk toegankelijk en zelfs bezwaarlijk terug te vinden zijn. De meest recente en gemakkelijkst toegankelijke editie, van F. De Potter, is daarbij zeker niet de beste. Reeds in 1893 publiceerde J. Vuylsteke een overzicht van de fouten die in de transcriptie van De Potter, ofschoon deels geïnspireerd op de betrekkelijk kwaliteitsvolle editie Diericx uit 1814, in zijn uitgave had geïntroduceerd¹⁰⁹. Toch willen we ook van deze eerdere uitgaven, in zoverre te retraceren, een overzicht geven:

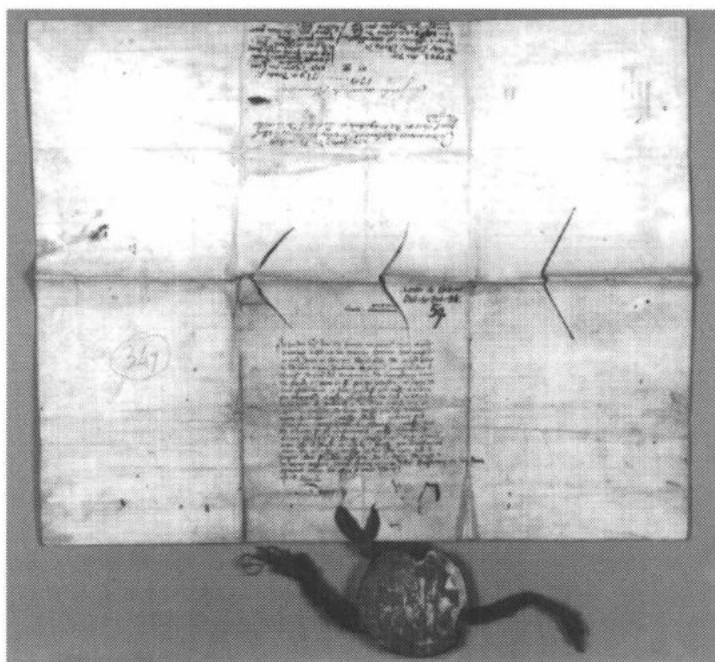
1. J. en D. GODEFROY, *Mémoires de messire Philippe de Comines*, Brussel, 1723, t. 4, p. 230.
2. J. en D. GODEFROY, LENGLET DU FRESNOY, *Mémoires de messire Philippe de Comines, seigneur d'Argenton, où l'on trouve l'histoire des rois de France Louis XI et Charles VIII*, Paris-London, 1747, t. III, pp. 91-93 (met editie van akte in dorsale notitie van 1468, naar A1).
3. CH.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand, sur le droit public et politique de la ville de Gand, depuis son institution en commune jusqu'au règne de Charles-Quint*, dl. 1, Gent, 1814, p. 179-182 (naar de editie door Godefroy van de Comines uit 1723).
4. F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, Deel 1, Gent, 1883, (anastatisch herdrukt Handzame, 1969), pp. 236-238 (naar A2 en de editie Diericx).

¹⁰⁹ J. VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde 1376-1389*, Gent, 1893, pp. 521-522. Over de waarde van De Potters werk, cf. de inleidende beschouwingen (van de hand van M.-C. Laleman en D. Lievois) in S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van Frans De Potter*, Gent, 2002 (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXVII), pp. 15-24.

MARC BOONE

BNF (Parijs), Coll. Colbert n° 347, chate 59 - rectozijde met tegenzegel

BNF (Parijs), Coll. Colbert n° 347, chate 59 - versozijde met tegenzegel

HET CHARTER VAN SENLIS

Editie

Filips IV, koning van Frankrijk vaardigt op vraag van de Gentse schepenen en van de vertegenwoordigers van de handelaren uit de stad, zoals na overleg met zijn vertegenwoordigers en ambtenaren is overeen gekomen naar aanleiding van de zitting van de grafelijke 'renenghelle' in Rijsel, een kiesreglement uit waarbij de indirecte verkiezing via kiesheren van vorst en stad van twee schepenbanken van dertien schepenen elk wordt geregeld. Deze verkiezing zal voortaan jaarlijks in de aanloop naar de feestdag van Onze-Lieve-Vrouw van 15 augustus plaats vinden.

Senlis, 1-6 november 1301

A1: Origineel, BNF, coll. mélanges Colbert, n° 347, Oorkonde nr. 59 (cf. afbeeldingen II : rectozijde met tegenzegel en III: versozijde met zegel).

Originele oorkonde, (b : 51,3 cm, h : 40,8 cm ; plica : 5 cm) perkament, majesteitszegel van koning Filips IV in groene was op dubbele staart van groene en rode zijde door plica (doorsnede : 8,5 cm, legende aan linkerzijde nog leesbaar : '...um Francorum rex'), tegenzegel : wapenschild met 'fleurs de lys' (doorsnede : 4 cm). Rechtsonder op plica aan buitenzijde (in zelfde hand als oorkonde) : 'Facta est collatio. Dol. per .. Thesaur. Andeg'¹¹⁰. Midden onder plica, stempel in rode inkt 'Bibliothèque impériale. Man'. Gecancelleerd door drie haakse inkervingen in het midden van de oorkonde.

Versierde initiaal bij aanhef : 'PH' voor naam van de koning.

In dorso : 1) hand 14de eeuw : 'van scepenen te kiesene. I.' ; 2) door J. Gros in 1469 : 'Au jourduy, VIIIe jour de janvier mil CCCC LXVIII ce present privilege a esté par les deputez, doyens des mestiers et autres jurez et deputez de la ville de Gand présenté et delivré a mon tres redoubté seigneur, monseigneur le duc de Bourgogne, de Brabant, de Lembourg et de Luxembourg, conte de Flandres¹¹¹ etc., pour en faire son bon plaisir. Et apres de leur consentement a fait mon dit seigneur par monseigneur de Goux¹¹² son chancelier casser et chanceler le dit privilege en la presence de reverend pere en Dieu monseigneur Loys de Bourbon, evesque de Liege¹¹³, mes-

¹¹⁰ Voor de auteurs van deze kanselarijsubscriptie: cf. supra, inleiding bij 'oorkonding en zegeling'.

¹¹¹ Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, graaf van Vlaanderen: A. LEGUAI, Charles de Bourgogne, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques* 2e édition entièrement revue et enrichie, [Kielser Werkstücke Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters. Band 3], Frankfurt-Berlin-Bern-New York, 2000, pp. 77-79.

¹¹² Pierre de Goux, heer van Goux en Wedergrate, kanselier van Vlaanderen-Bourgondië van 1465 tot 1471: M. BOONE, Kanselier van Vlaanderen en Bourgondië (1385-1530), in: E. AERTS, M. Baelde, e.a. (ed.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795). Band 1*, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 55), Brussel, 1994, p. 220.

sire Philippe de Savoie, conte de Baugge¹¹⁴, messire Adolf de Cleves, seigneur de Ravenstain¹¹⁵, monseigneur le duc de Sommersset¹¹⁶, messire Loys de Chalon, seigneur de Chastelguyon, messire Hugues de Chalon, son frere, seigneur d'Orbe¹¹⁷, messire Anthoine bastart de Bourgogne, conte de la Roiche en Ardenne¹¹⁸, messire Pierre de Beffroyfont, conte de Charny¹¹⁹, messire Charles de Chalon, conte de Joigny¹²⁰, des seigneurs de Darcy [a]¹²¹,

¹¹³ Lodewijk van Bourbon (1438-1482), prinsbisschop van Luik vanaf 1456, cf. de biografische notitie bij H. COOLS, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001, p. 163.

¹¹⁴ Filips II van Savoie, graaf van Bugey, heer van Bresse (1443-1497), G. CASTELNUOVO, Philippe II de Savoie, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, pp. 160-161, alwaar de identificatie niet evident is, zie evenwel: S. DÜNNEBEIL (ed.), *Die Protokollbücher des Ordens vom Goldenen Vlies. Band 2 Das Ordensfest 1468 in Brügge unter Herzog Karl dem Kühnen*, Ostfildern, 2003, (*Instrumenta. Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris Band 12*), p. 236.

¹¹⁵ Adolf van Kleef en van der Mark, heer van Ravenstein, van Wijnendale, enz. (1425-1492), in: H. COOLS, *Mannen met macht*, pp. 238-240.

¹¹⁶ Edmund Beaufort, earl en hertog van Somerset, ofschoon behorend tot de Lancaster-clan verbleef hij in de jaren 1468-1469 aan het Bourgondische hof: R. VAUGHAN, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, London, 1973, p. 61.

¹¹⁷ Lodewijk van Chalon, heer van Châtel-Guyon (1448-1476) en zijn jongere broer Hugues, zie: J. RICHARD, Louis de Chalon, seigneur de Châtel-Guyon, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, p. 155.

¹¹⁸ Antoon, bijgenaamd de grote bastaard (ca. 1428-1504), cf. J.-M. CAUCHIES, Antoine de Bourgogne, dit le Grand Bâtard, comte de La Roche (Ardenne), Sainte-Menehould, Guînes, seigneur de Crèvecoeur et Beveren (Waas), in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, pp. 129-131.

¹¹⁹ Pierre de Bauffremont (ca. 1397-1472), cf. M.-TH. CARON, Pierre de Bauffremont, comte de Charny, seigneur de Couchey, La Borde, Reullée, Molinot, Courtivron, Montfort, Villaines-les-Prévôtes, Auxey, Villers-les-Pots, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, pp. 45-47.

¹²⁰ Charles de Chalon, comte de Joigny (aan de Yonne, tussen Auxerre en Sens), sinds 1467 (na het overlijden van zijn oom Lodewijk de la Trémoille), reeds vanaf 1445 kamerheer van Filips de Goede, bevestigd in deze functie door Karel de Stoute en vanaf 1472 burggraaf van Genappe: W. PARAVICINI, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn, 1975, (*Pariser Historischen Studien 12*), pp. 444-445 (noten 169 en 170).

¹²¹ Jean de Poitiers, heer van Arcey (Arcies) (in de buurt van Dijon), markgraaf van Antwerpen: *Ibidem*, p. 369. Gehuwd met een Portugese dame uit het gevolg van hertogin Isabella: M.-TH. CARON, *La noblesse dans le duché de Bourgogne 1315-1477*, Lille, 1987, p. 164. Hij zal bij de installatie van het Parlement van Mechelen, in 1473, samen met Guy de Brimeu tot een der adellijke raadsheren van deze instelling worden benoemd: R. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen*, Brussel, 1973 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. XXXV, nr. 73), p. 505.

HET CHARTER VAN SENLIS

de Creqiy¹²², de la Roiche¹²³, de Clessy¹²⁴ et grant nombre d'autres barons, chevaliers, escuiers, gens de conseil et autres de tous estas. Moy present <handteken> Gros¹²⁵. ; 3) hand 15de eeuw : 'V.E. VII' ; 4) hand 17de eeuw : 'Il y a doute si cest 1307 ou 1301 à cause que cette datte est marquee ainsy dans cet original VII, qu'on peut lire ou *un*, ou bien par chiffre VII. Voyez au dos de ces lettres l'acte de leur cassation et annulation l'an 1468 en haine de la memoire de celui qui les avoit donnees' ; 5) hand 18de eeuw : 'Ordonnance et reglement en forme de privilege du roy Philippes le Bel pour l'election des magistrats et eschevins de la ville de Gand'. ; 6) hand 18de eeuw : 'A Senlis au mois de novembre 1307' ; 7) hand 19de eeuw : 'Chartes de Colbert. Phil. le Bel 34' (doorstreept : 'Phil. le Bel 34', vervangen door '59') ; 8) hand 19de eeuw : 'trente-troisième' (doorstreept 'troisième' vervangen door 'quatriesme') ; 9) hand 20ste eeuw '347'

[a] bovengeschreven : Darcy

A2: Origineel, SAG, reeks 94 (charters), nr. 233.

Originele oorkonde (b : 51,3 cm, h : 42 cm ; breedte plica: 5 cm) perkament, sporen van zegeling op dubbele staart door plica, zegel verdwenen. Rechtsonder op plica aan buitenzijde (in zelfde hand als oorkonde) : 'Facta est collatio. Dol. per .. Thesaur. Andeg'. Gecancelleerd door een enkele dwarse haal van links boven naar rechts onder (gerestaureerd met een ruggelings opgekleefde strook perkament).

In dorso: 1) hand 18de eeuw: 'Record gemaakt bij den coninck Philips van Vranckerycke tusschen de 39 van het magistraat ende des 100 van het ghemeeente, in daete 1301' ; 2) hand 18de eeuw: '191' ; 3) twee stempels (19de-20de eeuw): 'Archiven stad Gent'.

Phelippe, par la grace de Dieu, rois de France. Nous faisons assavoir a touz presenz et avenir que comme granz descorz, dissensions, granz questions et malesveillances et haynes granz et perilleuses aient longuement esté en nostre ville de Gant entre ceus de Gant, c'est assavoir entre les trente neuf par qui la

¹²² Vermoedelijk (bij ontstentenis van een voornaam) is bedoeld Jean V, heer van Créquy, (ca. 1400-1472), cf. B. SCHNERB, Jean V, seigneur de Créquy, de Fressin et de Canaples, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, pp. 51-53.

¹²³ Vermoedelijk Philippe Pot, heer van la Roche-Nolay en van Châteauneuf (ca. 1428-1493), eerste kamerheer onder Filips de Goede en Karel de Stoute: A. LEGUAI, Philippe Pot, seigneur de la Roche-Nolay et de Châteauneuf, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, pp. 146-148.

¹²⁴ Jean Damas, heer van Digoine, Clessy en Saint-Amour, cf.: J. RICHARD, Jean Damas, seigneur de Digoine, de Clessy et de Saint-Amour, in: R. DE SMEDT, red., *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or*, pp. 155-156.

¹²⁵ Bedoeld wordt Jean Gros III, cf. supra, noot 78.

ville estit gouvernee avant que la guerre commencast en Flandres d'une part et grant partie de ceus du commun d'autre, et pour les diz descorz qui tant longuement ont duré que treze des diz trente neuf sont morz et que moult de dammages soient venu en la dite ville en fesant granz despens en pledoiant en notre court et en autres courz et moult de granz periz et dammages de personnes et de biens, si que la dite ville a esté en peril d'estre destruite et perdue se brief remede ni fust mis. Et pour ce, nous qui suimes seigneur de la dite ville a qui il appartient de contretier a cieus periz et de mettre remede en cieus cas en noz villes et entre noz soubgiez, avons maintes foiz par nous et par noz genz treties pleuseurs voies sus ce, et empres moult de tretiez la Dieu merci, devant notre gent a Lille en noz renengues de Flandres qui offrirent a rendre et faire droit entre les parties, vouldrent et otroierent li eschevin qui la vindrent et les procureurs des frans marchanz de Gant, que de touz descorz qui estoient ou pouvaient estre entre eus et les autres de la ville fust sus le fet de l'eschevinage, sus contes, sus administracions, debtes, iniures, dammages et sus tout leur estat, nous en faissons et ordinissons a nostre volenté, l'autre partie en ce le mesme fourme, volent, otroient et requérant et soupliant que nous vousissions les diz descorz prendre sus nous et en faire notre volenté et ordener. Les queles choses noz genz, qui la estoient, recurent pour nous et en nom de nous et de puis nul ne l'ait contredit ne dissenti, et nous a qui il appartient a mettre sus ce remedes, volenz et desiranz metre pais en la dite ville et fin es descorz qui on esté entre les parties et pour ce que la dite ville laquelle nous avons moult a cueur puisse vivre, estre gouverné en pais et demourer en bone tranquillité, avons ferme et estable les diz ostroiz et les avons receu a en dire et faire notre volenté et a en ordener. Et en sus tout conseil diligent appensement et regart, disons, prononcions et ordenons sus ces par notre dit et par notre volenté en la maniere qui s'ensuit. Premierement, que li estat et li gouvernement de l'eschevinage de notre ville de Gand soient faiz et demenez a touzourz mes en tele maniere et non autrement, c'est assavoir que les bones genz de la ville de Gand esliront et prendront et nommeront chascun an quatre prodes hommes, et nous ou notre commandement qui la sera autres quatre prodes hommes des plus souffisanz et des plus profitables a leur escient qu'il pourront des bourgeois de la ville, liquel huit en tele maniere esleu ne devront appartenir l'un a l'autre de plus pres que ou tierz degré, et esliront li huit devant dit par leurs seremenz vint et sis prodes hommes de la ville a leur pouvoir les plus souffisanz pour la ville gouverner celle annee selonc l'usage de la ville, et les partiront par deus trezeinnes et ne se pourront cil huit partir par leurs seremenz du lieu ou il seront asemblé pour eslire les diz vint et sis, ne nul ne pourra a eus parler iusques atant que il aient esleu les diz vint et sis et partiz en deus trezeinnes, et se il avenoit que li huit devant diz ne se peussent acorder de eslire les vint et sis, la plus grant partie de eus pourroit ce faire. Et ce fait cil huit on la plus grant partie de eus presenteront en la meson de eschevins ces vint et sis partiz en deux trezainnes a celui qui en la ville sera de par nous, se aucuns i est, lesquel pourra eslire les quieux que li vouldra des deus trezainnes pour demourer eschevins de la dite ville celle annee et les aut-

HET CHARTER VAN SENLIS

res treze demourront conseilliers de la ville celle annee, et se il avenoit que au dit iour n'eust aucun en la dite ville de par nous ou se cil qui seroit la de par nous ne povait ou ne vouloit par aucune cause ou par empeschement ce faire, li devant diz huit esliseurs ou la plus grant partie de eus feroient a celle foiz ce que celi qui de par nous seroit la ou devoit estre devoit ou pourroit faire de celle chose, et ce feront il au plus loialment que il pourront par leurs seremenz et celi meismes iour ou aincois qu'il partent du lieu. Et est assavoir que li treze conseilliers cognoistront et iugeront des formortures et se entremetront de apaisier tant seulement, et li treze eschevins cognoistront et iugeront de toutes autres choses appartenaz au gouvernement de la ville pour reson de l'eschevinage. Et ne pourront estre en aucune des deus trezainnes cousin germain ou plus prochain ensemble et pres du chief de l'an les vint et sis desus diz esliront le iour qui nommé sera ci desouz par leurs seremenz quatre prodes hommes et nous ou notre commandement ou cil qui en la ville sere pour nous les autres quatre les plus souffisanz¹²⁶ que il pourront, qui esliront les vint et sis qui gouverneront la dite ville en la fourme desus dite, et si il avenoit que a celui iour ne eust en la dite ville aucun de par nous pour eslire les quatre desus diz ou se celi qui de par nous i seroit ne povait ou ne vouloit par aucunes causes ou empeschement ce faire, li vint et sis desus diz auroient pouvoir de eslire les huit desus diz a celle foiz qui les vint et sis esliront en la maniere desus dite. Et nul des huit qui esliront les vint et sis ne pourra estre des huit la premiere anné ensuivant, et ne pourront cil qui auront esté eschevins estre esleuz eschevins de la ville iusques a deus ans apres, ne ceus qui auront esté conseilliers iusques a un an apres, et est assavoir que le iour de eslire sera touzours mes trois iourz devant la miaoust. Et apres ce cil qui auront esté celi an eschevins couteront puis la fin de leur annee devant les eschevins et les conseilliers nouveaux et devant le commun present celi qui la sera pour nous, le tierz iour empres la miaoust en la maniere que il est contenu en la chartre de la ville faites sus ce. Et la veille de la feste de la miaoust fenira leur eschevinage et l'office des conseilliers de celi an. Et les nouveaux esleuz commenceront leurs offices le iour de la miaoust. Et ainsin (sic) ordenons, disons, volons et commandons estre fait, tenu et gardé a touz iourz mes sanz venir encontre par nul engin, ne par autre maniere. Et est assavoir que nous les privileges de la dite ville de Gant quant as autres choses dont il n'est ci desus ordené, comfermons, sauf ce que se il i a aucuns poinz qui ne soient resonnables ne profitables a la ville de Gant desus dite, il seront ostenz ou corrigiez par le conseil de noz genz et des prodes hommes de la ville devant dite. Et que ce soit ferme et estable a touz iourz nous avons fait metre nostre seel a ces presentes lettres. Ce fu fait a Sanliz l'an de grace mil trois cenz et un ou mois de novembre'.

¹²⁶ quatre les plus souffisanz A] op rasuur door zelfde hand.

HET DECOR VAN EEN MACHTSWISSEL

Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw

Dr. Jacoba van Leeuwen
(K.U.Leuven)¹

In de middeleeuwse Vlaamse steden werd jaarlijks een nieuw stadsbestuur verkozen en aangesteld². Doorgaans op een vaste datum werd de macht over de stad aan een nieuwe groep bestuursleden overgedragen. Deze publiekrechtelijke handeling was een belangrijke gebeurtenis in de middeleeuwse stad; met de wetsvernieuwing werd een ambtstermijn afgesloten en een nieuw bestuurlijk jaar geopend. De verkozen bestuursleden kregen daarbij een nieuwe sociale positie toegekend. Historici hebben in het verleden deze jaarlijkse machtswissel reeds uitvoerig bestudeerd. Zij hadden daarbij vooral aandacht voor de gehanteerde kiessystemen en de personele samenstelling van de schepenbanken. Aan de rituele aspecten van dit gebeuren werd doorgaans heel wat minder aandacht geschonken.

Recent onderzoek wees echter op het belang van de symbolische communicatie van de macht. Studies van de keuze en de aanstelling van middeleeuwse stadsbesturen in het Hanzegebied³, in Bern⁴ en in de Italiaanse stadsstaten⁵

¹ Deze bijdrage werd voor een deel gebaseerd op mijn doctoraatsonderzoek: *De wisseling van de macht. Een onderzoek naar de betekenis van de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (1379-1493)*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven, 2002. Het eerste deel van deze verhandeling wordt gepubliceerd bij de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten onder de titel: *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper in de Middeleeuwen*. Ik dank het Onderzoeksfonds van de K.U. Leuven dat mij via een postdoctoraal mandaat in staat stelde deze bijdrage te schrijven.

² Gebruikte afkortingen: ADN: Archives Départementales du Nord, Lille; ARA: Algemeen Rijksarchief, Brussel; BAB: Bisschoppelijk archief Brugge; Rk: Rekenkamer; SAB: Stadsarchief Brugge; SAG: Stadsarchief Gent.

³ D.W. POECK, "Zahl, Tag und Stuhl. Zur Semiotik der Ratswahl", *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 33 (1999) 396-427; D. W. POECK, "Rituale der Ratswahl in westfälischen Städten", in: B. Stollberg-Rilinger, red., *Vormoderne politische Verfahren*. Zeitschrift für historische Forschung. Beiheft 25. Berlin, 2001, 207-262.

⁴ R. SCHMID, "Wahlen in Bern. Das Regiment und seine Erneuerung im 15. Jahrhundert", *Berner Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde*, 58 (1996) 233-270.

⁵ H. KELLER, "'Kommune': Städtische Selbstregierung und mittelalterliche 'Volksherrschaft' im Spiegel italienischer Wahlverfahren des 12.-14. Jahrhunderts", in: G. Althoff, red., *Person und Gemeinschaft im Mittelalter. Karl Schmid zum 65. Geburtstag*. Sigmaringen, 1988, 573-616; H. KELLER, "Wahlformen und Gemeinschaftsverständnis in den Italienische Stadtkommunen 12./14. Jahrhunderts. Voraussetzungen und Wandlungen", in: R. Schneider en H. Zimmermann, red., *Wahlen und Wählen im Mittelalter*. Vorträge und Forschungen. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 37. Sigmaringen, 1990, 345-374.

toonden aan dat deze bestuurswissel een belangrijk moment vormde om de machtsverhoudingen in de stad symbolisch uit te drukken. Naast een publiekrechtelijke handeling was de wetsvernieuwing immers ook een ritueel dat de statusverandering van de nieuwe bestuursleden moest communiceren en legitimeren⁶. De ruimte speelde in dit proces een belangrijke rol. Rituelen vonden immers niet in een vacuüm plaats. Zij werden in een bepaald decor geësceneerd en die ruimtelijke context droeg in grote mate bij tot het welslagen van de symbolische communicatie⁷.

In deze bijdrage staat het decor van de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw centraal. Waar werd deze machtswissel geësceneerd? En wat was de functie van dit decor? Op welke manier moest de ruimte de legitimatie van het nieuwe stadsbestuur bevorderen? En hoe verwees de ruimte naar de verwachtingen waaraan het gedrag van deze nieuwe bestuurders moest beantwoorden? Kortom: wat was de relatie tussen de inrichting van de ruimte en de boodschap die tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing werd gecommuniceerd?

In een eerste paragraaf schetsen we kort de geschiedenis van de Gentse wetsvernieuwing. Daarna gaan we in op het decor van deze jaarlijkse machtswissel. Hierbij bestuderen we allereerst de functie van het stadhuis van de Keure. Vervolgens analyseren we het aandeel van de bedelordekloosters en tenslotte komt de lokalisatie van bepaalde handelingen in private en semi-publieke ruimtes ter sprake. We zullen daarbij de Gentse situatie vergelijken met het gebruik van de ruimte tijdens de wetsvernieuwing in Brugge en Ieper en de bredere Europese context.

⁶ Dit is de definitie van een ritueel volgens Althoff en Siep: G. ALTHOFF, en L. SIEP, "Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur französischen Revolution. Der neue Münsterer Sonderforschungsbereich 496", *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 34 (2000) 403.

⁷ P. ARNADE, M. HOWELL en W. SIMONS, "Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe", in: M. Howell, P. Arnade en W. Simons, red., *Proceedings of the Conference Fertile Space: the City in Northern Europe 1100-1650. Dartmouth college, Hanover (N.H. USA) 15-16 mai, 1999*. *The Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002) 525, 527. Voor een overzicht van het gebruik van de ruimte bij rituelen, zie: M.A. BOJCOV, "Qualitäten des Raumes in zeremoniellen Situationen: Das Heilige Römische Reich, 14-15. Jahrhundert", in: W. Paravicini, red., *Zeremoniell und Raum. 4 Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen veranstaltet gemeinsam mit dem Deutschen Historischen Institut Paris und dem Historischen Institut der Universität Potsdam. Potsdam 25. bis 27. september 1994*. Residenzenforschung. Herausgegeben von der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen VI. Sigmaringen, 1997, 129-153.

1. Het ritueel van de Gentse wetsvernieuwing in de middeleeuwen (1301-1493)

In het laatmiddeleeuwse Gent werd jaarlijks een nieuw stadsbestuur verkozen en aangesteld. Dit bestuur bestond uit een college van schepenen van de Keure en een college van raadsleden, ook wel schepenen van Gedele genoemd. Beide colleges stonden onder leiding van een burgemeester.⁸ Elk jaar op 14 augustus werden deze twee schepenbanken vervangen tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing.

In 1301 vaardigde de Franse koning Filips de Schone een charter uit voor de stad Gent waarin hij de procedure van de jaarlijkse machtswissel vastlegde. Hiermee werd een getrapt kiessysteem ingesteld, waarbij de schepenen verkozen werden door acht intermediaire kiezers. Elk jaar stuurde de heer commissarissen⁹ naar de stad die vier 'herenkiezers' moesten aanduiden. De uit-tredende schepenen kozen op hun beurt vier 'stedenkiezers'. Deze acht kiezers trokken zich terug in conclaaf en kozen zesentwintig burgers, verdeeld in twee groepen van dertien. De vorstelijke vertegenwoordigers bepaalden vervolgens welk dertiental schepenen van de Keure werd, en wie de schepenen van de Gedele¹⁰. Hoewel dit privilege de verkiezing gedetailleerd regelde, vulden de Gentenaren het kiessysteem verder aan met eigen gewoontes en gebruiken. Rond 1360-70 kwam een vaste verdeling van de schepenzetels over de drie leden van de stadsgemeenschap tot stand: de poorterij zou zes zetels innemen, terwijl de wevers en de kleine neringen ieder tien zetels voor hun rekening namen. Volgens deze regeling werden de stedenkiezers verkozen door de overdekens van de weverij en de kleine neringen. De herenkiezers konden bovendien enkel de zes vertegenwoordigers van de poorterij kiezen¹¹.

⁸ J. DECAVELE, "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)", in: W. Prevenier en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provincie. Studia 72, Brussel, 1997, 277-322.

⁹ Over deze commissarissen, zie: P. VAN PETEGHEM, "Het commissariaat voor de wetsvernieuwing en voor het afhoren van de rekeningen in Vlaanderen (14de-18de eeuw). Controle en beheersing van het eerst en meest geurbaniseerde gebied der Nederlanden", in: W. Prevenier en B. Augustyn, red., *De Vlaamse instellingen tijdens het ancien régime: recent onderzoek in nieuw perspectief. Symposium georganiseerd in Brugge op 18 mei 1998*. Miscellanea archivista studia 111, Brussel, 1999, 67-138.

¹⁰ M. BOONE, "Het charter van Senlis' (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)" H.M.G.O.G. (deze bundel)

¹¹ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453 Een sociaal-politieke studie van en staatsvormingsproces*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België – Klasse der Letteren 133, Brussel, 1990, 38-45; VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent*, 521-537.

In de vijftiende eeuw vormde het Gentse kiessysteem meermaals het onderwerp van debat tussen de hertog en de stad. De landsheer wilde immers zijn greep op de samenstelling van het bestuurscollege vergroten. Bij de vrede van Gavere in 1453 greep Filips de Goede zijn kans en zette de overdekens buitenspel. Bovendien verbood hij de gebruikelijke verdeling van de schepenzetels over de drie leden¹². In 1469 schafte Karel de Stoute zelfs de steden- en herenkiesers af en liet vijf vorstelijke commissarissen de schepenen verkiezen¹³. Deze regeling bleef in voege tot 1477. In dat jaar bepaalde Maria van Bourgondië dat de benoeming van de schepenbank weer op de oude manier moest verlopen, volgens het getrapte systeem uit 1301¹⁴. Maximiliaan van Oostenrijk behield in 1485 de keuze voor aan acht herenkiesers en schakelde zo de stedenkiesers uit¹⁵. Deze ingreep werd tijdens de opstand in november 1487 weer ongedaan gemaakt. Bij de vrede van Cadzand in 1492 werd tenslotte bepaald dat men het charter van Senlis zou volgen, zonder dat stedelijke aanvullingen mochten worden toegevoegd.¹⁶

Het ritueel van de Gentse wetsvernieuwing bestond in de late Middeleeuwen uit vier officiële fases. Eerst werd de machtsoverdracht geopend met de feestelijke ontvangst van de grafelijke commissarissen. Daarop volgde het conclaaf, de geheime beraadslaging van de kiezers. Een derde fase bestond uit de publieke proclamatie van het nieuwe bestuur aan de bevolking. De plechtige eedaflegging sloot het formele gedeelte van het ritueel af.¹⁷ Uit de geschiedenis van de Gentse wetsvernieuwing blijkt dat er voorafgaand aan het ritueel onderhandelingen plaatsvonden aangaande de concrete verdeling van de schepenzetels.¹⁸ Ook na de wetsvernieuwing vonden er nog activiteiten plaats, zoals de organisatie van feestelijkheden om de machtsoverdracht te vieren. Al deze handelingen werden in een welbepaald ruimtelijk kader geënceneerd. In het onderstaande gaan we na wat de betekenis van die locatie was voor de symbolische communicatie van de sociale positie van de nieuwe schepenen.

¹² Editie: L.P. GACHARD, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique* II Brussel, 1834, 143-159. Zie ook: VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent*, 536; J. HAEMERS, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*. Standen en landen, 105. Kortrijk-Heule, 2004.

¹³ RAB, *Charters van Vlaanderen*, eerste serie, 2233; en ADN, B 1609, fol. 33r. M. BOONE, "Het 'charter van Senlis'".

¹⁴ V. VANDER HAEGHEN, "La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne en 1477", in: *Melanges Paul Fredericq: hommage de la société pour le progrès des études philologiques et historiques*, Brussel, 1904, 273-278.

¹⁵ RAG, *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, 835.

¹⁶ W.P. BLOCKMANS, "Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits", *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 140 (1974) 357-368.

¹⁷ J. VAN LEEUWEN, "Ritueel en publiek. De rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (15de eeuw)" *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117 (2004/3) *ter perse*. Aan Poecks indeling voegden we een vierde fase toe: de eedaflegging. Dit stadium had een ander doel dan de proclamatie. POECK, "Zahl", 396-427.

2. Het Gentse stadhuis van de Keure

Bij de jaarlijkse wetsvernieuwing werd een nieuw stadsbestuur verkozen en aangesteld. De nieuw verkozen schepenen zouden hun functie gaan uitoefenen in een belangrijk openbaar gebouw, namelijk het stadhuis. De tweeledige bestuursstructuur met schepenen van de Keure en van Gedele weerspiegelde zich in twee stadhuizen. Beide schepenhuisen werden vanaf 1482 systematisch vervangen door het huidige stadhuis¹⁹. Bij de jaarlijkse wetsvernieuwing fungeerde het stadhuis van de Keure als een belangrijke locatie voor de verschillende fases van het ritueel. In het onderstaande bespreken we achtereenvolgens het gebruik van de schepenkamer, de Collatiezolder en de pui van het stadhuis.

De schepenkamer

Uit de Gentse bronnen blijkt dat de schepenkamer van de Keure het decor vormde van verschillende fases van de wetsvernieuwing. In de eerste plaats vond er hier een afscheidsfeest van de uittredende schepenen plaats. Zij nuttigden wijn en suikerwerk samen met de klerk die hen bij de uitoefening van hun functie had bijgestaan²⁰. Op die manier sloten zij hun ambtstermijn feestelijk af. Daarnaast vormde de schepenkamer de aangewezen locatie om de commissarissen van de wetsvernieuwing welkom te heten. Hun aankomst markeerde de opening van het ritueel en was dus van groot belang. Deze vorstelijke vertegenwoordigers duiden de herenkiezers aan en wachtten vervolgens de uitkomst van de stemming af in de schepenkamer. Toen de kiescommissie in 1479 geen overeenstemming kon bereiken, keerden de kiezers immers terug "*in de camere*" om de commissarissen van hun problemen op de hoogte te brengen²¹. Na afloop van de machtsoverdracht kaartte men wellicht nog na in de schepenkamer. De enige concrete aanwijzing hiervoor dateert uit het opstandige jaar 1451 toen de commissarissen na de publicatie van het nieuwe stadsbestuur in de schepenzaal op wijn en suikerwerk getraakteerd werden²².

¹⁸ Zie M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*.

¹⁹ F. VAN TYGHEM, *Het stadhuis van Gent. Voorgeschiedenis – bouwgeschiedenis – veranderingswerken – restauraties – beschrijving – stijlanalyse*. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten 31, Brussel, 1978, I, 28, 37, 62-63 en 78.

²⁰ Bijvoorbeeld in 1402: "*Item van costen die de houde scepenen ende clerk daden up Onser Vrouwen avond alfougst doe zij af ghingen*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 11, fol. 58r.

²¹ SAG, Oud archief, reeks 212, Ballinc Bouc, fol. 35r.

²² "*crude ende wyne ghedient up den zelven dach in de camere van der kuere de commissarissen ende de wet naer dat scepenen vute ghelesen waren*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 17, fol. 199v.

In zijn studie naar de machtsoverdracht in de Europese stad stelde Poeck vast dat de installatie van het nieuwe bestuur op de schepenbank een belangrijk onderdeel van het ritueel uitmaakte. Aangezien de raadsleden geen staf of een ander attribuut bezaten, maakte een dergelijke plechtige inname van de ruimte de nieuwe positie van de verkozenen openbaar zichtbaar. Deze plechtige installatie vormde een culminatiepunt van de machtsoverdracht en sloot het ritueel af²³. In het Duitse Soest werden de nieuwe raadsheren bijvoorbeeld één voor één naar het raadsgestoelte gebracht, werd hun ambt afgeroepen en werd hun zo plechtig hun plaats toegekend²⁴.

In de schepenkamer van de Keure stond een schepenbank die rijkelijk met kussens en bankleden was getooid²⁵, maar de vraag is nu of dit meubel tijdens de wetsvernieuwing werd gebruikt voor een plechtige installatie. Uit Gentse bronnen bleek in elk geval dat de exacte plaats op de schepenbank van groot belang was, er bestond immers een vaste verdeelsleutel die de zetels toewees aan de drie leden van de stadsbevolking. Bovendien namen nieuwkomers vaak eerst op de minder belangrijke zetels plaats en konden zij daarna opklimmen naar een meer prestigieuze zetel²⁶. De vertegenwoordiging van de drie leden in het stadsbestuur had dus ook een ruimtelijke dimensie. Het is dan ook goed mogelijk dat de schepenen tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing op die schepenbank werden geïnstalleerd. Ook voor andere Vlaamse steden ontbreekt er en concreet bewijs dat de schepenen tijdens de wetsvernieuwing op de schepenbank werden geplaatst. Voor Ieper bepaalde een privilege uit 1430 wel expliciet dat degene die het langste deel uitmaakte van het stadsbestuur als eerste moest plaatsnemen, en daarna de anderen volgens hun ambtsanciënniteit²⁷. Aangezien deze bepalingen volgen op een uitgebreide beschrijving van de wetsvernieuwing, zouden ze erop kunnen wijzen dat er tijdens het ritueel een plechtige installatie op de schepenbank plaatsvond. Maar zeker is dat niet. In het Brugse register van de wetsvernieuwingen werd vanaf 1468 telkens een lijst opgenomen van "*Scepenen ende raden zo zy daghelix zitten zullen ten berechte van partijen*"²⁸. De plaats op de bank was in elk geval een belangrijk gegeven dat na elke wetsvernieuwing moest worden genoteerd in het register dat de samenstelling van het bestuur vastlegde.

²³ POECK, "Zahl", 420-426; POECK, "Rituale".

²⁴ Idem 403 en 244.

²⁵ VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, II, 34 en 136.

²⁶ BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 39 en 55-56; VUYLSTEKE, *De rekeningen*, 527-532.

²⁷ Ed.: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville d'Ypres*. Recueil des anciennes coutumes de la Belgique. Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier d'Ypres, 2 vol. Brussel, 1908, I, nr. 67, p. 309-313. Commentaar: R. VAN UYTVEN, "Showing off One's Rank in the Middle Ages", in: W.P. Blockmans en A. Janse, red., *Showing Status: Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*. Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 2. Turnhout, 1999, 21.

²⁸ SAB, Oud Archief, 114 (1468-1501) fol. 142r.

RUIMTEGEBRUIK BIJ DE GENTSE WETSVERNIEUWING

Tijdens de Gentse wetsvernieuwing vonden verschillende activiteiten plaats in de schepenkamer van de Keure. Deze openbare ruimte was de zetel van het stadsbestuur en de locatie bij uitstek waar officiële, juridisch geldige handelingen plaatsvonden. De betekenis van deze locatie moet hebben bijgedragen aan de communicatie van de machtswissel: deze werd immers in een gezagsvolle ruimte geënceneerd waar enkel geautoriseerde personen gebruik van konden maken. Er bestond geen directe relatie tussen dit decor en het ritueel van de wetsvernieuwing in die zin dat bepaalde elementen speciaal voor deze machtswissel werden toegevoegd. Toch bestond er wel een link tussen de permanente decoratie van de ruimte en de boodschap die tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing werd gecommuniceerd.

In de schepenzaal waren immers een aantal referenties aan de bestuurshierarchie aanwezig²⁹. Zo verwezen wapenschilden naar de macht van de stad en van de landsheer. Deze heraldische tekens konden bovendien aan de politieke context worden aangepast. Het stadsbestuur liet bijvoorbeeld in 1483 de schepenkamer van de Keure beschilderen met het wapenschild van Filips de Schone "onse natuerlyke prince"³⁰. De verbondenheid van Gent met de macht van de graaf kwam eveneens tot uiting in een reeks gravenportretten op de muur van de schepenzaal. In 1418-1419 bestond deze reeks al omdat twee schilders de opdracht kregen "te vermakene van schilderien de ghefigureerde graven voeren int scepenhuus". Onder deze afbeeldingen werd genoteerd "hoe langhe zij regeerden". Aantekeningen in de stadsrekeningen tonen aan dat deze reeks in de loop der tijd werd aangevuld en zodoende werd geactualiseerd³¹. Dergelijke seriële voorstellingen van de landsheerlijke dynastie kwamen in vele middeleeuwse stadhuizen voor, bijvoorbeeld ook in Ieper³². Zij gingen het liefst zo ver mogelijk terug in de tijd en dienden de machtsaanspraken van de heerser te ondersteunen. Door te verwijzen naar de continuïteit van de macht in het graafschap werd de positie van de toenmalige graaf

²⁹ U. MEIER, "The Iconography of Justice and Power in the Sculptures and Paintings of Town Halls in Medieval Germany", *The Medieval History Journal*, 3 (2000) 161-174; U. MEIER, "Vom Mythos der Republik. Formen und Funktionen spätmittelalterlicher Rathausikonographie in Deutschland und Italien", in: A. Löther, e.a. red., *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter, Festgabe für Klaus Schreiner, mit einem Geleitwort von Reinhart Koselleck*, München 1996, 345-387.

³⁰ VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, II, 130.

³¹ VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, I, 49-52; M.P.J. MARTENS, *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten 46. Brussel, 1989, 164-168; K.G. VAN ACKER, "Iconografische beschouwingen in verband met de 16de eeuwse gegraveerde 'portretten' der graven van Vlaanderen", *Oud Holland. Quarter for Dutch Art History*, 83 (1968) 112-115.

³² A. VANDEN PEERBOOM, *La chambre des échevins d'Ypres*. Yprians. Notices, études, notes et documents sur Ypres II. Brugge, 1878, 206 en 209 met een editie van de opschriften op p. 198-203.

bevestigd³³.

De aanwezigheid van dergelijke stamreeksen in stadhuizen moest, net als de heraldiek, de verbondenheid van de stad met de graaf uitdrukken en verwijzen naar de bestuurshiërarchie in het graafschap³⁴. Aangezien de schepenen deel uitmaakten van deze rangorde werd door te refereren aan de hogere instanties ook hun eigen macht gerepresenteerd. Tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing werd de plaats van de schepenen in de bestuurshiërarchie eveneens gevisualiseerd. De verkiezing werd ingezet door vorstelijke vertegenwoordigers en in uitzonderlijke omstandigheden door de graaf zelf. Na de keuze legde het stadsbestuur een ambtseed af in handen van de commissarissen. Deze vertegenwoordigers ontvingen de eed in naam van de landsheer en hun optreden symboliseerde zodoende de persoonlijke band tussen de schepenen en de graaf. In de tekst van de eed verwezen de schepenen bovendien naar deze bron van hun macht en beloofden zij de heer trouw te dienen.

Naast verwijzingen naar een hoger machtsniveau kon men in de Gentse schepenkamer van de Keure ook een gerechtigheidsvoorstelling aantreffen. In 1496-1497 schilderde Cornelis van der Goes immers een Laatste Oordeel voor de nieuwe schepenkamer van de Keure te Gent, mogelijk ter vervanging van een oudere afbeelding³⁵. Zo'n *exemplum iustitiae* kwam in een groot aantal middeleeuwse schepenhuisen voor en moest de schepenen wijzen op hun grote verantwoordelijkheid. Er werd immers van hen verwacht dat zij eerlijk zouden rechtspreken, net zoals de hemelse Rechter dat op het einde der tijden zou doen. Bovendien moesten de schepenen er rekening mee houden dat zij zelf bij het laatste oordeel gevonnist zouden worden³⁶. Tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing nam een nieuwe groep burgers de sociale rol van schepenen op. In de eed die deze nieuwe bestuurders aflegden zetten zij hun zielenheil als onderpand in, waarmee zij naar het laatste oordeel verwezen. In die eed beloofden zij onder andere dat zij op een eerlijke wijze zouden oordelen en

³³ R. FALKENBURG, "Het verband met andere vijftiende-eeuwse reeksen", in: W. Van Anrooij, red., *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld*. Hilversum, 1997, 65

³⁴ R. VAN UYTVEN, "Flämische Belfriede und südniederländische städtische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos", in: A. Haverkamp, en E. Müller-Luckner, red., *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden*. Schriften des Historischen Kollegs. Herausgegeben von der Stiftung Historisches Kolleg. Kolloquien 40. München, 1998, 159.

³⁵ VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, I, 387-388.

³⁶ G. TROESCHER, "Weltgerichtsbilder in Rathhäusern und Gerichtsstätten", *Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte. Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 11 (1939) 139-214. Voor de Zuidelijke Nederlanden, zie: J.H.A. DE RIDDER, *Gerechtigheidsstaferelen voor schepenhuisen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone kunsten 45. Brussel, 1989.

arm en rijk gelijk zouden behandelen.³⁷ De decoratie van de schepenzaal wees hen eveneens op deze onpartijdigheid die trouwens ook door de kiezers moest worden nagestreefd.

De Collatiezolder

De Gentse wetsvernieuwing verliep volgens een getrappt kiessysteem waarbij intermediaire kiezers de nieuwe schepenen aanduidden. Een dergelijke spreiding van de keuze over meerdere fases kwam ook in andere Europese steden voor en moest de zuiverheid van de keuze waarborgen. Omdat meerdere groepen kiezers aan bod kwamen, zou rechtstreekse corrupte invloed op de kiezers worden uitgeschakeld.³⁸ Vervolgens zwoeren deze kiezers bij hun aanstelling een plechtige eed waarin zij beloofden dat zij de nieuwe schepenen op een eerlijk wijze zouden selecteren. Een derde maatregel die de onpartijdigheid van het kiescollege moest vergroten, was de organisatie van een conclaaf. Door een geheime fase in het ritueel in te voeren, die niet toegankelijk was voor het publiek, werd het isolement van de kiezers ook visueel uitgedrukt. De kiezers vergaderden achter gesloten deuren, hun stemgeheim zou bewaard blijven en zo konden zij bovendien niet beïnvloed worden. Iedere verstoring van het conclaaf wekte derhalve een vermoeden van partijdigheid op.³⁹ De gesloten deuren van het conclaaf verwezen naar het contrast tussen buiten en binnen, tussen chaos en orde en versterkten zo de gedachte dat de keuze in een ideale, rustige sfeer was geschied⁴⁰.

In een groot aantal steden vond dit conclaaf plaats in de schepenzaal. Maria van Bourgondië bepaalde bijvoorbeeld voor Brugge dat de schepenen van de stad zich "*in de camere van den scepenen*" moesten terugtrekken om de raadsleden te verkiezen. Zij mochten deze ruimte niet verlaten voordat de knoop was doorgemaakt⁴¹. Bij de problematische wetsvernieuwing van april 1477 bleven de schepenen dan ook in de schepenzaal overnachten⁴².

In Gent ensceeneerde men de keuze van het stadsbestuur op een afzonderlijke locatie, namelijk de Collatiezolder van het stadhuis van de Keure. Vanaf 1427 werd in de stadsrekeningen expliciet gesteld dat de kiezers op de

³⁷ J. VAN LEEUWEN, "Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)" *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis*, 6 (2003) 112-160.

³⁸ KELLER, "Kommune", 587-588 en KELLER, "Wahlformen", 354-355.

³⁹ KELLER, "Kommune", 590-592.

⁴⁰ BOJCOV, "Qualitäten", 147.

⁴¹ L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*. Recueil des anciennes coutumes de la Belgique. Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Bruges. Tome premier. 2 vol. Brussel, 1874-1875, II, nr. 100.

⁴² SAB, Oud archief, 114 (1468-1501) fol. 78r.

Collatiezolder verbleven en daar drank en spijzen nuttigden⁴³. De historiografie bevestigt de zolder als locatie voor het conclaaf. Zo verweet Filips de Goede de stad in 1449 dat de verkiezingen doorgestoken kaart waren. Als men de Gentse gewoontes zou blijven toepassen, zo stelde hij, dan hoefde de heer geen commissarissen meer te sturen en was het niet langer nodig op de Collatiezolder te gaan, maar kon men volstaan met het voorlezen van de lijsten met de namen van het stadsbestuur⁴⁴. In 1452 stelde Gent voor om het kiessysteem aan te passen en een extra trap aan de verkiezingen toe te voegen. De vertegenwoordigers van de neringen die daarbij zouden worden aangeduid, moesten vergaderen op de Collatiezolder.⁴⁵ De organisatie van dit conclaaf op de zolder was waarschijnlijk geïnspireerd op het gebruik van deze ruimte als vergaderplaats voor de kiezers. In het onderstaande gaan we na op welke manier de inrichting van deze ruimte heeft bijgedragen aan de symbolische communicatie van de machtswissel.

De Collatiezolder ontleende haar naam aan de Collatie, de Grote Raad van de stad die daar vergaderde. Tijdens verschillende conflicten met de hertogen beraadslaagde de Collatie hier over de te volgen strategie⁴⁶. Jaarlijks werden hier de stadsrekeningen voorgelegd aan de commissarissen van de hertog, en de vertegenwoordigers van de drie leden van de stadsbevolking⁴⁷. Daarnaast was deze zolder ook het decor voor banketten, esbattementen en andere feestelijkheden⁴⁸. Kortom, de Collatiezolder was een bijzondere locatie in het schepenhuis van de Keure en stond symbool voor het aandeel van de Grote Raad en van de drie leden in het bestuur van de stad. Vanaf 1482 werd aangevangen met de bouw van een nieuw schepenhuis waarin tevens een nieuwe Collatiezolder werd voorzien. Over de decoratie van deze tweede zolder zijn we goed ingelicht, zo waren zowel het plafond als de glasramen in deze ruimte gedecoreerd met de wapentekens⁴⁹. Op deze wijze werd ook op de Collatiezolder verwezen naar de macht van de graaf en deze heraldische verwijzing naar de politieke context was uiteraard betekenisvol.

⁴³ Bijvoorbeeld in 1483: "*Item van den costen ende maelyden die ghedaen waren up Onser Vrouwen avont alfougste anno 83 by den kiesers up den colacyesoldre*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 28, fol. 331r.

⁴⁴ *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*. V. Fris, ed. Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen vierde reeks 12. 2 vol. Gand, 1901-1904, I, 119.

⁴⁵ Idem, II, 84.

⁴⁶ Bijvoorbeeld in 1468: *Dagboek*, II, 217.

⁴⁷ Bijvoorbeeld in: 1440: "*Item betaelt den goede lieden van den iii leden van dat hemlieden toegheleit was up den soldre doe men de rekeninghe dede*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 15, fol. 361v.

⁴⁸ Voorbeelden in: VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, II, 90 95 en 98.

⁴⁹ Idem, I, 91-92; MARTENS, *De muurschilderkunst*, 170-171.

Volgens de stadsrekeningen bevond zich in deze ruimte een schandstrafstuk; een metalen hoofd dat Willem vander Scaghe had moeten bekostigen⁵⁰. In het cartularium Eerste Zwartboek is een kopie van zijn vonnis uit 1480 bewaard. Volgens de tekst had hij deze straf verdiend omdat hij toch in Brugge was opgedoken, hoewel het Gentse stadsbestuur hem in 1479 voor vijftig jaar uit Vlaanderen had verbannen. De soevereinbaljuw van Vlaanderen had hem in bescherming genomen en was zodoende zijn boekje te buiten gegaan. Verschillende malen had de stad reeds bij Maximiliaan geklaagd over deze overtreding, maar pas op 15 juli 1480 volgde de uitspraak: Willem vander Scaghe werd nogmaals verbannen en moest aan de buitenkant van het stadhuis, boven de tralie aan het raam van de vierschaar een metalen hoofd laten aanbrengen, waaronder de reden voor deze straf werd aangegeven. Dit hoofd symboliseerde de doodstraf die Willem eigenlijk verdiend had⁵¹. De stadsrekeningen toonden aan dat het stadsbestuur voor dit metalen hoofd uitgaven maakte⁵². Daarnaast bewezen de uitgaveposten ook dat er een tweede schandstrafstuk in de Collatiezolder werd opgehangen; in het vonnis werd hierover met geen woord gerept. Volgens de Gentse *Memorieboeken* stond er onder dit tweede hoofd een gedicht dat rechtstreeks betrekking had op de wetsvernieuwing⁵³. In de *Excellente cronike van Vlaanderen* werd dit gedicht eveneens geciteerd in de context van de schandstraf voor Willem vander Scaghe, maar volgens deze bron was de tekst op de muur van de schepenkamers aangebracht⁵⁴. Aangezien de rekenposten geen uitgaven vermelden voor een schandstrafstuk in die kamers, is de locatie die de *Memorieboeken* aangaven waarschijnlijk de juiste. De tekst luidde als volgt:

⁵⁰ “Item betaelt Lievin van den Bossche, schildere, van den hoofde te stoffeerne van schilderyen up den colacysoldere corts naer alfougste anno 80 anclvende der sentencie van Willem van der Scaghe”: VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, II, 105.

⁵¹ SAG, Oud archief, cartularium Eerste Zwartboek, 22r-v. Citaat vonnis: VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, I, 59-60. Voor meer achtergronden, zie: J. VAN LEEUWEN, “Didactiek in een middeleeuws stadhuis. De functie en betekenis van een Gents opschrift uit 1480”, in: R. Bauer, M. De Smet, B. Meijns en P. Trio, red., *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf de Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*. Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis series A vol. 30. Leuven, 2002, 336-350.

⁵² VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, II, 105.

⁵³ *Memorieboek der stad Ghent van 't jaer 1301 tot 1737*. Maatschappij der Vlaemsche Bibliophielen, tweede reeks, 15, P.C. Van der Meersch, ed., Gent, 1852, I, 316-317.

⁵⁴ “Item noch so was in de schepene camere van der kuere ende in die scepenere camere van ghedeede dit naervolghende dicht ghestelt ende oock met eenen metalen hoofde ghestoffeert als boven”: ANTHONIS DE ROOVERE, e.a., *Excellente Cronike van Vlaanderen*, W. Vorsterman, ed., Antwerpen, 1531 (Antwerpen, Stadsbibliotheek, KW. 7475) fol. 219v.

JACOBA VAN LEEUWEN

*“Notabele personen van hoogher namen
Gheautorizeirt om tvermaken van der wet
Commiteirt discretelic naer tbetamen
Persoonen van eeren huyt elck let
Om tprivilegie suuer ende net
Tonderhoudene, en sprinchens eerlichede
Overdijnt alle saken hoe ende bet
Hem alle dijnc voucht in eendrachtichede
Speghelt hu hierin so hebdy vrede
Anno M CCCC ende LXXX”⁵⁵.*

Dit opschrift somde een aantal regels op waaraan het beoogde publiek zich moest houden. Het was duidelijk niet gericht tot de schepenen zelf, maar tot de kiezers. De tekst spoorde hen aan eervolle mensen te kiezen uit elk van de drie leden van de stadsbevolking. De op die manier verkozen schepenen moesten de privileges van de stad (doen) respecteren en de heerlijkheid van de landsheer voor ogen houden. De kiezers werd bovendien aangeraden goed te overdenken hoeveel beter alles zou gaan wanneer er eendracht heerste. Alleen op die manier konden zij op een juiste manier handelen en de vrede bewaren.

Het gedicht op de Collatiezolder was duidelijk verbonden met de specifieke situatie van de jaarlijkse wetsvernieuwing. De tekst pleitte ervoor dat de schepenzetels verdeeld zouden worden onder de drie leden van de stadsbevolking. Deze regeling was in 1477 opnieuw ingevoerd bij het aantreden van Maria van Bourgondië. Twee jaar later, bij de wetsvernieuwing van 1479 trad Willem vander Scaghe als herenkieser op. Samen met twee andere herenkiezeraars weigerde hij in te stemmen met de keuze van de vijf andere kiezers. Aangezien het kiescollege deze onenigheid niet binnenskamers kon oplossen, werden anderen bij het dilemma betrokken. Het *Ballinc bouc* vermeldde dat de drie tegendraadse herenkiezeraars in het openbaar en in aanwezigheid van de commissarissen, de baljuw, de schepenen van de Keure, de schepenen van Gedele en de overdekens lieten weten dat zij de keuze van de vijf anderen verwierpen. Daarmee begingen ze een zware overtreding, omdat volgens het privilege van 1301 het kleinste deel van de kiezers zich moest aansluiten bij het grootste deel. Omwille van deze misstap werden de drie betrokken herenkiezeraars op 20 december 1479 voor vijftig jaar uit het graafschap verbannen⁵⁶. Willem vander Scaghe hield zich echter niet aan dit vonnis, waardoor hij op 15 juli 1480 veroordeeld werd tot het schandstrafstuk en opnieuw verbannen werd.

Het gedicht op de collatiezolder was rechtstreeks gericht tot het kiescollege bij de Gentse wetsvernieuwing. De kiezers waren op de dag van de verkiezing op de Collatiezolder en werden daar met het opschrift geconfronteerd.

⁵⁵ ANTHONIS DE ROOVERE, *Excellente cronike*, fol. 219v.

⁵⁶ SAG, Oud archief, reeks 212, Ballinc Bouc, fol. 35r.

Dit gedicht gaf de maatstaf aan waarlangs hun gedrag zou worden gemeten. Door dit gedicht visueel te relateren aan de straf van Willem vander Scaghe wilde de stad bovendien haar eigen optreden in herinnering brengen. In die zin manifesteerde het de macht van de Gentse schepenen, die het respect voor hun privilege en gebruiken hadden kunnen afdwingen. Het metalen hoofd en het opschrift waarschuwden de kiezers dat de schepenen niet mild zouden oordelen als één van hen deze gewoontes zou overtreden: al eerder had men immers kiezers om die reden verbannen. Op deze manier werd in het decor van de wetsvernieuwing expliciet gewezen op de reglementen die gevolgd moesten worden opdat er een goed stadsbestuur zou worden verkozen⁵⁷.

In 1485 sloeg de machtsbalans echter om en kon Maximiliaan zijn positie verstevigen. Hij schafte de oude gewoontes af en stelde dat voortaan enkel acht herenkiesers de schepenbanken zouden aanduiden. In het privilege dat deze situatie vastlegde verwees Maximiliaan bovendien expliciet naar de zaak Willem vander Scaghe en verplichtte hij het stadsbestuur om de schandstrafstukken weg te halen omdat zij herinnerden aan een verkeerde interpretatie van de Gentse privileges⁵⁸. Over het vermeende raadsgedicht sprak hij zich niet uit, maar we kunnen ervan uitgaan dat ook dit opschrift in 1485 verdween, aangezien het niet meer van toepassing was.

Het venster “daer men scepene uut leest”

Na het besloten conclaaf van het nieuwe stadsbestuur volgde een nieuwe fase in het ritueel van de wetsvernieuwing. Het resultaat van de stemming moest immers aan de bevolking worden meegedeeld. Op die proclamatie moest idealiter een acclamatie volgen waarbij men de toeschouwers vroeg hun goedkeuring uit te spreken.⁵⁹ Met de officiële afkondiging van het nieuwe bestuur werd de relatie tussen deze schepenen en de stadsbevolking gesymboliseerd. Tevens werd bij de proclamatie de nieuwe politieke rol van de verkozenen kenbaar gemaakt aangezien zij vaak letterlijk boven hun medeburgers verheven werden. Op die manier werd de sociale orde in de hele stad gevisualiseerd.⁶⁰ Daarbij speelde men eveneens met het contrast tussen de chaotische toeschouwers en de geordende groep stadsbestuurders.⁶¹

In Ieper werd het nieuwe stadsbestuur waarschijnlijk geproclameerd vanuit het Gulden of Groen Hallekin, een apart gebouw dat met het schepenhuis verbonden was. De Brugse schepenen werden in crisissituaties vanuit het Belfort aan de bevolking afgekondigd, namelijk op die plaats waar men ook de wetten en verordeningen meedeelde. Normaliter zou echter het stadhuis als loca-

⁵⁷ Zie voor meer achtergronden, J. VAN LEEUWEN, “Didactiek”.

⁵⁸ RAG, Oorkonden der graven van Vlaanderen, 835.

⁵⁹ J. VAN LEEUWEN, “Ritueel en publiek”.

⁶⁰ SCHMID, “Wahlen”, 258.

⁶¹ BOJCOV, “Qualitäten”, 147.

tie voor deze publicatie hebben gefungeerd.⁶² De voornaamste locatie in Gent om de bevolking toe te spreken was het Tooghuis, gesitueerd op de Vrijdagmarkt. Hier werden de maatregelen van de schepenen gepubliceerd, werden verbanningen uitgesproken en legde de graaf zijn eed af tijdens zijn Blijde Intrede⁶³. Naast deze locatie beschikte het Gentse stadsbestuur echter over een tweede plaats waar verordeningen werden gepubliceerd. Het *Dagboek van Gent* sprak immers over een venster aan het stadhuis van de Keure "daer men daghelicx pleeght te bannene"⁶⁴. Verschillende bronnen gaven aan dat het nieuwe stadsbestuur na zijn verkiezing aan een venster op het schepenhuis werd uitgeroepen. In juli 1485 vermeldde het Zwartboek dat het nieuwe stadsbestuur "ter venstren uute ghelesen was ter presentie van mijnen voorseide heere"⁶⁵. Blijkbaar gebruikte men hiervoor steeds hetzelfde venster, aangezien de *Memorieboeken* spreken over de publicatie van vredesovereenkomsten "ten scepenhuuse ter veinsteren ute daer men scepene uut leest"⁶⁶. Pas vanaf 1518 werd het stadsbestuur geproclameerd "boven up den nieuwen torre van den schepenhuisse"⁶⁷.

De plaats waar men in de vijftiende eeuw de schepenen publiceerdde was blijkbaar een begrip, maar waar was dit raam precies gelokaliseerd? Uit het *Dagboek* blijkt dat dit venster zich aan de Collatiezolder bevond. In 1452 kondigde men immers een bestand van de hertog af: "ter veynsteren boven up de collatiezoldere, alzo men pleecht scepenen te publieerne talfougste"⁶⁸. Het venster bevond zich dus aan de plaats waar het stadsbestuur verkozen werd. Van de pui van het oude Gentse stadhuis van de Keure bestaan geen afbeeldingen meer en ook de stadsrekeningen verschaffen weinig gegevens over de aankleding ervan. Het enige wat we uit die bronnen konden opmaken, was dat het raam van de vierschaar aan de straatkant voorzien was van een verguld traliewerk zodat het een opvallend element in de gevel vormde⁶⁹. Tussen 1480 en 1485 was boven deze tralie bovendien het schandstrafstuk van Willem van der Scaghe zichtbaar⁷⁰ "ghestoffeirt met verwen al varsch onthooft schijnen-

⁶² VAN LEEUWEN, "Ritueel en publiek".

⁶³ P. ARNADE, *Realms of ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*. New York-Londen, 1996, 47-48; DE POTTER, *Gent*, VI, 193, 248, 307-314, 328-332.

⁶⁴ *Dagboek*, I, 163.

⁶⁵ SAG, Oud archief, reeks 93, 7/G, Cartularium Eerste Zwartboek, fol. 35r.

⁶⁶ *Memorieboek*, I, 332.

⁶⁷ JAN VAN DEN VIJVERE, *Chronijcke van Ghendt*, F. De Potter, ed. Gent, 1885, 53. In 1528 werd vermeld dat de schepenen werden geproclameerd door de secretaris van de Keure: "up de voye van den torre, staende up de oostzyde van den nieuwen schepenhuisse", Idem, 55.

⁶⁸ *Dagboek*, II, 74 (ook II, 67: "up de collactie soldere, ter veynsteren daer men t'half ougste pleeght uut te roupene de wet").

⁶⁹ VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, I, 69 en II, 97.

⁷⁰ "in den muer vooren ter straten van onsen scepenen huus van der kuere boven der traille" [Ed.: VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, I, 59; DE POTTER, *Gent*, I, 195-196].

de"⁷¹. De vraag is nu natuurlijk waar de vierschaar van de Keure precies gesitueerd moet worden. In het begin van de vijftiende eeuw gaven de bronnen aan dat de vierschaar in de schepenzaal gespannen werd⁷². Latere rekenpos-ten lijken er echter op te wijzen dat de vierschaar op de Collatiezolder gevestigd was⁷³. Waarschijnlijk is het "veynstere ter zyden van der vierscare" met het gouden traliewerk dus hetzelfde als het venster van waaruit de schepenen gepubliceerd werden.

Deze proclamatie was gelokaliseerd aan de pui van het stadhuis, waardoor de nieuwe schepenen binnen dit architecturale kader werden waargenomen. Dit visuele aspect werd nog versterkt door het gebruik van toortsen en kaarsen bij de proclamatie van het stadsbestuur. Vanaf 1408 vermeldden de stadsrekeningen immers uitgaven voor "dobbelijtsen, taeffelkaarsen ende leeskerssen die ghehuerbuert waren verjare up onser vrouwenavont alf ougst doe men scepenen huut genoumt zoude hebben"⁷⁴. De betekenis van deze verlichting voor de globale uitstraling van dit gebeuren kan bezwaarlijk worden onderschat. In de duisternis van de middeleeuwse stad, was de verlichting van gebouwen een uitzonderlijk gegeven. Openbare verlichting was immers kostbaar en ging daarom steeds gepaard met een plechtige gebeurtenis. In het Bourgondisch hofceremonieel werd het licht ingeschakeld om bewondering op te wekken, om de speciale positie van de heer letterlijk te belichten en respect af te dwingen. Tevens benadrukte men zo de uitzonderlijke tijd van de ceremonie. Licht fungeerde derhalve als een belangrijk optisch communicatiemiddel en werd zodoende voor politieke propaganda ingeschakeld⁷⁵.

Uit een analyse van de stadsrekeningen blijkt dat de publicatie van het stadsbestuur in het middeleeuwse Gent niet alleen visueel werd benadrukt, maar ook met muzikale middelen werd begeleid. Zo was er in 1381 reeds sprake van "Persemiere ende sinen ghesellen van trompene doe men scepenen ute nomde"⁷⁶. Vanaf 1451 spraken de stadsrekeningen over "pypers ende trompers van dezer stede" die bij de wetsvernieuwing optraden⁷⁷. Naast een praktische signaalfunctie had de aanwezigheid van muziek zeker een symbolische betekenis. Dat het daarbij om luide muziek ging, was van groot belang. Deze muziek was immers ver te horen en kon zodoende de gehele stad bij het gebeuren betrekken. Door de luidsterkte werd de openbaarheid van het ritueel benadrukt en werd ten gevolge daarvan aangegeven dat de wetsvernieuwing

71 ANTHONIS DE ROOVERE, *Excellente cronike*, fol. 219v.

72 VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, I, 48-50.

73 Bijvoorbeeld uit 1437/38: "Den cost van den temmerwercke an een vierscare up den collacisoldre" en 1452/53: "van der vierscare ende baelgen te makene up den colacysoldere"; VAN TYGHEM, *Het stadhuis*, II, 70 en 86.

74 SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 11, fol. 181v.

75 E. LECUPPRE-DESJARDIN, "Les lumières de la ville: recherche sur l'utilisation de la lumière dans les cérémonies bourguignonnes (XIVe-Xve siècles)", *Revue historique*, 301 (1999) 23-43.

76 Editie: VUYLSTEKE, *De rekeningen*, 279.

77 SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 17, fol. 199r.

rechtmatig verliep. Dit idee werd nog versterkt door het feit dat het gebeuren door officiële stadsmuzikanten werd uitgebazuind die de legitimiteit van het nieuwe bestuur op die manier kracht bijzetten. Maar naast de rechtsgeldigheid had de muziek die bij openbare gelegenheden werd gespeeld ook een duidelijke representatieve functie. Het imposante geluid van de blaasinstrumenten moest de macht van het nieuwe stadsbestuur uitdrukken en hun bijzondere positie in de stad onderlijnen⁷⁸.

De betekenis van de muzikanten en de toortsen voor de symbolische omkleiding van het ritueel bleek duidelijk tijdens de wetsvernieuwing van 1469. Na verzet tegen Karel de Stoute was Gent teruggefloten, met een hervorming van het kiessysteem tot gevolg. Volgens de auteur van het *Dagboek van Gent* vond de eerste wetsvernieuwing na het conflict in mineur plaats, want “*men riep se noch men lasse uute ter veynsteren met tortsen ende speellieden openbaerlic, alzo men tdaer te vooren ghehuuseert hadde ghesyn*”⁷⁹. Hoewel de stadsrekeningen de gebruikelijke uitgaven wel boekten⁸⁰, beklemtoonde de kroniekschrijver dat het feestelijk karakter van de proclamatie werd teruggeschroefd, wellicht om de nederlaag van Gent duidelijk in de verf te zetten.

2. De Gentse bedelordes

De wetsvernieuwing was in de eerste plaats een publiekrechtelijk gebeuren met een grote politieke betekenis. Dat neemt echter niet weg dat ook religieuze locaties tijdens het ritueel gebruikt konden worden. Zo kon men de kiesmannen in een kerk of een klooster aanduiden. Daarnaast kon de keuze van het stadsbestuur gelokaliseerd zijn in een kerk of een raadskapel. Ook de publicatie van de nieuwe bestuursleden vond soms in een sacraal kader plaats, bijvoorbeeld in het portaal van een kathedraal. Bovendien werd in verschillende steden de ambtseed in de hoofdkerk afgelegd op de voornaamste relikwieën.⁸¹ Uit de bronnen aangaande de Gentse wetsvernieuwing blijkt dat de bedelordes van deze stad bij het ritueel betrokken werden. In deze paragraaf plaatsen we hun rol in een breder perspectief.

De Gentse stadsrekeningen geven aan dat men jaarlijks ter gelegenheid van de wetsvernieuwing een mis van de Heilige Geest organiseerde. Deze mis moest

⁷⁸ Aangaande het optreden van muzikanten bij de Vlaamse wetsvernieuwing, zie: J. VAN LEEUWEN, “Geluid, muziek en entertainment. Het gebruik van auditieve communicatiemiddelen tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (1379-1493)”, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, ter perse*, 82 (2004/4) of 83 (2005/2). Algemeen over muziek in de stad: S. ŽAK, *Musik als 'Ehr und Zier' im mittelalterlichen Reich. Studien zur Musik im höfischen Leben, Recht und Zeremoniell*. Neuss, 1979, 7-20, 146-148.

⁷⁹ *Dagboek*, II, 225.

⁸⁰ SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 22, fol. 122r en 123v.

⁸¹ Voorbeelden in POECK, “Zahl”.

RUIMTEGEBRUIK BIJ DE GENTSE WETSVERNIEUWING

met een "vullen coere" gezongen worden en vond plaats in verschillende bedelordekloosters. Aanvankelijk gaf men aan dat deze vieringen door de "vier oerdinen" werden opgeluisterd.⁸² Vanaf 1450 vermeldden de rekeningen dat deze vieringen op zes verschillende locaties plaatsvonden, namelijk bij de Kartuziers, de Dominikanen, de Augustijnen-eremieten, de Karmelieten, de Minderbroeders en de Clarissen buiten Gent⁸³. Deze missen werden opgedragen op 15 augustus, maar werden in de uitgaveposten expliciet met de wetsvernieuwing in verband gebracht; zij werden dus niet omwille van Maria Hemelvaart gecelebreerd. Toch blijft de genoemde datum opmerkelijk aangezien uit andere rekenposten bleek dat de verkiezing van het stadsbestuur op 14 augustus plaatsvond: in de liturgie kon dus niet meer gebeden worden voor een goede inspiratie van de commissarissen of de kiezers. Het charter van Senlis vermeldde dat het ambtsjaar van de nieuwe schepenen op 15 augustus in zou gaan⁸⁴, hetgeen erop kan wijzen dat met de zes missen voor de Heilige Geest God om bijstand werd gevraagd om ervoor te zorgen dat het nieuwe bestuur zijn taak goed zou uitvoeren. De summiere informatie in de stadsrekeningen verschaftte geen duidelijkheid over de vraag of het stadsbestuur deze missen bijwoonde of niet. De bronnen spraken niet over een processie langs de verschillende kloosters, maar het is uiteraard goed mogelijk dat een dergelijke stoet door de stad trok.

De organisatie van een mis voor de Heilige Geest ter gelegenheid van de aanstelling van een nieuw stadsbestuur is een Europees gegeven. Doorgaans werd het ritueel met deze viering geopend en vroeg men om goddelijke inspiratie bij de keuze van het stadsbestuur. De gezamenlijke mis zou de eendracht in het kiezerscorps moeten stimuleren en de kiezers in staat stellen om met hemelse bijstand de juiste kandidaten te selecteren. Daarnaast wenste men evenzeer dat de Heilige Geest de nieuwe raadsleden zou inspireren tot eendracht en een verantwoordelijk bestuur⁸⁵. In het middeleeuwse Brugge werd in 1395 een jaarlijkse mis ter gelegenheid van de wetsvernieuwing gesticht. Uit de tekst van de stichting blijkt dat men zo genade van God wilde afsmeaken over de "heeren commissarissen ende den ghuenen die ghedeputeerd zullen wesen de vors. wet te vermakene". De heilige Geest moest deze lieden

⁸² VUYLSTEKE, *De rekeningen*, 182, 271, 421.

⁸³ 1450: "Eerst ghegheven den saertereusen, den jacopinen, den augustynen, onzen vrouwen broeders, den freremyneuren ende die van sente claren buten Ghend elken 3 s. 6 d. gr. omme een messe te syngene van den helegghen gheest te alfougste met vullen coore als de wet vermaect was": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 17, fol. 88r. Ook signaleerd door DE POTTER, *Gent*, I, 276. Voor de identificatie van de terminologie: W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelordes in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 121. Brussel, 1987, 56-59.

⁸⁴ Ed. DE POTTER, *Gent*, I, 238.

⁸⁵ Zie voor voorbeelden en commentaar: POECK, "Zahl"; POECK, "Rituale", SCHMID, "Wahlen", 256-258.

inspireren tot een goede keuze “*ter Gods eere ende ter zalicheden, ruste ende paise van den lande van Vlaendre ende bi speciale van der stede van Brugghe*”⁸⁶. De misviering moest met andere woorden de commissarissen aansporen om een goede en onpartijdige keuze te maken. In verschillende Europese steden deed men dus een beroep op religieuze bijstand om de zuiverheid en de onpartijdigheid van de keuze te vorderen en de nieuwe positie van de verkozenen te bevestigen.⁸⁷

Dat het Gentse stadsbestuur opteerde voor de bedelordes om een mis te organiseren, is niet verwonderlijk. Simons wees reeds op de nauwe band die er in de stad bestond tussen het bestuur en deze ordes. De bedelordes leverden immers de aalmoezeniers voor de stadsmilitie en zorgden eveneens voor de dagelijkse missen in de schepenkapel. In bepaalde periodes bewaarden zij de privileges van de stad. Daarnaast beraadslaagden de drie leden van de stadsbevolking in de gebouwen van deze kloosters: de poortერი kwam samen bij de Dominikanen, de kleine neringen bij de Augustijnen en de wevers hielden hun bijeenkomsten bij de Begarden⁸⁸. De betrokkenheid van de bedelordes bij de keuze van het stadsbestuur, kwam bovendien ook in andere Europese steden voor. In Duitse en Italiaanse steden deed men zelfs een beroep hen als actoren in het ritueel van de wetsvernieuwing. Zo moesten de kiezers bijvoorbeeld hun keuze aan een bedelmonnik bekend maken, die deze stem opschreef. Aangezien hij gebonden was door het biechtgeheim bracht dit de objectiviteit van de keuze niet in gevaar. Waar men met het lot werkte, liet men de namen van de verkozenen soms trekken door een monnik, die net als een kind een onschuldige hand had⁸⁹. In Firenze verzamelden bedelordebroeders de stemmen van het kiescollege en stelden lijsten met verkozenen op. De stembuidels die hieruit resulteerden werden in de Franciskanerkerk bewaard, terwijl het register met de namen van de goedgekeurde kandidaten bij de Dominikanen berustte⁹⁰.

⁸⁶ BAB, Acta Capituli Sint Donaas, A 49, 1395-1414, fol. 9v. Commentaar: A. BROWN, “Civic Ritual: Bruges and the Counts of Flanders in the Later Middle Ages”, *The English Historical Review*, 112 (1997) 283.

⁸⁷ POECK, “Zahl”, 427.

⁸⁸ *Dagboek*, I, 22-23; II, 84; SIMONS, *Stad en apostolaat*, 229-232; BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 29.

⁸⁹ W. MALECZEK “Abstimmungsarten. Wie kommt man zu einem vernünftigen Wahlergebnis?”, in: R. Schneider en H. Zimmermann, red., *Wahlen und Wählen im Mittelalter*. Vorträge und Forschungen. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 37, Sigmaringen, 1990, 116, 129.

⁹⁰ U. MEIER, “Konsens und Kontrolle. Der Zusammenhang von Bürgerrecht und politischer Partizipation im spätmittelalterlichen Florenz”, in: K. Schreiner en U. Meier, red., *Stadregiment und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 1994, 169; R. TREXLER, “Honor among Thieves. The Trust Function of the Urban Clergy in the Florentine Republic”, in: S. Bertelli en G. Ramakus, red., *Essays presented to Myron P. Gillmore*. Villa I Tatti Publications II. 2 vol. Firenze, 1978, I, 323.

RUIMTEGEBRUIK BIJ DE GENTSE WETSVERNIEUWING

Met de organisatie van een mis na de aanstelling van het stadsbestuur werd de bijstand van de Heilige Geest tijdens de nieuwe ambtstermijn afgesmeekt. Deze goddelijke inspiratie kwam tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing ook tot uiting in de eed die de verschillende betrokkenen aflegden. Zij zetten met deze plechtige belofte hun zielenheil als onderpand in en vroegen dat God en al Zijn heiligen hen zouden bijstaan in de uitvoering van hun taak.⁹¹ Het contact met God werd gevisualiseerd tijdens de plechtige eedaflegging. Uit de middeleeuwse Gentse stadsrekeningen bleek dat de schepenen hun beloftes aflegden op het '*sente Blasis cruce*'. Dit kruis werd door het kerkbestuur van de St.-Janskerk aan het stadsbestuur uitgeleend.⁹² Vanaf 1453 gaf men daarbij aan dat de priesters van deze kerk het eedkruis voor die gelegenheid naar het schepenhuis van de Keure brachten.⁹³ Het Blasiuskruis van Gent ging waarschijnlijk in de zestiende eeuw verloren. Daarna werd een nieuw eedkruis in gebruik genomen, dat thans in het Bijlokemuseum is bewaard⁹⁴. Op die manier werd duidelijk gemaakt dat de schepenen ook verantwoording aan God moesten afleggen op het einde van hun mandaat. Zij kregen dus niet alleen hun plaats in de sociale, maar ook in de goddelijke orde toegewezen.

4. Semi-publieke en private ruimtes

Publieke functies vonden niet alleen in openbare gebouwen plaats. Bestuurlijke activiteiten "ontsnapt" regelmatig aan de puur politieke ruimte en zochten hun toevlucht tot andere locaties in de stad. In deze paragraaf belichten we het gebruik van semi-publieke en private ruimtes tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing. We stellen ons daarbij voornamelijk de vraag hoe men het gebruik van deze ruimtes beoordeelde. Wanneer was een samenkomst in een herberg of een privé-woning legitiem en wanneer riep deze locatie verdenkingen op?

De herberg fungeerde dikwijls als ontvangstcentrum van de stad waar banden tussen verschillende machtsniveaus werden gesmeed. Daarnaast gebruikte men dergelijke locaties eveneens als vergaderruimtes. Zeker voordat er stadhuizen bestonden kwam het stadsbestuur in herbergen samen, maar ook later vond er nog overleg plaats, zowel tussen de bestuursleden onderling als met andere hoogwaardigheidsbekleders. Derhalve waren deze drinkgelegenheden semi-publieke locaties: waar de grens tussen privé en publiek gebruik niet

⁹¹ J. VAN LEEUWEN, "Schepeneden".

⁹² Bijvoorbeeld in 1390: SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 10, fol.12r.

⁹³ "*den priesters van Sente Jans van haerlieder dienste van Sente Blasiuscruce te breighene int scepenenhuus daer scepenen up zwoeren*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 17, fol. 391r.

⁹⁴ Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 2053. Commentaar: J. VAN DER STOCK, *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, 311-312.

steeds duidelijk kon worden getrokken⁹⁵.

Ook tijdens de wetsvernieuwing werden dergelijke etablissementen ingeschakeld en dit om verschillende praktische en symbolische redenen. De commissarissen van de hertog moesten ter gelegenheid van de jaarlijkse wetsvernieuwing afreizen naar de stad in kwestie. Hun reis- en verblijfskosten werden door de stad vergoed. In de stadsrekeningen vinden we over het algemeen geen verwijzingen terug naar de logies van de commissarissen, de kosten hiervoor waren immers inbegrepen in de algemene uitgaven voor deze representanten. Wel bleek duidelijk uit de Brugse presentrekeningen dat de presentatiewijnen in deze etablissementen aan de commissarissen werden overhandigd⁹⁶. Naast de overhandiging van geschenkwijn trakteerde het stadsbestuur zichzelf en de commissarissen ook op drinkgelagen in kroegen of "*cabaretten*". In Brugge vond dit bezoek dikwijls plaats in het kader van de controle van de stadsrekeningen. Vooral de raadsleden werden als deelnemers aan het drinkgelag genoemd, dat zou zijn georganiseerd "*omme dat zij te bet te gader bliven zouden*"⁹⁷. Soms deelden ook de commissarissen in de feestvreugde, bijvoorbeeld in 1407 toen men met hen het cabaret de Crone bezocht⁹⁸. In Ieper trok men in 1418 na de wetsvernieuwing met een commissaris naar een kroeg "*omme hem goed gheselsceip te doene*"⁹⁹. Al deze bijeenkomsten beoogden de eendracht in het stadsbestuur te bevorderen en de goede relaties met de commissarissen te onderlijnen. Maar soms werd het bezoek aan tavernes ook minder positief beoordeeld. In 1449 klaagden de Gentenaren immers dat een commissaris, Pieter Boudins, het verloop van de wetsvernieuwing had gemanipuleerd. Eén van de verwijten aan zijn adres luidde dat hij gezellen naar de stad had meegebracht die zich in tavernes verscholen hadden¹⁰⁰. De juiste toedracht van deze bijeenkomsten was geheim en daarom werden deze vergaderingen als bedreigend ervaren. Door het semi-publieke karakter van de herberg hadden de burgers van de stad immers wel opgemerkt dat er iets gaande was. In de bovenstaande gevallen was steeds duidelijk dat het stadsbestuur omwille van een openbare gelegenheid gebruik maakte van de herberg. De kosten die hiervoor werden gemaakt waren controleerbaar omdat ze in de stadsrekeningen werden genoteerd. De bedoeling van Pieter Boudins hand-

⁹⁵ P. STABEL, "The Market-Place and Civic Identity in Late Medieval Flanders", in: M. Boone en P. Stabel, red., *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe – L'apparition d'une identité urbaine dans l'Europe du bas moyen âge*. Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries 11. Leuven-Apeldoorn, 2000, 43-44, 54; B.H.D. HERMESDORF, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis*. Arnhem, 1977, 26-27, 104-106.

⁹⁶ Bijvoorbeeld in de *Raemshond*, *Yppre, den blinden ezel* en *Casselbergh*: SAB, Oud archief, 277, Presentwijnen.

⁹⁷ SAB, Oud archief, 216, stadsrekeningen 1406-1407, fol. 106v.

⁹⁸ ARA, Rk, stadsrekeningen Brugge, 32462, fol. 96v

⁹⁹ ARA, Rk, stadsrekeningen Ieper, 38643, fol. 57r.

¹⁰⁰ *Dagboek*, I, 74.

RUIMTEGEBRUIK BIJ DE GENTSE WETSVERNIEUWING

langers was echter onduidelijk en daarom verdacht. Openbaar en heimelijk gebruik van de herberg stonden derhalve loodrecht tegenover elkaar en bepaalden de waarde die men aan de samenkomsten toekende.

Naast de semi-publieke gebouwen gaven de stadsrekeningen ook aan dat privé-woningen bij het ritueel betrokken werden. Uit de Gentse stadsrekeningen bleek bijvoorbeeld dat de baljuw als gastheer van de commissarissen kon fungeren. Vanaf 1463 droeg het Gentse stadsbestuur jaarlijks bij aan de kosten die de baljuw maakte voor de ontvangst van de commissarissen in zijn eigen huis¹⁰¹; het is mogelijk dat deze maaltijden ook in eerdere jaren plaatsvonden, maar dat de baljuw deze op eigen kosten financierde. Uit de formulering van de rekenpost bleek dat deze samenkomst plaatsvond na de wetsvernieuwing; in latere jaren kwamen de baljuw en de commissarissen samen op de dag waarop men de rekeningen van de stad controleerde¹⁰². Ook voor Brugge bestond er een aanwijzing dat de baljuw en de schout de commissarissen in eigen huis ontvingen. In 1390 droeg de stad immers bij aan de kosten die bij deze gelegenheid werden gemaakt¹⁰³. In de andere jaren werd niet meer verwezen naar een dergelijke samenkomst, maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze niet plaatsvond. Uiteraard betrof het hier de ambtswoning van de baljuw en de schout, een ruimte die dichter aansloot bij de politieke ruimtes dan de woningen van de stadsbestuurders.

Het gebruik van de private ruimte tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing toonde aan dat de scheiding tussen privé en openbaar domein in de Middeleeuwen niet te scherp mag worden getrokken. Belangrijk daarbij was dat het om een openbaar gebruik van de ruimte ging: de kosten van deze maaltijden werden immers door het stadsbestuur vergoed en in de stadsrekeningen genoteerd zodat controle over deze activiteit mogelijk was. Als deze voorwaarden niet waren vervuld, dan werd het gebruik van de private ruimte verdacht; in de beslotenheid van de woning konden immers ook onderhandse afspraken worden gemaakt die de objectiviteit van de wetsvernieuwing ernstige schade konden toebrengen. Een goed voorbeeld daarvan dateerde uit 1449. In de discussie die toen ontstond tussen Gent en de hertog aangaande

¹⁰¹ Bijvoorbeeld in 1463: "*Item ghegheven vut laste van scepenen edelen ende weerden heere mer Clais Triest, ridder, hoochbailliu van Ghend ter causen van den costen bi hem ute gheleyt ende ghedaen ter maeltijt van mijnen heeren den commissarissen ten huuse van den zelve mer Clais den 16^{en} dach van ougste anno 63, 2 l. gr.*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 20, fol. 61r.

¹⁰² Bijvoorbeeld in 1490: "*Item betaelt Arend Oosterlinc, coc, over Karel van Nassauwen, hoochbailliu van Ghend hem tot gheleyt over de costen by hem in de maeltijt ghegheven ten daghe van der rekeninghe van deser stede*": SAG, Oud archief, reeks 400, Stadsrekeningen, 30, fol. 344v.

¹⁰³ "*Item ghegheven den bailliu ende den scoutheeten van costen ghedaen te haerlieder hus up den andren dach in september als men de wet vermaecte bi den commissarissen van onser gheduchten heere*": SAB, Oud archief, 216, stadsrekeningen 1390-1391, fol. 104r.

de wetsvernieuwing verwezen de Gentenaren expliciet naar een ongeoorloofd gebruik van de privé-ruimte. Volgens hen waren de herenkiesers voor de wetsvernieuwing samengekomen in het huis van één van hen en had de commissaris Pieter Boudins of één van zijn handlangers aldaar van hen beloftes afgedwongen in verband met de samenstelling van de schepenbank. Dit gebeuren vond in het geheim plaats en bracht de rechtvaardige keuze in gevaar¹⁰⁴. Op zo'n moment tastte het gebruik van de private ruimte de openbaarheid van het ritueel aan omdat de gebeurtenissen aldaar niet gecontroleerd konden worden. Net als bij de herberg en de drinkgelegenheden het geval was, was het openbare gebruik van privé-ruimtes toegestaan, maar leverde het privaat gebruik ervan problemen op¹⁰⁵.

Besluit: de betekenis van de ruimte voor de symbolische communicatie

Middeleeuwse rituelen waren geen irrationele routine maar vormden politieke instrumenten die utilitair werden aangewend om een bepaald doel te bereiken. Althoff noemde hen spelregels die op een creatieve wijze werden ingeschakeld om een bepaalde boodschap over te dragen aan een publiek, zonder dat de zender de zekerheid had dat de ontvangers zijn boodschap juist zouden interpreteren. Omdat de ontvangtzijde steeds een onzekere factor bleef, moet bij de studie van rituelen de doelstelling van de communicatie centraal staan¹⁰⁶. De Gentse wetsvernieuwing had als doel aan te tonen dat de stad het komende jaar door een goed bestuur zou worden geleid. Daarbij moest in de eerste plaats worden bewezen dat de bestuurders op een goede, onpartijdige manier verkozen werden. Ten tweede moest de nieuwe sociale positie van de verkozenen gelegitimeerd en afgebakend worden. In dit besluit analyseren we de relatie tussen deze twee doelstellingen en het gebruik van de ruimte bij de Gentse wetsvernieuwing.

Een eerste belangrijk doel dat het ritueel van de wetsvernieuwing nastreefde was om aan te tonen dat de schepenen op een eerlijke wijze verkozen waren. Die zuiverheid werd op verschillende manieren in de verf gezet. De spreiding van de keuze over verschillende trappen was een eerste belangrijk middel. Hierdoor zou rechtstreekse invloed op het kiescollege aanzienlijk worden verminderd. Deze kiezers legden bovendien een eed af waarin zij plechtig beloofden om onpartijdig te zijn.

¹⁰⁴ *Dagboek*, I, 73.

¹⁰⁵ Groebner kwam i.v.m. de presentwijnen in de steden tot gelijkaardige conclusies: V. GROEBNER, "Gemein und Geheim. Pensionen, Geschenke, und die Sichtbarmachung des Unsichtbaren in Basel am Beginn des 16 Jahrhunderts", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, Revue Suisse d'Histoire, Rivista Storica Svizzera*, 49 (1999) 451.

¹⁰⁶ G. ALTHOFF, "Zur Bedeutung symbolischer Kommunikation für das Verständnis des Mittelalters", *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 31 (1997) 376-377.

RUIMTEGEBRUIK BIJ DE GENTSE WETSVERNIEUWING

Ook de ruimte werd ingeschakeld om deze neutraliteit te demonstreren. Het kiescollege vergaderde immers in een besloten conclaaf en werd zo, ook visueel, van de chaotische buitenwereld geïsoleerd. Dit aspect van de keuze was essentieel: verstoring van de kiezers wekte de verdenking van partijdigheid op. Het conclaaf vond niet plaats in een neutrale omgeving, maar men opteerde voor een officieel kader: de Collatiezolder. Doorgaans was de decoratie van deze ruimtes niet specifiek tot de kiezers gericht, maar de Gentse Collatiezolder vormde daarop waarschijnlijk een interessante uitzondering. Tussen 1480 en 1485 zou hier een gedicht op de muur hebben gestaan dat concrete richtlijnen voor de kiezers opsomde en hen aanspoorde een goede keuze te maken. Eveneens verwees men hier naar de straf die zij konden oplopen als zij zich niet aan deze regels zouden houden. In dit geval bestond er dus een rechtstreekse relatie tussen de ruimte en de handelingen die in dat kader werden gesteld. Belangrijk daarbij is dat het een openbaar gebruik van de ruimte betrof dat in de stadsrekeningen werd genoteerd en zodoende controleerbaar was. Geheime samenkomsten in herbergen of privé-woningen waren daarentegen niet onderworpen aan een publiek toezicht en derhalve verdacht. Deze bijeenkomsten wekten bij de Gentenaren dan ook het vermoeden van partijdigheid op.

Een tweede hoofddoel van de Vlaamse wetsvernieuwing was de nieuwe status van de schepenen te legitimeren en af te bakenen.

Daarbij was het allereerst van belang dat de nieuwe bestuurders op een rechtmatige wijze werden geïnstalleerd. Uit de Gentse bronnen bleek dat de nieuwe bestuurders vanop een officiële locatie aan de stadsbevolking werden geproclameerd. Men gebruikte hiervoor een raam van het schepenhuis van de Keure dat ook voor de afkondiging van wetten en verordeningen werd gebruikt. De nieuwe schepenen werden zo tegen de achtergrond van de pui van het stadhuis waargenomen. Dit architecturale kader verwees naar de macht in de stad, zowel die van het stadsbestuur als van de hertog. Deze ruimte kon bovendien alleen door geautoriseerde personen worden gebruikt en onderstreepte zodoende de legitimiteit van de proclamatie. Door de nieuwe schepenen vanuit de hoogte af te kondigen werd de distinctie van het nieuwe stadsbestuur ten opzichte van de bevolking zichtbaar gemaakt. Men visualiseerde daarmee de maatschappelijke orde die door de machtswissel was veranderd. De legitieme uitstraling van de ruimtelijke context werd bovendien met auditieve en visuele middelen vergroot. Zo traden in Gent de stadsspeelliederen bij de proclamatie op. Deze akoustische signalen stonden symbool voor de openbaarheid van de machtsoverdracht, hetgeen noodzakelijk was voor de rechtsgeldigheid ervan. Dienaars hielden toortsen, kaarsen en vuurpannen vast op de locatie van de proclamatie. Deze zeer kostbare verlichting verwees naar de macht in de stad en voorzag de proclamatie op die manier van een indrukwekkende, officiële glans. Met de plechtige proclamatie moest vooral de legitieme status van de verkozenen worden aangetoond.

JACOBA VAN LEEUWEN

Tijdens de wetsvernieuwing werd tevens de plaats van de schepenen in de ruimere machtshiërarchie symbolisch gecommuniceerd. In eerste instantie waren de schepenen vertegenwoordigers van de landsheer en namen zodoende een plaats binnen de grafelijke machtshiërarchie in. Bij hun aanstelling legden zij een eed af aan de commissarissen waarin zij beloofden de landsheer trouw te dienen. In de ruimte waarin zij werden verkozen en aangesteld waren eveneens talrijke verwijzingen naar de grafelijke dynastie aanwezig. Heraldische tekens en gravenreeksen verwezen naar de bron van de macht van het stadsbestuur.

Daarnaast representeerden de schepenen ook de stadsbevolking. In verschillende Europese steden was het gebruikelijk dat het nieuwe stadsbestuur op de schepenbank werd geïnstalleerd waardoor de orde in de stad gerepresenteerd werd. De Gentse schepenzetels werden in een aantal periodes verdeeld over de drie leden van de stadsbevolking. Deze machtsbalans had derhalve ook een ruimtelijke dimensie al is het niet zeker dat de nieuwe bestuursleden ritueel op de schepenbank werden geplaatst. Met het gebruik van de Collatiezolder als de locatie voor het conclaaf van de kiezers werd eveneens verwezen naar de binnenstedelijke machtsbalans. De herstelde orde in de stad werd tenslotte ook gevisualiseerd tijdens de proclamatie waar de nieuwe schepenen letterlijk verheven werden boven het volk.

De visuele referenties aan de dubbele bron van de macht van de schepenen hadden een tweevoudige functie. Enerzijds wezen zij het stadsbestuur op hun verplichtingen ten aanzien van de landsheer en de stad, maar anderzijds moesten zij eveneens de sociale positie van de schepenen legitimeren en hun plaats in de hiërarchie zichtbaar maken.

Van de nieuwe bestuursleden werd veel verwacht. Tijdens het ritueel werden de concrete richtlijnen voor hun functie in de schepeneed opgesomd. Bij de aflegging van deze eed zetten de nieuwe bestuursleden hun ziel als onderpand in. Als de schepenen zich niet aan deze normen zouden houden, volgde bij het laatste oordeel een zware straf. In de schepenzaal was dan ook een referentie aan de absolute onpartijdigheid van de hemelse Rechter aanwezig, die de schepenen bij de uitvoering van hun ambt tot voorbeeld moest dienen. Deze religieuze dimensie kwam eveneens tot uiting in de organisatie van misvieringen die de inspiratie van de Heilige Geest over de schepenen afsmeekten. Deze zou moeten aansporen tot eendracht en een verantwoordelijk bestuur. Door het gebruik van de ruimte werden de schepenen dus eveneens gesitueerd in de goddelijke orde, hetgeen hun positie tegelijkertijd moest legitimeren en hun normen moest opleggen voor hun toekomstig gedrag.

De Gentse wetsvernieuwing was een ritueel waarin de maatschappelijke status van de schepenen op symbolische wijze werd gecommuniceerd. Daarbij was ook het ruimtegebruik van belang. De encenering van de machtswissel in een betekenisvol decor visualiseerde immers de voornaamste doelstellingen van de wetsvernieuwing. Het onderstreepte de onpartijdigheid van de keuze, legitimeerde de positie van de schepenen en maakte de verwachtingen die zij moesten inlossen zichtbaar.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent¹

Dr. Johan Dambruyne

1. Inleiding

Collectief verzet vormde een wezenlijk kenmerk van de politieke cultuur in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa². De talloze monografieën en syntheses die de laatste kwarteeuw aan nationale revoluties, regionale revoltes en lokale oproeren werden gewijd, laten hieromtrent geen enkele twijfel meer bestaan³. Wayne te Brake heeft er onlangs op gewezen dat de politieke cultuur van het vroegmoderne Europa niet als een éénrichtingsproces mag worden beschouwd, maar gezien moet worden als een interactief lopend onderhandelingsproces tussen heersers en onderdanen⁴. Oproeren en revoltes waren volgens hem het gevolg van kortsluitingen in het politiek onderhandelen en van gebrekkige communicatie tussen beide partijen⁵. In de Lage Landen was deze politieke cultuur van interactie, dialoog en kortsluiting zeer nadrukkelijk aanwezig. Vrij recent hebben Marc Boone en Maarten Prak het bestaan van twee verwante tradities van politieke opstanden in de Nederlanden aangetoond; een fenomeen dat zij hebben omschreven als 'the Great and the Little traditions of urban revolt in the Low Countries'⁶. Deze tweelee-

¹ Dit essay is de uitgebreide versie van een lezing die ik op 14 december 2002 voor de algemene ledenvergadering van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent hield.

² Voor een recent overzicht van de belangrijkste kenmerken van de vroegmoderne Europese politieke cultuur zie W. REINHARD, 'Was ist europäische politische Kultur? Versuch zur Begründung einer politischen Historischen Anthropologie', *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001), pp. 593-616.

³ Vermelden we hier slechts enkele syntheses: C. TILLY, *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford-Cambridge, 1993); J.A. GOLDSTONE, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley, 1991); P. BLICKLE, *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300-1800* (München, 1988); Y.-M. BERCE, *Revolt and Revolution in Early Modern Europe. An Essay on the History of Political Violence* (Manchester, 1987); P. ZAGORIN, *Rebels and Rulers, 1500-1660* (Cambridge, 1982); M. MOLLAT en P. WOLFF, *The Popular Revolutions of the Middle Ages* (Londen, 1973).

⁴ W. TE BRAKE, *Shaping History. Ordinary People in European Politics 1500-1700* (Berkeley, 1998), pp. 6-7, 19.

⁵ TE BRAKE, *Shaping History*, p. 11.

⁶ M. BOONE en M. PRAK, 'Rulers, Patricians and Burghers: The Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries', in K. DAVIDS en J. LUCASSEN (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge, 1995), pp. 99-134.

dige traditie overspande een lange periode, namelijk van de twaalfde tot de late achttiende eeuw, en had een hoofdzakelijk stedelijk karakter. Met de 'Grote Traditie' bedoelen zij de opstanden van de grote steden tegen de centrale overheid, met als inzet het vrijwaren van de stedelijke autonomie⁷. De 'Kleine Traditie' slaat daarentegen op de interne stedelijke conflicten, op de strijd tussen sociale groepen binnen de steden om politieke macht en representatie. Voor hun these zijn beide auteurs gedeeltelijk schatplichtig aan de bevindingen van Wim Blockmans die al in 1988 wees op het terugkerend fenomeen van stedelijke opstanden tegen het vorstelijke centralisme in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant tijdens de late Middeleeuwen en het belang ervan benadrukte voor de ontwikkeling van de republikeinse gedachte als alternatief voor de monarchale staatsvorm en voor de uiteindelijke totstandkoming van de Nederlandse Republiek op het einde van de zestiende eeuw⁸. Blockmans heeft berekend dat in het graafschap Vlaanderen tussen de vroege veertiende eeuw en de tweede helft van de zestiende eeuw zich gemiddeld om de zeven jaar een sociaal-politieke beweging voordeed die gericht was tegen de vorst⁹. Boone en Prak beklemtonen dat de 'grote' en 'kleine' stedelijke revoltes zowel chronologisch, ideologisch als organisatorisch onderling sterk met elkaar verbonden waren, omdat men als sociale groep enkel kon wegen op de dialoogpolitiek tussen vorst en stad wanneer men deel uitmaakte van de stedelijke politieke elite, met andere woorden wanneer men als groep vertegenwoordigd was in de stedelijke bestuursorganen. Deze binaire opstandige traditie was volgens de auteurs niet uniek, maar wel meer uitgesproken aanwezig in de Lage Landen dan in de meeste andere delen van Europa.

Van alle steden in de lage Landen bezat Gent tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd ongetwijfeld het meest rebelse imago¹⁰.

⁷ De politieke relatie tussen stad en staat is in het kader van het onderzoek naar het staatsvormingsproces in het middeleeuwse en vroegmoderne Europa de afgelopen jaren vrij intens bestudeerd geworden: N. BULST en J.-P. GENET (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (XIIIe-XVIIIe siècles)* (Parijs, 1988); 'Cities and States in Europe, 1000-1800', theme issue *Theory and Society*, 18 (1989); C. TILLY en W.P. BLOCKMANS (eds.), *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, 1994); A.K. ISAACS en M. PRAK, 'Cities, Bourgeoisies, and States', in W. REINHARD (ed.), *Power Elites and State Building* (Oxford, 1996), pp. 207-234; G. DILCHER, T.A. BRADY, W. BLOCKMANS, H. VAN NIEROP, A.K. ISAACS en A. MUSI, 'The Urban Belt and the Emerging Modern State', in P. BLICKLE (ed.), *Resistance, Representation and Community* (Oxford, 1997), pp. 217-323.

⁸ W.P. BLOCKMANS, 'Alternatives to Monarchical Centralisation: The Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant', in H.G. KOENIGSBERGER (ed.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München, 1988), pp. 145-154.

⁹ BLOCKMANS, 'Alternatives', p. 151.

¹⁰ Zie de algemene teneur in J. DECAVELE (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989).

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Het stedelijke republicanisme kwam er in zijn meest radicale vorm voor¹¹. Geen enkele andere stad heeft zolang weerstand geboden. Zowel de Bourgondische hertogen als de Habsburgse vorsten hebben dit aan de lijve ondervonden. Niemand minder dan Erasmus schreef in 1529 over de hoofdstad van het graafschap Vlaanderen: "Ik meen niet dat men in de gehele christenheid een stad vindt die de vergelijking met Gent in omvang, macht, staatkundige inrichting en natuurlijke aard van zijn inwoners kan doorstaan"¹². Tijdens de zestiende eeuw vertoonde de Arteveldestad nog altijd een veel grotere strijdbaarheid om het behoud van haar autonomie dan de andere steden¹³. Twee politieke gebeurtenissen van formaat tonen dit ontegensprekelijk aan. In 1539-1540 was de geboortestad van keizer Karel V verantwoordelijk voor de grootste zestiende-eeuwse politieke revolutie van een individuele stad tegen de centrale overheid. Al even typerend voor het politiek republikeins radicalisme van Gent was het feit dat deze stad op 6 augustus 1579 als eerste in de Nederlanden niet langer de soevereiniteit van koning Filips II van Spanje erkende. De Staten-Generaal van de Nederlanden volgden het Gentse voorbeeld pas twee jaar later met het zogenaamde 'Plakkaat van Verlatinge' (26 juli 1581)¹⁴. Bovendien erkende de Arteveldestad, in tegenstelling tot de Staten-Generaal, geen nieuwe landsheer (de hertog van Anjou), maar eiste de stedelijke gemeenschap de soevereiniteit op. Dit betekent dat in de Lage Landen Gent de eerste stap naar een echte stadsrepubliek heeft gezet. In dit licht is het hoogst merkwaardig dat de meest rebelse stad van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden na de Reconciliatie van 1584 niet langer beantwoordde aan het model van 'the Great and Little traditions of urban revolt'. Terwijl onderzoek heeft aangetoond dat in Brabant en Holland lokaal verzet tegen de centrale overheid tijdens de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijk onderdeel van de politieke cultuur bleef, blonk de hoofdstad van het graafschap Vlaanderen uit door afwezigheid van politieke revol-

¹¹ Over stedelijk republicanisme zie H.G. KOENIGSBERGER (ed.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München, 1988); H. SCHILLING, 'Civic Republicanism in Late Medieval and Early Modern German Cities', in H. SCHILLING, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History* (Leiden, 1992), pp. 3-59.

¹² H. VAN WERVEKE, *Gand. Esquisse d'histoire sociale* (Brussel, 1946), pp. 68-69.

¹³ Tijdens het grootste deel van de zestiende eeuw schommelde de Gentse bevolking tussen 40 en 50.000 inwoners. J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent, 2001), p. 355.

¹⁴ BLOCKMANS, 'Alternatives', p. 146; J. DECAVELE, 'De mislukking van Oranjes 'democratische politiek in Vlaanderen'', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), p. 639. Betreffende het Plakkaat van Verlatinge zie M.E.H.N. MOUT, *Plakkaat van Verlatinge 1581* (Den Haag, 1979).

tes¹⁵. Daarom luidt de centrale vraagstelling van dit essay: waarom kwam er in Gent na 1584 plots een eind aan de eeuwenlange revoltes tegen de vorst? Op deze belangwekkende vraag werd tot nog toe geen antwoord geformuleerd. Er is zelfs meer: ze werd in de historische literatuur nog nooit expliciet gesteld¹⁶.

Vanaf de vijftiende eeuw werd de machtsstrijd tussen stad en staat steeds meer met ongelijke wapens gestreden. Het staatsvormingsproces dat zich in de Nederlanden onder het bewind van de Bourgondische en Habsburgse dynastie voltrok, heeft de machtsverhouding tussen de vorst en de grootsteden grondig gewijzigd. Tussen 1384 en 1543 werden een kleine twintig voorheen onafhankelijke en elkaar meermaals bestrijdende vorstendommen en heerlijkheden onder één en hetzelfde gezag geplaatst. De Nederlanden vormden van dan af een samengestelde staat onder de vorm van een personele unie¹⁷. Naarmate de vorst in het bezit kwam van meer territoria vergrootte zijn financiële en militaire armsgang. Machtsaccumulatie (territoriale uitbreiding) zorgde voor machtsconsolidatie (gezagsuitbreiding). Om de noodzakelijke financiële en militaire middelen efficiënt en maximaal te kunnen mobiliseren, was een sterk staatsapparaat nodig¹⁸. De 'new monarchy' steunde essentieel op drie pijlers: de fiscaliteit, het leger en de ambtenarij. Door de oprichting van nieuwe centrale en provinciale instellingen en de toenemende inschakeling van juristen en financiële technocraten in de ambtenarij wisten de Bourgondische en Habsburgse vorsten hun greep op de stedelijke samenlevingen in de Nederlanden aanzienlijk te versterken¹⁹. De geboorte van de

¹⁵ Voor de Brabantse steden zie K. VAN HONACKER, 'Résistance locale et émeutes dans les chefs-villes brabançonnaises aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 47 (2000), pp. 37-68; K. VAN HONACKER, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule, 1994). Betreffende de Hollandse steden zie R. DEKKER, *Holland in beroering. Oproeren in de 17^e en 18^e eeuw* (Baarn, 1982).

¹⁶ In tegenstelling tot wat de titel laat vermoeden, komt deze concrete probleemstelling evenmin aan bod in J. DECAVELE (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)* (Gent, 1984).

¹⁷ Over dit staatkundig fenomeen zie J.H. ELLIOTT, 'A Europe of Composite Monarchies', *Past and Present*, 137 (1992), pp. 48-71.

¹⁸ Over de mobilisatie van (geld)middelen zie C. TILLY, *From Mobilization to Revolution* (Reading, 1978).

¹⁹ L.T. MAES, 'Ambtenarij en bureaucrativering in regering en gewesten van de Zuidelijke Nederlanden in de 13de-15de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 90 (1977), pp. 350-357; H. DE SCHEPPER, 'Vorstelijke ambtenarij en bureaucrativering in regering en gewesten van 's Konings Nederlanden, 16de-17de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 90 (1977), pp. 358-377; W. PREVENIER, 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 87 (1972), pp. 44-59.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

moderne staat gaf eveneens aanleiding tot de oprichting van een permanent beroepsleger²⁰. Ook de inschakeling van huurlegers en de technische innovaties in de bewapening, vooral de ontwikkeling van vuurwapens en zwaar artilleriegeschut, hebben in belangrijke mate bijgedragen tot de militaire superioriteit van de vorst²¹. Maakten de stedelijke ambachtsmilities in de vijftiende eeuw nog grote indruk op het slagveld, dan waren ze in de zestiende eeuw nagenoeg waardeloos geworden.

De competitie- en expansiedrang van de monarchen - die steeds opnieuw tot oorlogsvoering leidde - en de consolidatie van een territoriaal geheel kostten de staat handenvol geld²². De enige manier om de geldverslindende oorlogsmachine in stand te houden, was het opdrijven van de fiscale druk op de onderdanen²³. De machtspositie van de Vlaamse, Brabantse en Hollandse steden berustte voor een groot deel op het feit dat de vorst voor zijn belangrijkste staatsinkomsten - de beden - telkens weer van hun goodwill afhankelijk was. Daardoor vormden de beden een machtig onderhandelingswapen. De beden waren immers vrijwillige financiële bijdragen²⁴. Omdat dit middeleeuwse belastingsstelsel in onvoldoende mate beantwoordde aan de stijgende financiële noden van de vorst, werden tijdens de regering van Karel V nieuwe soorten belastingen geïntroduceerd²⁵. Hoewel de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse erfgenamen niet in alle mechanismen van het staatsbestel een evengoed inzicht bezaten, waren ze er zich terdege van bewust dat alleen door het verwerven van een fiscaal monopolie en het integreren van de stadsfinanciën in het geheel der staatsfinanciën de uitbouw van een gecentraliseerde en

²⁰ Sinds 1471 beschikte hertog Karel de Stoute over een staand leger in de Nederlanden. M. BEYAERT, 'De algemene militaire evolutie sinds de late Middeleeuwen en het Zuid-Nederlandse landleger der XVIe eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 20 (1974), pp. 550-573.

²¹ G. PARKER, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge, 1988).

²² P. CONTAMINE (ed.), *Guerre et concurrence entre les états européens du XIVe au XVIIIe siècle* (Parijs, 1998).

²³ Zie R. BONNEY (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe, c.1200-1815* (Oxford, 1999); R. BONNEY (ed.), *Economic Systems and State Finance* (Oxford, 1995).

²⁴ Over de ontwikkeling van de fiscaliteit in de diverse vorstendommen van de Lage Landen tijdens de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw zie W. BLOCKMANS, 'The Low Countries in the Middle Ages', in R. BONNEY (ed.), *The Rise of the Fiscal State*, pp. 281-308. Het zestiende-eeuwse bedensysteem is bestudeerd door N. MADDENS, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel (1515-1550)* (Kortrijk-Heule, 1978).

²⁵ In het graafschap Vlaanderen gebeurde dit vanaf 1543. N. MADDENS, 'De invoering van de "nieuwe middelen" in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 57 (1979), pp. 342-363, 861-898.

geüniformeerde bondsstaat kans op slagen had²⁶. In de loop van de vijftiende eeuw zijn ze er geleidelijk in geslaagd het financiële en fiscale zelfbeschikingsrecht van de steden uit te schakelen²⁷.

Hoewel de uitbouw van het staatsapparaat en het ontbreken van daadwerkelijke interstedelijke solidariteit in sterke mate hebben bijgedragen tot de uiteindelijke zegeviering van de vorst over de grote Vlaamse steden, staan deze exogene factoren het niet toe om een afdoende verklaring te geven voor het verdwijnen van de opstandige bewegingen in de Arteveldestad vanaf het einde van de zestiende eeuw²⁸. Immers, de Gentse burgers gaven inzake revoltes blijk van weinig realiteitszin²⁹. Het feit dat hun verzet in de loop van de vijftiende eeuw steeds minder vruchten afwierp en hun revoltes telkens opnieuw werden onderdrukt, weerhield de Gentenaars er nochtans niet van om ook tijdens de zestiende eeuw meerdere malen in opstand te komen³⁰. Een anoniem Rijsels tijdgenoot van Karel V legde de verklaring voor de talrijke conflicten die Gent met zijn landsheer had, bij de mentaliteit van de Gentse bevolking. Hij schrijft: "Ilz recomenchoient souvent, car de leurs natures ilz sont assés enclins à commotions"³¹. Het is mijn overtuiging dat de belangrijkste reden waarom Gent zijn rebelse en republikeinse aard in de zeventiende en achttiende eeuw verloor, hoofdzakelijk te zoeken is bij veranderingen die zich in de zestiende-eeuwse stedelijke samenleving hebben voltrokken, en meer in het bijzonder bij de diepgaande transformaties in de Gentse ambachtswereld. Door de corporatieve wereld grondig te hervormen en de politieke macht van de corporatieve middenklasse (de heterogene groep van ambachtsmeesters) fors te beknotten, is de centrale overheid erin geslaagd om gedurende twee eeuwen politieke revoltes uit de Gentse geschiedenis te bannen. Dit is de these die ik in de volgende bladzijden wil verdedigen.

²⁶ Over de incorporatie van de Gentse stadsfinanciën in de Bourgondische staat zie M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent, 1990); M. BOONE, 'Plus dueil que joie'. Les ventes de rentes par la ville de Gand pendant la période bourguignonne: entre intérêts privés et finances publiques', *Bulletin trimestriel du Crédit Communal*, 45 (1991), pp. 3-25.

²⁷ Zonder een vorstelijk octrooi konden steden geen accijnzen meer heffen en erf- en lijfrenten verkopen. Vorstelijke commissarissen onderwierpen de stadsrekeningen jaarlijks aan een strenge controle.

²⁸ Het aantal keren dat Gent, Brugge en andere steden een coalitie vormden, was zeldzaam. De burgeroorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1492) is een zeldzaam voorbeeld.

²⁹ R.C. VAN CAENEGEM, 'Foreword', in J. DECAVELE (ed.), *Ghent. In Defence of a Rebellious City* (Antwerpen, 1989), p. 10.

³⁰ Indien deze externe ontwikkelingen determinerend waren, dan kan evenmin worden verklaard waarom er in Brabant en Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw nog wel stedelijke revoltes voorkwamen.

³¹ L.P. GACHARD, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint* (Brussel, 1846), p. 99.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Tot nog toe hebben historici veel meer aandacht besteed aan de elites en de lagere sociale groepen dan aan de middenklassen. Diverse strekkingen, waaronder de aanhangers van de 'history from below'-beweging, de marxistische en revisionistische school, hebben de vroegmoderne samenleving vooral in termen van een sociale dichotomie tussen elite en volk bekeken³². Collectieve acties en sociale relaties werden vanuit een bipolair spanningsveld verklaard. Steeds meer casestudies wijzen echter uit dat dit simplistische zwart-wit model (elite versus proletariaat) onrecht doet aan de complexiteit van de historische werkelijkheid. Het paradigma houdt te weinig rekening met maatschappelijke tussenniveaus, waardoor de betekenis van sociale middengroepen in historische processen miskend of onderschat wordt³³. Binnen de Angelsaksische historiografie is de laatste jaren daarop een duidelijke reactie gekomen en lijkt een 'history from the middle'-beweging in de maak te zijn³⁴. Inzake dit onderzoeksveld bezit de Britse geschiedschrijving momenteel een onmiskenbare voorsprong op die van het Europese continent³⁵. Dit houdt wellicht verband met het feit dat het postmodernisme in de sociale geschiedschrijving in Groot-Brittannië beduidend minder ingang heeft gevonden dan in Europese academische middens³⁶. Terwijl op het continent de structuralistische en marxistische strekking in de sociale geschiedenis vanaf de jaren 1980 steeds meer veld heeft moeten ruimen voor de subjectieve narratieve

³² Zie bijvoorbeeld E.P. THOMPSON, 'The Patricians and the Plebs', in *Customs in Common* (Londen, 1991), pp. 16-96.

³³ Zie onder meer de klassieke studie van M. DOBB, *Studies in the Development of Capitalism* (New York, 1947), vooral pp. 123-161, 229-230.

³⁴ Het is hier niet de plaats om een exhaustief overzicht van de verschenen literatuur te geven. Zie daarvoor J. BARRY en C. BROOKS (eds.), *The Middling Sort of People. Culture, Society and Politics in England, 1550-1800* (Basingstoke, 1994); J. BARRY, 'Review Article: The Making of the Middle Class?', *Past and Present*, 145 (1994), pp. 194-208; het oktobernummer van *the Journal of British Studies* (1993), gewijd aan 'Making the English Middle Class, ca. 1700-1850'. Niet alleen de stedelijke middenklasse is onderwerp van Brits onderzoek, ook de rurale. Zie de recente casestudies van H.R. FRENCH, 'Social Status, Localism and the 'Middle Sort of People' in England 1620-1750', *Past and Present*, 166 (2000), pp. 66-99; J. KENT, 'The Rural "Middling Sort" in Early Modern England, circa 1640-1740: Some Economic, Political and Socio-Cultural Characteristics', *Rural History*, 10 (1999), pp. 19-54.

³⁵ Publicaties die expliciet en exclusief op de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne middenklasse focussen zijn enkel voor Duitse gebieden aanwijsbaar: E. MASCHKE en J. SYDOW (eds.), *Städtische Mittelschichten* (Stuttgart, 1972); C.R. FRIEDRICH, 'Capitalism, Mobility and Class Formation in the Early Modern German City', *Past and Present*, 69 (1975), pp. 24-49; H.P. LIEBEL, 'The Bourgeoisie in Southwestern Germany, 1500-1789: A Rising Class?', *International Review of Social History*, 10 (1965), pp. 283-307; H. MÖLLER, *Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert: Verhalten und Gruppenkultur* (Berlijn, 1969).

³⁶ P. JOYCE, 'The Return of History: Postmodernism and the Politics of Academic History in Britain', *Past and Present*, 158 (1998), pp. 207-235.

geschiedschrijving³⁷, blijft de Britse historiografie opvallend langer vasthouden aan het begrip 'klasse' en het historisch materialisme als referentiekader voor de sociale geschiedenis³⁸. Toch kan men de Angelsaksische historici die de voorbije jaren onderzoek naar de middenklasse hebben verricht, geen eng sociaal-economische determinisme verwijten. Zij zijn er zich terdege van bewust dat tussen het denken en handelen van individuen en groepen enerzijds en hun materiële conditie en positie in het productieproces anderzijds geen eenduidig verband kan worden gelegd. Vandaar hun grote aandacht voor de culturele en mentale aspecten van de middenklasse (waarden, normen, opleiding, intellectueel niveau, levensstijl, ontspanning, sociabiliteit en materiële cultuur)³⁹. Bovendien is ondertussen gebleken dat de 'linguistic approach' evengoed toepasbaar is op het klassenonderzoek⁴⁰.

³⁷ B.D. PALMER, 'Critical Theory, Historical Materialism, and the Ostensible End of Marxism: The Poverty of Theory Revisited', *International Review of Social History*, 38 (1993), pp. 133-162. Zie ook het themanummer 'Tomorrow's Social History' onder redactie van P. SCHOLLIERS in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 23 (1997), pp. 129-238. Pleidooien voor een meer subjectiverende sociale geschiedenis vindt men onder meer bij G. NOIRIEL, 'Pour une approche subjectiviste du social', *Annales ESC*, 44 (1989), pp. 1141-1159; P. JOYCE, 'The End of Social History?' *Social History*, 20 (1995), pp. 73-91; G. DENECKERE, 'Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 26 (2000), pp. 239-262.

³⁸ D. CANNADINE, *Class in Britain* (Londen, 1998); P. JOYCE (ed.), *The Oxford Reader on Class* (Oxford, 1995); M.L. BUSH (ed.), *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification* (Londen, 1992). In Frankrijk daarentegen heeft de nieuwe sociale geschiedschrijving zich duidelijk afgezet tegen de structuralistische aanpak van de vorige generatie historici. Zie B. LEPETIT (ed.), *Les formes de l'expérience: une autre histoire sociale* (Parijs, 1995). Zie tevens J. REVEL en L. HUNT (eds.), *Histories: French Constructions of the Past* (New York, 1995).

³⁹ Zie bijvoorbeeld P. EARLE, *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London, 1660-1730* (Londen, 1989); P. LANGFORD, *Public Life and the Propertied Englishman, 1689-1798* (Oxford, 1991); J. SMAIL, *The Origins of Middle-Class Culture: Halifax, Yorkshire, 1660-1780* (Ithaca, 1994); M. R. HUNT, *The Middling Sort. Commerce, Gender and the Family in England 1680-1780* (Berkeley, 1996).

⁴⁰ P.J. CORFIELD (ed.), *Language, History and Class* (Oxford, 1991); BUSH (ed.), *Social Orders and Social Classes*. Voor een concrete toepassing zie D. WAHRMAN, 'Virtual Representation: Parliamentary Reporting and the Language of Class in the 1790s', *Past and Present*, 136 (1992), pp. 83-113. Over de 'linguistic turn' die de sociale geschiedenis momenteel in haar greep heeft, zie onder meer G. STEDMAN JONES, 'The Determinist Fix: Some Obstacles to the Further Development of the Linguistic Approach to History in the 1990s', *History Workshop Journal*, 41 (1996), pp. 19-36; P. SCHÖTTLER, 'Wer hat angst vor dem 'linguistic turn'?', *Geschichte und Gesellschaft*, 23 (1997), pp. 134-151; A. CABRERA, 'Linguistic Approach or Return to Subjectivism? In Search of an Alternative to Social History', *Social History*, 24 (1999), pp. 74-89.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Niettegenstaande de politieke geschiedschrijving momenteel veel meer aandacht besteed aan de onderdanen dan vroeger kan ik mij niet van de indruk ontdoen dat de meeste historici bij het bestuderen van politieke processen, acties en strategieën nog altijd veel te weinig onderscheid maken tussen de diverse sociale geledingen van de samenleving⁴¹. Gemakshalve worden de politieke actoren in de internationale literatuur in zeer algemene termen omschreven - 'political elite', 'ruling classes', 'common people', 'common man', 'ordinary people', 'ordinary citizens', 'burghers' - waardoor aan de sociale werkelijkheid onrecht wordt aangedaan. Bovendien komt het mij voor dat in vele publicaties over revoluties, revoltes en collectieve protestbewegingen aan de lagere sociale groepen vaak een grotere politieke betekenis wordt toegekend dan aan de middenklasse. Doordat het proletariaat meer op straat kwam dan de middenklasse, is hun protest voor historici zichtbaarder. Het geringe aantal studies dat tot nog toe aan de middenlagen werd gewijd, suggereert nochtans dat deze klasse wel degelijk politieke aspiraties koesterde, politieke invloed uitoefende en reële macht bezat⁴². Een analyse van de Nederlandse Opstand tegen Spanje bracht Charles Tilly ertoe om de zestiende-eeuwse Lage Landen te bestempelen als de 'home of bourgeois revolution'

⁴¹ TE BRAKE, *Shaping History*, pleit in zijn boek terecht voor een meer sociale benadering van de Europese politiek, maar slaagt daar mijn inziens maar gedeeltelijk in doordat hij het 'gewone volk' te veel als een homogeen blok voorstelt. Enkele andere voorbeelden: W. BLOCKMANS, 'Les sujets de l'empereur', in H. SOLY (ed.), *Charles Quint 1500-1558. L'empereur et son temps* (Antwerpen, 1999), pp. 227-283; D. UNDERDOWN, *Revel, Riot, and Rebellion: Popular Politics and Culture in England, 1603-1660* (Oxford, 1985); P. BLICKLE, *Deutsche Untertanen: ein Widerspruch* (München, 1981).

⁴² De politieke betekenis van de corporatieve middenklasse komt onder meer aan bod in de recente synthese van J.R. FARR, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge, 2000), pp. 159-190; C.R. FRIEDRICHS, 'Artisans and Urban Politics in Seventeenth-Century Germany', in G. CROSSICK (ed.), *The Artisan and the European Town, 1500-1900* (Aldershot, 1997), pp. 41-55. Voor de Zuidelijke Nederlanden zie B. VAN ELSACKER, 'Secretelijck opgegeten' of 'ongeruste geesten'? De politieke participatie van het bestuur van het Antwerpse meerseniersambacht in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25 (2000), pp. 129-163; K. VAN HONACKER, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in C. LIS en H. SOLY (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994), pp. 179-229; M. JACOBS, 'De ambachten in Brabant en Mechelen (12de eeuw-1795)', in R. VAN UYTVEN, C. BRUNEEL, H. COPPENS en B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel, 2000), pp. 558-624. De laatmiddeleeuwse Gentse corporatieve middenklasse kreeg ruime aandacht in M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel, 1990). Voor Groot-Brittannië zie J. BARRY, 'The State and the Middle Classes in Eighteenth-Century England', *Journal of Historical Sociology*, 4 (1991), pp. 75-86; N. ROGERS, 'The Middling Sort in Eighteenth-Century Politics', in BARRY en BROOKS (eds.), *The Middling Sort*, pp. 159-180.

in Europa⁴³. Volgens hem was de uitzonderlijke commerciële en industriële kapitaalconcentratie van deze sterk verstedelijkte regio verantwoordelijk voor deze unieke en vroege manifestatie van burgerrevolutie en speelde de (hogere) middenklasse een prominente rol in de Opstand⁴⁴.

De bedoeling van dit artikel is driedelig: vooreerst wens ik met het voorbeeld van het zestiende-eeuwse Gent meer aandacht te vragen voor de betekenis van de middenklasse in de politieke geschiedschrijving en voor haar rol in politieke conflicten in het bijzonder. Ten tweede wil ik aantonen dat geen enkele andere sociale groep binnen het Habsburgse imperium meer politiek slachtoffer van het oprukkend staatsvormingsproces tijdens de zestiende eeuw is geworden dan de corporatieve middenklasse. Ten slotte is het mijn intentie om de nog altijd overheersende 'romantische' visie op de turbulente relatie tussen Karel V en zijn geboortestad (de zogenaamde 'haat-liefdeverhouding') te ontkrachten door enerzijds te wijzen op een aantal misverstanden, vastgeroeste ideeën en verkeerde interpretaties van overbekende archiefteksten (zoals de *Concessio Carolina* en de *Sententie van 1540*) en anderzijds de schijnwerper te richten op de onderwerpingsstrategie die de keizer samen met zijn raadsheeren ontwierp om de Gentse corporatieve middenklasse, de vurigste verdediger van het stedelijke republicanisme in de Lage Landen, definitief onder politieke controle te krijgen⁴⁵.

Om mijn betoeg overzichtelijk te houden, heb ik voor een chronologisch relaas geopteerd, waarbij de jaartallen 1540, 1577 en 1584 politiek-institutionele breuklijnen vormen. De structuur van dit essay ziet er als volgt uit: in een eerste paragraaf wordt de term 'corporatieve middenklasse' nader toegelicht. Vervolgens worden de voornaamste kenmerken van de Gentse politieke cultuur besproken. In een derde paragraaf wordt onderzocht welke sociale groe-

⁴³ TILLY, *European Revolutions*, p. 65, 76.

⁴⁴ TILLY, *European Revolutions*, pp. 73-74, schrijft letterlijk: "What is more, the region's changing but continuously powerful bourgeoisie almost always weighed heavily in the character and outcome of revolutionary situations". W. BLOCKMANS, 'The Impact of Cities on State Formation: Three Contrasting Territories in the Low Countries, 1300-1500, in P. BLICKLE (ed.), *Resistance, Representation and Community* (Oxford, 1997), p. 270, treedt Tilly bij. Volgens hem ontwikkelden de middenklassen tijdens de Opstand een revolutionair programma tegen staatscentralisatie en absolutisme omdat de stedelijke en territoriale privileges en de religieuze tolerantie bedreigd werden. Vanuit een meer sociaal-economische analyse wees H. VAN DER WEE, 'The Economy as a Factor in the Start of the Revolt in the Southern Netherlands', *Acta Historiae Neerlandicae*, 5 (1971), pp. 52-67, reeds eerder op het belang van de middenklasse in de Nederlandse Opstand. Volgens hem vormde de welvaartsbedreiging van de middenklasse in de jaren 1560 de cruciale factor in de totstandkoming van de revolutie.

⁴⁵ Voor de haat-liefdeverhouding én de positieve evaluatie van de *Concessio Carolina* zie J. DECAVELE (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558* (Leuven, 1990).

pen verantwoordelijk waren voor de opstand van 1539-1540. In een vierde punt wordt dieper ingegaan op de verschillende aspecten van de keizerlijke onderwerpingstrategie. Daarna komt de Beeldenstorm van 1566 aan bod en wordt vervolgens gefocust op de Calvinistische Republiek. Ten slotte wordt verklaard waarom het stedelijke republicanisme en de politieke revoltes na 1584 verdwenen.

2. De corporatieve middenklasse

Wat moet de lezer onder het begrip 'corporatieve middenklasse' verstaan? En is het überhaupt verantwoord om over het bestaan van een middenklasse in het zestiende-eeuwse Gent te spreken? De meeste Angelsaksische studies die over de vroegmoderne middenlagen handelen, hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze focussen op klassenvorming. Vele modernisten situeren het ontstaan en de ontwikkeling van de middenklasse (in Engeland) tussen het midden van de zeventiende eeuw en het einde van de achttiende eeuw⁴⁶. Om dit sociaal proces aan te tonen wijzen ze zowel op sociaal-economische, culturele, mentale als linguïstische veranderingen in de (Engelse) samenleving. Hoewel ik niet ontken dat de identiteit en de groepsbelangen van de middenlagen tussen de zeventiende en de twintigste eeuw zich duidelijker hebben geprofileerd en gemanifesteerd, is het anderzijds absurd te ontkennen dat de middeleeuwse en zestiende-eeuwse samenleving geen middengroepen zou hebben gekend. Als men de marxistische definitie van 'klasse' letterlijk neemt, dan bestond er inderdaad geen middeleeuwse en vroegmoderne middenklasse, want van een echt klassenbewustzijn was toen nog weinig of geen sprake⁴⁷. Wanneer ik in dit essay de term 'middenklasse' gebruik dan is dit om die groep van stedelingen aan te duiden die zich inzake vermogen en inkomen in het fiscale middenveld bevond. Ik prefereer de term 'middenklasse' omdat hij ten eerste breder en meer ingeburgerd is dan bijvoorbeeld 'the middle elite', die Henry Kamen onlangs heeft geïntroduceerd⁴⁸, en ten tweede omdat de tijdgenoten in de Lage Landen, in tegenstelling tot Engeland, aan deze sociaal-economische en fiscale groep geen specifieke naam hebben toegekend. Aangezien de notie 'middling sort of people' een typisch Engelse

⁴⁶ Volgens andere historici kreeg de middenklasse pas vaste vorm tussen het einde van de achttiende en de late negentiende eeuw. Zie bijvoorbeeld de gerecenseerde studies van P.M. PILBEAM, T. KODITSCHKEK, R.J. MORRIS en S.M. BLUMIN in BARRY, 'Review Article: The Making of the Middle Class?'

⁴⁷ P BURKE, *History and Social Theory* (Cambridge, 1992), pp. 58-63; W.M. REDDY, 'The Concept of Class', in M.L. BUSH (ed.), *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification* (Londen-New York, 1992), pp. 13-25.

⁴⁸ H. KAMEN, *Early Modern European Society* (Londen, 2000) heeft in hoofdstuk 5 ('The middle elite') vooral oog voor de bourgeoisie of hogere middenklasse bestaande uit kooplieden, renteniers, hogere ambtenaren en beoefenaars van vrije beroepen.

benaming is, lijkt het mij niet opportuun om die over te nemen⁴⁹. Dat ik hier alleen focus op één bepaald segment van de middenklasse, namelijk de groep van de ambachtsmeesters, heeft met meerdere redenen te maken⁵⁰. Ten eerste bezat deze socio-professionele groep in de zestiende-eeuwse Gentse samenleving een sterk numeriek overwicht. Tijdens de periode 1572-1584 mag het aantal meesters op ongeveer vierduizend worden geraamd⁵¹. Samen met hun gezinnen vertegenwoordigden ze wellicht 43 procent van de totale bevolking⁵². Ten tweede vormde deze groep de motor van de Gentse economie⁵³. Ten derde domineerde de groep van ambachtsmeesters het Gentse politieke toneel, althans tot aan de *Concessio Carolina* (zie paragraaf 3). En ten vierde kan binnen deze groep een zeker saamhorigheidsgevoel en solidariteitsband worden vastgesteld, omdat de meesters zowel op economisch, juridisch, sociaal als institutioneel vlak een aantal gemeenschappelijke kenmerken vertoonden.

Binnen de Gentse ambachtswereld werd een duidelijk juridisch onderscheid gemaakt tussen volwaardige (meesters) en andere leden (knechten en leerlingen) van een ambacht. Enkel de ambachtslieden die de meesterstitel verwierven, behoorden tot de geprivilegieerde groep. Ambachtsmeesters bezaten meer rechten, maar hadden anderzijds ook meer verplichtingen tegenover de corporatieve gemeenschap. De juridische scheidingslijn viel bovendien samen met de economische, want alleen de meesters mochten als zelfstandige een

⁴⁹ Onderzoek naar de nomenclatuur van sociale groepen in het vroegmoderne Engeland werd vooral verricht door K. WRIGHTSON, 'The Social Order of Early-Modern England: Three Approaches', in L. BONFIELD, R. M. SMITH en K. WRIGHTSON (eds.), *The World We Have Gained: Histories of Population and Social Structure* (Oxford, 1986); K. WRIGHTSON, 'Estates, Degrees and Sorts: Changing Perceptions of Society in Tudor and Stuart England', in P.J. CORFIELD (ed.), *Language, History and Class* (Oxford, 1991), pp. 49-51; K. WRIGHTSON, 'Sorts of People' in Tudor and Stuart England', in BARRY en BROOKS (eds.), *The Middling Sort.*, pp. 28-51. Kritische kanttekeningen hierbij werden gemaakt door FRENCH, 'Social Status', pp. 69-71 en CANNADINE, *Class in Britain*, pp. 18-19, 33.

⁵⁰ De term 'klasse' voor het aanduiden van stedelijke corporatieve groepen werd reeds eerder aangewend door H. SWANSON, *Medieval Artisans: An Urban Class in Late Medieval England* (Oxford, 1989).

⁵¹ J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent, 2002), p. 40.

⁵² In heel veel vroegmoderne steden van de Zuidelijke Nederlanden steeg deze groep niet boven de 25 à 30% uit.

⁵³ Het zestiende-eeuwse Gent kan economisch het best omschreven worden als een multi-economische grootstad, dat wil zeggen als een stad die een belangrijke internationale exportindustrie, interregionale handel en regionale verzorgingsfunctie in zich verenigde. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 368.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

eigen zaak runnen⁵⁴. Geschoolde knechten en leerlingen in opleiding daarentegen konden nooit voor eigen rekening werken, maar waren altijd in loondienst van een meester. In een ophefmakend artikel bracht Christopher Friedrichs het opduiken van een lagere middenklasse in de vroegmoderne Duitse steden in verband met de opheffing van de economische onafhankelijkheid van de ambachtsmeesters, met andere woorden met het verlies van de controle over de productiemiddelen⁵⁵. Niettegenstaande dat het 'putting-out system' in toenemende mate de (textiel)industrie van vroegmoderne exportsteden heeft gaan beheersen, lijkt het mij verkeerd om op basis van dit ene criterium van een aparte sociale klasse te gewagen. In het zestiende-eeuwse Gent overheerste trouwens het corporatieve kleinbedrijf of wat Robert DuPlessis en Martha Howell 'small commodity production' hebben genoemd⁵⁶. In de twee meest bloeiende branches van de Gentse textielindustrie - de garentwijnderij en de linnennijverheid - waren geen kapitalistische kooplui-ondernemers bedrijvig⁵⁷! Ook de talrijke ambachtsmeesters die voor de lokale en regionale markt werkten, waren meestal allemaal onafhankelijke producenten en/of detailhandelaars.

De juridische en economische ongelijkheid tussen de onafhankelijke meesters en de corporatieve loonarbeiders uitte zich ook op het fiscale, sociale en materiële vlak. Aangezien het inkomen van de meesters hoger lag dan dat van de loonarbeiders, bewoonden ze duurere woningen en konden ze meer geld besteden aan consumptieartikelen. Voor de jaren 1571-1572 was het mogelijk om het Gentse kadaster te reconstrueren en te achterhalen welke huizen door de verschillende sociale groepen werden bewoond⁵⁸. Welnu, de categorie van

⁵⁴ Ook S. D'CRUZE, 'The Middling Sort in Eighteenth-Century Colchester: Independence, Social Relations and the Community Broker' in BARRY en BROOKS (eds.), *The Middling Sort*, pp. 181-207, ziet de economische onafhankelijkheid van het huisgezin als een van de basiskennmerken van de vroegmoderne middengroepen. Binnen de economische eenheid van het huisgezin vormde het volwassen mannelijke gezinshoofd de kern. Zoals in de meeste steden was ook de Gentse ambachtswereld een mannenbastion.

⁵⁵ FRIEDRICHS, 'Capitalism, Mobility and Class Formation', pp. 24-25, 29-31. Beroep en vermogen zijn volgens Friedrichs misleidende klasse-indicatoren.

⁵⁶ R.S. DUPLESSIS en M.C. HOWELL, 'Reconsidering the Early Modern Urban Economy: The Cases of Leiden and Lille', *Past and Present*, 94 (1982), pp. 49-84.

⁵⁷ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 66-67, 724-725.

⁵⁸ Op basis van de kadastrale waarde (= de reële jaarlijkse huurwaarde van een huurwoning en de geschatte jaarlijkse huurwaarde van een eigenaarswoning) deelde ik alle huizen (in totaal 8340) in vijf prijscategorieën in. De goedkope woningen (minder dan 240 Vlaamse groten kadastraal inkomen) vertegenwoordigden 15 procent van alle huizen, de bescheiden woningen (240 tot 479 Vlaamse groten) 32 procent, de huizen van gemiddelde prijs (480 tot 959 Vlaamse groten) 30 procent, de dure woningen (960 tot 1919 Vlaamse groten) 17 procent en de zeer dure huizen (vanaf 1920 Vlaamse groten) 5 procent. Voor de gehanteerde stratificatiemethode zie DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 366-368. 1 Vlaamse groot = 1/2 stuiver.

goedkope huizen werd bewoond door ongeschoolde loonarbeiders, steuntrekkers en bedelaars. In de categorie van bescheiden huizen domineerden de geschoolde loonarbeiders. De middelste prijs categorie werd overwegend door ambachtsmeesters bewoond. Ook in de klasse van de dure woningen waren de ambachtsmeesters in de meerderheid. De zeer dure huizen daarentegen waren in handen van de stedelijke elite⁵⁹. Een prosopografisch onderzoek naar de huisvesting van in totaal 1634 ambachtsmeesters affirmeerde de sociale middenpositie van deze groep in de stedelijke samenleving. Meer dan vier vijfden van de onderzochte meesters (81 procent) waren vertegenwoordigd in de middelste en dure huizen categorie, wat betekent dat de meerderheid van de Gentse ambachtsmeesters tot de lagere en hogere middenklasse mag gerekend worden⁶⁰. Niet zozeer het feit dat men eigenaar of huurder van een huis was, maar wel de waarde van de woning bepaalde of men tot de lagere, midden- of hogere klasse behoorde⁶¹.

Ik deel de mening van Jonathan Barry dat stedelijke privé-verenigingen zoals ambachten in grote mate hebben bijgedragen tot de collectieve identiteit van de middenklasse en de stedelijke gemeenschap⁶². De Gentse ambachtsmeesters maakten deel uit van een sterk geïnstitutionaliseerde en hiërarchische ambachtswereld. De ongeveer zestig officiële ambachten waren via de politiek, de economie, de rechtspraak en de sociabiliteit met elkaar verbonden. De corporatieve cohesie en het saamhorigheidsgevoel kwamen ook tot uit-

⁵⁹ De koppeling van een sociale klasse aan een bepaalde huizen categorie gebeurde op basis van twee criteria: enerzijds aan de hand van de beroepsvermeldingen in de bron (de twintigste penningkohieren), anderzijds op basis van budgetberekeningen.

⁶⁰ Slechts 7 procent van de onderzochte meesters betrok een bescheiden woning en geen enkele een goedkope woning. Anderzijds was 12 procent van de meesters in het bezit van een zeer dure woning, wat impliceert dat sommige meesters deel uitmaakte van de stedelijke elite. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 369. De vaststelling dat er een sterke concentratie van meesterswoningen in de derde en vierde prijs categorie is, betekent niet dat er geen verschillen bestonden tussen de diverse ambachten en tussen meesters van eenzelfde ambacht. Zo bedroeg de mediaanwaarde van de huizen van de brouwers 1680 Vlaamse groten, die van de meersesters 1020 Vlaamse groten, die van de kaaskopers 984 Vlaamse groten, die van de kruideniers 960 Vlaamse groten, die van de kousenmakers 840 Vlaamse groten en die van de kleermakers 600 Vlaamse groten. J. DAMBRUYNE, 'Guilds, Social Mobility and Status in Sixteenth-Century Ghent', *International Review of Social History*, 43 (1998), p. 64.

⁶¹ In 1571-1572 bezat 52 procent van de Gentse middenklasse een eigen woning. Bij de lagere klassen bedroeg dit 43 procent en bij de elite 45 procent. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 380.

⁶² J. BARRY, 'Identité urbaine et classes moyennes dans l'Angleterre moderne', *Annales ESC*, 48 (juillet-août 1993), pp. 853-883; J. BARRY, 'Bourgeois Collectivism? Urban Association and the Middling Sort', in BARRY en BROOKS (eds.), *The Middling Sort*, pp. 84-112.

drukking in de stedelijke processies waar de ambachten, weliswaar in een bepaalde hiërarchische volgorde, zich aan de stedelijke gemeenschap als één lichaam presenteerden. Dankzij het goed uitgebouwde corporatieve kader en hun sociale netwerken waren de ambachtsmeesters als drukkingsgroep in staat om op cruciale momenten tot collectieve besluitvorming te komen, een gemeenschappelijke strategie te ontwikkelen en tot gezamenlijke actie over te gaan. Op basis van de hierboven aangehaalde argumenten meen ik dat het gerechtvaardigd is om te spreken over het bestaan van een corporatieve middenklasse in het zestiende-eeuwse Gent⁶³.

3. Politieke cultuur

De mate waarin grote steden hun demografisch en economisch gewicht in politieke macht konden omzetten, was niet alleen afhankelijk van hun eigen ambities, maar evenzeer van de machtspositie van de twee belangrijkste tegenspelers: de vorst en de adel. In Noord-Italië ondervonden de economische centra noch van de vorst noch van de adel substantiële concurrentie, waardoor ze zich tot dominante stadstaten konden ontwikkelen. In de Lage Landen waren de machtsverhoudingen tussen vorst, adel en steden meer in evenwicht. Hoewel de grote steden van het graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen niet als formele stadsrepublieken gecatalogeerd mogen worden, bezaten ze niettemin een zeer grote mate van politieke autonomie⁶⁴. Het graafschap vormde een soort van monarchale, federale en 'constitutionele' staat die door drie grote steden (Gent, Brugge en Ieper) werd gedomineerd⁶⁵. De politieke ambities van deze grootsteden situeerden zich op twee ruimtelijke niveaus.

⁶³ Mijn definitie van corporatieve middenklasse is dus zowel gebaseerd op economische, sociale, juridische, culturele als institutionele criteria.

⁶⁴ Tijdens de Middeleeuwen heeft Gent op geen enkel moment de monarchale staatsvorm in vraag gesteld of van een formele stadstaat gedroomd. W. PREVENIER en M. BOONE, 'The 'City-State' Dream', in J. DECAVELE (ed.), *Ghent. In Defence of a Rebellious City* (Antwerpen, 1989), pp. 85-87, 105. Gedurende het bewind van Jacob Van Artevelde keerde de stad zich wel tegen de Franse koning en zijn vazal, de Vlaamse graaf, maar niet tegen de bestaande staatkundige en feodale structuren als zodanig. In plaats van een stadsrepubliek op te richten en elk hoger staatsgezag te verwerpen, erkenden de Gentenaars in 1340 de Engelse koning, Edward III, als de nieuwe landsheer van Vlaanderen.

⁶⁵ BLOCKMANS, 'Alternatives', p. 152. Over de constitutionele traditie zie W.P. BLOCKMANS, 'Breuk of continuïteit? De Vlaamse privilegiën van 1477 in het licht van het staatsvormingsproces', in W.P. BLOCKMANS (ed.), *1477, Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas* (Kortrijk, 1985), pp. 97-125; R. VAN UYTVEN en W.P. BLOCKMANS, 'Constitutions and their Application in the Netherlands during the Middle Ages', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 47 (1969), pp. 399-424. Rond 1500 was het graafschap Vlaanderen zowel op economisch, fiscaal als demografisch vlak het belangrijkste van de gehele Nederlanden. BLOCKMANS, 'The Impact of Cities on State Formation', in BLICKLE (ed.), *Resistance, Representation, and Community*, p. 258.

Vooreerst streefden ze binnen hun stadsmuren een zo groot mogelijke vrijheid en zelfbeschikking na. Inmenging van de vorst in stedelijke aangelegenheden stelden ze niet op prijs. Daarnaast wilden ze de hegemonie over een uitgestrekt achterland, dat zowel het platteland als de kleinere steden in de regio omvatte. De machtspositie van de drie grootsteden kreeg in 1343 een formeel karakter, toen ze het graafschap in kwartieren opdeelden⁶⁶. Elke hoofdstad oefende politieke, juridische, fiscale, economische en militaire macht over haar kwartier uit⁶⁷. Het Gentse kwartier was in oppervlakte het grootst en behelsde ongeveer het gehele oostelijk deel van het graafschap. Van de drie steden regeerde Gent het meest autoritair over zijn territorium. In een van zijn brieven liet Karel V zich ontvallen dat de Gentenaars zich tegenover de inwoners van het Gentse kwartier gedroegen alsof het hun onderdanen waren en niet de zijne.

Zoals in vele andere steden van de Lage Landen vertoonde de politieke cultuur van het zestiende-eeuwse Gent onmiskenbare karakteristieken van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne maatschappijvorm die Peter Blickle heeft omschreven als 'Kommunalismus'⁶⁸. Het gaat hierbij niet om een door tijdgenoten uitgewerkte theorie, maar om een gereconstrueerd model dat steunt op de historische praktijk⁶⁹. In dit paradigma nemen politieke autonomie van de gemeenschap (lokaal zelfbestuur), volkssoevereiniteit, participatie van de onderdanen aan de lokale gezagsuitoefening, persoonlijke vrijheid, interne conflictregulering en de notie 'algemeen belang' een centrale plaats in. Ofschoon Blickle het begrip 'middenklasse' niet expliciet in de mond neemt, kan toch uit zijn publicaties worden opgemaakt dat de dragers en de verdedigers van dit samenlevingsmodel vooral de middenlagen waren⁷⁰. Terzelfder tijd vertoonde het Gentse politieke denken veel analogie met het republica-

⁶⁶ Het Gentse en het Ieperse kwartier omvatten zowel steden als plattelandsdistricten, terwijl het Brugse kwartier uitsluitend steden telde en het kwartier van het Brugse Vrije een geheel ruraal karakter droeg.

⁶⁷ In de Staten van Vlaanderen, het representatieve orgaan van het graafschap waarin adel, clerus en de derde stand zetelde, was het politieke overwicht van de drie steden bijzonder groot. W.P. BLOCKMANS, 'A Typology of Representative Institutions in Late Medieval Europe', *Journal of Medieval History*, 4 (1978), pp. 189-215.

⁶⁸ Over 'Kommunalismus' zie in laatste instantie P. BLICKLE, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform* (München, 2000) (met verwijzing naar vorige publicaties van de auteur over dit onderwerp). De bruikbaarheid van Blikles theorie voor de steden in de Noordelijke Nederlanden werd onlangs onderzocht door M. PRAK, 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', in *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 17-18 (2000-2001), pp. 10-44.

⁶⁹ Hoewel de theorie van Blickle empirisch vooral op de rurale samenlevingen van Zuid-Duitsland, Zwitserland en het westelijk deel van Oostenrijk gebaseerd is, is ze volgens de auteur evenzeer geldig voor stedelijke gemeenschappen én voor bepaalde regio's buiten het Duitse Rijk.

⁷⁰ Vrije, zelfstandige boeren op het platteland en kleine producenten en winkeliers in de steden.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

nisme van de Italiaanse Renaissance⁷¹. Volgens beide politieke ideologieën hadden de onderdanen het recht om in opstand te komen tegen een onrechtvaardige heerser en hem zelfs af te zetten⁷². Ongehoorzaamheid en gewelddadig verzet waren in zulke omstandigheden gelegitimeerd omdat het algemeen welzijn van de onderdanen uiteindelijk primeerde op de loyaliteit aan de vorst. De Gentse politieke cultuur was zowel gebaseerd op geschreven wetten als ongeschreven gewoonten⁷³.

Tussen circa 1360 en 1540 was de stad Gent politiek georganiseerd volgens het zogenaamde 'regime der drie leden'⁷⁴. De politieke macht was verdeeld over drie socio-economische groepen: de poorterij, de kleine neringen en de weverij. Het eerste lid (de poorterij) omvatte het stadspatriciaat. Deze renteniersklasse had adellijke allures en oefende geen beroep uit. Het tweede lid groepeerde de 53 kleine neringen. Deze ambachten waren hoofdzakelijk op de lokale en regionale markt gericht. De weverij, waarin het grote wolweversambacht en nog drie kleinere textielambachten waren ondergebracht, vormde het derde lid. Het regime der drie leden werd gekenmerkt door proportionele vertegenwoordiging, verzuiling, interne conflictbeheersing, politiek overleg, stedelijk particularisme en corporatieve dominantie. Het bestuur van de stad Gent was in handen van twee lichamen: de stadsmagistraat en de Collatie. De stadsmagistraat bestond uit twee schepenbanken (de schepenbank van de Keure en die van Gedele) en de stadsthesaurie, waarvan de mandatarissen jaarlijks werden verkozen. Beide banken telden elk dertien schepenen en de stadsthesaurie drie ontvangers. Aan het hoofd van elke schepenbank stond de voorschepen⁷⁵. De schepenen van de Keure lieten zich in met het dagelijkse beheer van de stad. Zij bezaten zowel uitvoerende, wetgevende als rechterlijke macht. De schepenen van Gedele daarentegen fungeerden voornamelijk als oppervoogden van minderjarige wezen en als vrederechters.

⁷¹ M. VAN GELDEREN, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge, 1992), p. 280.

⁷² A. BLACK, *Political Thought in Europe 1250-1450* (Cambridge, 1992), pp. 148-152; VAN GELDEREN, *The Political Thought*, pp. 264-265; BOONE en PRAK, 'Rulers', p. 103, 105.

⁷³ Vergelijk A. WOOD, 'The Place of Custom in Plebeian Political Culture: England, 1550-1800', *Social History*, 22 (1997).

⁷⁴ Aan de basis van het regime der drie leden lag geen geschreven constitutie. Het beruiste op in de praktijk gegroeide gewoontes die na verloop van tijd evolueerden tot rechtsregels. Dit politieke systeem werd (tot 1453) grondig bestudeerd door BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*.

⁷⁵ Binnen de stadsmagistraat bestond er een dubbele hiërarchie: de schepenbank van de Keure stond boven die van Gedele, maar ook binnen elke bank was er een rangorde met lagere, midden- en topfuncties.

In weinig Europese steden was het aandeel van de ambachten in het stedelijke bestuur zo overweldigend groot als te Gent. In de twee schepenbanken bezetten de corporaties jaarlijks niet minder dan twintig van de in totaal 26 te begeven zetels⁷⁶. De kleine neringen en de weverij hadden elk recht op tien mandaten. Het stadspatriciaat moest zich tevredenstellen met slechts zes zitjes! In talrijke vroegmoderne steden waren de verhoudingen tussen patriciaat en ambachtsmeesters net andersom. Bovendien maakten ook de twee overdekens van de kleine neringen en de weverij effectief deel uit van het stadsbestuur. Beide dekens wogen zeer zwaar op de stedelijke politiek en moesten inzake macht en prestige niet onderdoen voor de twee voorschepenen, die steeds onder de leden van de poorterij werden gekozen. De politieke corporatieve suprematie was volgens de ambachtswereld gerechtvaardigd omdat zij een veel groter deel van de stedelijke bevolking vertegenwoordigde dan het stadspatriciaat, de kooplieden of andere socio-professionele groepen. Bij de aanvang van de zestiende eeuw bezat de corporatieve middenklasse alleen in Gent nog een numeriek overwicht in de stadsmagistraat. In veel andere grootsteden waren de ambachtsmeesters geheel (onder meer in Brugge, Antwerpen en Doornik) of bijna geheel (zoals in Rijsel) uit de stadsmagistraat verdreven⁷⁷. Dat de ambachten in het Gentse stadsbestuur zo massaal waren vertegenwoordigd, hield ongetwijfeld verband met het feit dat de stad tot 1540 een ruime mate van inspraak in de aanstelling van de schepenen bezat⁷⁸. In tegenstelling tot de andere Nederlandse steden heeft de vorst in Gent pas laat de volledige controle over de aanstelling van de stadsmagistraat verworven⁷⁹. Dit kwam omdat het achtkoppig kiescollege dat de 26 schepenen aanduidde,

⁷⁶ In de Brabantse en Hollandse steden hebben de ambachten nooit het peil van politieke participatie bereikt van dat in de Vlaamse. BLOCKMANS, 'The Impact', p. 270.

⁷⁷ J.A. VAN HOUTTE, 'Die Städte der Niederlande im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit', in *Essays on Medieval and Early Modern Economy and Society* (Leuven, 1977), p. 226; G. MARNEF, *Antwerp in the Age of Reformation. Underground Protestantism in a Commercial Metropolis 1550-1577* (Baltimore, 1996), p. 17; R. S. DUPLESSIS, *Lille and the Dutch Revolt. Urban Stability in an Era of Revolution 1500-1582* (Cambridge, 1991), p. 22, 25, 311.

⁷⁸ Een gedetailleerd organogram van de verkiezingsprocedure van de Gentse schepenen vindt men in M. BOONE, 'La construction d'un républicanisme urbain. Enjeux de la politique municipale dans les villes flamandes au bas Moyen Âge', in D. MENJOT en J.-L. PINOL (eds.), *Enjeux et expressions de la politique municipale (XIIIe-XXe siècles)* (Parijs, 1997), p. 49.

⁷⁹ In de meeste Vlaamse steden had de graaf al in de veertiende eeuw (bijvoorbeeld in Brugge en Oudenaarde sedert 1387) de controle verworven. W.P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)* (Brussel, 1978), p. 74. Naast Gent bezat alleen Mechelen tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw nog autonomie op het vlak van de verkiezing van zijn stadsbestuur. Nadien mengde Karel V zich ook in deze stad rechtstreeks met de samenstelling van de stadsmagistraat. G. MARNEF, *Het calvinistisch bewind te Mechelen, 1580-1585* (Kortrijk-Heule, 1987), p. 52.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

naast vier herenkiesers (voorgedragen door de graaf) ook uit vier stedekiezers (aangeduid door de uittreedende magistraat) was samengesteld⁸⁰.

Dat het Gentse stadsbestuur geenszins als oligarchisch mag worden voorgesteld, wordt ontegensprekelijk aangetoond door de zeer hoge mobiliteit van de politieke mandatarissen. Tijdens de periode 1500-1540 oefende een Gentse schepen in zijn hele politieke carrière niet meer dan 2,5 politieke functies (als schepen of stadsontvanger) uit⁸¹. Ruim 60 procent van de mandatarissen bekleedde gedurende hun hele leven slechts één of maximum twee ambten⁸². In een stad als Antwerpen bedroeg het gemiddeld aantal bestuursmandaten tijdens de periode 1550-1566 ruim vijf per mandataris, met andere woorden het dubbele van dat in Gent; te Rijsel liep het gemiddelde tijdens de jaren 1541-1565 zelfs tot 7,6 op⁸³. Onderzoek voor Noord-Nederlandse stadsbesturen leverde nog hogere gemiddelden op⁸⁴. Door het uitzonderlijk hoge mutatie-ritme en de snelle doorstroming van de Gentse politici werd machtsconcentratie bemoeilijkt. In tegenstelling tot heel wat steden in de Nederlanden was de toegang tot de politieke elite niet gebonden aan een vermogensdrempel.

Werd de stad Gent geenszins door een select oligarchisch of plutocratisch clubje bestuurd, dan kan men evenmin stellen dat de politieke ordening er op moderne democratische principes beruiste. Zo geschiedde de verkiezing van de stadsmagistraat niet rechtstreeks, maar volgens een getrappt systeem. Voorts waren niet alle maatschappelijke geledingen in de schepenbanken vertegen-

⁸⁰ Traditioneel werden de stedekiezers onder de ambachtsmeesters gerecrueteerd, de herenkiesers onder het stadspatriciaat. Prosopografisch onderzoek heeft evenwel uitgewezen dat tijdens de jaren 1500-1540 ook leden van de kleine neringen en de weverij vaak deel uit maakten van de herenkiesers. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 516-518.

⁸¹ J. DAMBRUYNE, 'Identité urbaine et culture politique à Gand', in H. SOLY en J. VAN DE WIELE (eds.), *Carolus. Charles Quint 1500-1558* (Gent, 1999), p. 115.

⁸² Bij de politieke families lag de mobiliteitsgraad minstens even hoog: 69 procent van deze families vervulde hoogstens vijf mandaten. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 519, 521.

⁸³ MARNEF, *Antwerp in the Age of Reformation*, p. 15; DUPLESSIS, *Lille and the Dutch Revolt*, p. 27.

⁸⁴ Dordrecht (10), Rotterdam (12), Amersfoort (12,9), Zierikzee (15,9), Amsterdam (16,9) en Zutphen (17,6). W.P. BLOCKMANS, 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550', in D.E.H. DE BOER en J.W. MARSILJE (eds.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht, 1987), pp. 240, 259-260. Blockmans wijst er wel op dat in grotere, meer industrieel en commercieel gerichte steden de participatie aan de politieke besluitvorming doorgaans hoger en de verblijfsduur van ambt dragers korter was dan in kleine, weinig op handel en nijverheid georiënteerde steden. Zie tevens R. VAN UYTVEN, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden"', *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 16 (1962), pp. 373-409.

woordigd. Alleen het patriciaat en de meesters van de ongeveer zestig officiële ambachten bezaten formeel politieke inspraak. Maar zelfs de corporatief georganiseerde handwerkers en kleinhandelaars waren heel ongelijkmatig in de schepenbanken en de stadsthesaurie vertegenwoordigd. Sommige ambachten, zoals de tijkwevers, vleeshouwers, brouwers, vrije schippers en meerse-ners, zetelden tijdens de periode 1500-1540 permanent of bijna continu in het stadsbestuur en legden gedurende bepaalde jaren zelfs beslag op twee schepenambten. Andere ambachten treft men regelmatig in de schepenbanken aan (bijvoorbeeld de kaarsengieters, goudsmiden, houtbrekers, oudkleerkopers), nog andere af en toe (bijvoorbeeld de bakkers, kleermakers, riemmakers). Ten slotte waren er corporaties die zelden of nooit in de schepenbanken zitting hadden. Van de 53 kleine neringen waren er in totaal twintig (= 38 procent) die gedurende de periode 1500-1540 minder dan vier schepenmandaten in de wacht hebben gesleept⁸⁵. Een ander element dat het democratisch karakter van het stedelijk bestuur ernstig hypothekeerde, was het feit dat alleen ambachtsmeesters aanspraak konden maken op de corporatieve schepenzetels. Gekwalificeerde en ongeschoolde loonarbeiders vielen uit de boot. Tevens moet erop gewezen worden dat de remuneraties die aan het schepenambt verbonden waren, ruimschoots ontoereikend waren om ervan te kunnen leven, zodat een mandaathouder over voldoende beroeps- of andere inkomsten moest beschikken. Men moet zich dus geen illusies maken, ook te Gent waren de lagere klassen van elke deelname aan het dagelijkse bestuur van de stad uitgesloten. Toch was in geen enkele andere stad van de Habsburgse Nederlanden de participatiegraad van de corporatieve middenklasse aan de politieke besluitvorming zo groot als te Gent⁸⁶.

In de Collatie, het overkoepelend overlegorgaan van de drie leden, domineerden de ambachtsmeesters nog meer dan in de schepenbanken. De Collatie was samengesteld uit een tiental leden van de poorterij, de overdeken en de dekens van de 53 kleine neringen, de deken en de tientallen gezworenen van het wolweversambacht, de dekens van de drie kleinere draperieambachten en ten slotte de stadsmagistraat, die de vergaderingen samenriep. De aanstelling van de collatieheren was een pure stedelijke aangelegenheid. De Collatie controleerde de stadsfinanciën en stemde over de vorstelijke bedden. Maar ook in politieke en juridische zaken was haar advies bindend. Elk lid bezat één stem,

⁸⁵ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp 523-524. De politieke ongelijkheid binnen de Gentse ambachtswereld kwam eveneens tot uitdrukking in de keuze van de twee overdekens.

⁸⁶ W. BLOCKMANS, 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 41 (1987), pp. 95-96, heeft geponeerd dat de ruime vertegenwoordiging van de ambachten niet zou hebben geleid tot een evenredig grote machtsuitoefening. Zijn stelling blijkt, althans voor de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw, niet te kloppen. Voor de argumentatie zie DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 589.

zodat de ambachten samen steeds in de meerderheid waren. Aangezien de corporatieve middenklasse haar buitengewone machtspositie grotendeels aan het regime der drie leden te danken had, is het geenszins verwonderlijk dat zij er alles heeft aangedaan om deze maatschappijorde te bestendigen.

4. Corporatieve oppositie tegen keizer Karel V

Toen Karel V in 1515 zijn Blijde Intrede als nieuwe graaf in de hoofdstad van Vlaanderen deed, waren de verwachtingen van de Gentse burgers hoog gespannen⁸⁷. Zij hoopten dat hun prinselijke stadsgenoot de stad opnieuw meer autonomie zou bezorgen. Maar men kwam bedrogen uit. In plaats van de traditionele eed zwoer Karel in de Sint-Janskerk op 4 maart een nieuwe eedformule die voor de grafelijke macht veel minder beperkend was en die veel minder rekening hield met de stedelijke prerogatieven⁸⁸. De ontgoocheling bij de Gentse bevolking en inzonderheid de corporatieve middenklasse was groot. Men was het erover eens dat de nieuwe eed niets anders was dan een impliciete bevestiging van het ongunstige vredesverdrag van Cadzand dat Maximiliaan van Oostenrijk in 1492 aan de stad had opgelegd. Als blijk van afkeuring weigerde het lid van de weverij zijn deken te verkiezen volgens de in het verdrag vastgelegde kiesprocedure. De weverij wilde opnieuw haar deken geheel autonoom verkiezen. De vrede van Cadzand bepaalde immers nadrukkelijk dat de weverij alleen drie kandidaten aan de stadsmagistraat mocht voordragen, waaruit de schepenen dan de meest geschikte kandidaat kozen. Verschillende wolwevers verspreidden het valse gerucht dat Karel alle privileges en costuimen van de stad (ook deze die van vóór 1492 dateerden)

⁸⁷ Zie P. ARNADE, 'The Emperor and the City: the Cultural Politics of the Joyous Entry in Early Sixteenth Century Ghent and Flanders', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 54 (2000), pp. 65-92. Zoals gewoonlijk werd de nieuwe graaf in Brugge met meer pracht en praal ingehaald dan in Gent. Als spektakelstad bij uitstek waren vorstelijke plechtigheden en stedelijke rituelen (en de intenties daarachter) in Brugge tijdens de late Middeleeuwen nauwer met elkaar verweven dan in Gent. Tijdens de Blijde Intrede van 1515 wezen de Bruggelingen enerzijds op de nauwe band tussen de stad en de vorst en anderzijds op de economische achteruitgang van hun stad. Zij hoopten dat de nieuwe graaf het tij zou doen keren. A BROWN, 'Civic Ritual: Bruges and the Counts of Flanders in the Later Middle Ages', *English Historical Review* (April 1997), pp. 279, 294-299.

⁸⁸ Het eeuwenoud inhuldigingsritueel waarbij de nieuwe landsheer en de stad elkaar trouw beloven, wordt beschreven door M. BOONE en T. DE HEMPTINNE, 'Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle-1540)', in W. PARAVICINI (ed.), *Zeremoniell und Raum*, 4. *Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Potsdam 25. bis 27. September 1994* (Sigmaringen, 1997), pp. 297-301.

zou eerbiedigen⁸⁹. Bovendien werd onder druk van de weverij dat jaar geen jaarmarkt gehouden⁹⁰. De stadsmagistraat kon het kleinschalige oproer snel onderdrukken. De voornaamste opruiers werden op beschuldiging van majesteitsschennis en het verspreiden van leugens gearresteerd. De twee kopstukken, Jacob Sent en Jacob van Impe, werden onthoofd. Drie andere rebellen van de weverij werden voor één jaar uit de stad verbannen en kregen een strafbedevaart naar respectievelijk Rome, Santiago de Compostela en Keulen opgelegd. Een zesde oproermaker werd voor vijftig jaar uit Gent verbannen⁹¹. Karel en zijn entourage waren uiterst verbolgen over het collectieve protest en vonden dat de hoogbaljuw en de schepenen veel te mild waren geweest bij de bestraffing van vier van de zes oproerkraaiers⁹². Het feit dat het stadsbestuur lichte straffen uitsprak, interpreteerden de jonge prins en zijn topambtenaren als een stilzwijgend goedkeuren van het voorval. Als vergelding vaardigde Karel op 11 april een nieuw streng decreet uit, wat neerkwam op een expliciete confirmatie van de vrede van Cadzand. Het charter, waaraan de Gentenaars smalend de naam van 'Calfvel' gaven, stipuleerde klaar en duidelijk dat alle oude Gentse privileges die na 1492 niet opnieuw geconfirmeerd waren, ongeldig bleven. Dat de protestbeweging in 1515 alleen uitging van het lid der weverij had uitsluitend met de timing te maken. Enkel het wolweversambacht koos zijn deken traditioneel rond Pasen⁹³. Het Calfvel bleef decennialang een doorn in het oog van de corporatieve middenklasse. Het feit dat de publieke vernietiging van het Calfvel in 1539 een van de prioritaire eisen van de opstandelingen was, bewijst hoezeer het gehaat was.

De beden vormden ongetwijfeld het machtigste wapen van de stad Gent tegen de centrale staat, omdat deze staatsbelasting telkens door haar moest worden goedgekeurd. Gent speelde het onderhandelingspel inzake beden dan ook meestal bikkelhard. Hoewel de stad bij elke bedeaanvraag serieuze kortingen van de vorst kreeg, volstonden die vaak niet om de Gentse Collatie tot een akkoord te overhalen. Zo weigerde Gent onder meer in 1506, 1507, 1511,

⁸⁹ Over de betekenis van (subversieve) geruchten zie C. GAUVARD, 'Rumeur et stéréotypes à la fin du moyen âge', in M. BALARD (ed.), *La circulation des nouvelles au moyen âge* (Parijs, 1994); P. ROBERTS, 'Arson, Conspiracy and Rumour in Early Modern Europe', *Continuity and Change*, 12 (1997); R. FOX, 'Rumour, News and Popular Political Opinion in Elizabethan and Early Stuart England', *The Historical Journal*, 40 (1997).

⁹⁰ P.C. VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghent. Van 't jaer 1301 tot 1795*, deel 2 (Gent, 1854), p. 37.

⁹¹ V. FRIS (ed.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, deel 2 (Gent, 1904), p. 280; F. DE POTTER (ed.), *Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere* (Gent, 1885), p. 52.

⁹² FRIS (ed.), *Dagboek van Gent*, deel 2, p. 282.

⁹³ De verkiezing van de overdeken en de dekens van de 53 kleine neringen geschiedde telkens in augustus.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

1525, 1534 en 1536 in de vorstelijke beden bij te dragen⁹⁴. Het is daarom geenszins verwonderlijk dat de onmiddellijke aanleiding tot de Gentse opstand van 1539-1540 een bede aanvraag was. Landvoogdes Maria van Hongarije vroeg in maart 1537 een bede van 1,2 miljoen gulden aan de Staten-Generaal⁹⁵. Alle vertegenwoordigende partijen in de Staten-Generaal stemden met de bede in behalve Gent.

De Gentse opstand van 1539-1540 kan worden beschouwd als de laatste grote krachtmeting in de Nederlanden tussen de steden die met verbetering hun middeleeuwse autonomie en privileges verdedigden enerzijds, en de vorst die sedert de vijftiende eeuw naar een sterk gecentraliseerde bondsstaat streefde anderzijds. Dat het uitgerekend Gent was dat het langst weerstand tegen het vorstelijk centralisme heeft geboden, is geen toeval. Nergens waren corporatisme en stedelijk republicanisme zo nauw met elkaar verweven als in de Arteveldestad. Sedert de instelling van het regime der drie leden was de dominante positie van de corporatieve middenklasse in de Gentse samenleving geïstitutionaliseerd. Deze institutionele stabiliteit gaf geboorte aan een politieke cultuur die intra muros op consensus was gericht, maar extra muros geen enkel machtsconflict uit de weg ging. Doordat aan de corporatieve middenklasse een grote politieke verantwoordelijkheid werd toegekend, steunde het Gentse verzet tegen de bestuurlijke centralisatie op een veel bredere en hechtere basis dan in de meeste andere steden.

De corporatieve middenklasse was zonder meer de drijvende kracht achter de Gentse opstand van 1539-1540. Het was deze bevolkingslaag die de meest radicale eisen formuleerde en de meest revolutionaire daden stelde: de arrestatie van alle vermeende politieke collaborateurs⁹⁶ en van de personen die volgens hun de verschillende privileges uit het stedelijk archief hadden ontvreemd, de foltering en terechtstelling van oud-overdeken Lieven Pien, de publieke vernietiging van het Calfvel, de aanstelling van nieuwe schepenen en

⁹⁴ VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt*, deel 2, pp. 13, 15, 23-24, 66, 98, 105.

⁹⁵ Voor een chronologisch relaas van de Gentse opstand zie J. DAMBRUYNE, 'Keizer Karel: meester of knecht?', in J. DECAVELE (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558* (Leuven, 1990), pp. 156-173.

⁹⁶ Concreet ging het om de schepenen, de overdekens en de pensionarissen van 1537 die in weerwil van het collatiebesluit toch toegestemd zouden hebben in de bede en voorts om de schepenen en de pensionarissen die in 1515 het Calfvel zonder meer hadden aanvaard.

het niet verpachten van de stadsaccijnzen⁹⁷. Dat de ambachtsmeesters de voortrekkers van de opstand waren, blijkt ook uit het feit dat de leden van de kleine neringen en de weverij vanaf 19 augustus 1539 gewapend de wacht optrokken in hun ambachtshuizen, 's nachts en overdag de stadspoorten bewaakten en de stad in staat van verdediging brachten⁹⁸. En last but not least legden zij gedurende verschillende weken het werk neer.

De opstand van 1539-1540 moet worden gezien als een reactie tegen de uitholling van de corporatieve macht. Het verdrag van Cadzand werd door de ambachtswereld ervaren als een regelrechte aanslag op de corporatieve vrijheden. Het is dan ook begrijpelijk dat het stedelijk verzet vooral uitging en georganiseerd werd door de corporatieve middenklasse. In augustus 1539 weigerden de 53 kleine neringen hun bestuur te vernieuwen zoals de kiesprocedure van Cadzand het voorschreef⁹⁹. Op 3 september lieten de ambachten het Calfvel, dat ze sedert 21 juli niet langer erkenden, in het openbaar verscheuren. Om de laatste sporen van het oneervolle vredesdictaat uit te wissen, eisten de kleine neringen en de weverij ten slotte op 17 september dat alle schepenen van de keure ontslagen en vervangen zouden worden, omdat ze bij hun aanstelling een eed hadden gezworen waarin verwezen werd naar de vrede van Cadzand¹⁰⁰.

Hoewel nagenoeg alle ambachten achter de opstand stonden, hebben lang niet alle corporaties een even hard standpunt ingenomen of een even actieve rol gespeeld. Men kan zowel haviken als duiven onderscheiden. Volgens de goed geïnformeerde raadsheer Lodewijk van Schore, die de bestraffing van de

⁹⁷ De accijnzen vormden de belangrijkste inkomstenbron van de stad. De weigering om de indirecte belastingen te verpachten was een politieke en tactische zet van de ambachten, want daardoor verloor Gent niet langer in de mogelijkheid om de renten die op de stad rustten en de andere stadsschulden te betalen. W.P. BLOCKMANS, 'Le crédit public dans les Pays-Bas méridionaux au bas moyen âge', in H. DUBOIS (ed.), *Ninth International Economic History Congress Bern 1986. B9: Local and International Credit in the Middle Ages and the 16th Century*. Zie ook BOONE, 'Plus dueil que joie', pp. 3-25.

⁹⁸ De stadsversterkingen werden hersteld, de grachten uitgediept en artilleriestukken uit Brugge en de kastelen van Gavere en Liedekerke werden aangevoerd. De ambachten voorzagen zich van nieuwe wapens, munitie en geschut en hielden tellingen van het aantal weerbare mannen. DE POTTER (ed.), *Chronijcke*, pp. 66-68; GACHARD, *Relation des troubles*, pp. 590, 592-593, 596.

⁹⁹ Pas midden oktober gingen de kleine neringen en de weverij tot de verkiezing over. De electie van de dekens geschiedde evenwel volledig autonoom zoals vóór de vrede van Cadzand. L. VAN SCHORE, 'Discours des troubles advenuz en la ville de Gand 1539', in C.P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT (ed.), *Analecta Belgica*, deel 3, 2 (Den Haag, 1743), pp. 355-356.

¹⁰⁰ GACHARD, *Relation des troubles*, p. 595; VAN SCHORE, 'Discours des troubles', pp. 384, 396-397.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

opstand heeft voorbereid, waren de vleeshouwers, viskopers en vrije schippers de meest betrouwbare en loyale ambachten tijdens de revolutie; de molenaars, kleermakers, smeden en tapijtwevers daarentegen de meest rebelse¹⁰¹. De ambachtswereld vormde geen homogene drukkingsgroep. De drie erfelijke ambachten (vrije schippers, vleeshouwers en viskopers) stelden zich veel gematigder op tegenover de vorst. Zij lieten het (economische en politieke) eigenbelang duidelijk primeren op het algemene corporatieve belang¹⁰². Ze vreesden dat ze anders hun geprivilegieerd statuut zouden verliezen. Een vergelijking tussen enerzijds de participatiegraad van de verschillende ambachten aan het stadsbestuur tijdens de periode 1500-1540 en anderzijds de rol die zij in de opstand van 1539-1540 hebben gespeeld, brengt aan het licht dat de ambachten die het vaakst in de schepenbanken zetelden (tijkwevers, vleeshouwers, vrije schippers en meerseniers) zich tijdens de opstand het minst provocerend hebben gedragen¹⁰³. Dit neemt niet weg dat men binnen elk ambacht zowel radicale als meer gematigde meesters kon aantreffen.

De meeste auteurs die over de Gentse opstand hebben geschreven, hebben een prominente rol toegekend aan de zogenaamde 'cresers'. Dit stedelijk proletariaat zou de meest revolutionaire en meest roekeloze groep onder de opstandelingen zijn geweest¹⁰⁴. Maar eigenlijk hebben ze nooit een hoofdrol in de rebellie gespeeld. De cresers groepeerden de onvrije arbeiders, dat wil zeggen de geschoolde en vooral ongeschoolde loonarbeiders die van geen enkel officieel ambacht lid waren, alsook de burgers die van aalmoezen leefden. Zij hebben vooral als stoottroepen van de ambachten gefungeerd. De corporatieve middenklasse had deze bevolkingsgroep nodig om haar politieke eisen kracht bij te zetten en de stadsmagistraat en de hoogbaljuw op cruciale momenten onder druk te zetten. Door de cresers enigszins sociaal tegemoet te komen en hen enige politieke inspraak te verlenen, konden de ambachtsmeesters het proletariaat vrij gemakkelijk mobiliseren voor hun acties. Om de sympathie van de cresers te winnen, die de voorbije jaren het meest onder de

¹⁰¹ Tekenend voor hun radicaliteit is dat de molenaars, kleermakers, smeden en tapijtwevers tot 31 januari 1540 wacht liepen, terwijl de andere ambachten het reeds eind november 1539 voor bekeken hielden. VAN SCHORE, 'Discours des troubles', p. 481; VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Gendt*, deel 2, p. 173.

¹⁰² Vergelijk met de identieke houding van de vleeshouwers in het zestiende-eeuwse Augsburg. P.J. BROADHEAD, 'Guildsmen, Religious Reform and the Search for the Common Good: the Role of the Guilds in the Early Reformation in Augsburg', *The Historical Journal*, 39 (1996), pp. 577-597.

¹⁰³ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 633.

¹⁰⁴ R. STRAGIER, 'De Kreesers te Gent in 1539-1540', in *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves* (Brussel, 1937), p. 331; P. VAN PETEGHEM, 'Les « cresers » en tant que prolétariat des villes dans les Pays-Bas sous Charles Quint', in J.-M. CAUCHIES (ed.), *Les relations entre princes et villes aux XIVe-XVIIe siècles: aspects politiques, économique et sociaux* (Neuchâtel, 1993), p. 201.

stijgende voedselprijzen en stedelijke accijnzen geleden hadden, gaven de ambachten opdracht aan het 'comité der negen commiezen' (dat de stadsfinanciën beheerde), elke week de lading van één of twee graanschepen op te kopen en het graan zonder winst aan de behoeftige burgers te verkopen¹⁰⁵. Ook met het opschorten van de inning der stadsaccijnzen maakten de ambachten zich bij de onderste sociale lagen populair. Door de cresers bij de collatievergaderingen te betrekken doorbraken de ambachten de politieke traditie van het regime der drie leden. Tijdens de collatievergadering van 21 augustus 1539 beslisten het lid der kleine neringen en het lid der weverij dat de cresers voortaan samen met het lid van de poortery zouden vergaderen. Dit tot groot ongenoegen van de poortery. Ook de volders, die sedert circa 1360 niet langer in de Collatie zitting hadden, mochten nu samen met de poortery vergaderen¹⁰⁶. De cresers en de volders vormden als het ware een vierde lid. De corporatieve middenklasse gaf aan de cresers en de volders wel de indruk dat ze er politiek bij hoorden, maar in de praktijk was hun inspraak eerder symbolisch, want stemrecht kregen ze niet. Tijdens de opstand hebben de cresers in totaal driemaal samen met het stadspatriciaat vergaderd in het Predikherenklooster. Toen de cresers begin november 1539 de vergadering van de poortery opnieuw wilden bijwonen, weigerden de stedelijke elite hen echter de toegang tot het klooster. De gemoederen van de cresers raakten verhit en zij riepen "Wij zijn cresers en mogen niet binnenkomen". Uiteindelijk kwamen de ambachten tussen beide; zij dwongen de poortery om de cresers toch binnen te laten. Dankzij deze tactische zet konden de ambachtsmeesters het stadspatriciaat, die een meer gematigde koers voer, onder druk zetten om radicale collatieresoluties toch goed te keuren. Dit blijkt heel duidelijk tijdens de vergadering van 2 september 1539 toen 400 à 500 cresers het lid der poortery dwongen om zich akkoord te verklaren met de vernietiging van het Calfvel. Op 4 november slaagden de cresers er opnieuw in om de stedelijke elite onder druk te zetten. Met veel tegenzin verklaarde de poortery zich uiteindelijk akkoord met het niet verpachten van de accijnzen. Toen de dag nadien op voorstel van de drie leden de werkklok niet luidde, kwamen de cresers op straat om hun ongenoegen te uiten over het feit dat ze niet mochten werken. Maar toen de cresers zich naar de kloosters en de huizen van de rijke burgers begaven en slogans scandeerden als "Geef ons te eten en te drinken; wij mogen niet werken en moeten nochtans leven", keerden alle ambachten zich tegen hen¹⁰⁷. Net zoals

¹⁰⁵ Ook het verbod om graan en andere eetwaren uit de stad te exporteren, moet in dit kader worden geplaatst. VAN SCHORE, 'Discours des troubles', p. 397; GACHARD, *Relation des troubles*, p. 589, 596. Sedert augustus 1539 verving het comité van negen commiezen de stadsthesaurie.

¹⁰⁶ GACHARD, *Relation des troubles*, p. 594; De Potter (ed.), *Chronijcke*, p. 91, 110. Zie tevens de getuigenissen van de volders Jan van den Moortere en Lieven van Hauwerhaghe. Stadsarchief Gent, reeks 214, nr. 2, 5 maart 1540.

¹⁰⁷ VAN SCHORE, 'Discours des troubles', pp. 381-382, 480; GACHARD, *Relation des troubles*, p. LV, LVI.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

de elite vreesde de corporatieve middenklasse voor haar bezittingen. Tijdens de volgende collatievergadering (8 november) besloten de drie leden unaniem om de werkklok weer te luiden, opdat de sociale rust zou terugkeren. De cresers formuleerden geen politieke eisen, maar uitsluitend sociale¹⁰⁸.

Volgens de meeste historici werden, van alle sociale groepen die bij de opstand betrokken waren, de cresers het strengst gestraft¹⁰⁹. Zij baseren zich hiervoor grotendeels op de Sententie van 1540 die bepaalde dat alleen de afgevaardigden van de cresers (in totaal vijftig) blootsvoets, enkel in een wit onderhemd gekleed en met de strop om de hals publiekelijk de genade van de keizer moesten afsmeaken. De vertegenwoordigers van de drie leden daarentegen mochten hun spijt geschoeid, gekleed in een zwarte tabbaard en zonder koord betuigen. De strop symboliseerde dat de cresers voor hun rebels gedrag eigenlijk de galg hadden verdiend, maar dat de barmhartige keizer hun toch gratie verleende. Deze historici gaan evenwel voorbij aan het feit dat meer dan negentig procent van de veroordeelde kopstukken van de Gentse opstand lid waren van de kleine neringen of de weverij¹¹⁰. Bovendien waren minstens dertien (= 77 procent) van de in totaal zeventien onthoofde rebellen ambachtsmeesters. Het overwicht van de corporatieve middenklasse onder de gestraften was dus zeer groot. Het volstaat bovendien niet om alleen naar de Sententie te kijken om uit te maken wie de zwaarste straf kreeg opgelegd. De *Concessio Carolina* is voor de studie van deze problematiek even onthullend. Daarbij valt op dat in de nieuwe 'grondwet' de cresers niet ter sprake komen, maar de ambachtsmeesters des te meer. De cresers vormden voor de centrale overheid geen gevaarlijke tegenstander of structureel probleem, omdat ze in tegenstelling tot de corporatieve middenklasse niet uit waren op politieke representatie en macht.

¹⁰⁸ Goudsmid en meerseniër Willem de Mey verklaarde nadien "dat hem gezezt was dat de cresers intencie was de lieden van heeren te pilgierene ende rovene". Stadsarchief Gent reeks 214, nr. 2, 1 maart 1540. Volgens een anoniem Rijkselse tijdgenoot was het de bedoeling van de cresers "de faire les riches devenir povres, et les povres devenir riches". GACHARD, *Relation des troubles*, p. 35.

¹⁰⁹ Zie o.m. STRAGIER, 'De Kreesers te Gent', p. 336; VAN PETEGHEM, 'Les "cresers" en tant que prolétariat', p. 201.

¹¹⁰ In totaal werden vijftig Gentse burgers wegens hun vooraanstaande rol in de opstand gestraft: zeventien kopstukken werden onthoofd, dertien oproerkrakers werden verbannen uit alle landen van de keizer, twaalf rebellen kregen een strafbedevaart opgelegd en voorts werden van zes oproerlingen de goederen geconfisqueerd en kregen twee personen een geldboete opgelegd. Onder de veroordeelden bevonden zich minstens zeventien ambachtsmeesters uit de textielsector. Opmerkelijk is voorts de aanwezigheid van twee vrije schippers aangezien het schippersambacht traditioneel partij koos voor de vorst. Eén derde (34 procent) van de veroordeelde ambachtsmeesters had voordien één of meerdere corporatieve bestuursfuncties bekleed: ik tel vier dekens en tien gezworenen. Stadsarchief Gent, reeks 94, nr. 1; Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr. 18255. Merk op dat niettegenstaande de opstand van de Comuneros geheel Castilië bestreek, het aantal geëxecuteerde rebellen (in totaal 23) er niet veel hoger lag dan in Gent. TE BRAKE, *Shaping History*, p. 29.

Welke houding heeft de stedelijke elite in de opstand van 1539-1540 aangenomen? Via het toekennen van vorstelijke ambten, het verheffen in de adelstand en het schenken van individuele of groepsprivileges hebben de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse erfgenamen gepoogd om het Gentse patriciaat als stedelijk bondgenoot voor zich te winnen¹¹¹. Het klopt dat een steeds groter deel van de poorterij met de vorst heeft gecollaboreerd, maar dit betekent nog niet dat deze groep de meerderheid van het stadspatriciaat uitmaakte. Integendeel, aan de vooravond van de opstand was het merendeel van het patricische families nog altijd zeer particularistisch ingesteld. Dit verklaart waarom de poorterij in de collatievergadering van april 1537 resoluut weigerde de vorstelijke bede goed te keuren. Even indicatief is het feit dat de poorterij zich tijdens de collatiebijeenkomst van 8 juli 1539 expliciet uitsprak tegen het sturen van een Vlaamse delegatie naar Spanje om rouwbeklag te gaan betuigen aan Karel V naar aanleiding van het overlijden van zijn gemalin Isabella van Portugal. Bovendien verdedigde de poorterij zowel in de collatievergadering van 8 juli als in die van 23 juli 1539 het standpunt om de inning van de bede van 1537 in het Gentse kwartier te verhinderen of minstens uit te stellen tot de komst van de keizer. Tijdens de eigenlijke opstand nam de poorterij weliswaar niet het voortouw, maar ze schaarde zich aanvankelijk meestal wel achter de resoluties van de kleine neringen en de weverij¹¹². Naarmate het oproer een grimmiger en radicaler karakter kreeg, stelde de stedelijke elite zich duidelijk gereserveerder op. Deze meer gematigde houding zou haar na de opstand geen windeieren leggen, want de keizer vertrouwde de belangrijkste stedelijke bestuursmandaten van dan af nog uitsluitend aan leden van het stadspatriciaat toe.

5. De keizerlijke onderwerpingstrategie

Hoewel tijdens de bestraffing van vroegere Gentse revoltes de ambachten niet buiten schot bleven, was de onderwerping van de stad na de opstand van 1539-1540 meer dan ooit gericht tegen de corporatieve middenklasse¹¹³. Tot

¹¹¹ Zo sloeg Karel V onder meer in 1515 verschillende leden uit loyale Gentse patriciërsfamilies (Utenhove, de Gruutere, Triest, van Saemslacht, van Cauwenhove, van der Vichte, van der Gracht en van Wedergrate) tot ridder. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 620. Over de vorming van een met de staat collaborerende elite zie W. BLOCKMANS, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontlukkende staatsvorming in de Bourgondische Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 11 (1985), pp. 231-247.

¹¹² VAN SCHORE, 'Discours des troubles', p. 349, 353; GACHARD, *Relation des troubles*, p. 597; DE POTTER (ed.), *Chronijcke*, pp. 69-71.

¹¹³ Aangezien hier gefocust wordt op de corporatieve middenklasse leek het mij niet opportuun om in te gaan op de algemene repressie van de stad door Karel V. Zie daarover in laatste instantie M. BOONE, 'Le dict mal s'est espandu comme peste fatale'. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 54 (2000), pp. 31-63.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

duisver hebben historici die de Sententie en de Concessio Carolina in functie van de ambachtswereld hebben bestudeerd, vooral gewezen op de positieve sociaal-economische gevolgen van de corporatieve reorganisatie¹¹⁴. Vooral de sterk toegenomen socio-professionele mobiliteit na 1540 wordt in de literatuur sterk in de verf gezet. Wanneer men evenwel de verschillende artikels betreffende de ambachten in beide historische documenten grondig analyseert, interpreteert en met elkaar in verband brengt, dan komt een weldoordachte en stevig samenhangende onderwerpingstrategie te voorschijn, die erop gericht was om de corporatieve identiteit en betrokkenheid zoveel mogelijk schade te berokkenen, teneinde de dominante rol van de corporatieve middenklasse in de Gentse samenleving terug te dringen. De centrale overheid zag in dat alleen ad hoc maatregelen niet volstonden om de ambachten te temmen, daarom greep ze in de Gentse ambachtswereld structureel in. De hoofdarchitect van deze onderwerpingstrategie was niet Karel V zelf, maar wellicht een van zijn raadsheren, de Brabantse topjurist Lodewijk van Schore¹¹⁵.

Het verwerven van de controle over de ambachtsfinanciën vormde een belangrijk onderdeel van deze overkoepelende strategie. Vreemd genoeg hebben de voorgangers van Karel V nooit aan de financiële autonomie van de ambachten getornd. Dit is merkwaardig omdat de Bourgondische hertogen er wel in slaagden om vat te krijgen op de stadsfinanciën en die in de staatsfinanciën te integreren¹¹⁶. Karel V en zijn raadgevers waren ervan overtuigd dat de macht van de ambachten alleen kon worden gebroken indien men de corporatieve wereld ook financieel raakte. De confiscatie van het ambachtspatrimonium was daartoe een eerste stap¹¹⁷. In 1540 verloren de ambachten al hun roerende en onroerende bezittingen. Met de confiscatie van de ambachtsbezittingen wilden Karel V en zijn raadsheren niet alleen het financiële en materiële draagvlak van hun politieke macht aanpakken, maar tevens zoveel mogelijk psychologische schade toebrengen aan de corporatieve identiteit. Wegens hun grote symbolische waarde en hun hoog sociabiliteitsgehalte werd eerst en

¹¹⁴ Voor een uitgave van de Sententie en de Concessio Carolina zie J. LAMEERE en H. SIMONT, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, reeks 2, deel 4 (Brussel, 1907), pp. 170-190.

¹¹⁵ Als beloning werd van Schore nadien benoemd tot president van de Raad van State en de Geheime Raad in de Nederlanden. P. VAN PETEGHEM, *Lodewijk van Schore. President van de Raad van State en van de Geheime Raad (1540-1548)*, deel 1 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1972), pp. 111-122, heeft op overtuigende manier Van Schore aangewezen als de auteur van de 'Discours des troubles'.

¹¹⁶ BOONE, *Geld en macht*, pp. 210-211.

¹¹⁷ In 1548 werd naar Gents voorbeeld ook de ambachtshuizen en bezittingen van de Augsburgerse ambachten door Karel V geconfisqueerd. BROADHEAD, 'Guildsmen, Religious Reform', p. 581.

vooral beslag gelegd op de ambachtshuizen¹¹⁸. Door het in beslag nemen van de archivalia pleegde de keizer bovendien een regelrechte aanslag op het corporatieve geheugen en hun eeuwenoude privileges. De verbeurdverklaring van de insignes, zegels, banieren, veldtenten, wapens, munitie en huisraad van de ambachten, met andere woorden allemaal voorwerpen met een sterk symbolische identiteitswaarde, versterkte het corporatieve vernederingsgevoel alleen nog maar¹¹⁹.

Na 1540 zagen de bezitsstructuren, de investerings- en representatiestrategieën van de Gentse ambachtswereld er heel anders uit¹²⁰. Om de werking en de talrijke functies van de instelling (onder meer het socialezekerheidsstelsel) te verzekeren, investeerden de meeste ambachten vóór 1540, onder de vorm van renten, pachtgronden en huurwoningen, in productief kapitaal. Anderzijds speelde sociaal kapitaal binnen de ambachtswereld eveneens een zeer prominente rol. Er werd veel aan imagebuilding gedaan. Ambachten investeerden vooral sociaal kapitaal in ambachtshuizen, ambachtskapellen en godshuizen, omdat dergelijke investeringen visueel waren - de stedelijke gemeenschap kon ze waarnemen - en een permanent karakter hadden. Na 1540 bezaten nog maar enkele ambachten een eigen huis. Het merendeel moest noodgedwongen in herbergen vergaderen of bij ambachtslieden thuis. Ze waren financieel niet langer in staat om opnieuw in het bezit van hun oud-ambachtshuis te komen of er een nieuw te kopen of te bouwen. Zelfs om een pand te huren, ontbrak het hun vaak aan voldoende financiële middelen. Het hoeft geen betoog dat het sociaal aanzien van de ambachten hierdoor een flinke deuk kreeg. In 1541 kregen de ambachten wel een deel van hun renten terug, maar deze mochten voortaan uitsluitend voor caritatieve en religieuze doeleinden worden aangewend. De teruggave gebeurde enkel omwille van pragmatische redenen. De keizer vreesde dat anders de stedelijke armenkamer te zwaar belast zou worden.

Karel V en zijn entourage beseften heel goed dat een eenmalige confiscatie, hoe drastisch ook, niet volstond om de ambachten financieel te kortwieken. Om te verhinderen dat na verloop van tijd de corporatieve verenigingen opnieuw in staat zouden zijn om aan kapitaalaccumulatie te doen, werden de financiële structuren van de ambachten gereorganiseerd. Door de financiële

¹¹⁸ Een bijkomende reden om ze te confisqueren was het feit dat ze tijdens de opstand echte verzetshaarden en broeiplaatsen van rebelse ideeën waren geweest.

¹¹⁹ Over de symbolische geladenheid van banieren zie P. ARNADE, 'Crowds, Banners and the Marketplace: Symbols of Defiance and Defeat during the Ghent War of 1452-1453', *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 24 (1994), pp. 471-497.

¹²⁰ Deze problematiek wordt uitvoerig belicht in J. DAMBRUYNE, 'Rijkdom, materiële cultuur en sociaal aanzien. De bezitspatronen en investeringsstrategieën van de Gentse ambachten omstreeks 1540', in C. LIS en H. SOLY (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel, 1997), pp. 151-211.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

middelen waarover de ambachten jaarlijks konden beschikken drastisch te beperken, hypothekeerde de keizer het corporatief handelen. Concreet werden de jaarlijkse lidgelden van de meesters afgeschaft, de intredegeden (en andere financiële verplichtingen) van nieuwe meesters aanzienlijk verlaagd en mochten de ambachten nog slechts één derde van de geïnde geldboeten voor zich reserveren. Door de ambachten financieel kort te houden, hoopte Karel V de corporatieve macht te breken. De keizer handelde bijzonder tactvol. Hij trachtte het institutionele belang van de ambachten en de corporatieve betrokkenheid van de leden te verminderen door aan de meesters meer individuele voordelen van financiële en fiscale aard toe te kennen. Het drastisch verlagen van de intredegeden en het vrijstellen van de meesters van jaarlijkse ambachtsbijdragen moeten vanuit dit perspectief worden bekeken. De stedelijke overheid moest in naam van de vorst over de ambachtsfinanciën waken: enerzijds moesten alle ambachtsrekeningen jaarlijks aan haar worden voorgelegd en door haar worden goedgekeurd, anderzijds dienden alle ambachten die over bijkomende inkomsten wouden beschikken (bijvoorbeeld door het organiseren van een ledencontributie) eerst het fiat van het stadsbestuur krijgen. Dit systeem had voor gevolg dat de inkomsten van de ambachten meestal ontoereikend waren om de noodzakelijke uitgaven te dekken en de ambachtsrekeningen dus meestal met een negatief saldo werden afgesloten¹²¹.

Ook geritualiseerde collectieve manifestaties waarin de ambachten een voor-aanstaande rol vervulden en zich sociaal konden representeren, zoals het roemruchte Auweet - de jaarlijkse militaire parade van gewapende ambachtslieden op halfvasten - en de tweedaagse bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem, werden door de *Concessio Carolina* verboden¹²². Dergelijke optochten met een repetitief karakter onderstreepten de politieke macht en het sociaal aanzien van de ambachten. Deze openbare rituelen boden aan de corporatieve instanties de mogelijkheid om hun aanwezigheid in het stedelijk weefsel

¹²¹ Enkel aan de drie erfelijke ambachten stond Karel V een grotere financiële autonomie toe, omdat hij er kon op vertrouwen dat ze er geen politieke misbruik zouden van maken.

¹²² Over het Auweet zie A. VAN WERVEKE, 'Het Auweet, de groote parade van Halfvasten vóór 1540', *Bulletijn der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 15 (1907), pp. 203-216. In de broederschap die verantwoordelijk was voor het dragen van de relieken van de heilige Livinus tijdens de processie op 28 en 29 juni van de Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem en terug naar Gent, bekleedden verschillende ambachten (onder meer vrije schippers, brouwers, wolwevers, schipmakers, tijkwevers, metselaars, pijnders en viskopers) een prominente positie. P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (Gent, 1990), pp. 38-43. Over het verloop van de bedevaart zie J. GESSLER, 'De aloude bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem', *Oostvlaamse Zanten*, 16 (1941), pp. 65-73. Over de zware incidenten tijdens de terugkeer van de processiegangers in 1468: P. ARNADE, 'Secular Charisma, Sacred Power: Rites of Rebellion in the Ghent Entry of 1467', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 45 (1991), pp. 69-94.

ruimtelijk te vertalen¹²³. Ze wakkerden bovendien de corporatieve solidariteit aan.

Het ingrijpen in het sociaal mobiliteitsmechanisme van de Gentse ambachtswereld was een ander aspect van de ontwikkelde strategie om de macht van de corporatieve middenklasse in te perken. Terwijl vóór 30 april 1540 de financiële toelatingsvoorwaarden tot het meesterschap voor buitenstaanders nergens zo hoog lagen als te Gent, kon men na deze datum in geen enkele andere middelgrote of grote stad van de Habsburgse Nederlanden de meesterstitel goedkoper verwerven dan in de Arteveldestad¹²⁴. Karel V stelde een uniform intredegeld van slechts zes gulden (= 240 Vlaamse groten) in. Twintig zomerdaglonen van een metselaarsknecht volstonden nu om het bedrag te betalen. Als gevolg hiervan steeg het aantal buitenstaanders in bijna alle ambachten spectaculair¹²⁵. Dat de Gentse ambachtswereld tot 1540 een veel meer gesloten karakter vertoonde dan die in andere steden hangt samen met het regime der drie leden. Het feit dat de ambachtsmeesters in Gent massaal aan de politieke macht participeerden, heeft namelijk de tendens tot sluiting en monopolisering van het ambachtswezen versterkt, omdat in die omstandigheden lid zijn van een ambacht niet alleen de weg opende voor een succesvolle professionele carrière, maar tevens uitzicht bood op een politieke loopbaan¹²⁶. Het komt ons voor dat de keizer met het wagenwijd openstellen van de toegangspoorten vooral een politiek doel nastreefde. Het feit dat hij pas na de opstand van 1539-1540 in het Gentse ambachtssysteem ingreep, duidt

¹²³ Zie M. BOONE, 'Urban Space and Political Conflict in Late Medieval Flanders', *Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002), pp. 621-640.

¹²⁴ Het intredegeld vertegenwoordigde in de Gentse ambachten tijdens de jaren 1500-1540 gemiddeld 2113 Vlaamse groten of het equivalent van 176 zomerdaglonen of twee derden van een volledig jaarloon van een metselaarsknecht. Bovenop het inkomgeld eisten de meeste ambachten nog één of meerdere zilveren drinkschalen, een maaltijd of een drinkgelag en een financiële vergoeding voor het ambachtsbestuur. Over de verschillende toetredingsmodaliteiten zie DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 181-213. Enkele voorbeelden: aan de meesterstitel van de kleermakers hing een globaal prijskaartje van 2400 Vlaamse groten. In het olieslagersambacht kostte de meesterstitel in totaal 3389 Vlaamse groten, in het huidenvettersambacht 4080 Vlaamse groten en in het bakkersambacht 4320 Vlaamse groten. Dit laatste bedrag kwam overeen met anderhalf jaarloon van een metselaarsknecht.

¹²⁵ Enkele voorbeelden: tussen 1540 en 1577 telde het kleermakersambacht 2,7 keer meer meester-kopers dan gedurende de jaren 1500-1540, het meerseniersambacht zelfs 3,2 maal. In het brouwersambacht steeg het jaarlijks gemiddeld aantal niet-meesterskinderen van 0,1 naar 4,3! DAMBRUYNE, 'Guilds, Social Mobility', pp. 49-50.

¹²⁶ A. BLACK, *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present* (Londen, 1984), p. 67; M. BOONE, 'Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques', in P. LAMBRECHTS en J.-P. SOSSON (eds.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économique et sociaux* (Louvain-la-Neuve, 1994), p. 16.

daar ontegensprekelijk op. Indien hij daadwerkelijk bekommerd was om de socio-professionele stijging van buitenstaanders, dan had hij al veel vroeger kunnen interveniëren. Immers, de financiële discriminatie tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen dateerde in de Arteveldestad niet van gisteren¹²⁷. De vervanging van het erfelijk door het persoonlijk meesterschap wijst op een doelbewuste politieke strategie¹²⁸. Door de ambachten te overspoelen met nieuwe meesters zonder erfelijk statuut hoopte de keizer zo snel mogelijk de macht van de gevestigde erfelijke ambachtsmeesters, die de personificatie van het stedelijke republicanisme waren, te breken. Het feit dat de keizer niet raakte aan het erfelijk statuut van de gevestigde ambachtsmeesters suggereert echter dat hij niet uit was op een frontale confrontatie met deze machtige ambachtsgroep¹²⁹. Hij paste daarentegen de subtielere tactiek van verdeel en heers toe. Door twee juridische categorieën van meesters naast elkaar te laten bestaan, creëerde hij een nieuw spanningsveld binnen de ambachtswereld dat tot doel had verdeeldheid te zaaien en uiteindelijk de macht van de erfelijke meesters te ondermijnen.

Ook de hervorming en de afslanking van de ambachtsbesturen na 1540 maakten van deze keizerlijke strategie deel uit. Het dekenschap werd afgeschaft en het aantal bestuursleden (gezworenen) werd overal tot twee teruggebracht. Het is mijn overtuiging dat de keizer met deze maatregel niet zozeer een beter bestuur voor ogen stond, dan wel de macht van de ambachtsbesturen aan banden te leggen en het corporatief engagement van de meesters te verzwakken. Daar de dekens zowat de verpersoonlijking van de corporatieve macht waren en ze bijna allemaal fervente aanhangers van het stedelijke particularisme waren, hoeft het ons niet te verbazen dat Karel V en zijn topadviseurs deze politieke machtsgroep buiten spel wilden zetten. Door de dekens te vervangen door stadsnotabelen die professioneel niets met het ambacht te maken hadden, hoopte de centrale overheid het corporatieve betrokkenheidsgevoel van de meesters te verminderen. Uitgaande van de redenering dat bestuursleden zich nauwer verbonden voelen en zich actiever inzetten voor hun vereniging dan gewone leden, beperkte keizer Karel V het aantal gezworenen tot een strikt minimum. Op die manier wilde hij bereiken dat de band tussen de meesters en het ambacht waarvan ze lid waren, minder hecht werd. In bijna alle ambachten werd het aantal bestuursleden na 1540 minstens gehalveerd en bij

¹²⁷ In geen enkele andere stad was de discriminatie tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen zo groot als in Gent. Meesterskinderen moesten geen intredegeld betalen enkel een bescheiden registratiesom. Afhankelijk van ambacht lag het intredegeld van de niet-meesterskinderen tijdens de jaren 1500-1540 33 tot 2880 maal hoger dan het registratiegeld van de meesterskinderen. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, p. 210.

¹²⁸ Vanaf 1540 konden nieuwe meesters de meestertitel enkel nog voor zichzelf kopen; het was niet langer mogelijk om de titel aan hun erfgenamen door te geven.

¹²⁹ Families die in 1540 reeds de vrijheid van een ambacht bezaten, behielden het erfelijk privilege.

heel wat corporaties was de afslanking nog drastischer. De inkrimping van het aantal bestuurszetels moest ervoor zorgen dat veel minder meesters en families in het ambachtsbestuur geraakten, zodat meer leden in de kou bleven staan en van het ambacht zouden vervreemden. Dat de keizer in zijn opzet geslaagd is, kan met cijfermateriaal worden gestaafd. Vergeleken met de periode 1500-1540 (39 procent) lag het aantal meesters dat minstens eenmaal in de eed zetelde, tijdens de periode 1540-1600 bijna driemaal lager (14 procent)¹³⁰. Een dergelijke drastische daling heeft ongetwijfeld het corporatieve vervreemdingsproces in de hand gewerkt.

De opheffing van het regime der drie leden is ongetwijfeld het best gekende facet van de keizerlijke onderwerpingstrategie. De politiek invloedrijke functies van overdeken werden afgeschaft en de aanstelling van de stadsmagistraat gebeurde voortaan uitsluitend door vorstelijke commissarissen (in plaats van door burgers). Mede daardoor onderging de sociale samenstelling van de twee schepenbanken en de Collatie wijzigingen. Door de afschaffing van het systeem der drie leden konden de ambachten niet langer aanspraak maken op een officieel en juridisch vastgelegd aantal mandaten in de schepenbanken en de Collatie¹³¹. Paradoxaal genoeg heeft Karel V op dit punt de corporatieve middenklasse minder zwaar aangepakt dan de bestaande literatuur ons wil doen geloven. Uit deze ingrijpende institutionele hervorming hebben vroegere historici ten onrechte afgeleid dat de ambachten na 1540 niet meer in het stadsbestuur en de Collatie waren vertegenwoordigd¹³². Het prosopografisch onderzoek dat ik heb uitgevoerd, wijst evenwel uit dat deze voorstelling geenszins klopt met de historische realiteit¹³³.

¹³⁰ Wanneer we de participatiegraad op het niveau van de families bekijken, stellen we nog grotere contrasten vast. In het brouwersambacht sleepte tijdens de jaren 1500-1540 meer dan 83 procent van de families één of meerdere bestuursfuncties in de wacht, tijdens de daaropvolgende zestig jaar zakte dit cijfer tot 27 procent. Dat het verschil bij minder gesloten ambachten minstens even spectaculair was, bewijst het kleermakersambacht: terwijl tijdens de eerste vier decennia van de zestiende eeuw een beroep werd gedaan op 47 procent van alle families om minstens één bestuursmandaat uit te oefenen, was dit percentage gedurende de jaren 1540-1600 tot 9 procent gedaald. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp 339-340.

¹³¹ De Collatie was niet langer samengesteld op basis van drie socio-economische groepen, maar op topografische basis. Elk van de zeven stadsparochies was vertegenwoordigd door zes collatieheren. Zij werden aangeduid door de hoogbaljuw en de in functie zijnde schepenen. Behalve deze 42 parochiale collatieheren, maakten ook de uittredende schepenen van de laatste twee schepenjaren deel uit van de Collatie, wat het totaal aantal collatieleden op maximum 94 bracht.

¹³² Zie recent nog J. DECAVELE, 'Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)', in W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel, 1997), p. 284.

¹³³ Dit was mogelijk door mijn databestand van de Gentse politieke mandatarissen te koppelen aan dat van de Gentse ambachtsmeesters.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Uit tabel 1 blijkt dat na 1540 nog altijd meerdere ambachtsmeesters jaarlijks in de twee schepenbanken zetelden. Een vast quotum en de absolute meerderheid bezat de corporatieve middenklasse niet langer, maar gemiddeld legde zij nog steeds beslag op meer dan een kwart van de schepenzetels (28 procent tijdens de periode 1540-1577), wat veel was in vergelijking met heel wat andere Europese steden. Natuurlijk was de corporatieve invloed op het politieke besluitvormingsproces veel minder groot dan vóór 1540¹³⁴.

Tabel 1 Aandeel van de ambachtsmeesters in de verschillende politieke organen van de stad, 1540-1600

Periode	Mandaten schepenbanken		Mandaten Collatie		Mandaten vinderijen	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
1540-1577	307 (1108)	27,7	795 (1497)	53,1	594 (1016)	58,5
1578-1584	116 (211)	55,0	812 (1008)	80,6	142 (196)	72,4
1585-1600	83 (470)	17,7	425 (784)	54,2	279 (430)	64,9

Bron: Databank van zestiende-eeuwse-eeuwse Gentse ambachtsmeesters

Legende: De cijfers tussen haakjes verwijzen naar het totaal aantal mandaten.

Noot: De cijfers zijn berekend op basis van 25 ambachten. De gegevens voor de Collatie beginnen pas in 1556 en voor de vinderijen in 1545.

Voor de Collatie leverde mijn prosopografische analyse gelijkaardige resultaten op. De ambachtsmeesters bleven in deze instelling ook na 1540 zeer nadrukkelijk aanwezig. Zo legden de meesters tijdens de onderzochte jaren 1556-1577 beslag op meer dan de helft (53 procent) van alle parochiale collatiemandaten¹³⁵. Dit verklaart meteen waarom de Collatie tussen 1540 en 1577 veel minder meegaand was inzake vorstelijke beden en andere proposities van de centrale overheid dan wat de bestaande literatuur suggereert. Het is een grove misvatting dat de Collatie alleen maar of hoofdzakelijk uit jaknikkers, met andere woorden uit burgers die met de vorst collaboreerden, was samengesteld. Tot deze conclusie kom ik nadat ik alle collatieresoluties voor de periode 1540-1577 systematisch heb doorgenomen¹³⁶. Tijdens de onderzochte periode liet de Collatie zich hoofdzakelijk in met de stadsfinanciën en met de door de centrale regering gevraagde beden. Hoewel de Collatie zich tijdens de jaren 1540-1577 toegeeflijker opstelde inzake vorstelijke beden dan gedurende de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw, heeft ze toch diverse

¹³⁴ Ook het aantal ambachten dat in de stadsmagistraat vertegenwoordigd was, daalde na 1540 aanzienlijk: terwijl tijdens de periode 1500-1540 slechts 15 procent van alle erkende ambachten geen enkele keer in de schepenbanken zetelde, steeg dit tijdens de jaren 1540-1577 naar 38 procent.

¹³⁵ Ruim 68 procent van alle officiële ambachten was tijdens deze periode minstens eenmaal in de Collatie vertegenwoordigd.

¹³⁶ Tussen 10 mei 1540 en 1 november 1577 vergaderde de Collatie in totaal 168 keer. Van elke vergadering bleef de schriftelijke eindresolutie bewaard. Stadsarchief Gent, reeks 120, nrs. 1-2; reeks 121, nrs. 2-3bis.

malen bedeaanvragen resoluut verworpen (zie onder meer de collatieresoluties van 11 oktober 1559, 18 april 1560 en 22 december 1574), reducties afgedwongen of aan haar goedkeuring expliciete voorwaarden verbonden¹³⁷. Tevens blijkt uit mijn onderzoek dat het stemgedrag van het stadspatriciaat in de Collatie vaak overeenstemde met dat van de corporatieve middenklasse¹³⁸. Dit brengt mij ertoe te stellen, dat de Collatie ook na 1540 nog altijd veel meer particularistisch dan centralistisch was ingesteld.

Net zoals in de Collatie bleven de ambachtsmeesters zeer goed vertegenwoordigd in de vinderijen¹³⁹. Tijdens de jaren 1545-1577 bekleedden de ambachtsmeesters gemiddeld 59 procent van alle functies. Liefst 88 procent van alle erkende ambachten was minstens één keer in de vinderijen vertegenwoordigd. Hoewel de participatie van de corporatieve middenklasse aan de diverse stedelijke bestuursorganen niet langer wettelijk was bepaald, bleven zij er toch deel van uit maken. De *Concessio Carolina* vormde op het vlak van politieke representatie dus een veel minder grote trendbreuk dan de klassieke historiografie laat uitschijnen. Het klopt dat in de schepenbanken en de stadsthesaurie hun macht fors werd teruggeschoefd, maar van een politiek onmondige corporatieve middenklasse was tijdens de periode 1540-1577 geen sprake. Het zou immers van weinig realiteitsgezin hebben getuigd indien Karel V de corporatieve middenklasse, die decennialang het politieke toneel had beheerst, van de ene op de andere dag geheel van politieke inspraak en deelname had uitgesloten. Een dergelijke maatregel zou voor een stad waar het aantal ambachtsmeesters bijzonder hoog lag en nog steeds toenam, onrealistisch zijn geweest en zou bovendien een reëel gevaar hebben ingehouden voor de politieke stabiliteit van de stad.

¹³⁷ Inzake stedelijke financiële aangelegenheden was het stemgedrag van de collatieheren veel positiever dan wanneer het fiscale aanvragen van de centrale overheid betrof.

¹³⁸ De bewaard gebleven collatieminuten staan het toe om het stemgedrag van de verschillende fracties te achterhalen en zelfs om het individuele stemgedrag van de collatieheren te kennen. De reeks collatieminuten vangt aan in het schepenjaar 1556-1557. Stadsarchief Gent, reeks 120, nrs. 1-2.

¹³⁹ De vinderijen waren lagere rechtbanken die bevoegd waren vonnissen te vellen inzake burgerlijke geschillen. Het Gentse grondgebied was over zes vinderijen verdeeld. Elke vinderij telde vijf vindere, die jaarlijks onder de burgers van de stad werden gekozen. Deze ondergeschikte rechtslichamen fungeerden vooral als instapfunctie voor beginnende politici. In de meeste gevallen leidde een vindere mandaat naar een zitje in de Collatie en/of de schepenbanken. Stadsarchief, reeks 279/2, nr. 1.

6. De Beeldenstorm

In tegenstelling tot het oproer van 1515 en de opstand van 1539-1540 had de derde grote protestbeweging in het zestiende-eeuwse Gent noch een exclusief Gents karakter, noch een exclusief politiek karakter. Zoals talrijke andere steden in de Lage Landen ontsnapte ook Gent in 1566 niet aan de Beeldenstorm. Op 22 augustus werden niet minder dan acht kerken, vijftintig kloosters, tien hospitalen en zeven kapellen zwaar toetgetakeld. Hoewel aan de Beeldenstorm vooral ideologische motieven ten grondslag lagen, was deze gewelddadige collectieve actie in Gent toch meer politiek gekleurd dan elders¹⁴⁰. Laat mij dit illustreren met twee voorbeelden. Het lijkt mij geen toeval te zijn dat niet alleen heiligenbeelden werden vernield, maar dat ook de beelden van keizer Karel V en zijn broer Ferdinand aan de Keizerpoort sneuvelen¹⁴¹. Verschillende iconoclasten maakten van de gelegenheid gebruik om de stad te wreken voor het politieke onrecht dat Karel V haar had aangedaan. Even significant is de verklaring van de calvinistische zijdenlakenhandelaar en oud-schepen Goris van den Bogaerde die een paar weken vóór de Beeldenstorm aan de stadsmagistraat ongedwongen verklaarde, dat hij zich niet langer gebonden voelde aan de afgelegde (schepen)eed van trouw aan de *Concessio Carolina* en dat hij sterk betwijfelde of de *Concessio Carolina* nog lang van kracht zou blijven¹⁴².

Zoals bekend werden de deelnemers aan de Beeldenstorm door de centrale overheid zwaar gestraft. In totaal werden door de speciaal daarvoor opgerichte Raad van Beroerten 64 Gentse beeldenstormers veroordeeld¹⁴³. De vraag die uiteraard gesteld moet worden, is: tot welke sociale groepen behoorden de iconoclasten? Uit de confiscatierekeningen blijkt ten eerste dat ongeveer de helft (= 30) van de veroordeelde beeldenstormers bezittingen hadden en ten tweede dat van de 37 veroordeelde iconoclasten waarvan het beroep gekend is, er liefst 29 ambachtsmeesters waren. Met andere woorden: minstens 45 procent van alle gestrafte Gentse beeldenstormers behoorde tot de corpo-

¹⁴⁰ Ik deel de mening van MARNEF, *Antwerp in the Age*, p. 89; C.M.N. EIRE, *War against the Idols. The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge, 1989), p. 279; D. FREEDBERG, *Iconoclasts and their Motives* (Maarssen, 1985), pp. 25-37, die poneren dat de Beeldenstorm een complex fenomeen was dat niet door één enkele oorzaak verklaard kan worden, maar waarbij de religieuze factor wel domineerde.

¹⁴¹ DE POTTER (ed.), *Dagboek*, p. 19.

¹⁴² Stadsarchief Gent, reeks 107, nr. 1, f° 361v°.

¹⁴³ Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nrs. 18877-18886.

ratieve middenklasse¹⁴⁴. Bovendien waren de ambachtsmeesters talrijk onder de groep van de zwaarst gestraften. Van de 29 met naam en beroep gekende ambachtsmeesters werden er 19 (dit is twee derden) veroordeeld tot de doodstraf. Uit het socio-professionele profiel van de veroordeelde iconoclasten blijkt dus overduidelijk dat de Beeldenstorm te Gent geen exclusieve proletarische opstand was zoals de marxistische historicus Erich Kuttner beweerde¹⁴⁵. Niet alleen namen meerdere leden van de corporatieve middenklasse actief deel aan de Beeldenstorm, maar bovendien hadden sommige ambachtsmeesters een groot aandeel in de voorbereiding, organisatie en coördinatie van dit collectieve geweld¹⁴⁶. Zo werd de Gentse Beeldenstorm waarschijnlijk voorbereid ten huize van meester-witleertouwer Lieven Onghena¹⁴⁷.

Tabel 2 Aandeel van de ambachtsmeesters in het totaal aantal veroordeelde Gentse burgers door de Raad van Beroerten in 1567

Categorie	Totaal aantal veroordeelde burgers	Minimum aantal veroordeelde meesters	Minimum percentage veroordeelde meesters
Iconoclasten	64	29	45,3
Calvinisten	165	68	58,6
Totaal	229	97	42,4

Bron: Databank van zestiende-eeuwse Gentse ambachtsmeesters

Naast de 64 beeldenstormers werden ook nog 165 Gentse burgers (156 mannen en 9 echtgenotes) omwille van hun calvinistische overtuiging tijdens het Wonderjaar door de Raad van Beroerten veroordeeld. Van driekwart (= 116) van de 156 mannelijke calvinisten kennen we het beroep. Welnu, 68 van de 116 calvinisten waarover een vonnis werd uitgesproken, waren ambachtsmeesters¹⁴⁸. Dit betekent dat het aandeel van de corporatieve middenklasse

¹⁴⁴ Het gaat om een minimum, want er mag worden aangenomen dat onder de 27 beeldenstormers waarvan het beroep onbekend is, er zich ook meerdere ambachtsmeesters zullen hebben bevonden. Bepaalde ambachten waren onder de beeldenstormers beter vertegenwoordigd dan andere. Zo tel ik vijf kleermakers, vijf tijk- en linnenwevers, twee metselaars, twee kuipers, twee smeden, twee mandenmakers, één kousenmaker, één roodverver, één steenhouwer, één timmerman, één schrijnwerker, één loodgieter, één schilder-meerseniër, één witleertouwer, één riemenmaker, één chirurgijn-barbier en één bezemmaker.

¹⁴⁵ E. KUTTNER, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1949), beschouwde de Beeldenstorm als een klassenstrijd tussen het proletariaat en de bezittende klasse.

¹⁴⁶ Voor Amsterdam en de Noord-Franse regio kwamen H.F.K. VAN NIEROP, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen, 1978), pp. 29, 38-44; S. DEYON en A. LOTTIN, *Les "casseurs" de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord de la France* (Parijs, 1981), pp. 178-187, 206, tot gelijkaardige bevindingen.

¹⁴⁷ Samen met zijn broer Jan, een oud-schoolmeester, en patriciër Claude Goetghebuer leidde hij de vernielingsactie. VAN WERVEKE, *Gand*, p. 75.

¹⁴⁸ Met 21 veroordeelde meesters stak de levensmiddelensector met kop en schouder boven de andere economische sectoren uit.

niet minder dan 59 procent bedroeg. Het lijkt er dus sterk op dat net zoals tijdens de opstand van 1539-1540 de ambachtsmeesters de stuwende kracht waren achter de protestbeweging tijdens het Wonderjaar¹⁴⁹. Een deel van de corporatieve middenklasse aanvaardde niet langer dat de vorst de religie van zijn onderdanen bepaalde¹⁵⁰. Vele ambachtsmeesters waren zowel politiek als religieus misnoegd over het beleid van koning Filips II.

Het prosopografisch onderzoek van de veroordeelde beeldenstormers en calvinisten tijdens het Wonderjaar brengt nog een ander belangrijk resultaat met betrekking tot de corporatieve middenklasse aan het licht. Er kan namelijk een onderscheid worden gemaakt tussen de erfelijke en niet-erfelijke meesters. Wanneer men kijkt naar de gestrafte iconoclasten, dan blijkt dat 64 procent van de ambachtsmeesters die aan de Beeldenstorm deelnamen, erfelijke meesters waren. Bij de veroordeelde calvinisten lag het percentage nog hoger, namelijk 71 procent. Het heeft er dus alle schijn van dat binnen de Gentse corporatieve wereld het calvinisme het sterkst verspreid was onder de groep van erfelijke ambachtsmeesters, met andere woorden onder de grootste ijverars voor een terugkeer naar de politieke orde van vóór 1540.

7. De Calvinistische Republiek

Na de opstand van 1539-1540 zag het ernaar uit dat het vorstelijk centralisme definitief had gezegevierd over het Gents particularisme. Doordat de centrale overheid streng waakte over de strikte naleving van de *Concessio Carolina* moest de ambachtswereld tijdens de periode 1540-1577 haar lot lijdzaam ondergaan. Maar de algemene opstand in de Nederlanden tegen Filips II bracht daar onverwachts verandering in. Meer dan welke andere stad in de Zuidelijke Nederlanden heeft Gent van de verzwakking van het centrale gezag geprofiteerd om zijn stedelijke autonomie te herwinnen¹⁵¹. De Arteveldestad ging zelfs nog een stapje verder: voor het eerst in haar lange politieke geschiedenis zette ze de stap naar een echte stadsrepubliek.

¹⁴⁹ Alleen waren de leiders (= de leden van het consistorie) in 1566 geen ambachtsmeesters maar vooral juristen. Net zoals de ambachtsmeesters behoorden deze advocaten en procureurs tot de stedelijke middenklasse. M. DELMOTTE, 'Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 76 (1963), p. 174.

¹⁵⁰ Deze problematiek is aan de orde bij W.P. BLOCKMANS, 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden', in W.P. BLOCKMANS en H. VAN HUFFEL (eds.), *Staat en religie in de 15^e en 16^e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984* (Brussel, 1986), pp. 5-24.

¹⁵¹ Door de plotselinge dood van landvoogd Luis de Requesens in maart 1576 ontstond in de Nederlanden een machtsvacuüm.

De genese van de Calvinistische Republiek kan niet los worden gekoppeld van het strenge vonnis dat Karel V in 1540 over zijn geboortestad uitsprak en van de daarmee gepaard gaande stedelijke en corporatieve herstructurering. Tijdens de vergadering van 26 januari 1577 eisten de verschillende fracties in de Collatie unaniem de ontmanteling van het zogenaamde 'Spanjaardenkasteel', de burcht die Karel V na de opstand had laten oprichten om de Gentenaars in bedwang te houden¹⁵². Vervolgens eiste de Collatie het herstel en de teruggave van alle in 1540 geconfisqueerde stedelijke en corporatieve privileges. Op 22 oktober 1577 stemden de Staten-Generaal met het Gentse verzoek in¹⁵³. Maar de hertog van Aarschot, de nieuwe gouverneur van Vlaanderen, weigerde deze beslissing tijdens zijn verblijf te Gent te bekrachtigen. Als reactie daarop werd de gouverneur samen met nog verschillende andere edellieden en raadsheren in de nacht van 28 op 29 oktober 1577 door François van den Kethulle gevangengenomen. De volgende dag werd het regime der drie leden opnieuw geïnstalleerd en behoorde de *Concessio Carolina* tot het verleden¹⁵⁴.

Dat de ambachtsmeesters de grootste protagonisten van de Calvinistische Republiek waren, is begrijpelijk omdat zij enerzijds na de opstand van 1539-1540 het hardst waren aangepakt en politiek het meest gefrustreerd waren, en anderzijds zij het meest politiek en sociaal voordeel uit het herstel van het regime der drie leden haalden. Hoewel de corporatieve middenklasse na 1540 deel bleef uitmaken van het stadsbestuur was de situatie toch niet vergelijkbaar met die van vóór de *Concessio Carolina* toen de ambachtsmeesters de absolute meerderheid bezaten. De corporatieve middenklasse heeft moeilijk kunnen verkroppen dat ze gedegradeerd werd tot een politieke tweederangsburger. De smadelijke nederlaag die ze in 1540 opliep, was in 1577 nog altijd niet verteerd. Vandaar haar reactionair optreden. Door de herinvoering van de oude politieke orde verwierven de ambachten opnieuw de politieke hegemonie. Tijdens het calvinistische bewind bezaten ze wederom het numerieke overwicht in alle stedelijke bestuursorganen. Vooral in de twee schepenbanken was het verschil met de jaren 1540-1577 aanzienlijk. Officieel hadden de ambachten weer recht op twintig van de 26 schepenzetels. Daarnaast maakten ook de twee overdekens opnieuw deel uit van het stadsbestuur.

¹⁵² Stadsarchief Gent, reeks 120, nr. 2 (86). Op 21 augustus 1577 kreeg Gent de officiële toestemming van de Staten-Generaal om het kasteel te slopen. Stadsarchief, reeks 94, nr. 1355.

¹⁵³ Stadsarchief Gent, reeks 94, nr. 1356. Toch duurde het nog tot 20 maart 1578 alvorens de eerste archivalia, die in de Rijksse Rekenkamer bewaard werden, te Gent arriveerden. Dertien dagen later namen de dekens de geconfisqueerde documenten van hun ambacht plechtig op het stadhuis in ontvangst. B. DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen of chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stadt van Ghendt sedert 't jaer 1566 tot het jaer 1585*, deel 2 (Gent, 1752), p. 13.

¹⁵⁴ VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek*, deel 3, p. 33; Stadsarchief Gent, reeks 107, nr. 3, f° 158v°-160v°.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Het zijn vooral de erfelijke ambachtsmeesters geweest die de terugkeer naar het regime der drie leden hebben bepleit. Dit is logisch omdat zij ten eerste met de oude politieke cultuur het best vertrouwd waren en ten tweede zij veel meer politieke invloed bezaten dan de erfelijke meesters. Zowel in de stedelijke als corporatieve bestuursorganen bezaten de erfelijke meesters een duidelijk overwicht op de niet-erfelijke. Tijdens de periode 1540-1577 behoorde niet minder dan 92 procent van alle ambachtsmandatarissen in de schepensbanken en de stadsthesaurie tot de groep van erfelijke meesters. In de Collatie bedroeg hun aandeel tijdens de jaren 1556-1577 71 procent en in de ambachtsbesturen tijdens de jaren 1540-1577 gemiddeld 80 procent. Ofschoon het aantal niet-erfelijke meesters een alsmaar grotere groep vormde, waren zij in de diverse beleidsorganen numeriek nog onvoldoende sterk vertegenwoordigd om de politieke agenda van de ambachtswereld te bepalen.

De totstandkoming van de Calvinistische Republiek toont aan dat de *Concessio Carolina* en de *Sententie* er niet in geslaagd zijn om de oude politieke cultuur uit de memorie van de ambachtsmeesters te wissen. Vooral de erfelijke meesters dachten met heimwee terug aan de tijd toen zij het politiek voor het zeggen hadden. De corporatieve middenklasse getuigde van een opmerkelijk historisch en politiek bewustzijn en sterk collectief geheugen, waardoor de herinnering aan het regime der drie leden tijdens de periode 1540-1577 zeer levendig bleef¹⁵⁵. De overlevering gebeurde niet alleen oraal maar ook schriftelijk. Stadskronieken en aanverwante 'memorieboeken' leggen daar getuigenis van af¹⁵⁶. De gebruikelijke neiging tot idealisering van het glorierijke verleden zal de drang naar de oude politieke orde nog hebben versterkt.

Om hun positie veilig te stellen, schaften de erfelijke meesters het goedkope persoonlijke meesterschap af en werd het duurdere erfelijke meesterschap opnieuw ingevoerd. Met deze maatregel hadden ze geenszins de intentie om de ambachten voor buitenstaanders hermetisch af te sluiten, maar wel om de negatieve effecten van de keizerlijke onderwerpingstrategie teniet te doen¹⁵⁷. Omdat zij naar corporatieve eenheid streefden, traden ze in geen geval represief op tegen hun niet-erfelijke collega's. Zo werden de niet-erfelijke meesters

¹⁵⁵ Vergelijk K. BAKER, 'Memory and Practice: Politics and the Representation of the Past in Eighteenth-Century France', *Representations*, 11 (1985).

¹⁵⁶ Diverse auteurs van memorieboeken waren ambachtsmeester. A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14 tot 16de eeuw)* (Gent, 1998), pp. 73-105.

¹⁵⁷ De intredegeden lagen merkkelijk lager dan vóór de *Concessio Carolina*. Terwijl de mediaan van de intredegeden gedurende de jaren 1500-1540 ruim 160 zomerdaglonen van een geschoolde loonarbeider vertegenwoordigde, was dit tijdens de jaren 1577-1584 slechts de helft. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 198-199.

noch van hun persoonlijke meestertitel beroofd, noch gedwongen om het erfelijk statuut te verwerven. Van hun kant hebben de niet-erfelijke meesters ook geen stappen ondernomen om in het bezit te komen van het erfelijke meesterschap¹⁵⁸. De niet-erfelijke meesters werden tijdens de Calvinistische Republiek niet gediscrimineerd. Integendeel, de participatie van de niet-erfelijke meesters aan de stedelijke en corporatieve bestuursorganen nam zelfs toe. In plaats van de niet-erfelijke meesters van de macht uit te sluiten, deden de meeste ambachten net het tegenovergestelde: ze gaven hen grotere inspraak in het bestuur. Zo steeg hun gemiddeld aandeel in de schepenbanken van 8 procent tijdens de jaren 1540-1577 naar 20 procent gedurende de periode 1578-1584 en in de ambachtsbesturen van 20 procent naar 37 procent.

Hoe groot het aandeel van de calvinisten binnen de Gentse corporatieve middenklasse was, kan helaas niet worden achterhaald. Wel staat vast dat de corporatieve elite overwegend calvinist was. Op 14 juli 1579 legden ruim twee derden van de ambachtsdekens op het stadhuis de calvinistische eed af, één derde weigerde¹⁵⁹. De overdekens en de meesters die in het stedelijk bestuur zetelden, waren allen van calvinistische signatuur. Het zou evenwel verkeerd zijn om de Gentse ambachtwereld voor te stellen als een dualistische gemeenschap van enerzijds republikeinse calvinisten en anderzijds Spaansgezinde katholieken. Tussen beide polen bevond zich wellicht een breed politiek en ideologisch middenveld. Een heterogene middengroep waartoe zowel twijfelaaars, onverschilligen, meelopers, neutralen, opportunisten, antiklerikale katholieken als anti-Spaanse gematigde katholieken toebehoorden¹⁶⁰. Heel wat meesters die tot deze omvangrijke passieve centrumgroep behoorden, hebben vermoedelijk om politieke en sociaal-economische redenen het calvinistische regime gesteund. Men beseft dat indien de stad opnieuw in handen van Filips II zou vallen, de corporatieve autonomie wederom ongedaan zou worden gemaakt.

Het feit dat de twee grote tenoren van het calvinistische bewind, Jan van Hembyze en François van den Kethulle, tot het stadspatriciaat behoorden, geeft een totaal vertekend beeld van de rol die de stedelijke elite tijdens de Calvinistische Republiek heeft gespeeld. Aangezien een terugkeer naar het regime der drie leden aanzienlijk machtsverlies voor hen betekende, waren de

¹⁵⁸ In het politiek en economisch machtigste ambacht van de stad, dat van de meerseniers, kochten tussen augustus 1579 en augustus 1583 in totaal 25 burgers het erfelijk meesterschap. Welnu, geen enkel ervan bezat reeds het persoonlijke meesterschap van het ambacht.

¹⁵⁹ DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen*, deel. 2, pp. 161-162.

¹⁶⁰ J.J. WOLTJER, 'De Vrede-makers', in S. GROENVELD en H.L.P. LEEUWENBERG (eds.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979), pp. 56-87, heeft sterk op het belang van deze religieuze en politieke middengroep gewezen.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

meeste leden van het stadspatriciaat absoluut geen voorstander van een calvinistische stadstaat. Slechts een kleine minderheid van de stedelijke elite was bereid om een deel van haar macht op te offeren voor meer stedelijke autonomie en godsdienstvrijheid. De meeste patriciaatgeslachten werden tijdens het calvinistische bewind van politieke participatie uitgesloten. Verschillende politieke zwaargewichten van het patriciaat werden zelfs uit de stad verbannen¹⁶¹. Fiscaal was de calvinistische bestuursperiode evenmin gunstig voor het stadspatriciaat. Doordat de stedelijke overheid tijdens de periode 1540-1577 voor indirecte belastingen opteerde, was de fiscale last voor het patriciaat gering. Maar tijdens de Calvinistische Republiek nam de fiscale druk op de stedelijke elite behoorlijk toe. Op verschillende momenten hebben de calvinistische bewindvoerders het patriciaat tot renteloze leningen gedwongen en aanzienlijk doen contribuëren in diverse directe belastingen. Ook om religieuze redenen was de stedelijke elite geen aanhanger van de republiek. Hoewel exacte cijfers ontbreken, heeft het er alle schijn van dat de meerderheid van het patriciaat katholiek is gebleven¹⁶². De onverdraagzaamheid van het calvinistische bestuur tegenover katholieke burgers heeft de afkeer voor het regime vanwege het patriciaat alleen maar versterkt. Toen in 1584 de situatie van de republiek uitzichtloos werd, waren het de leden van de patriciaat die het luidst riepen om te capituleren¹⁶³.

Doordat tijdens de jaren 1570 de stedelijke economische conjunctuur verslechterde, de werkgelegenheid terugliep, het aantal werklozen toenam, de koopkracht van de loonarbeiders en de middenklasse verminderde en de openbare steun aan armen aanzienlijk werd teruggeschroefd, ontstond een zeer sociaal explosief klimaat¹⁶⁴. De corporatieve middenklasse moest in 1577 dan ook weinig moeite doen om de verpauperde loonarbeiders aan haar kant te krijgen. Politieke aspiraties hadden de loonarbeiders, werklozen en armen niet. Dat ze instemden met de instelling van een calvinistische bestuur had vooral met sociale overwegingen te maken en veel minder met politieke of religieuze principes. Aangezien hun materiële conditie er de laatste jaren fors op achteruit was gegaan, stonden ze niet weigerachtig tegenover een nieuwe wind. Zij hoopten dat de nieuwe bewindvoerders in staat waren om het ongun-

¹⁶¹ DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen*, deel 2, p. 150.

¹⁶² A. DESPRETZ, 'De restauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), p. 164; DE POTTER (ed.), *Chronijcke*, p. 360.

¹⁶³ In mei 1584 kwam het tot een oproer. De leden van de poorterij begaven zich met andere koningsgezinde burgers gewapend op straat en riepen "pays, pays, wij begheeren pays". Maar de calvinisten overmeesterden de voornaamste edellieden en poorters en sloten hen op in de gevangenis. VANDER MEERSCH (ed.), *Memorieboek*, deel 3, pp. 85-86.

¹⁶⁴ Betreffende de Gentse economische conjunctuur zie DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, pp. 123-137, voor de sociale consequenties zie DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 653-654.

stige economische tijt te doen keren en gaven daarom het calvinistische bewind het voordeel van de twijfel.

De meeste historici hebben bij de bestudering van de Gentse Calvinistische Republiek veel gewicht toegekend aan de twee kopstukken van het regime: Jan van Hembyze en François van den Kethulle. Het klopt inderdaad dat beide patriciërs in de totstandkoming en het verloop van de republiek een prominente rol hebben gespeeld. Maar door uitsluitend of voornamelijk op beide hoofdrolspelers te focussen, zijn de meeste auteurs voorbijgegaan aan het feit dat beide leidersfiguren alleen maar hun politieke en religieuze ideeën konden verwezenlijken met de hulp van een brede basis. De ambachtswereld vormde het maatschappelijke draagvlak van de republikeinse beweging. Zonder de corporatieve steun stonden beide voortrekkers machteloos. In tegenstelling tot de opstand van 1539-1540 hebben de ambachten tijdens de Calvinistische Republiek niet de leiding op zich genomen om de eenvoudige reden dat op het moment dat de republiek van start ging, de voornaamste eis van de Gentse ambachtswereld, namelijk het herstel van het regime der drie leden, reeds was ingewilligd.

Er moet tevens benadrukt worden dat de corporatieve middenklasse zich gedurende het calvinistische bewind altijd autonoom heeft opgesteld en steeds op de eerste plaats haar eigen belangen heeft verdedigd. Voorstellen of ontwerpen van Jan van Hembyze, François van den Kethulle en andere calvinistische leiders die tegen de algemene belangen van de corporatieve wereld indruisten, hebben de ambachtsmeesters in de Collatie steeds categoriek verworpen. Dat de ambachten zich niet lieten dicteren, kan met meerdere voorbeelden worden gestaafd. Jan van Hembyze heeft diverse malen tot zijn scha en schande moeten ondervinden dat hij de ambachtswereld niet zomaar voor zijn kar kon spannen. Ondanks het hevig verzet van Hembyze stemden de ambachten op 29 november 1578 toch in met de komst van Willem van Oranje naar Gent en legden ze de getrouwheidseed af aan de prins. Enkele dagen later eiste Hembyze dat ook het comité der XVIII zou mogen deelnemen aan de onderhandelingen in verband met de Religievrede. Maar de ambachten verwierpen deze eis. Nog een laatste voorbeeld: op 12 mei 1579 trachtte Hembyze alle dekens van de kleine neringen te overhalen om het tijdstip van de dekenverkiezing te vervroegen. Op die manier hoopte hij nog vlug een aantal medestanders tot ambachtsdeken te kunnen benoemen. Voorts pleitte hij ervoor dat calvinistische inwijkelingen tegen een lage prijs (een intredegeld van 240 à 360 Vlaamse groten) in het bezit van het Gentse meesterschap zouden kunnen komen. Maar Hembyze ving andermaal bot¹⁶⁵. Enkel wanneer de proposities van Hembyze binnen de corporatieve strategieën pasten, steunden de ambachtsmeesters de Gentse voorman.

¹⁶⁵ DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen*, deel 2, pp. 87, 89-90, 137-138.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

Dat de Calvinistische Republiek bijna zeven jaar heeft stand gehouden, moet voor een groot deel worden toegeschreven aan de grote politieke consensus en cohesie binnen de nochtans heterogene Gentse ambachtswereld. De Calvinistische Republiek hield voor de corporatieve middenklasse een politiek en sociaal eerherstel in. Het feit dat zij op het politieke toneel opnieuw de eerste viool speelden, was voor de ambachten de belangrijkste reden om met de Calvinistische Republiek door te gaan. Daarom werden de tegenstellingen tussen calvinistische en katholieke meesters en tussen erfelijke en niet-erfelijke meesters ondergeschikt gemaakt aan de algemene corporatieve belangen. Aangezien de ambachtsmeesters in aantal bijzonder talrijk waren, bestond er weinig gevaar dat de Calvinistische Republiek door interne krachten (andere sociale groepen in de stad) zou worden ondermijnd. Het is tekenend voor de standvastigheid van het calvinistische bewind dat de Arteveldestad in september 1584 niet zozeer omwille van politiek-religieuze verdeeldheid, maar vooral om sociaal-economische redenen heeft moeten capituleren. Door het militaire isolement van landvoogd Alexander Farnese kwam de Gentse economie lam te liggen en dreigde er hongersnood.

8. De Reconciliatie

Door de Reconciliatie van 17 september 1584 kwam er een eind aan het republikeinse avontuur van de Gentse corporatieve middenklasse en werd de stad opnieuw onderworpen aan het landsheerlijke gezag van de Spaanse koning. Filips II ontwierp geen nieuwe onderwerpingstrategie, maar continueerde die van zijn vader. De Gentse samenleving en de ambachten werden weer volgens de bepalingen van de *Concessio Carolina* ingericht. Hoewel de corporatieve middenklasse niet volledig van het politieke toneel verdween, werd haar macht en invloed toch sterk beknot. In de twee schepenbanken viel het aandeel van de ambachtsmeesters tijdens de jaren 1584-1600 terug op gemiddeld 18 procent. Slechts 28 procent van alle erkende ambachten zetelde toen één of meerdere keren in het stadsbestuur. In de Collatie bleven ze wel veel nadrukkelijker aanwezig, maar deze instelling had na 1584 veel minder politieke slagkracht dan tijdens de Calvinistische Republiek¹⁶⁶.

De corporatieve onderwerpingstrategie van Filips II was net zoals die van zijn vader specifiek gericht tegen de erfelijke ambachtsmeesters, omdat zij het meest met het stedelijke republicanisme werden vereenzelvigd. De inclusieve ambachtspolitik die Karel V in 1540 op gang had gebracht, met de bedoeling de ambachten zoveel mogelijk met nieuwe niet-erfelijke meesters te bevolken, bereikte onder zijn zoon haar hoogtepunt en maximaal rendement¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Tijdens de jaren 1584-1600 legden de ambachtsmeesters nog altijd beslag op meer dan de helft van alle parochiale collatiemandaten (54 procent).

¹⁶⁷ Vanaf 1584 werd het intredegeld terug op 240 Vlaamse groten gebracht of het equivalent van zeven zomerdaglonen van een metselaarsknecht. Het aantal inschrijvingen van buitenstaanders lag tijdens de laatste vijftien jaar van de zestiende eeuw hoog. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 243-244.

Tabel 3 Aandeel van de erfelijke en niet-erfelijke meesters in de ambachtsbesturen en de verschillende politieke lichamen van de stad, 1540-1600

Periode	Ambachtsbestuur		Stadsmagistraat		Collatie		Vinderijen	
	% mandaten		% mandaten		% mandaten		% mandaten	
	EM	NEM	EM	NEM	EM	NEM	EM	NEM
1540-1577	79,6%	20,4%	91,6%	8,4%	71,0%	29,0%	70,0%	30,0%
1578-1584	63,4%	36,6%	80,2%	19,8%	66,9%	33,1%	60,3%	39,7%
1585-1600	47,3%	52,7%	67,3%	32,7%	41,7%	58,3%	40,5%	59,5%

Bron: J. Dambruyne, Databank van zestiende-eeuwse Gentse ambachtsmeesters

Legende: EM = erfelijke meesters; NEM = niet-erfelijke meesters

Noot: De cijfers zijn berekend op basis van 25 ambachten. Voor de Collatiemandaten beginnen de gegevens pas in 1556 en voor de vinders in 1545.

Tabel 3 laat zien dat er zich tussen 1540 en 1600 een rechtlijnig proces heeft voltrokken, waarbij het aandeel van de niet-erfelijke meesters in de ambachten, de ambachtsbesturen en de politieke organen van de stad stelselmatig toenam ten nadele van de erfelijke meesters. Het aandeel van de niet-erfelijke meesters steeg in de ambachtsbesturen van gemiddeld één vijfde (20 procent) in 1540-1577 naar meer dan de helft (53 procent) tijdens de periode 1584-1600. Op het politieke terrein voltrok zich een gelijkaardig emancipatieproces. In de schepenbanken en de stadsthesaurie steeg het aandeel van de niet-erfelijke meesters van gemiddeld 8 procent tijdens de jaren 1540-1577 naar gemiddeld 33 procent van alle corporatieve mandaten gedurende de periode 1585-1600. In de Collatie legden de niet-erfelijke meesters tijdens de jaren 1556-1577 slechts beslag op gemiddeld 29 procent van de ambachtsmandaten, maar gedurende de laatste vijftien jaar van de zestiende eeuw was dit opgelopen tot ruim het dubbele (58 procent). In de vinderijen evolueerde de verhouding tussen het aantal erfelijke en niet-erfelijke meesters op dezelfde manier evolueerde als in de Collatie. Terwijl de niet-erfelijke meesters gedurende de periode 1545-1577 in de minderheid waren (30 procent van de ambachtsmandaten), domineerden zij tijdens de jaren 1585-1600 (60 procent). Naarmate de groep van erfelijke meesters in aantal en macht afnam, werd de Gentse ambachtswereld politiek volgamer.

De massale exodus na de Reconciliatie heeft eveneens bijgedragen tot het verdwijnen van het stedelijke republicanisme en de traditie van politieke revoltes in de Arteveldestad. Tussen 1584 en 1590 emigreerden ongeveer vijftienduizend burgers, wat overeenkomt met meer dan één derde (36 procent) van de totale Gentse bevolking¹⁶⁸. De meeste emigranten weken uit naar de Nederlandse Republiek. Onder deze emigranten bevonden zich bijzonder veel erfelijke ambachtsmeesters¹⁶⁹. Doordat talrijke oude corporatieve geslachten

¹⁶⁸ DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 350.

¹⁶⁹ J. BRIELS, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas, 1985). Specifiek voor de bouwsector zie P. ROGGHE, 'De Gentse bouwmeesters en metselaars tijdens de Calvinistische republiek', *Appeltjes van het Meetjesland*, 19 (1968), pp. 108-129.

de stad verlieten, verdween een groot stuk van het maatschappelijke draagvlak waarop het stedelijke particularisme generatieslang had gesteund.

9. Conclusies

Het regime der drie leden werd tijdens de zestiende eeuw niet door endogene factoren bedreigd, maar door exogene. Het Gentse samenlevingsmodel dat op vrijheid, republicanisme en particularisme stoelde, botste namelijk met het staatsvormingsproces en met het groeiend vorstelijk centralisme en absolutisme in de Habsburgse Nederlanden. Aangezien de ambachtsmeesters de vurigste verdedigers van dit politieke systeem waren, vormden zij een ernstige belemmering voor de politieke en economische integratie van de Arteveldestad in de gecentraliseerde staat. Daarom werd de corporatieve middenklasse door de centrale overheid het meest gevisieerd. Na de opstand van 1539-1540 hebben Karel V en zijn topambtenaren een veelomvattende strategie ontwikkeld, die erop gericht was om enerzijds de politieke macht en rol van de ambachten binnen de stedelijke samenleving te beknotten, en anderzijds om de corporatieve identiteit zoveel mogelijk schade toe te brengen. Dat de centrale overheid er uiteindelijk in geslaagd is om het stedelijke republicanisme uit de Gentse samenleving te bannen, heeft vooral te maken met de manier waarop Karel V de corporatieve middenklasse heeft getransformeerd.

Tot dusver hebben historici die de artikels van de *Concessio Carolina* en de *Sententie* met betrekking tot de ambachtswereld hebben bestudeerd, zich veel te strikt gehouden aan het officiële discours. Met dit essay heb ik willen aantonen dat met de institutionele, sociaal-economische, financiële en materiële reorganisatie van het ambachtswezen in 1540 Karel V niet zozeer de corporatieve middenklasse een dienst wou bewijzen, maar wel dat hij zich op de eerste plaats heeft laten leiden door politieke motieven. De onderwerpingstrategie van Karel V getuigt van een scherpzinnig sociologisch en psychologisch inzicht in de Gentse samenleving. Ze was gericht op één welbepaalde sociale klasse, namelijk de ambachtsmeesters. Voor een corporatief machtsblok was in de Arteveldestad niet langer plaats. De keizerlijke onderwerpingstrategie had tot doel om binnen de ambachtswereld een identiteitscrisis te veroorzaken. Met een aanval op het corporatief zelfbewustzijn wou de centrale overheid de corporatieve middenklasse in haar diepste vezels raken en dus haar machtsbasis aantasten. De gekozen strategie getuigt van visie, vastberadenheid en radicaliteit maar terzelfder tijd van tact en subtiliteit. Sommige maatregelen hadden een onmiddellijk effect, terwijl andere pas op middellange of lange termijn voelbaar waren (cf. het terugdringen van de macht van de erfelijke meesters). De originaliteit en het vernieuwende van deze onderwerpingstrategie ligt niet zozeer in de afzonderlijke maatregelen dan wel in de globale aanpak. Op meerdere punten was ze immers schatplichtig aan de methodes die de Bourgondische hertogen hebben aangewend om steden na opstanden te bedwingen¹⁷⁰. Hoewel dient

¹⁷⁰ BOONE, 'Le dict mal', pp. 62-63.

te worden opgemerkt dat de Bourgondiërs sommige repressiescenario's enkel hebben overwogen, maar nooit in de praktijk hebben gebracht¹⁷¹.

Auteurs als James Scott en Michel de Certeau hebben elk vanuit hun eigen (antropologische) theorievorming rond collectieve actie gewezen op het belang van informele vormen van protest, verholde vormen van weerstand en oppositie vanwege sociale groepen¹⁷². Zij stellen dat uit tactische oogpunt het vaak wijzer en lonender was zich niet openlijk te verzetten. Een tactiek die door de vroegmoderne middenklasse ongetwijfeld vaak werd toegepast. Maar in het zestiende-eeuwse Gent was de corporatieve middenklasse evenwel geen onzichtbare politieke actor. Integendeel, gedurende de hele eeuw heeft zij gevochten voor het behoud van haar politieke rechten. Doordat haar bevoorrechte positie binnen de Gentse samenleving in het gedrang kwam, heeft ze tijdens de zestiende eeuw diverse malen publiekelijk geageerd. Deze politieke revoltes hadden geen revolutionair maar een uitgesproken reactionair karakter. Er was geen hunker naar vernieuwing, maar naar herstel van de oude politieke orde. Noch de elites, noch de lagere sociale groepen, zoals vaak in de literatuur wordt geponereerd, maar de corporatieve middenklasse was de drijvende kracht achter de opstand van 1539-1540, de Beeldenstorm van 1566 en de Calvinistische Republiek (1577-1584). Terwijl het politieke ongenoegen van de ambachtsmeesters manifest tot uiting kwam tijdens de revolutie van 1539-1540 en hun religieuze ontevredenheid tijdens de Beeldenstorm van 1566, kwamen beide samen in de Calvinistische Republiek, wat voor synergie zorgde. Aangezien de middenklasse ruim vertegenwoordigd was in de stedelijke bestuursorganen, kon zij haar belangen meestal via de formele en legale overlegkanalen verdedigen en het politieke proces aldus beïnvloeden. Enkel wanneer de politiek van onderhandelen en overleg faalde, koos ze als laatste middel voor openlijke weerstand. Dankzij haar uitgebreid en degelijk organisatorisch raamwerk beschikte de ambachtswereld over een doeltreffend mobilisatiekanaal voor verzet.

De stedelijke elite heeft zich op het politiek toneel veel passiever gedragen dan de middenklasse. Figuren als Jan van Hembyze en François van den Kethulle stamden wel af van het stadspatriciaat, maar zij behartigden geenszins de belangen van de Gentse elite. Integendeel, hun politiek was duidelijk gericht op de corporatieve middenklasse. Anderzijds heeft zich tijdens de zes-

¹⁷¹ De niet-uitgevoerde confiscatie en vernietiging van de ambachtshuizen in 1452 door Filips de Goede is daar een mooi voorbeeld van. M. BOONE, 'Diplomatie et violence d'état. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogne, et Gand en 1452', *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 156 (1990), p. 36.

¹⁷² J.C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts* (New Haven, 1990); M. DE CERTEAU, *L'invention du quotidien. I. Arts de faire* (Parijs, 1990). Scott spreekt in dit verband over infrapolitiek verzet.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

tiende eeuw wel een opmerkelijke verschuiving bij het stadspatriciaat voorgedaan. Terwijl vóór 1540 het republikeins en particularistisch politieke denken onder de stedelijke elite nog wijdverspreid was (cf. haar houding tijdens de Gentse opstand), is de centrale overheid er na de *Concessio Carolina* langzaam maar zeker in geslaagd om een groot aantal patricische families aan haar kant te krijgen. Aangezien de stedelijke elite na 1540 de Gentse politiek beheerste, waren weinig stadsnotabelen in 1577 bereid hun verworven politieke positie op het spel te zetten voor meer stedelijke autonomie en dus de calvinistische republiek te steunen. Zij lieten het eigenbelang duidelijk primeren op het algemene belang. Het feit dat de elite hoofdzakelijk katholiek is gebleven, bevestigt haar bondgenootschap en collaboratie met de vorst.

Ook de lagere sociale groepen speelden in de zestiende-eeuwse Gentse revoltes eerder een figuranten- dan een hoofdrol. Het proletariaat stond veel onverschilliger tegenover de stedelijke politiek dan de middenklasse, omdat de onderste sociale lagen op de eerste plaats moesten zien te overleven. Loonarbeiders, steuntrekkers en armen bezaten geen eigen politiek programma en waren in de diverse stedelijke bestuursorganen niet vertegenwoordigd. Wel heeft de corporatieve middenklasse het proletariaat diverse malen voor haar kar gespannen. Om hun politieke doelstellingen te bereiken hebben de ambachtsmeesters op diverse momenten de arbeidersmassa gemanipuleerd, gesensibiliseerd en gemobiliseerd. Maar van zodra hun eigen positie in het gevaar kwam en de arbeidersmassa de maatschappelijke verhoudingen in vraag begon te stellen, keerden de middenstanders zich resoluut tegen het proletariaat. De middenklasse bevond zich in een comfortabele centrumpositie, waardoor ze zowel met de lagere sociale groepen als met de elites gemakkelijk tijdelijke coalities kon aangaan¹⁷³.

De Gentse opstand van 1539-1540 was in de Lage Landen geen alleenstaand geval. Tijdens de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw werd de centrale overheid ook in Deventer (1511), Kampen (1519 en 1529), 's-Hertogenbosch (1525), Utrecht (1525-1528), Groningen (1526-1529), Brussel (1528 en

¹⁷³ In de recentere publicaties rond collectieve actie wordt steeds meer aandacht besteed aan de wisselende coalities die groepen met elkaar aangaan. DENEC-KERE, 'Sociale geschiedenis', p. 248.

1532) en Zutphen (1538) met oproerige bewegingen geconfronteerd¹⁷⁴. Bij al deze stedelijke opstanden komt steeds een opvallende constante terug: de grote onvrede van de ambachtsmeesters. Enerzijds leverden ze kritiek op de fiscale politiek van de stadsmagistraat en het slechte beheer van de stadsfinanciën, anderzijds protesteerden ze tegen de beknotting van hun politieke inspraak in de stedelijke beleids- en overlegorganen. Tevens is het markant dat net in die steden waar ambachten politiek participeerden en dus een formeel forum bezaten om hun standpunt en grieven kenbaar te maken, er zich corporatieve revoltes hebben voorgedaan. De verschillende opstanden tonen aan dat politieke representatie en inspraak niet leidden tot meer gematigheid vanwege de ambachten, maar de politieke aspiraties van de corporatieve middenklasse integendeel juist aanwakkerden. Dit verband is kennelijk ook keizer Karel V niet ontgaan. Meer nog, hij trok er de gepaste conclusies uit. Aangezien in de ogen van de keizer de ambachten een ernstige belemmering vormden voor de interne politieke stabiliteit van de steden en voor de vorming van een sterk gecentraliseerde bondsstaat in de Habsburgse Nederlanden, moesten de corporaties zoveel mogelijk uit de stedelijke bestuurslichamen worden geweerd. Te Utrecht ging de keizer daartoe effectief over in 1528, te Groningen in 1529, te Gent in 1540 en te Zutphen in 1543¹⁷⁵. Niet alleen in de Lage Landen, maar ook in het Spaanse koninkrijk Valencia en het Duitse Rijk heeft Karel V niet geaarzeld om de deelname van de ambachtsmeesters aan het politieke besluitvormingsproces in de steden aanzienlijk terug te schroeven¹⁷⁶. In Valencia en Mallorca greep Karel V na de Germania-opstand

¹⁷⁴ Over deze stedelijke opstanden zie J.S. THEISSEN, *De regering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam, 1912); N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch, s.d.); C.A. VAN KALVEEN, 'De Gildenbeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis', *Jaarboek Oud-Utrecht 1972*, pp. 93-114; C.A. VAN KALVEEN, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Gildenbewegingen te Utrecht, mei-augustus 1525', *Jaarboek Oud-Utrecht 1979*, pp. 54-86; J.C. OVERVOORDE en J.G.C. JOOSTING (eds.), *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen*, deel 1 ('s-Gravenhage, 1896-1897); P.J. BLOK, 'Raad en gilden te Groningen omstreeks 1529', in *Opstellen aangeboden aan Robert Fruin bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden* ('s-Gravenhage, 1894), pp. 39-74; A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, deel 1 (Brussel, 1968); C.O.A. SCHIMMELPENNINGCK VAN DER OYE, 'Het optreden der gemeenslieden te Zutphen, 1538-1543, naar de memorie van Johan van Voorthuisen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 65 (1971), pp. 39-83.

¹⁷⁵ Voor de Noord-Nederlandse steden zie M. PRAK, 'Politik, Kultur und politische Kultur: die Zünfte in den Nördlichen Niederlanden', in W. REININGHAUS (ed.), *Zunftlandschaften in Deutschland und den Niederlanden im Vergleich* (Münster, 2000), pp. 71-83.

¹⁷⁶ De vorst verdedigde zijn beslissing met het argument dat de stedelijke elite meer competent was en meer tijd had om in het stadsbestuur te zetelen dan de ambachtsmeesters. W. REINHARD, 'Governi stretti e tirannici. Die Städtropolitik Kaiser Karls V. 1515-1556'.

DE MIDDENSTAND IN OPSTAND

(1519-1522) in¹⁷⁷. In Augsburg en Ulm geschiedde de corporatieve onderwerping in 1548 en in de andere Zuid-Duitse steden in 1552¹⁷⁸. Bij de herinrichting van de meer dan dertig vrije steden van het Duitse Rijk volgens de principes van het vorstelijk centralisme diende de Gentse *Concessio* trouwens als voorbeeld¹⁷⁹. Daar in alle steden waar de ambachten enig politiek gewicht in de schaal wierpen, de ambachtsmeesters het gros van de middenklasse uitmaakten, mag worden besloten dat de corporatieve middenklasse ongetwijfeld het grootste slachtoffer was van Karels centralisatie- en unificatiepolitiek. Recent heeft Hugo Soly er nog op gewezen dat de sociale middengroepen en de loonarbeiders niets van Karel V te verwachten hadden. Alleen de elites heeft hij ontzien en begunstigd¹⁸⁰. Zijn zoon Filips II heeft ten opzichte van de corporatieve middenklasse dezelfde houding aangenomen.

Uit de transformaties die de corporatieve wereld in de loop van de zestiende eeuw heeft ondergaan, kan worden afgeleid dat het verdwijnen van het stedelijke republicanisme en het uitblijven van politieke opstanden in Gent na 1584 verband houdt met de tanende macht van de groep van erfelijke ambachtsmeesters. Tijdens de periode 1540-1577 vormden zij de brug tussen heden en verleden. Zij maakten het corporatieve geheugen uit en hielden de politieke ambitie van de ambachtswereld levendig. In hun geest is het regime der drie leden tijdens de periode 1540-1577 blijven voortleven. De erfelijke meesters waren in 1577 dan ook de grote protagonisten van het herstel van het regime der drie leden. De erfelijke meesters slaagden in hun opzet omdat zij tot dan een uitgesproken overwicht bezaten binnen de bestuurlijke, politieke en economische ambachtse elite (zie tabel 3). Na de calvinistische republiek nam hun aandeel stelselmatig af ten voordele van de niet-erfelijke meesters die veel minder politieke aspiraties koesterden. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw kwam er steeds meer kritiek vanwege de niet-erfelijke meesters op het geprivilegieerde statuut van de erfelijke meesters, met als resultaat dat het

¹⁷⁷ E. GOSSART, *Charles-Quint, roi d'Espagne* (Brussel, 1910), vooral pp. 148-151. In het koninkrijk Castilië daarentegen veranderde na (het neerslaan van) de opstand van de *Comuneros* (die trouwens geen zuivere stedelijke revolutie was) voor de corporatieve middenklasse weinig, omdat de ambachten er reeds voordien geen politieke inspraak genoten. S.L. HALICZER, *The Comuneros of Castile: The Forging of a Revolution, 1475-1521* (Madison, 1981), p. 28.

¹⁷⁸ T.A. BRADY, *Turning Swiss. Cities and Empire, 1450-1550* (Cambridge, 1985), p. 117, 221.

¹⁷⁹ BRADY, *Turning Swiss*, p. 117; E. NAUJOKS (ed.), *Kaiser Karl V. und die Zunftverfassung: Ausgewählte Aktenstücke zu den Verfassungsveränderungen in den oberdeutschen Reichsstädten, 1547-1556* (Stuttgart, 1985). In Augsburg werd in 1548 het aandeel van de ambachten in de Grote Raad teruggebracht tot 47 procent en in de Kleine Raad tot 17 procent, terwijl in de nieuw opgerichte Geheime Raad alleen patriciërs zetelden. REINHARD, 'Was ist europäische Kultur?', p. 598.

¹⁸⁰ H. SOLY, 'Introduction. Charles Quint et son temps', in H. SOLY (ed.), *Charles Quint 1500-1558. L'empereur et son temps* (Antwerpen, 1999), p. 19.

JOHAN DAMBRUYNE

juridische onderscheid tussen beide meesterscategorieën uiteindelijk werd opgeheven. Ondertussen was reeds een aanzienlijk deel van de erfelijke meesters na de Reconciliatie van de stad in 1584 om religieuze, economische én politieke redenen naar de Verenigde Provinciën geëmigreerd. Het calvinisme en het stedelijke republicanisme waren immers ruimer verspreid onder de groep van erfelijke meesters dan onder de niet-erfelijke. Wellicht heeft dit uitgeweken deel van de Gentse corporatieve middenklasse niet alleen bijgedragen tot het economische mirakel van de Nederlandse Republiek, maar ook tot de ontplooiing van haar politieke cultuur en republikeins gedachtegoed.

HEKSEN, HUN BUREN EN HUN VERVOLGERS IN DE LEIESTREEK

Een sociale benadering van de heksenprocessen te Olsene en Dentergem in 1660-1670

Prof.dr. Jos Monballyu
(K.U.Leuven, Campus Kortrijk)

I. Inleiding

Dat tussen 1660 en 1670 in Olsene en Dentergem heksenprocessen hebben plaatsvonden, is reeds lang bekend¹. A. Cassiman publiceerde in 1948 de tekst van een drietal vonnissen van het leenhof van Olsene, waarvan het origineel verloren is gegaan². G. Baert en W. Braekman verdiepten zich jaren later in de enkele procesdossiers³, waarvan ze eclecticisch enkele passages bespraken⁴. Intussen is het hekserijonderzoek in binnen- en vooral buitenland sterk geëvolueerd. Om de, in onze ogen waanzinnige, heksenprocessen te begrijpen, stelt de moderne geschiedschrijver de vervolgdgen niet meer voor als onschuldige slachtoffers van gewetenloze machtswellustelingen, maar integreert ze terug in het sociale milieu waarin en de mentaliteit waarmee zij samen met hun familieleden, burens, werknemers, geneeskundige en geestelijke begeleiders, aanklagers, verdedigers en rechters leefden. Door deze reïntegratie blijkt dat heksenprocessen maar mogelijk waren wanneer de vervolgdgen door hun burens werden verklikt en de plaatselijke en hogere overheden bereid waren hen

¹ Voordien vonden er in Olsene heksenprocessen plaats in 1603 (Mayken Impens) en 1651 (Martyne Soete): RAG, *Olsene. Oud archief*, 5/4-2 en 3. Zie ook J. Monballyu, *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw*, Kortrijk-Heule, 1996, 8 en Id., *Een heksenproces in Olsene in 1602, 30ste Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring "De Gaverstreke"*, Waregem, 2003, 9-19.

² A. Cassiman, *Heksenprocessen te Olsene - 1661, Oostvlaamsche Zanten*, 23 (1948), 117-124 gaf als referentie 'Staatsarchief Gent, Olsene - Resolutieboek van den vrijen eigendomme, 134/320'. Dit resolutieboek is niet meer terug te vinden in RAG, *Olsene. Oud archief*.

³ RAG (= Rijksarchief Gent), *Olsene, Oud archief*, 5ter tot 5sexies.

⁴ Cassiman, *Heksenprocessen ...*, 117-124; G. Baert, *Heksenprocessen in de Leiestreek (1651-1661)*, *Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze en het land aan Leie en Schelde*, 29 (1962), 179-220 (dit artikel bevat zeer veel foute lezingen en noch meer foute interpretaties!!!); W. Braekman, *Spel en kwel in vroeger tijd. Verkenningen van charivari, exorcisme, toverij, spot en spel in Vlaanderen*, Gent, 1992, 153-168.

te slachtofferen⁵. Meteen is het belangrijkste onderwerp van dit artikel aangegeven: een studie van de heksen, hun burens en hun vervolgers in Olsene en Dentergem tussen 1660 en 1670. Vooraf wordt het verloop van de processen geschetst.

II. Chronologisch verloop van de heksenprocessen in Olsene en Dentergem

Twee tovenaars uit Machelen: vader en zoon Dhondt

De heksenprocessen van Olsene en Dentergem startten in het aanpalende Machelen. Op 23 november 1660 bekende Pieter Dhondt aldaar na foltering dat hij met de duivel een contract had afgesloten, als plaatselijke heksenkapi-

⁵ W. Behringer, Erträge und Perspektiven der Hexenforschung, *Historischer Zeitschrift*, 249 (1989), 619-640; Id., Zur Geschichte der Hexenforschung, S. Lorenz (ed.), *Hexen und Hexenforschung im deutschen Südwesten, Aufsatzband* (Volkskundliche Veröffentlichungen des Badischen Landesmuseum Karlsruhe, 2/2), Ostfildern, 1994, 93-146; G. Franz en F. Irsigler (ed.), *Methoden und Konzepte der historischen Hexenforschung* (Trierer Hexenprozesse. Quellen und Darstellungen, 4), Trier, 1998. Het is vooral in Engeland en Duitsland dat de nieuwe (sociale) hekserij-geschiedenis werd ontwikkeld. Voor Engeland is naast de klassieker van A.D.J. Mac Farlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study*, Londen, 1970, vooral het werk van R. Briggs, *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, Londen, 1996 (in het Nederlands vertaald als: *Heksenwaan. De sociale en culturele geschiedenis van hekserij in Europa*, Kampen, 2000) interessant. Duitsland leverde vele studies op o.a. W. Behringer, *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsraison in der frühen Neuzeit*, München, 1988; E. Labouvie, *Zauberei und Hexenwerk. Landlicher Hexenglaube in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1991; W. Rummel, *Bauern, Herren und Hexen. Studien zur Sozialgeschichte sponheimischer und kurtrierischer Hexenprozesse 1574-1664*, Göttingen, 1991; R. Walz, *Hexenglaube und magisch Kommunikation im Dorf der frühen Neuzeit. Die Verfolgungen in der Grafschaft Lippe*, Paderborn, 1993; S. Lorenz en D. R. Bauer (ed.), *Hexenverfolgung. Beiträge zur Forschung - unter besonderer Berücksichtigung des südwestdeutschen Raumes*, Würzburg, 1995; G. Franz en F. Irsigler (ed.), *Hexenglaube und Hexenprozesse im Raum Rhein-Mosel-Saar* (Trierer Hexenprozesse. Quellen und Darstellungen, 1), Trier, 1996; E. Biesel, *Hexenjustiz, Volksmagie und soziale Konflikte in lotringischen Raum* (Trierer Hexenprozesse. Quellen und Darstellungen, 3), Trier, 1997; J. Dillinger, Th. Fritz en W. Mährle, *Zum Feuer verdammt* (Hexenforschung, 2), Stuttgart, 1998; H. Pohl, *Zauberglaube und Hexenangst im Kurfürstentum Mainz. Ein Beiträger zur Hexenfrag im 16. und 17. Jahrhundert* (Hexenforschung, 3), Stuttgart, 1998; J. Dillinger "Böse Leute". *Hexenverfolgungen in Schwäbisch-Österreich und Kurtrier im Vergleich* (Trierer Hexenprozesse. Quellen und Darstellungen, 5), Trier, 1999; J.M. Schmidt, *Glaube und Skepsis. Die Kurfalz und die abendländische Hexenverfolgung 1446-1685* (Hexenforschung, 5), Bielefeld, 2000; I. Arendt-Schulte, D. Bauer, S. Lorenz en J. Schmidt (ed.), *Geslecht, Magie und Hexenverfolgung* (Hexenforschung, 7), Bielefeld, 2002.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

tein meerdere vergaderingen van duivels en heksen had bijgewoond en meerdere personen en dieren had betoverd⁶. Zijn zoon Jan, zijn luitenant Joos Verpraet, Maeyken de Smet, Jacques van Steenbrugge en Adriane Dhaenens zouden zijn medeplichtigen zijn geweest. Allen hadden zij met hem op de tovenaarsknok in Olsene⁷ gedanst en meerdere mensen en dieren met een duivels poeder betoverd⁸. In aanwezigheid van heel veel volk⁹ werd Pieter Dhondt einde november 1660 op bevel van het plaatselijke leenhof als *tooveraer* gewurgd en verbrand¹⁰.

Tijdens dit proces beschuldigde Joos van de Putte, leenman-schepen van Olsene, ook diens 14-jarige zoon Jan Dhondt van toverij. Nog bezwarender was de verklaring die Pieter Dhondt over zijn eigen zoon Jan aflegde. Het jaar tevoren bewerkte hij met zijn zoon een stuk land van de heer van Asper en Zingem in Olsene. Plotseling stond zijn persoonlijke duivel 'Drippgat' voor hem met een tweede duivel die zich 'Provet' noemde. Drippgat deelde hem mee dat Jan Dhondt voortaan groot genoeg was om een eigen duivel te hebben. Jan Dhondt aanvaardde Provet als zijn persoonlijke duivel en kreeg van hem een rood poeder om mensen of dieren te kwellen en te doden. Voor iedere man die hij betoverde zou Jan Dhondt twaalf stuivers krijgen, voor iedere vrouw acht stuivers, voor ieder kind vier stuivers, voor ieder paard één schelling en voor iedere koe vier stuivers. Jan Dhondt gebruikte het poeder bij de betovering van het paard van Joos van de Putte. Acht dagen na zijn eerste ontmoeting met 'Provet' kreeg Jan Dhondt een duivelsteken op zijn rug. Jan Dhondt woonde later duivelse vergaderingen bij in Gent en Olsene.

⁶ Behoudens enkele uittreksels van zijn proces die dienden als bewijsstukken in het proces van Jan Dhondt en Joos Verpraet is niets anders van zijn proces bewaard gebleven.

⁷ 'Toveraersknocxken', plaats gelegen op de baan van Gent naar Kortrijk: Cassiman, *Heksenprocessen* ..., 119.

⁸ Uittreksel uit de verklaringen van Pieter Dhondt op 23 november 1660 overgemaakt aan het leenhof van Olsene.

⁹ Segher Bondeel uit Sint-Elooisvijve verklaarde in het tegenbewijs van Jacques van Steenbrugge dat hij op de executie aanwezig was '*neffens duysent ende duysent andere persoonen*'.

¹⁰ Verklaring van Charles de Voldere, koster van Sint-Baafs-Vijve, in het tegenbewijs van Jacques van Steenbrugge.

De geraadpleegde Gentse heksenadvocaten¹¹, gaven het leenhof van Machelen opdracht om een afschrift van deze verklaringen te bezorgen aan Philips van Biesbrouck, baljuw van Olsene¹². Laatstgenoemde haakte hierop onmiddellijk in. Jan Dhondt werd aangehouden¹³ en op 12 december 1660 ondervraagd door het leenhof van Olsene¹⁴. De jongen bekende "spontaan" dat hij contact had met de duivel en op diens aanstoken een paard, een koe en een aantal kippen betoverde. In een droom was hij op een vergadering van tovenaars en duivels op de tovenaarshoek in Olsene, waar er werd gegeten, gedronken en gedanst op de muziek van fluitspelers. Zijn vader Pieter Dhondt, Joos Verpraet, diens dochter Adriane Verpraet en Janneken de Smet waren hierbij aanwezig. Het leenhof vroeg hem of hij reeds een weerwolf had gezien. Jan Dhondt antwoordde dat hij in een droom een grote wolvin met drie jongen zag die achtervolgde. Bevreesd vluchtte hij uit zijn huis om hulp te krijgen. Onderweg ontmoette hij Adriane Verpraet, dochter van Joos. Ze had in haar hand een ijzeren pan die ze in de *lovers* stak. Jan zei ook dat zijn vader, Pieter Dhondt, regelmatig bezoek kreeg van Joos Verpraet. Dit gebeurde zowel overdag als 's nachts. Vader Pieter sprak met veel lof sprak over Joos Verpraet.

Op bevel van de Gentse heksenadvocaten¹⁵ werd Jan Dhondt op 16 december 1660 aan een lichaamsonderzoek naar duivelsmerken onderworpen. Meester Pieter Carijn, een 28-jarige chirurgijn uit Kruishoutem¹⁶, belaste zich met deze taak. Op zijn rechterzijde onder de korte ribben vond hij een verdachte plek waarin hij eerst een fijne naald en vervolgens een driehoekige schoenmakersnaald duwde. Omdat Jan Dhondt hierbij niets voelde was dit volgens de chirurgijn een *stigma ofte teecken diabolock*¹⁷.

¹¹ Hieronder verstaan wij de twaalf *advocaeten consultanten* die de Raad van Vlaanderen op 31 juli 1660 had aangeduid om de heksenprocessen bij de plattelandsrechtbanken te begeleiden. Hun namen waren: Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden, Corselis de Cusere, Gillis Parmentier, Louis de Grave, Nicolaas van den Voorde, Jacques Lamzoete, Jan-Frans Hainerel, Marijn van Huele, Jan de Coninck, Gillis van Huylenbrouck en Jan Ameye. De schepenbanken en leenhoven in Vlaanderen moesten hen in elke belangrijke procesfase advies vragen en dit advies volgen: Ordonnantie van de Raad van Vlaanderen van 31 juli 1660, *Derden Placcaetbouck van Vlaenderen*, Gent, 1685, 219-220. Over deze advocaten: Monballyu, *Van hekserij beschuldigd ...*, 98-99.

¹² Uittreksel uit het advies van Gillis van der Heyden, Gillis Parmentier en Jan Ameye.

¹³ De processtukken tegen Jan Dhondt zijn te vinden in RAG, *Olsene, Oud archief*, 5quater.

¹⁴ *Tichten* van Philips van Biesbrouck, met de antwoorden van Jan Dhondt in de marge.

¹⁵ Advies van Gillis van der Heyden, Marijn van Huele en Jan Ameye op 12 december 1660.

¹⁶ Over deze persoon: zie verder.

¹⁷ Attest van Pieter Carijn en van het leenhof van Olsene van 16 december 1660. Op diezelfde dag kwam Joos van de Putte de verklaring herhalen die hij aflegde voor het leenhof van Machelen.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

De Gentse heksenadvocaten waren niet overtuigd. Het leenhof van Olsene kreeg opdracht om Jan Dhondt te vragen waar, wanneer en hoe hij een contract met de duivel had gemaakt, waar en wanneer hij de duivel had aanbeden en waar en wanneer hij zijn doopsel en geloof had afgezworen. De verdachte lichaamsplek, en eventueel andere plekken, moesten een tweede keer worden onderzocht, zij het nu door een ervaringrijke doctor in de geneeskunde en een gezworen chirurgijn, die beiden een verklaring onder eed moesten afleggen. Het leenhof moest het waarheidsgehalte van de betoveringen nader onderzoeken¹⁸.

Chirurgijn Pieter Carijn en Giraldo Heland, een doctor in de geneeskunde uit Oudenaarde voerden dit tweede onderzoek uit op 4 januari 1661. Nadat Jan Dhondt volledig was kaalgeschoren, werd zijn lichaam grondig onderzocht. Beide experts vonden nu geen enkel duivelsteken meer¹⁹. Een dag later werd Jan Dhondt een tweede keer ondervraagd²⁰. Jan gaf toe dat zijn grootvader aan vaderszijde Jan en zijn vader Pieter een tovenaarsfaam hadden, maar ontkende formeel, zelfs na confrontatie met Joos van de Putte, dat hij omging met de duivel en mensen en dieren of vruchten betoverde. Op de vraag waarom hij dat op 12 december 1660 wel bekende en nu niet meer, antwoordde Jan Dhondt dat hij dit toen deed onder druk van de gerechtsofficieren die hem aan handen en voeten hadden vastgebonden. Op advies van de heksenadvocaten werd hij op 13 januari 1661 vrijgelaten op *cautio juratoire* en betaling van de gerechtskosten²¹.

Joos Verpraet, tovenaer en weerwolf²²

Intussen was op 5 december 1660 de 50-jarige Joos Verpraet aangehouden²³. Het leenhof van Olsene vroeg hiervoor de goedkeuring van de Gentse heksenadvocaten, maar die weigerden de aanhouding omdat er nog geen *informatie preparatoire* had plaatsgevonden²⁴. Dit gerechtelijk vooronderzoek werd

¹⁸ Advies van Jan-Frans Hainerel, Marijn van Huele en Louis de Grave van 18 december 1660.

¹⁹ Attest van 4 januari 1661.

²⁰ *Pointen ende tichten* met de antwoorden van Jan Dhondt.

²¹ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden, Jacques Lamzoete, Marijn van Huele en Jan Ameye van 13 januari 1661. Het eigenlijke vonnis is niet bewaard maar de lagere rechtbanken volgden altijd dergelijk (bindend) advies.

²² De processtukken zijn te vinden in RAG, *Olsene.Oud archief*, 5ter. Behoudens de processtukken waarnaar uitdrukkelijk in voetnoot verwezen wordt, komen alle gegevens uit de onkostenstaat (*Costen en misen van justitie*) die zich in dubbel in het procesdossier bevindt.

²³ *Costen ende misen van justitie*, f°1r.

²⁴ Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye: *Costen ende misen van justitie*, f°2r.

dan maar op 7 en 8 december 1661 afgehandeld. Tien mannen beschuldigden Joos Verpraet van het betoveren van een aantal schapen, een aantal paarden, een vrouw en een man. Eén van hen zei dat hij hoorde zeggen dat Verpraet een weerwolf was.

Op 10 december 1660 werd Joos Verpraet ondervraagd over zijn identiteit en de toverijfaam van zijn voorouders²⁵. De daaropvolgende dagen (10 tot 27 december 1660) verhoorde het leenhof vierentwintig getuigen ten laste. Tien van hen getuigden reeds in het gerechtelijk vooronderzoek. Naast de feiten die daar reeds aan bod kwamen, beschuldigden zij Verpraet van de betovering van een kind, een vrouw, een man en een varken²⁶. Het leenhof ondervroeg Verpraet hierover op 23 en 26 december 1660. Verpraet ontkende elke aantijging en verklaarde dat hij noch de inwoners en de boomgaarden van het kasteel van Olsene, noch de baljuw van Olsene, zijn dochter, zijn beesten en zijn boomgaard had betoverd. Hij zei ook uitdrukkelijk dat hij geen tegenbewijs (*contrapreuve*) wenste te leveren en niet door een procureur wou worden bijgestaan²⁷. Hij beseftte wellicht niet dat hij hiermee zijn verdediging de grond inboorde.

Nog op 26 december 1660 reed baljuw van Biesbrouck met dit proces-verbaal naar Gent, waar hij vijf heksenadvocaten de toelating vroeg om Verpraet onder tortuur te ondervragen. Na enige discussie verleenden die op 30 december 1660 hun toelating. Het leenhof mocht Verpraet volledig laten kaal scheren en hem door een chirurgijn en een ervaringrijke doctor in de geneeskunde op duivelsmerken laten onderzoeken. Een beul mocht hem vervolgens in de halsband zetten, zonder dat hij een groot vuur aanstak of een andere tortuurverzwaring toepaste²⁸.

Giraldo Heland en Pieter Carijn voerden de kaalschering en lichaamsonderzoek uit²⁹. Het proces-verbaal van dat laatste onderzoek is niet bewaard, maar het resultaat was zo goed als zeker positief. De beul van Gent zette Verpraet in ieder geval in de avond van 3 januari 1661 in de halsband, waarin hij bleef zitten tot de morgen van 5 januari 1661³⁰. Tijdens deze pijnlijke ondervraging bekende Verpraet zijn omgang met de duivel en een hele reeks betoveringen in Olsene, Kruishoutem en Huise. Hij verklaarde ook dat hij bij hem thuis een duivels poeder bewaarde dat hij in een muur had verstopt. Baljuw van Biesbrouck, eerste leenman-schepen Heyndrick Weytack en griffier Jacques

²⁵ *Tichten van Philips van Biesbrouck met de antwoorden van Joos Verpraet.*

²⁶ *Oorconden beleet.*

²⁷ *Tweede ende naerder tichten van Philips van Biesbrouck.*

²⁸ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden, Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye.

²⁹ Kwijting van 5 januari 1661.

³⁰ Kwijting van de beul van 6 januari 1661.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Stuyvaert deden daarom bij hem op 5 januari 1661 een huiszoeking, maar vonden niets³¹. Vierentwintig uren nadat Joos Verpraet uit de halsband was bevrijd, bekrachtigde hij al zijn bekentenissen³².

De vier geraadpleegde Gentse heksenadvocaten vonden die bekentenissen niet voldoende om hem tot de doodstraf te veroordelen. Op 8 januari 1661 gaven zij het leenhof van Olsene opdracht om de betoveringen in Kruishoutem en Huise nader te onderzoeken en onder meer na te gaan of het waar was dat Verpraet zijn oogst had verloren toen de duivel hem de eerste keer verscheen³³. Dit bijkomend onderzoek vond plaats op 10 en 11 januari 1660³⁴, maar leverde weinig nieuws op. Desalniettemin oordeelden de Gentse heksenadvocaten op 13 januari 1661 dat er nu wel voldoende bewijs was om Joos Verpraet tot de vuurdood en de confiscatie van zijn goederen te veroordelen³⁵. Heksenadvocaat Marijn van Huele stelde een ontwerpvonnis op dat het leenhof van Olsene op 15 januari 1661 uitsprak. Omdat hij een contract afsloot met een duivel, genaamd 'Rascondt', waarin hij God en zijn heiligen afzwoer, dit contract met zijn bloed ondertekende, van zijn duivel geld aanvaardde, met hem deelnam aan nachtelijke danspartijen en paarden en mensen betoverde, werd Joos Verpraet op een horde naar het galgenveld gesleept, waar de beul hem eerst aan een staak op een schavot wurgde en vervolgens in brand stak³⁶. Zijn hoofdaanklager, Jan Minne, leenman-schepen en pachter van de kasteelhoeve van Olsene³⁷, leverde het nodige stro³⁸. Vooraf kreeg hij een galgenmaal en biechtte hij bij een pater Recollet. Zijn proces duurde in totaal drieëndertig dagen. Intussen bewaakten verschillende gerechtsofficieren in Olsene en Gottem zijn goederen die in beslag waren genomen. De goederen werden na zijn executie openbaar verkocht, onder andere om de proceskosten ten bedrage van 186 ponden en 6 schellingen te betalen.

³¹ Proces-verbaal van 5 januari 1661. Hierin spreken zij niet van een poeder maar van een zalf.

³² Het proces-verbaal van de ondervraging onder tortuur en 24 uren daarna is verloren gegaan. Wat hier naar voor wordt geschoven is afgeleid uit andere processtukken.

³³ Advies van Gillis van der Heyden, Gillis Parmentier, Jacques Lamzoete en Jan Ameye van 8 januari 1660.

³⁴ Proces-verbaal van 8-9 januari 1661.

³⁵ Advies Frans van der Heyden, Gillis van der Heyden, Gillis Parmentier, Jacques Lamzoete, Marijn van Huele en Jan van Ameye.

³⁶ Vonnis bij Cassiman, *Heksenprocessen...*, 119-120.

³⁷ RAG, *Adelsarchief Piers de Raveschoot*, 864.

³⁸ Van een optreden als weerwolf is in het vonnis geen sprake. Hij zal dit dus ook niet hebben bekend.

Ook Maeyken de Smet danste op de tovernaarsknok³⁹

Pieter Dhondt duidde ook de 62-jarige Maeyken de Smet, alias Marie van Daele, uit Olsene aan als zijn medeplichtige. Het leenhof van Olsene hield een *informatie preparatoire* over haar betoveringspraktijken op 21 en 23 december 1660. Negen personen beschuldigden haar van het betoveren van drie vrouwen, vier kinderen, vijf koeien en een tarweveld. Op advies van drie heksenadvocaten⁴⁰ werd zij op 23 januari 1661 aangehouden. Nog diezelfde dag en de daaropvolgende dagen (24 en 30 januari 1661) werd zij ondervraagd. Maeyken ontkende, ook na confrontatie met getuigen, de betoveringen en een omgang met de duivel. Zij gaf wel toe dat zij meerdere personen tegen de de koekziekte⁴¹ magisch behandelde⁴².

Van 28 januari tot 2 februari 1661 verhoorde het leenhof van Olsene negentien getuigen ten laste, waaronder de negen personen van de *informatie preparatoire*. Zij beschuldigden Maeyken bijkomend van het betoveren van acht kinderen, drie mannen, één vrouw en één koe⁴³. Het leenhof ondervroeg Maeyken hierover op 2 februari 1661. Zij ontkende opnieuw elke betovering. Op het einde van haar ondervraging verklaarde ze dat ze geen tegenbewijs wenste te leveren en geen bijstand behoefde van een procureur⁴⁴. Een delegatie van het leenhof liet dat laatste bekrachtigen door haar echtgenoot, Jan Rahou⁴⁵.

Volgens vijf geraadpleegde heksenadvocaten was dit voldoende om Maeyken onder de tortuur met de halsband te ondervragen. Vooraf moest een ervaringrijke geneesheer en een chirurgijn haar kaalscheren en op duivelsmerken onderzoeken⁴⁶. Giraldo Heland en Pieter Carijn belasten zich met deze taak op 7 februari 1661. Zij vonden op haar linkerzijde een klein zwart teken dat ongevoelig bleek bij het doorprikken met een naald⁴⁷. Nog diezelfde dag werd Maeyken in de halsband gezet, waar zij vlug bekende dat zij een con-

³⁹ De processtukken bevinden zich in RAG, *Olsene. Oud archief*, 5quater. Behoudens de processtukken waarnaar in voetnoot uitdrukkelijk wordt verwezen, komen alle gegevens uit de onkostenstaat (*Costen en misen van justitie*) die zich in driedubbel in het procesdossier bevindt.

⁴⁰ Advies van 22 januari 1661 van Gillis van de Heyden, Gillis Parmentier en Marijn van Huele.

⁴¹ Een soort hartziekte: L.L. De Bo, *Westvlaamsch idioticon*, Gent, 1892, 481.

⁴² *Tichten* met in de marge de antwoorden van Maeyken de Smet. Over deze magische praktijk: zie verder.

⁴³ *Oorconden beleet*.

⁴⁴ *Tweede tichten* met in de marge de antwoorden van Maeyken de Smet.

⁴⁵ Proces-verbaal van 2 februari 1661.

⁴⁶ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden, Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye van 5 februari 1661.

⁴⁷ Attest van 7 februari 1661.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

tract had met duivel, aanwezig was op de sabbat op de tovenaarshoek in Olsene en mensen en dieren betoverde. Zevenentwintig uren nadat ze uit de halsband was bevrijd, bekrachtigde zij die bekentenissen. Zij wees meteen een hele reeks medeplichtigen aan: Pieter Dhondt uit Machelen, die tot zijn dood de kapitein was van de plaatselijke heksencompagnie, zijn zoon Jan Dhondt⁴⁸, zijn luitenant Joos Verpraet, Louis de Smet, alias Struyvels, die na de executie van Pieter Dhondt tot heksenkapitein was benoemd, Jacques van Steenbrugge die tijdens de heksenbijeenkomsten op een *muyssele* (soort viool) speelde, Adriane Dhanens, Joosyne Dhanens, de weduwe van Antheunis de Pape, Guillaume de Smedt, haar eigen zoon, Elisabeth de Smet, de dochter van Antheunis de Smet, Adriane Verpraet, de dochter van Joos Verpraet, Joosyne Vermeulene en Adriaen van Hee, de zoon van laatstgenoemde, allen uit Olsene. Andere medeplichtigen waren Tanneken Flips, alias Tanneken Viaene uit Dentergem⁴⁹, Cathelijne Lockefier, de echtgenote van Godefroot van Houcke⁵⁰, Maeyken Fraeymans, de echtgenote van Joris de Meyere in Machelen, Ghelyne Fenaerts, de dochter van Jan uit Zulte, Clara van Ackere, de echtgenote Jan van den Broucke uit Oeselgem, Janneken Damman, de echtgenote Steven van Ackere en Janneken Schaeckx, een vroedvrouw uit Gottem⁵¹.

Op advies van vijf Gentse heksenadvocaten werd Maeyken de Smet op 12 februari 1661 veroordeeld tot de vuurdood en de confiscatie van al haar goederen⁵². Omdat zij met de duivel een schriftelijk contract afsloot dat zij met haar bloed ondertekende, God, Onze-Lieve-Vrouw en de heiligen afzwoor, meerdere keren *vleselijke conversatie* had met haar duivel, meerdere vergaderingen van duivels en heksen bijwoonde, met een grauw poeder mensen en koeien betoverde en vlas met aardvlooiën en bomen met kwaadaardige insecten besmette, werd zij op het galgenveld gewurgd aan een staak op een schavot en vervolgens tot as verbrand. Al haar goederen werden verbeurd verklaard⁵³. Haar proces duurde achttien dagen en kostte 101 ponden, 8 schellingen en 10 groten.

⁴⁸ Maeyken zei dat hij de zoon van Jan Dhondt was, wat zoals hoger uiteengezet een materiële vergissing was.

⁴⁹ Volgens Maeyken noemde Tannekens echtgenoot Joos Raes. Over die materiële vergissing zie verder.

⁵⁰ In de ondervraging van Maeyken de Smet (*tichten*) werden Tanneken Filips en Cathelyne Lockefier voorgesteld als heksen die zekerlijk op de sabbat waren.

⁵¹ *Extraict uutte confessie van Maeyken de Smedt* van 9 februari 1661 in het procesdossier van Jacques van Steenberghen.

⁵² Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden, Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye van 10 februari 1661.

⁵³ Kwijting van 13 februari 1661 en de tekst van het vonnis in Cassiman, *Heksenprocessen...*, 121-123.

Elisabeth de Smet gaat in hongerstaking ... en red haar leven⁵⁴

Maeyken de Smet duidde de 32-jarige Elisabeth de Smet aan als haar medeplichtige. Tijdens een gerechtelijk onderzoek op 28 februari 1661 beschuldigden vijf mannen Elisabeth van het betoveren van drie mannen, één vrouw en één kind. Op advies van drie Gentse heksenadvocaten⁵⁵ werd zij op 11 maart 1661 aangehouden en ondervraagd, zowel over de betoveringen die reeds in het gerechtelijk vooronderzoek aan bod kwamen, als diegene die haar in de daaropvolgende dagen (12 tot 14 maart 1661)⁵⁶ door dertien andere getuigen ten laste werden gelegd⁵⁷. Elisabeth ontkende hardnekkig elke beschuldiging en zei dat ze geen omgang had met de duivel. Zij verklaarde ook dat zij geen tegenbewijs wenste te leveren en geen bijstand behoefde van een procureur⁵⁸.

De Gentse heksenadvocaten vonden dit onvoldoende om haar onder tortuur te ondervragen. Zij gaven het leenhof van Olsene opdracht om alle getuigen opnieuw te verhoren en hen te vragen waarop zij hun verklaringen baseerden⁵⁹. Het leenhof voerde deze opdracht uit van 18 tot 21 maart 1661. Op die laatste dag verschenen twee bijkomende getuigen (één man en één vrouw) die haar beschuldigden van het betoveren van één vrouw. Voor de vijf geraadpleegde Gentse heksenadvocaten was dit nu wel voldoende om haar te laten kaalscheren, te onderwerpen aan een onderzoek op duivelsmerken en te ondervragen onder de tortuur met de halsband. Tijdens de tortuur moest men Elisabeth andere klederen laten aantrekken. Alle spijzen en dranken die haar werden toebedeeld, moesten vooraf door een geestelijke worden gewijd. De Gentse heksenadvocaten legden er de nadruk op dat het leenhof geen enkel antwoord mocht suggereren. Elisabeth moest 'spontaan' bekennen⁶⁰.

De kaalschering en het onderzoek op duivelsmerken vonden plaats op 22 maart 1661. Giraldo Heland en Pieter Carijn vonden op haar rechterschouder een klein bruin plekje waaruit geen bloed of vocht kwam, maar bij het doorprikken wel gevoelig bleek⁶¹. Twee dagen later (24 maart 1661) zette

⁵⁴ De processtukken bevinden zich in RAG, *Olsene.Oud archief*, 5quater. Behoudens de processtukken waarnaar verwezen wordt, komen alle gegevens voor dit deel uit de onkostenstaat (*Costen en misen van justitie*) die zich in het procesdossier bevindt.

⁵⁵ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van de Heyden en Gillis Parmentier van 1 maart 1661.

⁵⁶ Het verhoor geschiedde voor die punten op grond van een kladschrift (getiteld 'Elisabeth de Smet'), waarschijnlijk opgemaakt door de baljuw van Biesbrouck.

⁵⁷ *Oorconden ghehoort*.

⁵⁸ *Tichten* met de antwoorden van Elisabeth de Smet.

⁵⁹ Advies van 16 maart 1661.

⁶⁰ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis Parmentier, Jacques Lamzoete, Jan-Frans Hainerel en Marijn van Huele.

⁶¹ Attest en kwijtingen van 22 maart 1661.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

de beul Elisabeth vanaf acht uur 's avonds in de halsband. Vooraf werd zij belezen door een pater Recollet. Na twee uren sloeg zij door. Ze zei dat duivel haar voor de eerste keer het jaar voordien verscheen in de gedaante van een jonge man tijdens het zaaien van boekweit op het land van Joos Verpraet. De duivel noemde zich 'Lauw' en sloot met haar een schriftelijk contract, dat zij ondertekende met bloed uit een vinger van haar linkerhand. Zij verloochende God, Onze-Lieve-Vrouw en alle heiligen. In de daaropvolgende winter woonde zij een bijeenkomst van duivels en heksen bij. De duivel wou haar meerdere keren verleiden tot seksuele betrekkingen. Zij had dit geweigerd omdat zij verloofd was met de 38-jarige Laurens van de Putte uit Olsene. Tijdens het vierde folteruur zei ze dat Louis de Smedt, bijgenaamd Struyvels, haar heksenkapitein was en dat Jacques van Steenbrugge op de duivelse vergaderingen muziek speelde.

In datzelfde vierde uur viel ze plotseling in zwijm. Dokter Giraldo Heland die er werd bijgeroepen, stelde *flaute, hypothinia, cout sweet, convulsien ende dierghelijcke defaillancien* vast. Hij liet haar uit de halsband halen en op wat stro naast het vuur leggen. Daar kwam zij geleidelijk aan bij⁶². Drie uur later, op 25 maart 1661 tussen vijf en zeven uur in de morgen, werd ze opnieuw ondervraagd, zij het nu zonder tortuur. Zij bleef bij haar eerdere bekentenissen en voegde er aan toe dat Louis de Smet, alias Struyvels, op de duivelse vergaderingen gekleed was als een edelman. Zij vroeg het leenhof om haar een vreemde pater te zenden waarbij ze kon biechten⁶³. Dokter Heland onderzocht haar op 25 maart 1661, op de middag, in de gevangenis. Hij stelde vast dat zij nog steeds *flau ende debil* en een beetje koortsig was. Op 26 maart 1661, om acht uur in de morgen, bracht hij haar een nieuw bezoek. Ook nu was ze nog heel zwakjes. Volgens de dokter was dit een gevolg van het feit dat Elisabeth sinds haar aanhouding weigerde te eten⁶⁴.

Het leenhof van Olsene vroeg advies aan vier Gentse heksenadvocaten⁶⁵. Die zonden één van hen, Jacques Lamsoete, met de nodige volmachten naar Olsene. In zijn aanwezigheid werd Elisabeth op 26 maart 1661 opnieuw ondervraagd. De griffier las haar eerdere bekentenissen voor en vroeg Elisabeth of zij die gestand hield. Elisabeth antwoordde dat zij de bekentenissen had afgelegd zonder dat iemand die haar had voorgezegd, maar dat dit alleen deed om van de pijn verlost te zijn. Meteen trok zij haar bekentenissen van 24 en 25 maart 1661 in⁶⁶.

62 Twee attesten van Giraldo Heland van 25 en 26 maart 1661.

63 Proces-verbaal van het examen onder tortuur.

64 Attesten van Giraldo Heland van 26 maart 1661.

65 Advies van Jacques van der Heyden, Jacques Lamsoete, Marijn van Huele en Jan Ameye van 25 maart 1661.

66 Proces-verbaal van het examen onder tortuur.

Het leenhof van Olsene stelde dit vast tot zijn grote ergernis. In een proces-verbaal liet het hof noteren hoe Elisabeth zich tijdens die ondervraging gedroeg. Zij gaf voortdurend de indruk te zullen wenen, maar er vloeide geen traan uit haar ogen. Zij trok haar aangezicht in plooiën en werd voortdurend rood. Zij sloot het grootste gedeelte van de tijd haar ogen en trok haar kleed tot over haar mond als men van de duivel sprak⁶⁷. Het leenhof ondervroeg vervolgens haar Laurens van de Putte over zijn huwelijksbelofte. Van de Putte, die nota bene één van haar aanklagers was, ontkende ten stelligste de verlovings. Volgens zijn familie was het nog beter dat hij verdronk dan dat hij met dat heksenjong zou trouwen⁶⁸. Op advies van vijf heksenadvocaten⁶⁹ veroordeelde het leenhof van Olsene Elisabeth de Smet op 30 maart 1661 tot een verbanning voor tien jaar uit Vlaanderen⁷⁰. Het flauw vallen tijdens de tortuur had haar van de vuurdood gered. Wat er later van haar is geworden, is onbekend.

Jacques van Steenbrugge laat zich ten volle verdedigen ... maar wordt toch levenslang verbannen⁷¹

De 50-jarige Jacques van Steenbrugge werd zowel door Pieter Dhondt, Maeyken de Smet als Elisabeth de Smet als medeplichtige aangeduid. Op de heksenfeesten op de tovenaarshoek in Olsene zou hij op de *muysse* (soort viool) hebben gespeeld⁷². Baljuw van Biesbrouck liet hem op 6 maart 1661 na de zondagse hoogmis aanhouden en in de kasteelgevangenis van Olsene opsluiten. Twee dagen later (8 maart 1661) vond een gerechtelijk vooronderzoek plaats waarin van Steenbrugge door zes personen werd beschuldigd van het betoveren van één man, één vrouw, één kind, één paard en twee koeien⁷³. Op grond hiervan gaven drie Gentse heksenadvocaten op 9 maart 1661 de toelating om hem aan houden⁷⁴, iets wat reeds drie dagen eerder wederrechtelijk was geschied⁷⁵.

⁶⁷ Proces-verbaal van 26 maart 1661.

⁶⁸ Proces-verbaal van 26 maart 1661.

⁶⁹ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden, Jacques Lamzoete, Jan-Frans Hainerel en Marijn van Huele van 29 maart 1661.

⁷⁰ Vonnis bij Cassiman, Heksenprocessen..., 123-124.

⁷¹ De stukken van dit proces zijn te vinden in RAG, *Olsene, Oud archief*, 5quinquies, RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7.728, f°120r, 129v en 356v en 7729, f°63r, Stadsarchief Gent, *Lanchals, de Ladeuze en de Kerchove*, 1506 (ongefolieerd). Behoudens uit de processtukken waarnaar verwezen wordt, komen alle gegevens voor dit deel uit de onkostenstaat (*Costen en misen van justitie*) die zich in het procesdossier bevindt.

⁷² Een uittreksel uit de verklaring van Maeyken de Smet steekt in het procesdossier.

⁷³ *Informatie preparatoire*.

⁷⁴ Advies van Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye.

⁷⁵ Zijn broer Jan van Steenbrugge wees hierop later in een rekwesst aan de Raad van Vlaanderen.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Jacques van Steenbrugge werd op 12 maart 1661 een eerste keer onder-
vraagd. Hij ontkende elke betovering⁷⁶ en vroeg op het einde een afschrift van
de ten lastelegging (*tichten*) en de namen en woonplaatsen van de getuigen ten
laste. Het leenhof van Olsene stond hem dit toe, ondanks protest van baljuw
van Biesbrouck⁷⁷.

Baljuw van Biesbrouck besloot dan maar om de zaak snel af te handelen. Op
14 maart 1661 liet hij dertien getuigen ten laste verhoren⁷⁸. Nog diezelfde dag
legde hij het proces-verbaal van hun verklaringen neer op de griffie samen met
een afschrift van de verklaringen door Pieter Dhondt en Maeyken de Smet
en met het proces-verbaal van de ondervraging op 12 maart 1661. Hij ver-
klaarde af te zien van verder bewijs en vorderde dat Jacques van Steenbrugge
binnen de drie dagen zijn tegenbewijs zou leveren⁷⁹.

Dit alles was buiten de waard gerekend. Jacques van Steenbrugge kon zijn
broer Jan verwittigen, die als griffier van het leenhof van Ingelmunster de pro-
cesmogelijkheden kende. Op de eerstvolgende zitting (16 maart 1661) ver-
scheen Jan van Steenbrugge persoonlijk voor het leenhof, waar hij uitstel
vroeg tot de volgende zitting, wat hem werd toegestaan. Twee dagen later
(18 maart 1661) verscheen hij opnieuw, maar vooraleer hij iets kon zeggen
eiste baljuw van Biesbrouck van hem een geschreven volmacht waaruit bleek
dat hij namens zijn broer Jacques kon optreden. Jan van Steenbrugge kon die
niet voorleggen. Het leenhof gaf hem dan maar de toelating om zijn broer
Jacques in de gevangenis op te zoeken in aanwezigheid van twee leenmannen.
Jacques van Steenbrugge machtigde aldaar zijn broer Jan en procureur
Andries van der Beken om voor hem in rechte op te treden. De zaak kwam
vervolgens opnieuw voor op 21 maart 1661. Procureur van der Beken vroeg
meteen uitstel omdat hij de ondervragingslijst (*tichten*) en de identiteit van de
getuigen ten laste nog maar kort daarvoor had gekregen. Het leenhof van
Olsene weigerde dit en verleende baljuw van Biesbrouck een eerste verstek
voor het leveren van het tegenbewijs.

Broer Jan van Steenbrugge diende nog diezelfde dag bij de Raad van
Vlaanderen een rekwes in tot nietigverklaring van het tussenvonniss van
21 maart 1661 en tot evocatie van de zaak wegens subjectiviteit van het leen-
hof van Olsene. Baljuw van Biesbrouck was er volgens hem alleen op uit om
zoveel mogelijk goederen te confisceren ten voordele van de plaatselijke heer
en werd hierin gesteund door Heyndrick Weytack, eerste schepen-leenman
van Olsene, die als persoonlijke secretaris was van de heer van Olsene de

⁷⁶ *Tichten* met in de marge de verklaringen van Jacques van Steenbrugge.

⁷⁷ *Extraict uuyte de ferie* en rekwes aan het leenhof met apostille van 16
maart 1661.

⁷⁸ *Oorconden*.

⁷⁹ *Extraict uuyte de ferie*.

andere schepenen-leenmannen domineerde. Baljuw van Biesbrouck en Weytack zouden de beul van Gent allerlei misbruiken hebben toegestaan bij het folteren van Joos Verpraet, Maeyken de Smet en Elisabeth de Smet. Zij zouden de getuigen ten laste, waarvan er sommige niet konden lezen, hebben gemanipuleerd door hen blindeling verklaringen te laten ondertekenen die vooraf waren geschreven⁸⁰. De Raad van Vlaanderen schorste de zaak en maakte alle processtukken voor advies over aan Jan-Baptiste van Steenberghen, advocaat-fiscaal bij de Raad en superintendant voor de heksenprocessen in Vlaanderen⁸¹. Op zijn advies werd het proces acht dagen later (29 maart 1661) teruggegeven aan het leenhof van Olsene. Het leenhof moest zich voortaan wel strikt houden aan de ordonnantie van 31 juli 1660 en onder meer voorafgaandelijk aan elke beslissing de Gentse heksenadvocaten en de superintendant raadplegen⁸².

De dag nadien (30 maart 1661) kwam de zaak opnieuw voor in Olsene, waar zich meteen een maandenlange procedureslag ontspon tussen Jan van Steenbrugge, bijgestaan door procureur Andries van der Beken en advocaat Frans van Dendere, en baljuw van Biesbrouck over het leveren van een tegenbewijs. Jan van Steenbrugge beweerde dat hij geen tegenbewijs kon leveren omdat de baljuw hem nog niet had meegedeeld welke beschuldiging elke getuige precies had geuit en vorderde dat één van de Gentse heksenadvocaten het tegenbewijs zou bijwonen. Hij vroeg het leenhof ook machtiging om de in beslag genomen goederen van zijn broer te verkopen teneinde de kosten van het tegenbewijs te betalen. Het leenhof verleende hem die machtiging op 17 mei 1661, maar beperkte de verkoop tot ten hoogste vijftig ponden parisis⁸³. Volgens Jan van Steenbrugge was dit veel te weinig was om de werkelijke proceskosten te betalen⁸⁴.

Intussen liet baljuw van Biesbrouck elf bijkomende getuigen ten laste verhoren, waarvan sommigen buiten Olsene woonden. Zij beschuldigden van Steenbrugge van het betoveren van één vrouw, twee kinderen en een aantal koeien⁸⁵.

⁸⁰ Rekwest van 21 maart 1661.

⁸¹ Aangesteld in de ordonnantie van de Raad van Vlaanderen van 31 juli 1660.

⁸² Rekwest van Jan van Steenbrugge met *apostille* van de Raad van Vlaanderen van 29 maart 1660.

⁸³ Rekwest van 10 mei 1661 en *apostille* van 17 mei 1661 waarin de toelating werd gegeven om de goederen ten bedrage van vijftig pond parisis te verkopen.

⁸⁴ Enige tijd later deed Jacques van Steenbrugge afstand van al zijn goederen aan de baljuw van Biesbrouck, wat deze laatste tegen zijn zin in verplichtte tot het betalen van alle proceskosten, met inbegrip van die van de verdediging. Vermeld in de *reprochen* van Jacques van Steenbrugge van 21 januari 1662 en het rekwest van Tanneken Viaene aan de Raad van Vlaanderen van 17 oktober 1661.

⁸⁵ Het proces-verbaal van deze getuigenverhoren steekt niet meer in het procesdossier, maar men kan hun verhaal reconstrueren via de *reprochen* van Jacques van Steenbrugge, art. 87-100.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Het leenhof ondervroeg Jacques van Steenbrugge over die beschuldigingen op 13 april 1660. Ook nu ontkende hij elke aantijging⁸⁶.

Na veel juridisch gehacketak kon Jacques van Steenbrugge uiteindelijk op 13 en 14 juli 1661 een eerste tegenbewijs (*contrapreuve*) leveren, waarbij, in aanwezigheid van heksenadvocaat Marijn van Huele⁸⁷, eenentwintig personen werden verhoord⁸⁸. Na tussenkomst van de Raad van Vlaanderen⁸⁹ kon dit tegenbewijs op 17 en 18 oktober 1661 worden verdergezet met tien bijkomende getuigenverklaringen⁹⁰. Na toestemming van de bisschop van Gent werden er ten slotte in de maanden december 1661 en januari 1662 een aantal plaatselijke geestelijken verhoord over hun ervaringen met toverij⁹¹.

Baljuw van Biesbrouck diende zijn bezwaren (*reprochen ende contradictien*) tegen de getuigen van Jacques van Steenbrugge⁹² in op 14 januari 1662. Laatstgenoemde verweerde zich hiertegen met *salvatien* van 3 februari 1662⁹³. Intussen had Jacques van Steenbrugge op 21 januari 1662 zelf *reprochen* ingediend tegen de getuigen van de baljuw van Biesbrouck⁹⁴, die zich hiertegen verweerde met *salvatien* van 24 januari 1662⁹⁵. In de loop van de maand februari 1662 leverden beide partijen hun processtukken in bij het leenhof (*furnissement*) om een vonnis uit te spreken. Op 2 maart 1662 vroeg het leenhof aan vijf heksenadvocaten de toelating om Jacques van Steenbrugge onder tortuur te ondervragen. Maar intussen had Jan van Steenbrugge bij de Raad van Vlaanderen een nieuw rekwest ingediend waarin hij de nietigverklaring van de procesgang wegens procedurefouten en de evocatie van de zaak vorderde⁹⁶. De Raad van Vlaanderen schorste de zaak en maakte ze voor advies over aan drie Gentse heksenadvocaten⁹⁷ en superintendent Jan-Baptiste van Steenberghen⁹⁸. Op hun advies verklaarde de Raad van Vlaanderen het rekwest ongegrond en gaf de zaak terug aan het leenhof van Olsene, dat op 15 april 1662 besliste om Jacques van Steenbrugge te laten kaalscheren, te laten onderzoeken op duivelstekens en te laten folteren met de halsband.

⁸⁶ Ook het proces-verbaal van deze tweede *tichten* is verloren gegaan.

⁸⁷ Marijn van Huele was de dag voordien reeds in Olsene aanwezig was voor het tegenbewijs in de zaak van Tanneken Viaene: zie verder.

⁸⁸ *Enquesten ende bezouck*.

⁸⁹ Eénzijdig rekwest met *apostille* van de Raad van Vlaanderen van 16 september 1661.

⁹⁰ *Enquesten ende bezouck*.

⁹¹ *Enquest ende oorconschap*.

⁹² Niet bewaard gebleven.

⁹³ *Salvatien omme Jacques van Steenbrugge*.

⁹⁴ *Reprochen omme Jacques van Steenbrugge*.

⁹⁵ Niet bewaard gebleven.

⁹⁶ Dit rekwest steekt niet meer in het procesdossier.

⁹⁷ Louis de Grave, Jan-Frans Hainerel en Marijn van Huele.

⁹⁸ RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7729, f°63r (14 februari 1662).

Chirurgijn Jacobus Vermandele en dokter Giraldo Heland voerden de kaal-schering en het lichaamsonderzoek uit op 16 april 1661⁹⁹. Het resultaat van het onderzoek is niet bekend, maar het was zo goed als zeker positief. In ieder geval startte diezelfde dag de tortuur met de halsband in aanwezigheid van dokter Giraldo Heland en Jan-Baptiste Piers, een advocaat bij de Raad van Vlaanderen die door superintendent van Steenberghen als vervanger van Marijn van Huele was aangeduid. De tortuur werd beëindigd nadat van Steenbrugge één of ander breuk (*rupture*) opliep en koorts kreeg. Superintendent van Steenberghen werd hiervan op de hoogte gebracht en schreef een sibillijns briefje waarin hij het leenhof van Olsene meedeelde dat het zonder medische goedkeuring geen nieuwe tortuur mocht starten¹⁰⁰. Die goedkeuring werd blijkbaar bekomen, want op 21 en 22 april 1662 werd de tortuur met de halsband hernomen in aanwezigheid van advocaat Jan-Baptiste Piers, dokter Giraldo Heland en een geestelijke.

Het proces-verbaal van de ondervraging onder tortuur van Jacques van Steenbrugge is niet bewaard gebleven. Gezien het eindvonnis dat uiteindelijk werd uitgesproken, zal Jacques van Steenbrugge wel onder tortuur een relatie met de duivel en allerlei betoveringen hebben bekend en die, éénmaal bevrijd uit de halsband, hebben ingetrokken. In iedere geval veroordeelde het leenhof van Olsene hem op 28 april 1662, op voorstel van de heksenadvocaten tot een levenslange verbanning uit Vlaanderen en de betaling van alle proceskosten *ter causen hij zeer ghedefameert ende vehementelick gheweest thebben eenen tooveraere ende veele menschen ende beesten bethoovert thebben*. Het proces duurde één jaar en twee maanden en koste in totaal 178 ponden, 8 schellingen en 4 groten.

Tanneken Viaene procedeert zich letterlijk en figuurlijk kapot¹⁰¹

Alhoewel het proces van Tanneken Viaene zich afspeelde voor het leenhof van Dentergem, wordt het best samen met de processen van Olsene behandeld. Als schoonvader en vertegenwoordiger van Franchois-Philippe Lanchals was Donato Allemanni immers op dat ogenblik de feitelijke heer van beide heer-

⁹⁹ Kwijting van 16 april 1662.

¹⁰⁰ Brief van 17 april 1662 in het procesdossier.

¹⁰¹ De processtukken zijn te vinden in RAG, *Olsene. Oud archief*, 5sexies; RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7.728, f°300v en 356r, 7729, f°31r, 59r, 273r en 333r, 7735 (op datum van 27 april 1668) en 14.605; Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 en *Fonds vreemde steden*, doos 38 (Dentergem); ARA, *Rekenkamer Rijsel*, 22.027, f°154v-155r. Behalve in de processtukken die uitdrukkelijk zijn geciteerd, zijn alle gebruikte gegevens te vinden in de onkostenstaat (*Costen ende misen van justitie*) en een uittreksel uit de *ferie* die in RAG, *Raad van Vlaanderen*, 14.605 bewaard worden.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

lijkheden. Zijn baljuw Philips van Biesbrouck en zijn persoonlijke secretaris Heyndrick Weytack traden in beide heerlijkheden op, de laatste telkens als eerste schepen-leenman. Er was bovendien geen gevangenis in Dentergem, zodat Tanneken Viaene in de gevangenis van Olsene werd opgesloten en haar proces was duidelijk verbonden met die van de heksenprocessen in Olsene.

De 71-jarige Tanneken Viaene werd door Maeyken de Smet op 9 februari 1661 als medeplichtige verklikt. Zij woonde op de heerlijkheid Oudewalle in Dentergem, waar de heer van Olsene en Dentergem en zijn baljuw normaal niet konden optreden. Maar baljuw van Biesbrouck had dit wel degelijk voorzien. In een rekwest aan de Raad van Vlaanderen van 7 maart 1661, betoogde hij dat de heksen die in Olsene waren geëxecuteerd, een aantal medeplichtigen hadden verklikt die woonden in een aantal *geinclaveerde* heerlijkheden in Olsene, Dentergem en Gottem. Omdat de gerechtsofficieren van deze heerlijkheden van wege de hoge proceskosten verzuimden om deze betichten te vervolgden, vroeg hij de toelating om deze vervolging zelf te mogen instellen. De Raad van Vlaanderen stond hem dit toe op voorwaarde dat hij de Gentse heksenadvocaten raadpleegde voor elke belangrijke procesfase¹⁰².

Het leenhof van Dentergem hield op grond van deze delegatie¹⁰³ op 13 mei 1661 een gerechtelijk vooronderzoek tegen Tanneken Viaene. Elf personen beschuldigden haar van het betoveren van diverse vrouwen, kinderen, koeien en een varken. Zij zou ook pap hebben gemaakt voor koppels die geen kinderen kregen. Voor de drie geraadpleegde Gentse heksenadvocaten¹⁰⁴ was dit voldoende om haar aan te houden, wat gebeurde op 18 mei 1661¹⁰⁵. Nog diezelfde dag werd zij ondervraagd over haar identiteit en de heksenfaam van haar ouders en grootouders, wat zij ten stelligste ontkende¹⁰⁶, en op 23 mei 1661 over de verschillende betoveringen, die zij eveneens ontkende¹⁰⁷.

Baljuw van Biesbrouck wou ook dit strafproces snel afhandelen. Op 30 en 31 mei 1661 liet hij het leenhof van Dentergem tweeëntwintig getuigen ten laste verhoren. Nog op die laatste dag liet hij het proces-verbaal van hun verklaringen neerleggen bij het leenhof, waarbij hij meteen verklaarde om geen verder bewijs meer te willen leveren en vorderde dat Tanneken Viaene haar tegenbewijs zou leveren binnen de drie dagen.

¹⁰² Rekwest van baljuw Biesbrouck met apostille van de Raad van Vlaanderen van 7 maart 1661.

¹⁰³ In zijn onkostenstaat van 26 oktober 1663 (*Costen ende misen van justitie*) verwijst de baljuw uitdrukkelijk naar deze delegatie.

¹⁰⁴ Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye.

¹⁰⁵ Rekwest tot aanhouding en *apostille* van het leenhof van 18 mei 1661.

¹⁰⁶ *Tichten*. Dubbel in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁰⁷ *Tweede tichten*: Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

Tanneken werd er persoonlijk bijgehaald. Zonder goed te weten wat zij eigenlijk deed, verklaarde zij dat zij geen tegenbewijs wenste te leveren en geen bezwaren (*reprochen ende contradictien*) had tegen de getuigen van de baljuw¹⁰⁸. Omdat een gehuwde vrouw dit echter niet zelfstandig kon beslissen, trokken vier leenmannen en de griffier van Dentergem nog diezelfde dag naar de woning van haar echtgenoot, Jan van de Ghinste, waar zij hem vroegen of hij de beslissing van zijn vrouw wou bekrachtigen. Jan van de Ghinste hield zich op de vlakte en zei dat hij niet goed wist wat hij moest doen (*ick en ben dat niet wijs*) en dat er toch geen haast bij was (*daer en is gheen haeste mee*).

Het leenhof van Dentergem vroeg advies aan vier Gentse heksenadvocaten, die op 4 juni 1661 beslisten dat het leenhof Tanneken kon laten kaal scheren, kon onderzoeken op duivelsmerken en kon ondervragen onder de tortuur met de halsband Dit alles moest gebeuren in aanwezigheid van een chirurgijn en een dokter in de geneeskunde en - wat een nieuwigheid was - van heksenadvocaat Marijn van Huele¹⁰⁹.

Baljuw van Biesbrouck nodigde dokter Giraldo Heland uit Oudenaarde en chirurgijn Jan Marcx uit Wakken terstond uit voor het lichaamsonderzoek. Maar omdat heksenadvocaat Marijn van Huele die week belet was, werd alles uitgesteld tot 11 juni 1661. In aanwezigheid van Marijn van Huele vonden dokter Giraldo Heland en chirurgijn Jan Marcx die dag *een duyster teecken in forma van een luise ofte pepercoorn van binnen sverweererighes rechterbeen, een palm beneden de knie, het welcke by ordonnantie van den doctor door den voornomden cherurgyn beproeft synde door het steken van een nailie, die selfs by den selven cherurgyn int voorseijde teecken ghelaeten synde eenen grooten paternoster twee letten van eenen vingher, en is daeruuyt gheen bloet ghecommen*. Nadat hij haar bij de pols had gevoeld was Tanneken volgens dokter Heland, ondanks haar hoge leeftijd, in staat een *middelmatige torture van den halsbant te verdragen*¹¹⁰.

Omdat de beul van Gent eerst de daaropvolgende dag kon komen¹¹¹, was Jan van den Ghinste, Tannekens echtgenoot, in de gelegenheid om nog op 11 juni 1661 voor het leenhof van Dentergem te verschijnen samen met Maximiliaan Le Rouffon, een advocaat bij de Raad van Vlaanderen aan wie Tanneken Viaene en haar echtgenoot reeds jaren een weide in Gottem pachtten¹¹² en

¹⁰⁸ *Extraict van ferie*.

¹⁰⁹ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis Parmentier, Marijn van Huele en Jan Ameye. Marijn van Huele werd later de substituut van de procureur-generaal van Vlaanderen: ARA, Rekenkamer Rijsel, 22.028, f°107v en J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, 1, Gent, 1964, 73 en 194.

¹¹⁰ Attest en kwijting van 11 juni 1661.

¹⁹¹ Ongedateerd rekwest van baljuw van Biesbrouck aan de heksenadvocaten uit de maand juli 1661.

¹¹² Afschrift van het pachtcontract van 1658 in het procesdossier.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

hen uiterst genegen was¹¹³. In zijn pleidooi vorderde Maximiliaan Le Rouffon meteen een vrije toegang tot Tanneken in de gevangenis, een afschrift van de tenlastelegging (*tichten*) en een lijstje met de namen en de woonplaatsen van de getuigen ten laste. Hij legde er sterk de nadruk op men Tanneken niet kon folteren zolang zij geen tegenbewijs had kunnen leveren en dat dit zelfs nadien niet kon gebeuren omdat zij veel te oud was. Om Tannekens hoge leeftijd te bewijzen legde bij het leenhof attest neer van de (plaatsvervangende) pastoor van Gottem waaruit bleek dat Tanneken 71 jaar eerder was geboren¹¹⁴.

Baljuw van Biesbrouck, die zijn prooi voelde ontsnappen, protesteerde hevig tegen de gang van zaken en vorderde dat het leenhof Tanneken ter stond onder tortuur zou ondervragen. Maximiliaan Le Rouffon antwoordde dat hij de zaak voor de Raad van Vlaanderen zou brengen en een vordering tot nietigverklaring en evocatie wegens procedurefouten zou instellen. Heksenadvocaat Marijn van Huele, die deze woordenstrijd bijwoonde, adviseerde het leenhof van Dentergem om op het verzoek van Le Rouffon in te gaan. Twee andere heksenadvocaten bekrachtigden een dag later dit advies¹¹⁵, waarop het leenhof van Dentergem wijselijk besloot dat baljuw van Biesbrouck aan Maximiliaan Le Rouffon een afschrift moest geven van de eerste en tweede *tichten* samen met een lijst van de getuigen ten laste en een nota waarin per artikel werd aangegeven welke getuigen hierover waren verhoord.

Jan van den Ghinste en Maximiliaan Le Rouffon kregen op 15 juni 1661 toegang tot Tanneken Viaene, weliswaar niet volledig vrij, maar, zoals artikel 2 van de ordonnantie van 31 juli 1660 het bepaalde, in aanwezigheid van twee leenmannen. Tanneken stelde Maximiliaan Rouffon en zijn medewerker Laurens van den Hane officieel aan als haar verdedigers. Haar vraag op bijstand van een geestelijke werd, tegen artikel 3 van de ordonnantie van 31 juli 1660, geweigerd.

Om haar verdediging te kunnen betalen vroeg en kreeg Jan van de Ghinste op 30 juni 1661 van het leenhof de toelating om Tannekens goederen tot beloop

¹¹³ Dit blijkt later uit de getuigenverklaring (*Enquete ende besouck*) op 7 november 1661 van zijn moeder Isabelle de Vleeshauwer, 79 jaar, weduwe van geneesheer Meester Jan le Rouffon. Zij verbleef met haar man en kinderen regelmatig op de hoeve van den Ghinste-Viaene, at en sliep er. In 1666 werd Maximiliaan Le Rouffon werd in 1666 griffier en ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen: ARA, *Rekenkamer Rijsel*, 22.023-22.030 (telkens f°1r) en J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, 3, Gent, 1966, 203, 222 en 228.

¹¹⁴ Attest in procesdossier. Bij haar eerst verhoor zei Tanneken dat zij 76 jaar oud was en later zelfs nog eens dat zij driemaal vijftintig en zes jaar (=81 jaar) oud was.

¹¹⁵ Advies van Jacques van der Heyden, Gillis van der Heyden en Marijn van Heule.

van vierentwintig ponden te verkopen, wat gebeurde bij openbare verkoop van 12 juli 1661. Jan van de Ghinste verkocht die dag twee koeien, een kalf, een groot varken, het nog te maaien graan op een veld van zeshonderd lants, het hooi op een weide van een half gemet en een nieuw, nog te monteren, weefgetouw. Philips van de Castele, Tannekens zoon uit een eerder huwelijk, kocht het grootste deel van die goederen in, maar ook griffier Roegier de Cock zag een opportuniteit en kocht een kalf, waarvan hij de koopprijs later wegens verborgen gebreken betwistte en ... uiteindelijk nooit betaalde. De verkoop van Tannekens goederen bracht uiteindelijk 20 ponden, 7 schellingen en 6 groten op¹¹⁶, wat veel te weinig was om de hoge proceskosten en de peperdure advocaten te betalen.

Om het tegenbewijs zonder problemen te laten verlopen vorderde Maximiliaan Le Rouffon op 30 juni 1661 dat heksenadvocaat van Huele, net zoals in het proces van Jacques van Steenbrugghe, het tegenbewijs zou bijwonen. Het leenhof van Dentergem weigerde dit, waarop Maximiliaan Le Rouffon een eerste rekweset indiende bij de Raad van Vlaanderen, waarbij hij in hoofdorde de evocatie van proces wegens procedurefouten en in ondergeschikte orde het bijwonen van het tegenbewijs door heksenadvocaat van Huele vorderde. De Raad van Vlaanderen stond dit laatste toe op 6 juli 1661. Marijn van Huele bepaalde meteen dat het tegenbewijs zou plaatsvinden op 12 juli 1661 om negen uur in de herberg 'de Zwaan' in Dentergem¹¹⁷. Op die dag verhoorde het leenhof van Dentergem zes getuigen ten ontlaste¹¹⁸. Op voorstel van Maximiliaan Le Rouffon hadden sommigen van hen reeds op 21 en 23 juni 1661 een schriftelijke verklaring (*attestatie*) met een gelijkaardige inhoud opgesteld¹¹⁹.

Nu het contact tussen Tanneken, haar echtgenoot en haar advocaat was hersteld, kon Tanneken hen ook uiteen zetten in welke ellendige omstandigheden zij in Olsene zat opgesloten. Maximiliaan Le Rouffon deed hierover zijn beklag bij het leenhof van Dentergem op 30 juni 1661. Tanneken kreeg volgens hem alleen wat roggebrood en pap met brokken te eten. Baljuw van Biesbrouck antwoordde dat Tanneken als verdachte van een zeer zwaar misdrijf meer dan behoorlijke kost en drank kreeg. Het leenhof van Dentergem reageerde niet.

¹¹⁶ *Rekeninghe ende bewijs ende reliqua* ingediend door Jan van den Ghinste op 30 oktober 1661.

¹¹⁷ Rekweset met *apostillen* van 6 juni 1661.

¹¹⁸ *Enqueste ende besouck van oorconden*. De etiketten van dit tegenbewijs en het *intendit* van Tanneken Viaene van 12 juli 1661 zitten in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹¹⁹ Zie de getuigenverhoren en ook de staat van onkosten van Maximiliaan le Rouffon van 17 december 1661 die in het procesdossier steekt. Een afschrift van één van die attestaties zit in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

De komst van Marijn van Huele op 12 juli 1661 bood een nieuwe gelegenheid om de mensonwaardige opsluiting aan te kaarten. Op diens initiatief hield het leenhof van Dentergem op 13 juli 1661 in Olsene een buitengewone zitting waarop Tanneken, in aanwezigheid van haar echtgenoot Jan, haar zoon Pieter van de Castele, Maximiliaan Le Rouffon en Marijn van Huele, persoonlijk verklaarde dat zij de eerste drie tot vier weken van haar aanhouding nog vrij behoorlijk was behandeld. In die tijd kreeg ze 's morgens, 's middags en 's avonds één tot twee rogge- of andere boterhammen met een bord soep en een goede pint bier. Maar sedert Maximiliaan Le Rouffon haar zaak behartigde, kreeg zij maar één of twee keer per dag wat bier of soep, wat veel te weinig was voor een vrouw die driemaal 25 en 6 jaar oud was¹²⁰. Tanneken vroeg het leenhof een behandeling zoals in de eerste weken en nu en dan een beetje vlees. Zij vertelde ook dat ze was opgesloten in een houten kot op de zolder van het huis van gerechtsofficier Joos Verpraet, waar ze nauwelijks verse lucht kreeg en slechts een beetje licht via het slecht onderhouden strodak¹²¹.

Het leenhof ondervroeg hierover baljuw van Biesbrouck, die op de vorige zitting niet aanwezig was¹²². Hij antwoordde dat Tanneken meer dan voldoende eten en drinken kreeg en zat opgesloten op een plaats in Olsene waar reeds meer dan honderd jaar verdachten van een veel minder zware misdrijven werden opgesloten. Tanneken was volgens hem een leugenaarster. Aan het leenhof verklaarde zij dat zij 81 jaar oud was, terwijl uit haar doopceel bleek dat zij maar 71 jaar was¹²³.

Omdat het leenhof van Dentergem ook nu geen beslissing nam, stapte Maximiliaan Le Rouffon een tweede keer naar de Raad van Vlaanderen. In een rekwes van 18 juli 1661 wees hij er op dat Tanneken in een houten hok van zes tot zeven voeten hoog, breed en diep op een zolder onder een strodak zat opgesloten. Zij kon er nauwelijks staan of liggen en er kwam rechtstreeks geen licht en lucht binnen. Er was slechts één gat waardoor men een pint bier kon steken en een klein venstertje dat uitgaf op het dak waarvan het stro gelukkig wat was weggewaaid zodat er wat licht door kwam. Tanneken kon in dat duister kot alleen iets zien wanneer zij haar handen boven haar ogen hield. Zij sliep er op wat stro en een hoofdkussen dat ze van bij haar thuis had laten overbrengen. Zij kreeg heel weinig voedsel, te weten drie roggeboterhammen per dag en soms wat pap of melk. Sedert zij Maximiliaan Le Rouffon onder de arm had genomen waren deze karige maaltijden nog verminderd. In het hok was het soms zo warm dacht dat de kort ademende Tanneken nu en dan dacht te zullen stikken. Om al deze redenen vroeg Maximiliaan Le Rouffon haar onmiddellijke vrijlating.

¹²⁰ Hieruit blijkt dat zij de eerste tekenen van dementie vertoonde.

¹²¹ Proces-verbaal van de zitting van 13 juli 1661.

¹²² Nadien stelde hij dat de zitting stiekem had plaatsgevonden.

¹²³ Antwoord van baljuw van Biesbrouck op 15 juli 1661.

Op rapport van superintendant Jan-Baptiste van Steenberghen, die zich intussen had geïnformeerd bij heksenadvocaat Marijn van Huele, besliste de Raad van Vlaanderen nog diezelfde dag dat Tanneken onmiddellijk naar de stadsgevangenis van Gent¹²⁴ moest worden overgebracht¹²⁵, bevelschrift dat reeds de dag nadien door een deurwaarder van de Raad van Vlaanderen werd uitgevoerd¹²⁶. Met kar en paard werd Tanneken Viaene die dag naar Gent gevoerd, samen met Jacques van Steenbrugge die op 15 juli 1661 een gelijkaardig rekwest bij de Raad had ingediend¹²⁷.

Maar baljuw van Biesbrouck legde zich bij dit verdict niet neer. Op zijn aandringen diende Donato Allemanni, schoonvader en vertegenwoordiger van de minderjarige heer van Olsene en Dentergem, op 20 juli 1661 een rekwest in bij de Raad van Vlaanderen waarin hij beide gevangenen terugvorderde. Uit een attest van dokter de Dycker en een aantal inwoners van Olsene bleek volgens Allemanni dat de beweringen van Tanneken Viaene en Jacques van Steenbrugge *abusif ende onwaerachtig* waren. Beide gevangenen waren er zelfs beter aan toe dan in de stadsgevangenis van Gent. Een commissaris van de Raad van Vlaanderen kon dit in Olsene gerust komen vaststellen¹²⁸. De Raad van Vlaanderen ging in op dat laatste voorstel en liet superintendant Jan-Baptiste van Steenberghen op 31 juli en 1 augustus 1661 een plaatsbezoek in Olsene uitvoeren. Het plaatsbezoek geschiedde in aanwezigheid van baljuw van Biesbrouck, eerste leenman-schepen Heyndrick Weytack, procureur Pieter de Cock en Donato Allemanni. Jan-Baptiste van Steenberghen was voordien door de koetsier van Allemanni in Gent afgehaald¹²⁹.

In Olsene stelde superintendant van Steenberghen vast dat Jacques van Steenbrugge voor zijn verplaatsing naar Gent in stenen hok recht tegenover de kasteelbrug zat opgesloten. De vloer van het hok lag drie tot vier voeten beneden het aardoppervlak en was deels voorzien van vloerstenen. Het plafond bestond uit een *vaute in forme van een wiege*, waardoor een volwassen persoon in het midden van het hok niet kon recht staan. Het geheel was afgesloten met een vergrendelde houten deur waarin slechts één lucht- en lichtgat was. Jacques van Steenbrugge sliep er op stro en moest zijn behoeften doen in een kuip die nu en dan werd geledigd. Sedert zijn overbrenging naar Gent waren de muren wit gekalkt, wat een vervelende geur opleverde. In de deur

¹²⁴ De zogenaamde 'Castellete'-gevangenis.

¹²⁵ Rekwest van Tanneken Viaene met '*apostille*' van de Raad van Vlaanderen van 18 juli 1661.

¹²⁶ Verslag van gerechtsdeurwaarder Jan de le Henne met kwijting door le Rouffon.

¹²⁷ Rekwest van Jacques van Steenberghen met *apostille* van de Raad van Vlaanderen van 18 juli 1661.

¹²⁸ Rekwest van 20 juli 1661.

¹²⁹ Brief van Donato Allemanni van 28 juli 1661.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

was een tweede licht- en luchtgat gemaakt. Omdat een gevangene er niet kon in recht staan en er nauwelijks kon wandelen, wat slecht was voor zijn gezondheid, wilde de superintendent dat het hok werd uitgediept. Hij ging er wel mee akkoord dat de gevangene werd opgesloten in een bovenliggend kamertje waarin tot dan toe een tweetal knechten sliepen en dat voorzien was van ijzeren vensterstaken.

Superintendent Van Steenberghen bezocht vervolgens de plaats waar Tanneken Viaene was opgesloten. Hij vond er een houten hok van zeven tot acht voeten hoog, breed en diep, dat dateerde uit 1517 en gelegen was onder het strodak van het huis waarin gerechtsofficier Jan van Praet woonde. Superintendent van Steenberghen kroop in het hok en stelde vast dat Tanneken, die niet groot was, erin kon rondlopen en rechtstaan. Ze sliep er op een kafzak. Sedert haar verhuis naar Gent had men aan de bovenkant een bijkomend lucht- en lichtgat gemaakt. Van Steenberghen keurde het hok goed en vroeg de bewakers wat zij Tanneken als voeding gaven. Zij antwoordden dat zij haar dagelijks een bord bonen- of erwtensoep met vlees of eieren en tarwe- of roggebrood gaven en, als zij het vroeg of dorst had, wat melk. Volgens de cipiers was Tanneken een lastige tante¹³⁰!

Jan-Bapiste van Steenberghen bracht hierover op 1 augustus 1661 verslag uit bij de Raad van Vlaanderen. Hij stelde voor om zowel Tanneken Viaene als Jacques van Steenbrugge terug naar Olsene terug te brengen, zij het op voorwaarde dat de intussen aangebrachte licht- en luchtgaten behouden bleven en het afval iedere dag werd gereinigd. De Raad van Vlaanderen ging hiermee akkoord ondanks het verzet van Tanneken Viaene¹³¹. Nog op 1 augustus 1661 werden beide verdachten naar Olsene teruggebracht, dit tot grote vreugde van de plaatselijke leenmannen, die er menig pint op dronken¹³². Eerste leenman-schepen Weytack liet aan de heksenadvocaten en superintendent van Steenberghen weten dat men Marijn van Huele voortaan liever niet meer als commissaris naar Dentergem of Olsene zag komen¹³³!

Maximiliaan Le Rouffon was intussen niet blijven stilzitten. Op 27 juli 1661 diende hij bij de Raad van Vlaanderen een (derde) rekwes in teneinde Marijn van Huele een aantal bijkomende getuigen in Gent te laten verhoren¹³⁴. Op

¹³⁰ Verbaal van Jan-Baptiste van Steenberghen van 31 augustus 1661. Het origineel is te vinden in RAG, *Raad van Vlaanderen*, 2731.

¹³¹ Antwoord van 1 augustus 1661 in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹³² Teerkostenstaat van Jan Martens in het dossier van Joos Verpraet.

¹³³ Brief van 4 augustus 1661 en ongedateerd rekwes van procureur Pieter de Cock.

¹³⁴ Rekwes van 27 juli 1661: Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

29 juli 1661 vorderde hij bij het leenhof van Dentergem een rechtsdag voor de voortzetting van het tegenbewijs (*versterckinghe van de contrapreuve*). Om deze voortzetting te kunnen uitvoeren moest hij echter de namen en de woonplaatsen kennen van de geestelijken en de paarden- en koeienmeesters die volgens de getuigen ten laste hadden gezegd dat er bij de ziekte of het overlijden van bepaalde mensen of dieren sprake was van toverij. Baljuw van Biesbrouck weigerde die namen te geven, maar het leenhof gaf hem daartoe opdracht na advies van twee heksenadvocaten¹³⁵. De baljuw voerde die opdracht uit op 7 augustus 1661¹³⁶.

Het leenhof van Dentergem bepaalde vervolgens een rechtsdag voor de voortzetting van het tegenbewijs, maar omdat Marijn van Huele die dag niet aanwezig kon zijn, werd een nieuwe datum vastgelegd zonder dat dit met van Huele werd afgesproken. Maximiliaan Le Rouffon vreesde dat hij op die nieuwe datum verstek zou krijgen wanneer hij niet verscheen. Hij wendde zich daarom voor een vierde keer tot de Raad van Vlaanderen waar hij bij rekwest een schorsing van het proces vorderde totdat het leenhof van Dentergem een afspraak had gemaakt met Marijn van Huele. De Raad van Vlaanderen stond dit toe op 5 september 1661¹³⁷, waarna Marijn van Huele op 19 september 1661 de datum van de voortzetting van het tegenbewijs bepaalde op 19 oktober 1661¹³⁸. Op die dag verhoorde het leenhof van Dentergem zeven bijkomende getuigen ten onlaste, getuigenbewijs dat op 7 november 1661 nog werd aangevuld met acht andere getuigen ten onlaste¹³⁹.

Na dit laatste tegenbewijs strandde het proces tegen Tanneken Viaene in een oeverloze discussie over de afrekening en betaling van de reeds gedane proceskosten. Begin oktober 1661 was immers al het geld opgebruikt van de openbare verkoop van Tannekens goederen¹⁴⁰. Op advies van Maximiliaan le Rouffon had Tanneken Viaene op 17 oktober 1661 al haar goederen afgestaan aan baljuw van Biesbrouck, zij het onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij alle proceskosten, met inbegrip van de kosten van het tegenbewijs en haar advocatenkosten, zou betalen en hiervan rekenschap zou geven¹⁴¹. Baljuw van Biesbrouck, die goed inzag dat hijzelf of de heer van Olsene hierbij geld zouden inschieten, weigerde dit aanbod, zagezegd omdat de opbrengst van de openbare verkoop van 12 juli 1661 nog niet was opgebruikt.

¹³⁵ Advies van Gillis Parmentier en Jan Ameye van 1 augustus 1661.

¹³⁶ Geschrift van 7 augustus 1661.

¹³⁷ Rekwest van Tanneken Viaene met apostille van 5 september 1661.

¹³⁸ Beschikking van 19 september 1661.

¹³⁹ *Enquete ende besouck* op datum. Voor de etiketten van deze getuigenverhoren zie Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁴⁰ *Rekeninghe, bewijs ende reliqua* ingediend door Jan van den Ghinste op 30 oktober 1661.

¹⁴¹ Akte van afstand van 17 oktober 1661. Volgens die akte had Jacques van Steenberghen dit ook gedaan.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Maximiliaan Le Rouffon richtte zich daarop op 17 oktober 1661 voor een vijfde keer tot de Raad van Vlaanderen, waar hij bij rekwest vorderde dat het leenhof van Olsene een aantal heksenadvocaten de opdracht zou geven om de proceskosten te taxeren¹⁴². Na enige aarzeling ging het leenhof van Dentergem hiermee akkoord¹⁴³, waarop de Raad van Vlaanderen op 24 januari 1662 het crimineel proces schorste tot de taxatie had plaatsgevonden en de heksenadvocaten Jacques van der Heyden, Cornelis de Cusere en Gillis van der Heyden met deze taxatie belaste¹⁴⁴.

Intussen had het leenhof van Dentergem evenwel zelf een taxatie laten uitvoeren door drie andere heksenadvocaten, namelijk Jacques Lamzoete, Jan-Frans Hainerel en Jan Ameye. Bij rekwest van 11 februari 1662 vorderde het leenhof dat de Raad van Vlaanderen deze taxatie zou goedkeuren en het proces zou evoceren *midts dat t'suppliantens criminele justitie bij middele van alle sorten van proceduren soo swaer ghemaect wordt dat het in effect onmoghe-lick is die bij supplianten t'exerceren*¹⁴⁵. Tannekens advocaten antwoordden drie dagen later dat de taxatie moest gebeuren door de heksenadvocaten die de Raad van Vlaanderen had aangeduid en niet door diegenen die het leenhof zelf had gekozen¹⁴⁶. De Raad van Vlaanderen volgde dat betoog op 14 april 1662¹⁴⁷.

Jacques van der Heyden, Cornelis de Cusere en Gillis van der Heyden deden de taxatie, maar nu was het leenhof van Dentergem het hiermee niet eens. Bij rekwest van 7 juni 1662 vorderde het de verwerping van die afrekening. De Raad van Vlaanderen weigerde dit en bepaalde dat de baljuw of de heer van Olsene moesten instaan voor alle kosten van het tegenbewijs¹⁴⁸. Omdat baljuw van Biesbrouck hieraan geen gevolg gaf, richtte Maximiliaan Le Rouffon zich in Tannekens naam voor een zesde keer tot de Raad van Vlaanderen. In een rekwest van 13 juli 1662 vorderde hij dat het leenhof van Dentergem hem 32 ponden, twee schellingen en vier ponden groten proceskosten zou uitbetalen¹⁴⁹. Het leenhof van Dentergem weigerde dit omdat dat het geen partij was in het heksenproces, waarop de Maximiliaan Le Rouffon op 27 juli 1662

¹⁴² Rekwest van 17 oktober 1661, dat herhaald werd op 17 december 1661. Kopie hiervan in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁴³ Akkoord van 10 januari 1662. Vonnis in apostille van de aanvraag van 10 januari 1662.

¹⁴⁴ Vonnis in apostille van de aanvraag van 24 januari 1662; RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7729, f°31r.

¹⁴⁵ Rekwest van 11 februari 1662; RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7729, f°59r.

¹⁴⁶ Antwoord van 16 februari 1662.

¹⁴⁷ *Inventaris omme leenmannen met apostille* van 14 april 1662.

¹⁴⁸ Rekwest van het leenhof van Dentergem met apostille van de Raad van 7 juni 1662; RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7729, f°273r.

¹⁴⁹ Rekwest van 13 juli 1662; RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7729, f°333r.

repliceerde dat dit wel het geval was¹⁵⁰. Op 31 augustus 1662 diende hij zijn rekwest van 13 juli 1662 opnieuw in bij de Raad van Vlaanderen¹⁵¹.

Intussen bleef Tanneken Viaene in dezelfde oncomfortabele omstandigheden opgesloten op de zolder in Olsene. Zij had er opnieuw geen contact meer met haar advocaat of haar familie. In december 1662 was het er zo koud dat zij zich verplicht voelde om bij de Raad van Vlaanderen op 16 december 1662 *goedt vier* te vorderen. De Raad van Vlaanderen liet baljuw van Biesbrouck op 22 december 1662 antwoorden op haar verzoekschrift¹⁵². Tanneken had volgens hem helemaal niet te klagen. De gevangenis was een plaats van bewaring en geen *plaetse van recreatie ofte contentement*. Er bestond nergens een *schoone ende anghename vanghenisse*. In het hok kon er onmogelijk directe verwarming worden aangebracht. Men kon alleen wat meer stoken in de onderliggende keuken, wat sindsdien was gebeurd. Om te bewijzen dat hij Tanneken Viaene helemaal niet passioneel vervolgde, stelde hij voor om dat de Raad van Vlaanderen het proces zou evoceren, zij het wel op voorwaarde dat hem vooraf alle gedane proceskosten werden betaald¹⁵³.

Baljuw van Biesbrouck kende in die tijd trouwens nog andere procescomplicaties. In zijn hoedanigheid van echtgenoot van Tanneken Viaene was Jan van den Ghinste op 17 oktober 1661 akkoord gegaan met de afstand van Tannekens boedel ten voordele van de baljuw van Biesbrouck, zij het op voorwaarde dat hij het vruchtgebruik op die goederen kon behouden¹⁵⁴. Dit laatste bracht moeilijkheden mee bij het vaststellen van de precieze boedelbeschrijving van Tannekens goederen. Zonder dat dit was opgelost liet van Biesbrouck uitvoerend beslag leggen op al haar goederen. Hierbij werd ten onrechte een deel van Jan's goederen verkocht. Dit leidde tot een afzonderlijk proces voor de Raad van Vlaanderen waarin Jan van den Ghinste zich keerde tegen baljuw van Biesbrouck en de nietigheid van het beslag vorderde, waarmee de Raad van Vlaanderen op 4 augustus 1662 akkoord ging¹⁵⁵. Onder de in beslag genomen goederen bevonden zich ook de vruchten van de gronden die Maximiliaan Le Rouffon verpachtte aan Jan van den Ghinste. Maximiliaan Le Rouffon vorderde meteen de nietigverklaring van dit beslag voor het leenhof van de heerlijkheid Oudewalle in Dentergem¹⁵⁶.

¹⁵⁰ *Replique* van 27 juli 1662.

¹⁵¹ Rekwest van 31 augustus 1662.

¹⁵² Rekwest met *apostille* van de Raad van 16 december 1662 en vonnis bij *apostille* van 12 april 1663.

¹⁵³ Antwoord van 22 december 1661, gevolgd door een repliek van Tanneken van 29 januari 1663 en een dupliek van de baljuw van 8 februari 1663.

¹⁵⁴ Betekening van 19 oktober 1661.

¹⁵⁵ RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7729, f°371v en 383v. Afschrift van het vonnis in procesdossier. Op 31 oktober 1661 bekwam Jan van den Ghinste reeds van de Raad van Vlaanderen dat het beslag op zijn persoon nietig werd verklaard.

¹⁵⁶ Repliek en dupliek in het procesdossier.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Het crimineel proces tegen Tanneken Viaene bleef aldus onbeslist hangen tot 18 april 1663. Op die dag verscheen Tanneken Viaene persoonlijk voor het leenhof van Dentergem, waar zij, vraag van baljuw van Biesbrouck, afstand deed van elk verder tegenbewijs en de vertegenwoordigingsbevoegdheid van haar echtgenoot en haar advocaten introk¹⁵⁷. Kort daarna (30 april 1663) diende baljuw van Biesbrouck een rekwest in bij de Raad van Vlaanderen om het schorsingsbevel van 24 januari 1662 op te heffen. Jan van den Ghinste verzettede zich hiertegen door erop te wijzen dat baljuw van Biesbrouck Tanneken had misleid door haar te beloven dat ze aldus vlug vrij zou komen¹⁵⁸. Hij vorderde meteen opnieuw vrije toegang tot zijn vrouw. De Raad stond hem dit toe op 30 juni 1663¹⁵⁹.

Door niet meer te achterhalen omstandigheden bleef het proces tegen Tanneken Viaene vervolgens verder onbeslist hangen tot juli 1667. Een inval van het Franse leger deed toen iedereen uit Olsene vluchten. Baljuw van Biesbrouck vluchtte naar Gent en nam Tanneken, die intussen 77 jaar was geworden, met hem mee, waar hij ze op 21 juli 1667 in het Gentse Gravensteen liet opsluiten. Door haar hoge leeftijd en haar jarenlange, benepen opsluiting was Tanneken inmiddels zo gebrekkig (*caducq*) geworden dat ze nog alleen met krukken kon lopen en slechts met hulp van anderen haar natuurlijke behoeften kon doen. Zij was zo ziek dat cipier Pierre Mahieu het nodig achtte om haar medicamenten en wat betere voeding dan normaal te geven. De cipier vorderde die verzorgingskosten terug van baljuw van Biesbrouck, maar deze weigerde ze te betalen. De cipier vorderde ze dan maar op 16 juli 1667 voor de Raad van Vlaanderen¹⁶⁰. Tanneken sloot zich aan bij die vordering en verzocht de Raad van Vlaanderen meteen dat men haar nooit meer naar Olsene zou terugbrengen. De Raad van Vlaanderen stond haar dit toe op 1 augustus 1667¹⁶¹.

Baljuw van Biesbrouck was het daarmee niet eens. Op 24 september 1667 tekende hij verzet aan tegen laatstgenoemde beslissing en vorderde hierbij dat Tanneken naar Olsene zou worden teruggebracht, verzoek dat hij herhaalde op 13 december 1667. Meteen kreeg Frans de Bock, procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, kennis van Tannekens proces. Hij stelde zich de vraag waarom het strafproces zo lang aansleepte¹⁶² en vorderde bij de Raad van

¹⁵⁷ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁵⁸ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁵⁹ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁶⁰ Rekwest van Pieter Mahieu, cipier van het Gravensteen met *apostille* van 26 juli 1667. Hij herhaalde dit rekwest op 23 september en 12 oktober 1667.

¹⁶¹ Rekwest van Tanneken Viaene met *apostille* van de Raad van 1 augustus 1667.

¹⁶² Rekwest van de procureur-generaal van 14 oktober 1667 in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

Vlaanderen dat hem alle processtukken zouden worden overgemaakt. De Raad van Vlaanderen stond hem dit toe¹⁶³, wat kort nadien gebeurde¹⁶⁴.

Op vordering van de procureur-generaal besliste de Raad van Vlaanderen vervolgens op 27 april 1668 dat raadsheer-commissaris Antoon Schoorman aan baljuw van Biesbrouck zou vragen waarom het proces reeds zo lang aansleepte¹⁶⁵ en aan Tanneken Viaene of zij nog *reprochen* tegen de getuigen ten laste wilde indienen. De Raad besloot ook dat Tanneken, omwille van haar ouderdom en ziekte, niet meer kon gefolterd worden en ook niet meer uit het Gravensteen kon vervoerd worden¹⁶⁶. Op 30 oktober 1668 Tanneken nog in het Gravensteen gedagvaard om bij het leenhof van Dentergem haar *contre-preuve* te leveren, iets dat werd herhaald op 19 november 1668¹⁶⁷. Sindsdien is elk spoor van een verdere vervolging tegen haar persoon verloren gegaan¹⁶⁸. In 1670 zat zij evenwel nog altijd in het Gravensteen in Gent opgesloten¹⁶⁹. Dit doet ons veronderstellen dat zij daar uiteindelijk overleed en uiteindelijk nooit wegens hekserij is veroordeeld geworden.

De laatste stuiptrekkingen: de processen van Joosyne en Adriane Dhanens

Jan Martens, schepen-leenman en herbergier, diende einde 1662 de rekening in van de onkosten die de leenhoven van Olsene en van Dentergem tijdens de heksenprocessen van 1660 tot 1662 in zijn herberg de Papegaai in Olsene hadden gemaakt. De onkosten bedroegen in totaal 928 ponden en 16 schellingen parisis, een echt fortuin voor die tijd¹⁷⁰. Volgens deze rekening vonden er in Olsene nog twee andere heksenprocessen plaats. Van 9 tot 11 februari 1662 hield het leenhof van Olsene een *informatie preparatoire* over de gedragingen van Joosyne Dhanens die door Maeyken de Smet van hekserij was beschul-

¹⁶³ Rekwest van baljuw van Biesbrouck met *apostille* van de Raad van 13 december 1667; RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7735, f°234v.

¹⁶⁴ *Inventaris*.

¹⁶⁵ Baljuw van Biesbrouck werd hierover tot 12 september 1668 ondervraagd: RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7735 (op datum).

¹⁶⁶ *Pointen ex officio* van 27 april 1668 en RAG, *Raad van Vlaanderen*, 7735 (op datum).

¹⁶⁷ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

¹⁶⁸ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel)..

¹⁶⁹ In dat jaar werd zij aldaar door dokter Andries van der Heyden medisch onderzocht ARA, *Rekenkamer Rijsel*, 22.027, Rekening 1670, f°154r-155r.

¹⁷⁰ RAG, *Olsene. Oud archief*, 5ter. Ter vergelijking: gans het vermogen van Joos Verpraet bracht slechts 449 ponden en 11 schellingen op, en de twee koeien, een kalf, een groot varken, het nog te maaien graan op een veld van zeshonderd lants, het hooi op een weide van een half gemet en een nieuw, nog te monteren, weefgetouw van Tanneken Viaene brachten uiteindelijk slechts 20 ponden, 7 schellingen en 6 groten op.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

digd. Acht getuigen beschuldigden haar van het betoveren van vier kinderen, één man, één vrouw en het bederven van de melk bij twee personen¹⁷¹. Aangezien deze *informatie preparatoire* het enige bewaarde processtuk en de onkostennota geen melding maakt van verdere proceshandelingen, kunnen wij redelijkerwijs besluiten dat het proces van Joosyne Dhanens beperkt zal gebleven zijn tot dit gerechtelijk vooronderzoek. Dit zal ook het geval geweest voor het proces van haar zuster Adriane Dhaenens, die door eveneens door Maeyken de Smet van medeplichtigheid was beschuldigd en waarvoor het leenhof van Olsene de kosten van een gerechtelijk vooronderzoek in rekening bracht¹⁷².

II. De heksen, hun burens en hun vervolgers

Hekserij: een multifunctioneel begrip

Zich inspirerend op de etnologie benadrukt de moderne geschiedschrijving momenteel dat hekserij een misdrijf was dat zich van andere misdrijven zoals doodslag, diefstal en brandstichting onderscheidde doordat het geen duidelijk materieel bestanddeel had. Hekserij bestond niet uit één bepaalde handeling of onthouding, maar uit een geheel van openbare en verborgen gedragingen die door en in elkaar verstrengeld zaten en samen een negatief beeld van de vervolgde persoon opleverden. Van hekserij werden verdacht: familieleden van reeds veroordeelde of verdachte heksen, vreemdelingen, bedelaars, ruziemakers, profiteurs en strebers. Samen hadden zij één gemeenschappelijk kenmerk: door hun negatieve levenshouding hadden zij het vertrouwen verloren van de gemeenschap waarin zij leefden zodat zij er best konden gemist worden¹⁷³.

¹⁷¹ RAG, *Olsene, Oud archief*, 5quater.

¹⁷² RAG, *Olsene, Oud archief*, 5ter.

¹⁷³ Walz, *Hexenglaube ...*, 46-47 en 269-305; Briggs, *Witches ...*, 22-24; G. Schwerhoff, *Hexenverfolgungen in einere frühneuzeitlichen Grossstadt. Das Beispiel der Stadt Köln*, W. Isenberg en G. Mölich (ed.), *Hexenverfolgung im Reinland. Ergebnisse neuerer Lokal- und Regionalstudien* (Bensberger Protokolle, 85), Bergisch Gladbach, 1996, 344-349; H. Schnabel-Schüle, *Überwachen und Straffen im Territorialstaat. Bedingungen und Auswirkungen des Systems strafrechtlicher Sanktionen im Frühneuzeitlichen Württemberg* (Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte, 16), Keulen, 1997, 21-22; W. Rummel, *Von Umgang mit Hexen und Hexerei: Das Wirken des Alltags in Hexenprozessen und die alltägliche Bedeutung des Hexenthemas*, G. Franz en F. Irsigler (ed.), *Methode und Konzepte...*, 83-86; M. Gaskill, *The Devil in the Shape of a Man: Witchcraft, Conflict and Belief in Jacobean England*, *Historical research*, 71 (1998), 170-171; Dillinger, "Böse Leute" ..., 232-233.

Die vertrouwensbreuk komt het best aan bod in de verklaringen van de getuigen ten laste¹⁷⁴. Op een bijna stereotiepe wijze beschuldigen zij de verdachten van het feit dat zij reeds jarenlang van hekserij befaamd waren en schreven hun voorts een reeks ongelukken toe nadat zij een aantal, soms zeer alledaagse, gedragingen hadden gesteld. Meteen stelt zich de vraag waarom de vervolgd (en geen andere personen) sinds jaar en dag een heksenfaam hadden en waarom bepaalde handelingen en onthoudingen van de vervolgd wel, en dezelfde handelingen en onthoudingen van andere personen niet als schadeverwekkend werden geïnterpreteerd¹⁷⁵. Met andere woorden welke waren de determinerende (primaire en secundaire¹⁷⁶) factoren die ervoor zorgden dat iemand van hekserij werd verdacht en uiteindelijk werd uitgepikt om geslachtofferd te worden?

Sociaal profiel van de vervolgd¹⁷⁷

Jan Dhondt¹⁷⁸ was de bijna 15-jarige zoon van Pieter Dhondt en Joosyne Blancke. Hij werd geboren in Gent op 30 december 1645 en nog diezelfde dag in de Sint-Michielskerk gedoopt¹⁷⁹. Hij woonde eerst bij zijn ouders in Machelen en verhuisde met hen op vijfjarige leeftijd naar een pachthoeve in Olsene, waar hij nog woonde toen hij werd aangehouden. Hij hielp zijn vader, die een eigen paard bezat, als koewachter, paardenknecht en dorser. Hij kon, en dit tot grote verwondering van sommige leenmannen die dit zelf niet konden, lezen en schrijven.

Joos Verpraet¹⁸⁰ was de zoon van Arent Verpraet en Lieveine Shuyvetters. Toen hij werd aangehouden was hij 50 jaar. Hij werd geboren in Ingoigem en verhuisde met zijn ouders naar Nokere, waar zijn broer Adriaan bleef wonen. Op 30-jarige leeftijd huwde hij met Jacquemynken de Loof en verhuisde naar

¹⁷⁴ De getuigen ten ontlaste geven soms negatieve kenmerken prijs. Dit was zeker het geval in het proces van Jacques van Steenbrugge die de getuigen ten laste opnieuw dagvaardde om ze aan een soort kruisverhoor te onderwerpen.

¹⁷⁵ Rummel, *Von Umgang*..., 98.

¹⁷⁶ Walz, *Hexenglaube*..., 269-305; Dillinger, "Böse Leute"..., 185.

¹⁷⁷ Voor het curriculum vitae van de drie mannen en de vijf vrouwen die in Olsene en Dentergem werden vervolgd, zijn wij louter en alleen aangewezen op de bewaarde procesdossiers. Andere archiefstukken met gegevens over hun persoon, die eveneens met veel nut zouden kunnen worden gebruikt (W. Rummel, *Bauern, Herren und Hexen* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 94), Göttingen, 1991, 259-315) zijn niet bewaard gebleven.

¹⁷⁸ De naam wordt in het procesdossier geschreven als De Hondt, d'hondt, dhont en Dhont.

¹⁷⁹ Attest van de pastoor van de Sint-Michielskerk.

¹⁸⁰ Soms geschreven als van Praet. Het is niet duidelijk of hij familie was van Joos van Praet, cipier en gerechtsofficier in Olsene.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Petegem bij Deinze, waar hij zes jaar bleef wonen om vervolgens naar Kruishoutem te verhuizen. Eén jaar later verhuisde hij naar een pachthoeve in Olsene, waar hij een tijdje schepen was¹⁸¹. Ten tijde van zijn aanhouding woonde hij met zijn vrouw in Gottem op een pachthoeve van de heer van Olsene, terwijl hij zijn pachthoeve in Olsene had behouden en ook in Kruishoutem een bos pachtte. Hij had twee knechten, twee meiden en een schaapherder in dienst. Hij kon lezen noch schrijven.

Maeyken de Smet was 62 jaar toen zij in december 1660 werd aangehouden. Zij werd geboren in Olsene als de dochter van Louis de Smet en Franchyne Swerts en huwde er op 23-jarige leeftijd met Louis van Daele¹⁸², met wie ze dertien jaar samenwoonde. Na diens overlijden bleef zij vijftien maanden weduwe en hertrouwde vervolgens met Jan Rahou, die tijdens haar proces nog in leven was. Uit haar eerste huwelijk had zij vier kinderen en uit haar tweede huwelijk twee kinderen. Laatstgenoemden waren beiden overleden. Zij verdiende haar kost met het kweken van koeien, het spinnen van garen en het zwingelen van vlas. Zij had zich gespecialiseerd in het behandelen van de koekziekte, maar kon noch lezen noch schrijven. Over haar bezittingen is niets gekend.

De 32-jarige Elisabeth de Smet¹⁸³ was een ongehuwde dochter van Antheunis de Smet en Janneken Langheraert, die beiden waren overleden. Haar grootvader aan vaderszijde noemde Stasen de Smet, haar grootmoeder aan vaderszijde Lievyne Verhenne, haar grootvader aan moederszijde Jan van Lagheraert en haar grootmoeder aan moederszijde Leonhoore¹⁸⁴. Zij had vier broers, waarvan er één, Pieter, nog tijdens haar proces in leven was. Haar zuster Joosyne was ook al overleden. Zij woonde altijd in Olsene en kwam er aan de kost met het slijten en spinnen van vlas en ander boerenwerk. Ze kon lezen, noch schrijven.

Jacques van Steenbrugge was de zoon van Pieter van Steenbrugge en Janneken de Vuldere, uitbaters van de herberg 'Platte Burse' op de plaats in Olsene. Op de dag dat hij werd aangehouden was hij vijftig jaar en gehuwd. Hij woonde sinds zijn geboorte in Olsene, waar hij tot zijn vierentwintig jaar landbouwer was. Na een opleiding bij Pieter Tack in Waregem had hij een bijverdienste met het slachten en versnijden van runderen en het koken op huwelijksfeesten en begrafenissen. Tijdens de inval van de Fransen in 1658 verloor hij al zijn kookgerief. Hij was een tijdje baljuw en ontvanger van de heerlijkheid van Jan den Broucke, gehouden van het leenhof van Machelen, en bal-

181 Inventaris van *commeren ende baeten* van 15 januari 1661, f°6r.

182 Vandaar haar bijnaam Maeyken van Daele.

183 Alias Betgen de Smet.

184 De familienaam van haar grootmoeder was Maeyken zij vergeten.

juw van de heerlijkheid het 'Vlaendersche' in Olsene¹⁸⁵. Zijn broer Jan was griffier van Ingelmunster¹⁸⁶.

Tanneken Viaene¹⁸⁷, alias Tanneken Philips(en)¹⁸⁸, was de 71-jarige echtgenote van Jan van den Ghinste. Zij werd op 1 oktober 1590 geboren in Gottem als dochter van Jan Viaene en Maeyken van Aelst¹⁸⁹ en huwde in 1614 een eerste keer met Philips van de Castele, bij wie ze drie zonen, Philips, Pieter en Steven, kreeg. Philips van de Castele overleed in 1638 en zij huwde een tijd later voor de tweede keer met Jan van den Ghinste. Voor haar eerste huwelijk werkte zij als meid. Nadien was ze zelfstandige landbouwster en meer dan twintig jaar vroedvrouw en kokkin in de gezinnen waar een kind was geboren. Ze kon lezen noch schrijven. Haar oudste zoon Philips, van wie de toenmalige pastoor van Dentergem, Jacobus de Coninck de dooppeter was, werd doodgeslagen. Zij voerde daaromtrent verschillende processen¹⁹⁰. Zij bezat een vierde van de hofstede in Dentergem waar zij woonde¹⁹¹, de helft van een bunder land genoemd 'Den Blomacker' in Dentergem, de helft van drie vierdeels land gelegen in de Kerkemeerskouter en enkele roerende goederen waaronder enkele koeien. Op al die goederen wogen massa's schulden¹⁹².

Van Joosyne Dhanens en Adriane Dhanens is weinig geweten. De eerste was de weduwe van Antheunis de Pape en voordien van Adriaan de Smet. Zij woonde op een hofstede in Olsene en had een meid in dienst. Adriane Dhanens, ook wel Naentgen Dhanens genoemd, was haar zuster.

¹⁸⁵ Heerlijkheid gehouden van het leenhof van Tielt: Cassiman, *Heksenprocessen...*, 117. Getuige ten laste Adriaan de Sloovere zei dat Jacques van Steenbrugge ook baljuw was van een leen gehouden van het leenhof van Wingene.

¹⁸⁶ En geen baljuw van Zwevegem zoals verkeerdelijk vermeld bij Baert.

¹⁸⁷ Haar naam wordt ook wel van den Viaene geschreven.

¹⁸⁸ Zie de teerkostenstaat opgesteld door Jan Martens in het procesbundel van Joos Verpraet, het afschrift van de verklikking van Maeyken de Smet en de getuigenverklaring ten laste van Martyne Wastyn en Jan Moerman (*Tanne Philips in de wandelinghe, maer bij naeme Tanneken van den Viaene*) in haar proces. De bijnaam 'Philips' of 'Philipsen' was afgeleid van de voornaam van haar eerste echtgenoot, Philips van den Castele. In de teerkostenstaat en de verklikking van Maeyken de Smet wordt zij aangeduid als de echtgenote van Joos Raes. Het gaat hier waarschijnlijk om een materiële vergissing.

¹⁸⁹ Uittreksel van doopregister in procesdossier.

¹⁹⁰ Verklaring van Susanna de Coninck in het tegenbewijs van Tanneken Viaene.

¹⁹¹ Eén vierde was van haar man Jan van den Ghinste en de andere helft van haar kinderen uit haar eerste huwelijk.

¹⁹² Zie de *Staet ende inventaris van goeden en baten ende commeren* van 18 oktober 1661 in het procesdossier en de *Staet van goede* van 17 februari 1642 in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95 bis*, 22 (bundel).

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

In totaal werden er dus vijf vrouwen (62,5%) en drie mannen (37,5 %) vervolgd, wat, aangevuld met Pieter Dhondt uit Machelen, iets meer mannen is dan het gemiddelde van de vervolgdgen in Europa. De jongste vervolgdde (Jan Dhondt) was bijna 15 jaar, de oudste, Tanneken Viaene, 71 jaar. Allen beantwoordden zij aan het doorsnee-profiel van de heks in Europa. De meeste waren reeds lang inwoners van het rechtsgebied waar ze werden vervolgd, gehuwd, van middelmatige leeftijd, arm noch rijk en oefenden 'den boerenstiel' of nevenactiviteiten (vlasbewerking) uit¹⁹³.

Van vader of moeder op zoon of dochter

Een element dat in bijna alle Europese heksenprocessen voorkomt is dat de verdachte uit een heksenfamilie stamde, waarbij het onverschillig was of die familieleden al dan niet effectief voor hekserij veroordeeld waren. Jan Dhondt was de enige die een veroordeeld familielid had. Zijn vader Pieter Dhondt werd eind november 1660 in Machelen als heks verbrand. Voor zijn executie bekende Pieter dat hij zijn zoon Jan in de hekserij had geïnitieerd. Tijdens zijn ondervraging op 5 januari 1661 zei Jan Dhondt dat hij ervan op de hoogte was dat zijn vader van toverij was verdacht. Hij vertelde dit eens wenend aan zijn vader, maar die had hem gezegd: "Waarom ween je, ik weet toch dat dit niet waar is". Jan Dhondt bekende dat zijn grootvader aan vaderszijde, Jan, een tovenaarsfaam had. Hij had hem echter nooit de toverkunst zien beoefenen.

Ook Joos Verpraet kwam uit een heksengeslacht. Het leenhof van Ayshove in Kruishoutem stelde in een schriftelijke verklaring dat zijn vader Arent en zijn broer Adriaan in Kruishoutem zeer sterk van toverij verdacht waren. Het leenhof van Nokere bevestigde dit en voegde eraan toe dat dit ook gold voor zijn moeder en zijn grootouders aan vaderszijde¹⁹⁴. Volgens getuige ten laste Jan Minne was *gheheel zijn gheslachte seer ghefameert van tooverye*. Een andere getuige ten laste verklaarde dat zijn broer Adriaan ooit uit Nokere naar Olsene was gevluht omdat hij vreesde dat men hem in zijn woonplaats wegens toverij zou aanhouden. Adriaan zou trouwens door één van zijn slachtoffers in Nokere zijn doodgeslagen¹⁹⁵. Tijdens zijn ondervraging op 10 december 1660 bekende Joos Verpraet dat zijn broer Adriaan een heksenfaam had. Hij betwiste dat ten stelligste voor zijn grootvader aan vaderszijde Adriaan, zijn grootmoeder aan moederszijde Tanneken Shuyvetters, zijn vader Arent, zijn moeder Lievyne Shuyvetters en zijn andere broers en zusters.

¹⁹³ Briggs, *Heksenwaan...*, 274-279.

¹⁹⁴ Attesten van 8 december 1660.

¹⁹⁵ Getuigen ten laste Olivier de Pryckere en Marten van Wehaeghe.

De moeder van Maeyken de Smet, Franchyne Swerts, was in Olsene zeer berucht wegens kwaadaardige toverij. Men vertelde dat zij haar eigen man, Louis de Smet, had betoverd. Louis was zes jaar ziek en verloor tijdens zijn ziekte *wonderlicke beesten*¹⁹⁶. Elisabeth de Smet bekende reeds bij haar eerste ondervraging dat haar moeder, Janneken van Langheraert, de naam van een tovenaars had. Dit was trouwens volgens haar de reden waardoor zij nooit had kunnen huwen. Haar (zogezegde) verloofde Laurens van de Putte bevestigde dit impliciet door te verklaren dat zijn voogd en zijn zuster hem zeiden dat hij beter zou verdrinken dan *te commen aen sulck volck befaempt van tooverye*. Elisabeths zuster Joosyne had ook een heksenfaam. Zij liet in haar hand *baerdekens* draaien.

Jacques van Steenbrugge ontkende tijdens zijn ondervraging dat zijn moeder Janneken de Vuldere een heksenreputatie had, maar moest wel toegeven dat zijn vader Pieter van Steenbrugge zich hiertegen had verweerd met een smaadproces in Olsene (1628) en een ander proces in Kortrijk (1631)¹⁹⁷. Maar de kwade faam bleef zijn moeder achtervolgen. Meerdere getuigen ten laste verklaarden dat Janneken de Vuldere en haar zoon Pieter van Steenbrugge van toverij waren verdacht¹⁹⁸. Een andere zoon, Ghilebert van Steenbrugge, zou er zich over beklaagd hebben dat hij door zijn moeder werd verwaarloosd omdat hij niet wilde leren toveren zoals zijn andere broers en zussen¹⁹⁹. Zelfs de getuigen die ten ontlaste van Jacques van Steenbrugge waren opgeroepen, gaven toe dat hij zelf en zijn familie een heksenfaam hadden zonder dat ze evenwel wisten waarop dat stoelde. Ten slotte hadden ook Maeyken van Aelst, de moeder van Tanneken Viaene²⁰⁰, en de moeder en de grootmoeder van Joosyne en Adriane Dhanens een heksenfaam²⁰¹.

Omgang met andere tovenaars of heksen

Van tovenaars en heksen werd verteld dat zij samen een groepje vormden dat 's nachts met elkaar danste, at en dronk en de duivel vereerde. In een tijd dat men zoveel mogelijk contact probeerde te vermijden personen die van toverij waren verdacht, waren intieme relaties met dergelijke personen een belangrijke aanwijzing dat men met een heks te doen had²⁰². Joos Verpraet werd een dergelijke omgang verweten. Hij bezocht regelmatig Pieter Dhondt, die in

¹⁹⁶ Getuige ten laste Louys de Seyn.

¹⁹⁷ Kopie van de vonnissen in deze processen in het dossier.

¹⁹⁸ Getuigen ten laste Cathelyne Bruneel, Joos de Jans, Tanneken de Seyn en Joos van Praet.

¹⁹⁹ Getuige ten laste Jan van Praet.

²⁰⁰ Getuige ten laste Joos Vliegghers.

²⁰¹ Getuige ten laste Steven de Waele en Janneken Damman.

²⁰² Dillinger, "Böse Leute...", 205.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Machelen als heks werd geëxecuteerd, en was ook in contact met Gillis Ogiers of Gillis Meleen, die enkele jaren voordien in Kruishoutem als heks was verbrand²⁰³. Bij laatstgenoemde kwam ook regelmatig zijn broer Adriaan Verpraet, die ook van hekserij werd verdacht en nauwe relaties met hem onderhield. De leenmannen van Ooike leverde op 18 december 1661 een attest af waarin geschreven stond dat Jan Vindevogel, die zij op 30 juli 1652 als tovenaer en weerwolf hadden geëxecuteerd²⁰⁴, Adriaan Verpraet als medeplichtige had aangewezen. Tijdens zijn ondervraging op 23 december 1660 bekende Joos Verpraet dat hij de verbrandingen van Pieter Dhondt en Gillis Ogiers persoonlijk bijwoonde.

Zonderling gedrag en wonderbaarlijke gebeurtenissen

Een verdere stap in de opbouw van een hekserijverdenking was het zonderling gedrag van de verdachte of zijn betrokkenheid bij een aantal wonderbaarlijke gebeurtenissen, waaronder men alle gedragingen of voorvallen klasseeerde waarvoor men geen directe, rationele verklaring vond²⁰⁵. Zo keek Joos Verpraet, die zich liet scheren door Jan de Vos, zo *straffelick* naar diens kind in de wieg, dat de moeder van het kind de kluts kwijtraakte. Het kind werd ziek en overleed. Maeyken de Smet had eens ruzie met Louis de Seyn die haar in een brede gracht wou duwen. Maar Maeyken sprong onverwacht in één keer naar de andere kant van de gracht. Omdat zelfs een jonge man met een goede aanloop dit nauwelijks kon, was dit volgens de Seyn maar alleen mogelijk met de hulp van haar *faemellieren* (duivel).

Elisabeth de Smet vertelde aan Laurens van de Putte dat zij onbebroede eieren in de binnenkant van haar haard stak en er negen dagen later kuikens uitkwamen. Van de Putte vond dit onredelijk (*wesende jehens redene*) en onnatuurlijk (*dit niet natuerlijck connen gheschieden*). Lieven de Smedt nodigde dezelfde Elisabeth eens uit om met andere vrouwen vlas te slijten. Elisabeth startte het slijten een uur vroeger dan gewoonlijk. Toen de anderen aankwamen had zij reeds een buitengewoon grote partij vlas uitgetrokken. Na het roten bleek het vlas volledig rot te zijn. Jacques van Steenbrugge deed reeds in zijn jeugd wonderbaarlijke dingen. Hij opende de kerkdeur van Olsene door

²⁰³ Afschrift van zijn ontwerpvoornis in Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Reeks 95bis*, 22 (bundel).

²⁰⁴ K.v.C., Veroordeeling eens Tooveraars in de XVII eeuw, *Volk en Taal*, 2 (1889-90), 162-166; J. Cannaert, *Bijdragen tot het Oude Strafregt in België*, Brussel, 1829, 170-174; J. Cannaert, *Olim, Procès de sorcellerie en Belgique sous Philippe II et le gouvernement des Archiducs*, Gent, 1847, 73-76; Braekman, *Spel...*, 116; Gent, Universiteitsbibliotheek, *Handschrift*, 654, f°37r-38r en G 13.208, f°123r-128r; Stadsarchief Oudenaarde, *Oud archief*, 1533/2.

²⁰⁵ Dillinger, "Böse Leute"..., 186-189.

zijn vinger in het sleutelgat te draaien en kon met pijn en boog merkwaardige vogels uit de top van een boom schieten en deze ongeschonden verkopen.

Tanneken Viaene liep op een dag met een bundel loof door de hofstede van Jan Moerman, alhoewel er naar haar huis een veel kortere weg bestond. Moermans koeien werden ziek. Joos Vliegheers kruiste haar pad tien jaar eerder. Zonder dat hij bier of wijn gedronken had zat hij plotseling in het midden van de Neelpas alsof iemand hem had opgenomen en in de plas had gezet. Dit kon volgens hem alleen met met *duyvelsche assistentie* zijn gebeurd. Maerten Vlamijnck uit Gottem had het meest merkwaardige verhaal in petto. Zes jaar geleden trof hij zijn koeien in zijn koeienstal aan met wel veertig tot vijftig keer steken in hun uier, rug of op andere plaatsen, zonder dat hij begreep hoe dit was gebeurd. Hij liet de koeien verzorgen door een koeienmeester, maar trof ze korte tijd nadien opnieuw doorkerfd aan. Met zijn bureu zocht hij naar een mogelijke dader, maar hij vond er geen. Rond zijn huis vloog in die tijd een grote bende *schremende ende tempeestende* eksters, die nu en dan op zijn koeien gingen zitten en erin pikten. Op dat ogenblik stond Tanneken Viaene gedurende een kwartier stilzweigend op een stuk land naast zijn boomgaard met een stok in haar hand. Maerten bracht zijn koeien een tijdlang naar een andere stal waar zij geen letsels meer opliepen. Zodra hij ze in hun eigen stal terugbracht, verschenen opnieuw de pikkende eksters. Op een dag liet hij een mes op zijn keukentafel liggen. Korte tijd nadien vond hij het terug in de rug van één van zijn koeien. Dit verhaal sluit aan bij veel soortgelijke verhalen in hekserijprocessen. In de omgeving van personen die van hekserij waren verdacht, dacht men in die tijd vrij vlug dat hun duivels zich vertoonden in de gedaante van ongewenste dieren zoals hazen, ratten, katten, wolven, raven, uilen en eksters²⁰⁶.

Nachtelijke escapades, vooral van vrouwen, golden als zeer verdacht. Philips Schepman werkte een tijdje als knecht bij Joos Verpraet toen die nog in Petegem bij Deinze woonde. Op een avond kwam Joos Verpraet thuis van Gent samen met zijn broer Adriaan en zijn zuster Roelyne. Na het avondeten deed Jan Verpraet zijn vrouw, zijn kind, zijn meid en knecht onmiddellijk naar bed gaan. Zelf bouwde hij met zijn broer en zuster tot diep in de nacht een feestje. Er werd gedanst op fluitmuziek en zoveel lawaai gemaakt dat het leek alsof er veel volk aanwezig was. Het leenhof van Olsene ondervroeg Verpraet hierover op 23 december 1660. Meteen suggereerde het een duidelijke verklaring voor die gebeurtenis: *Dat hij wel weet dat het duivelsche vergaderinghe, dans ende spel was?* Vincent Crombeen, een timmerman die er dikwijls vroeg op uittrok, zag Maeyken de Smet zeventien jaar geleden op een nacht midden in een tarweveld. Toen men later de tarwe oogste, was zij voor het overgrote deel rot. Joris de Sloovere ontmoette Maeyken de Smet acht jaar geleden om twaalf uur 's nachts op de baan van Kortrijk naar Gent. Hij vroeg

²⁰⁶ Dillinger, "Böse Leute"..., 188-189.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

haar waar ze naar toe ging en of zij niet bang was. Maeyken zei van niet. Twee jaar later trof hij haar opnieuw aan nu tussen twaalf en één uur 's nachts. Toen zij hem in het maanlicht zag, verborg ze zich vlug achter een struik. De Sloovere volgde haar en deed haar te voorschijn komen. Zij vroeg hem alleen hoe laat het was. Hij antwoordde dat zij dat zelf wel wist. Ze gingen uit elkaar en Maeyken was plotseling verdwenen. Tijdens haar ondervraging op 24 januari 1661 vroeg het leenhof van Olsene aan Maeyken of zij *alsdan niet bij haeren familieren duvel is ghenomen ofte gheleet naer de duvelsche dansynghen ende vergaderynghen?* Andries Bonnye ontmoette twintig jaar geleden Tanneken Viaene in Gottem tussen tien en elf uur 's nachts toen zij uit de hofstede van Gillis van Wambeke kwam. Toen hij haar een goedenavond wenste antwoordde zij alleen iets binnensmonds. Kort daarna werden de koeien van Gillis van Wambeke ziek.

Rare ziekten

Ook totaal onbekende ziekten golden voor de toenmalige plattelandsbewoners als zeer merkwaardige gebeurtenissen²⁰⁷. De paardenmeester Carel Populier sneed het paard van Jan Minne open en vond er *fenynghe beesten ende slym als pugereck*. Twee van die beesten zaten rondom het hart van het paard en hadden elk twee vleugels. In het opengesneden paard van Cornelis Dhondt vond hij *fenynghe beesten in vorme van palinghen*²⁰⁸ en in de koeien van Gillis van Wambeke *fenynighe beesten ghelyck loppende ende platte ghelyck blicken*. Uit de bek van één van zijn kalveren kwam er *een beeste ghelyck een loppe* die zich op een bord langzaam uitrok²⁰⁹. Maerten Vlamyncx vond in zijn overleden koe een hart dat bijna geheel was opgegeten door twee *dicke ende langhe fenynighe beesten*. Hij was er daarom van overtuigd dat Tanneken Viaene die koe had betoverd.

Fenyn reckende als puijgereck troffen ook Joosyne de Blaecke en haar man aan in de mond van hun kind dat met Joosyne Dhanens in contact was geweest. Zij konden het er met hun handen uittrekken. Joosyne de Blaecke werd zelf door een wonderbaarlijke ziekte getroffen. Tussen haar vel en vlees liepen beesten zo groot als muizen die ze met haar handen kon vastnemen. Ook dit stemde overeen met de toenmalige opvatting dat ziekten werden veroorzaakt door dieren die in de buik of elders in het lichaam rondliepen²¹⁰. Voor de inwoners van Olsene, Dentergem en omgeving, voor wie koeien en vooral paarden de motor vormden van hun landbouwactiviteit, was er dus heel

²⁰⁷ Briggs, *Heksenwaan...*, 90.

²⁰⁸ Verklaring van Cornelis Dhondt in het proces van Tanneken Viaene.

²⁰⁹ Verklaring van Gillis van Wambeke en Andries Bonnye in het proces van Tanneken Viaene.

²¹⁰ Briggs, *Heksenwaan...*, 126.

weinig nodig om een ziektediagnose te doen overgaan in een geloof van beheksing²¹¹.

Verdachte uitspraken en zelfbeschuldigingen

Verdachten deden zich soms zelf de das om door uitspraken die voor de buitenwereld overkwamen als een zelfbeschuldiging. Toen Joos Verpraet een paard van Jan Minne bij de teugels greep, zei hij spontaan dat het paard heel ziek was. Nog geen dag nadat een ander paard was gestorven, kwam hij reeds vragen of het paard dood was. Volgens Jan Minne suggereerde hij hiermede dat hij de paarden zelf had betoverd. In 1658 vluchtte Joos Verpraet voor de Fransen uit Olsene met paarden en karren. Tussen Oudenaarde en Gent moest hij de karren achterlaten en kon hij alleen met de paarden verder te trekken. Aan Pieter de Smil zei hij toen *als ick soo verre was dat ick op myn peerden gheraecte, ick hadde de sert van hun en ick hadde op myn gat gheclackt al haddense naer my ghegrepen* (sic). Hij reed vervolgens over velden en grachten zonder dat hij de weg volgde en redde aldus zijn paarden die nochtans in zeer slechte conditie waren. Maeyken de Smet vroeg Maeyken de Clercq of zij ervan overtuigd was dat zij een toveres was. Laatstgenoemde antwoordde: *Syt ghy een, dat weet ghy wel*.

Omgekeerd werd het nalaten van het gerechtelijk vorderen van een schadevergoeding wegens smaad wanneer men in het openbaar van hekserij was beschuldigd, in alle Europese heksenprocessen beschouwd als een impliciete bekentenis van hekserij²¹². Guillaume en Andries de Vos getuigden dat Philipinne van der Gracht, de echtgenote van Donato Allemanni, kasteelvrouwe van Olsene, eens de kasteelpoort liet sluiten toe zij Joos Verpraet zag aankomen. Terwijl Verpraet het goed kon horen zei ze *Och sluyt de poorte toe dat den tooveraere niet in en compt*. Verpraet trok zijn rug op en keerde op zijn stappen terug zonder iets te zeggen. Gillis Roose verklaarde dat Joos Verpraet ervan op de hoogte was dat hij als tovenaer en weerwolf bekend stond, maar dat hij die achterklap *noyt hem en heeft daerover doen repareren*.

Maeyken de Smet werd door Louis de Seyn herhaaldelijk verweten dat zij een tovenares was en heel goed wist dat zij hem ongeluk had gebracht. Maeyken had haar daarvan niet *doen repareren*. Antheunis de Smet smeedt Maeyken uit zijn huis en verweet haar dat ze een tovenares was die de kwellingen van hemzelf en zijn kinderen veroorzaakte. Maeyken ondernam hiertegen geen gerechtelijke stappen. Jan van Praet kreeg van Maeyken twee appels om de achterklap tegen te spreken dat zij een tovenares was. Joos de Jans verweet

²¹¹ Briggs, *Heksenwaan...*, 87-94.

²¹² Dillinger, "Böse Leute"..., 194-195; Briggs, *Heksenwaan...*, 167.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Jacques van Steenbrugge dat hij een schelm was die zijn koe had betoverd, *ende ist dat sy steerft, ick sal u den hals afsnyden ende u herte in u handt gheven alwaert an de keerckdeure*. Van Steenbrugge had niet gereageerd. De schaapherder van Gillis van Wambeke verweet Tanneken Viaene dat zij een *vulmulle ende tooveresse* was. Tanneken vroeg hiervoor geen *reparatie*.

Een sterke aanwijzing voor hekserij was het verwijt voor toverij geuit op een sterfbed. Antheunis de Smet getuigde dat zijn zuster Cathelijne tot haar dood staande hield dat Maeyken de Smet haar had betoverd. Philips de Loddere beweerde hetzelfde van zijn vrouw ten aanzien van Elisabeth de Smet.

Magische handelingen

Door vergelijkend onderzoek kwam aan het licht dat de personen die van hekserij werden verdacht, zich soms schuldig maakten aan allerlei andere misdrijven zoals diefstal, brandstichting, bedrog, valsmunterij, zedenmisdrijven en kindermoord²¹³. Dit was niet het geval voor de vervolgden in Olsene en Dentergem. Wel is er sprake van het 'magisch' stelen van melk of boter²¹⁴. Maeyken de Cleercq was ervan overtuigd dat zij veel boter verloor door het uitlenen van haar karn aan Maeyken de Smet. Joos van den Steene en zijn vrouw Philipotte Minnaert konden dagenlang geen boter meer karnen nadat Elisabeth de Smet ongevraagd bij hen binnenkwam. Dat was ook het geval bij Laurens van de Putte en Maeyken de Meyere nadat Jacques van Steenbrugge bij hen een koe had gekocht. Joosyne de Clerck miste veel boter nadat Tanneken Viaene onverwachts in haar stal was gekomen. Dat was ook het geval voor Janneken de Wille, de echtgenote van Joos de Grande, die met Tanneken hetzelfde tegenkwam. Pieter Vlieghers vertelde dat Tanneken Viaene een zwarte lap onder haar karn legde wanneer zij zelf boter karnde. Hij vermoedde dat zij daardoor meer boter kreeg dan normaal²¹⁵.

Tot de magische handelingen behoorden de magische geneeswijzen. Het fabeltje dat heksen 'wijze' vrouwen waren die omdat zij de natuur- of volksgeneeskunde beoefenden door geleerde geneesheren werden uitgeschakeld, is reeds lang doorprikt²¹⁶. De meeste vervolgden waren geen volksgenezers die alom werden geraadpleegd, maar personen die, net zoals hun burens, aanklagers, vervolgers en zelfs rechters, nu en dan een magische bezwering uitspra-

²¹³ Dillinger, "Böse Leute"..., 199-202.

²¹⁴ Briggs, *Heksenwaan...*, 91.

²¹⁵ Vergelijk met Briggs, *Heksenwaan...*, 95.

²¹⁶ Briggs, *Heksenwaan...*, 293; W. Rummel, 'Weise' Frauen und 'weise' Männer im Kampf gegen Hexerei. Die Widerlegung einer modernen Fabel, *Europäische Sozialgeschichte. Festschrift für Wolfgang Schieder*, Berlijn, 2000, 364-370.

ken of een magische handeling verrichtten ter genezing van mens of dier. Dit was ook het geval in Olsene en Dentergem.

Maeyken de Smet kende als enige van de zeven vervolgd en een magische geneeswijze voor het genezen van de koekziekte. Zij liet haar patiënt eerst negen onze vaders en negen weesgegrootjes lezen, nam vervolgens een verse meelkoek en maakte hiermee allerlei kruistekens over de naakte buik van de patiënt terwijl zij volgende bezweringsformule uitsprak: *Ick slaen de couck ende ick boete den couck*. De patiënt moest nadien de meelkoek aan haar afstaan. Alhoewel Maeyken de Smet deze genezingswijze meerdere keren toepaste en die techniek zelf aanbood, kan men haar moeilijk als een echte volks-genezers beschouwen. Zij kende slechts die ene magische remedie en liet zich niet betalen.

Zoals overal elders in Europa²¹⁷ hielp Tanneken Viaene, als oudere vrouw, haar jongere buurvrouwen bij het bevallen van een kind. Tanneken was hierin helemaal niet gespecialiseerd en gebruikte bij de bevallingen geen bijzondere, magische methoden. Sommige van haar burens, zoals Magdalene Turf, de echtgenote van Jan Galle, baljuw van de heerlijkheid waar zij woonde, waren uiterst tevreden over haar hulp. Magdalene zette met Tannekens hulp vijf kinderen op de wereld. En indien Tanneken niet was aangehouden, zou zij haar hulp ook bij de geboorte van haar zesde kind hebben gevraagd. Andere vrouwen, bij wie de bevalling was mislukt of die een gehandicapt kind ter wereld brachten, zochten bij haar de oorzaak van hun tegenslag²¹⁸. Tanneken Viaene was bij Maeyken Tack drie keer vroedvrouw. Maeykens eerste kind leefde slechts vier jaar en was *stom ende lam*. Haar tweede kind sloeg bij zijn geboorte volledig blauw uit en overleed ongedoopt een half uur later. Haar derde kind stierf in het kraambed. Vooral het feit dat Tanneken dit had voorspeld, maakte haar verdacht. Franchyne de Smet beviel met succes met de hulp van Tanneken Viaene, maar kreeg enkele dagen later ontstoken borsten. Ook zij kreeg argwaan omdat Tanneken haar dit had voorspeld. Het voorspellen van een ziekte maakte Tanneken Viaene ook verdacht bij het zieke oog van Joosyne, de dochter van Cornelis Dhondt. Tanneken Viaene nam het kind eens bij zijn kaken vast en zei tegen zijn moeder: 'Jouw kind heeft wat in zijn oog'. Vierentwintig uur later was het kind blind in dat oog. Het kind werd beleden, maar na een tijdje zei Tanneken dat dit niet zouden helpen en het oog nog slechter zou worden, wat uiteindelijk geschiedde.

Een magische remedie was de pap die Tanneken Viaene klaar maakte om Janneken de Wille en Pieryntken van Daele kinderen te doen krijgen. Eerstgenoemde betrouwde de zaak niet en nam de pap niet in. De tweede wel... en werd ziek. Van een totaal andere aard was de handeling die Tanneken

²¹⁷ Briggs, *Heksenwaan...*, 79-81.

²¹⁸ Briggs, *Heksenwaan...*, 80-82 en 292-294.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Viaene stelde op de grond van Jan Moerman. Zij maakte met haar handen een putje in de grond, stak er een handvol bladeren in en stampte de put dicht met aarde. Het kind van Jan Moerman haalde de bladeren uit, wierp ze in het water ... en werd terstond ziek. De melk van de koeien van Jan Moerman boterde trouwens al een tijd niet meer²¹⁹. Het begraven in een putje van bladeren, haren, drek en andere vuiligheid was een veel gebruikt magisch middel om iemand kwaad te berokkenen. Het is de enige concrete, magische betoveringstechniek waarvan er in de heksenprocessen van Olsene en Dentergem gewag wordt gemaakt.

Ongevraagd bezoek

Als een constante in bijna alle heksenprocessen vindt men de beschuldiging dat de vervolgd een aantal, soms zeer alledaagse, handelingen of onthoudingen hadden gesteld die hen door hun burens zeer kwalijk werden genomen omdat zij een inbreuk maakten op de toenmalige sociale conventies. Hieronder viel in eerste instantie het 'zonder enige reden', en nog veel meer het 'tegen een uitdrukkelijk verbod' betreden van andermans huis, stal of erf, wat duidelijk verwijst naar het toenmalige onveiligheidsgevoel en de dagdagelijkse vrees voor het behoud van zijn de materiële goederen. Het onverwachts, en zeker het ongewenst verschijnen in deze, van oudsher ook magische, ruimte werd als zeer agressief ervaren²²⁰. Indien er kort nadien een ongeluk op volgde gold dit als een zware toverijverdenking. Bij uitbreiding was dat ook het geval voor het zonder reden of ongevraagd lopen over andermans weiden of landerijen²²¹.

Zo verweet Joos van de Putte aan Jan Dhondt dat hij ongevraagd zijn land betrad terwijl hij dit bewerkte met zijn paard. Ondanks het feit dat Joos van de Putte liet blijken dat hij hiermee niet gediend was, kwam Jan Dhondt een kwartier later terug en streelde het paard op zijn ribben. Enkele uren later begon het paard te zweten en werd ziek. Het overleed twee maanden later. Toen een paardenmeester het paard opensneed, vond hij in zijn keel een *lelycke beeste*. Naast het dode paard lag nog een soortgelijk beest. De conclusie was vlug getrokken. Jan Dhondt had het paard betoverd.

Jan Minne legde Joos Verpraet ten laste dat hij, *zonder dat hy occasie en hadde om daer te commen*, rondliep op zijn weiden tussen zijn schapen. Korte tijd nadien stierf het ene schaap na het andere. Voor Jan Minne was dit vol-

²¹⁹ Verklaringen van Jacques Spiessens, Martyne Wastyn en Jan Moerman in het proces van Tanneken Viaene.

²²⁰ Over deze huisvredebreuk: R.C. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1954, 64 en 92-96.

²²¹ Briggs, *Heksenwaan...*, 175; Dillinger, "*Böse Leute*"..., 186-187.

doende om te zeggen dat Joos Verpraet de schapen had betoverd. Een jaar later volgde Joos Verpraet 'zonder enige reden' een paard van dezelfde Minne dat aan het werken was op het land. Hij raakte het aan met zijn hand en een *roeyken*. Twee dagen later werd het paard ziek. Het werd dagenlang belezen door de pastoor van Olsene. Alhoewel Verpraet heel goed wist dat Minne zijn uiterste best deed opdat hij niet meer bij zijn paard zou komen, kwam Joos Verpraet toch zonder enige reden op zijn erf en probeerde telkens bij het paard te komen. Jan Minne was van oordeel dat hij dit deed om de betovering *te ver-verschen*. Hij liet daarom zijn paard opnemen in de stal van de kasteelhoeve. Maar toen hij aldaar eens het paard aan het luchten was op het binnenhof, liep Verpraet regelrecht naar het paard, nam het zonder iets te zeggen bij de teugels en streefde het aan de hals. Jan Minne had nog een ander paard dat ook belezen werd door de pastoor van Olsene. Tijdens een belezing kwam Joos Verpraet zonder enige reden in de paardenstal, drumde zich tussen de omstanders en streefde het paard.

Maeyken de Smet zocht Gillis Wullaert, leenman en schepen, tweemaal bij hem thuis op om hem een bepaald contract tussen haar papieren te doen zoeken. Zij had dit ook reeds gevraagd aan Lieven Cottins, een andere leenmanschepen, en betrad derhalve zonder enige reden de woning van Wullaert. Zij kwam ook nu en dan *sonder eenighe oorzaecke* aan huis bij Jan Verpraet toen diens kind ziek was. Nadat het kind was overleden, was zij er helemaal niet meer te zien. Toen de zieke vrouw van Pieter van Coppenolle werd belezen, kwam Maeyken de Smet voortdurend bij haar binnen *souckende telckent occasie thebben omme sijne huysvrauwe te vinden ende sprecken*. Van Coppenolle ontzegde haar uitdrukkelijk de toegang tot zijn huis, waarna ze een tijdje wegbleef. Op een dag stond ze echter opnieuw onverwachts in zijn achtertuin, waar zich toen zijn zieke vrouw bevond. Zij vroeg haar waarom zij niet meer aan huis mocht komen. *Met een flauwe excuse ende sonder oorsaecke* kwam ze ook geregeld ten huize van Joris de Sloovere. Toen diens kind ziek werd, verbood hij haar de toegang tot zijn huis. En ook Jan de Bosch was haar bezoek meer dan beu toen zijn driejarig kind ziek werd en door de pastoor van Olsene moest belezen worden. Hij joeg haar met een pak slagen uit zijn huis. Toen Maeyken zich hierover beklaagde bij de pastoor van Olsene antwoordde laatstgenoemde haar dat *sy haer beter thuyt soude houden op haer wiel*.

Elisabeth de Smet kwam zonder reden eieren ruilen bij Jan de Poortere. Op het erf van haar buurman Guillaume de Vos raapte ze appels *sonder nochtans eenighe de minste oorzaecke te hebbene, nocte ghewoon te zyn van daer te verkeeren en sonder nochtans datter niemandt en was die haer toesprack ende oock dat zy ghenouch ghewaer wiert dat den voorseiden depositant haer niet en sochte ontrent zijn huys ofte byvanck, ghelyck hy an haer opentlicke uuyt-riep dat zy daer niet en was van doene ende sulck ofte dierghelyck volck niet een sochte*. Bij haar buurvrouw Elisabeth de Seyn liet ze een stuk vlees in de oven steken, niettegenstaande die buurvrouw en haar man *haer dicwils te ken-*

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

nen hadden ghegheven dat zy haer niet en sochten, jae dickmaels met haer krackeelende twist maeckten omdat sy te myn sdeposants huysse soude comen. De dag nadien kwam ze zomaar het huis binnen nietjegenstaende zy wel wiste dat zy daer niet wel willecomme en was en haalde wat vuur uit de haard sonder eenighe propoosten te maecken dan alleendelick yiet segghende dat niet en besloot.

Tien jaar voor zijn proces liep Jacques van Steenbrugge zonder enige reden in de weide van Joos de Jans, ving er een koe, pakte ze bij haar horens en verrok zonder iemand iets te zeggen. De koe legde zich kort daarna neer in haar stal en weigerde op te staan. De pastoor van Olsene kwam ze belezen en Jacques van Steenbrugge kwam tijdens de belezing tot tweemaal toe zonder reden tot aan de rand van de hofstede van Joos de Jans. Hij deed dat ook toen de koeien van de weduwe van de Putte en van Willemyne van Brabant werden belezen.

Tanneken Viaene liep regelmatig *sonder daerinne de minste occasie* te hebben en zonder dat aldaar een voetweg liep, door de weiden van Jaecques Piessens, veinzende dat zij aldaar zurkel trok. Het gevolg was dat Piessens koeien daar niet meer wilden grazen. Tanneken kwam ook dikwijls op de hofstede van Lieven de Smet en Joosyne de Clerck *omme cleen occasie daer sy was vraghende ende somtyts niet van doene en hadde, jae somtyts sonder ijete segghen waeromme sy quam* en ging dan ongevraagd de koeien in de stallen bekijken. Na een tijdje misten de echtgenoten de Smet-de Clerck heel wat boter. Tanneken liep ook ongevraagd hun brandewijnstokerij binnen, stak haar handen in de mout of hief het deksel van de ketel op. De stokerij leverde sindsdien veel minder brandewijn op.

Iegens den danc ende wille kwam Tanneken Viaene op de hofstede van Jan de Grande, ging recht naar zijn varkenshok, stak *sonder eenige oorsaecke* haar hoofd in het hok, bleef daar enige tijd staan en ging via een ongewone weg over zijn land naar haar huis. Het varken was de dag nadien razend. De Grande verbood haar op zijn hofstede en weiden te komen, maar zij stoorde zich er niet aan. Zij kwam in zijn tuin nu en dan kruiden, zoals kamille, halen, alhoewel zij in haar eigen tuin een overvloed van dergelijke kruiden had. Toen de melk van zijn koeien niet meer boterde, was de Grande ervan overtuigd dat Tanneken Viaene zijn koeien had betoverd.

Tanneken kwam ook bijna dagelijks in de keuken van Louis Herman *den meerderen deel sonder eenighe occasie ende sonder iet weten te segghen, al siende ende draeyende ende wederomme uitgaende al oft sy stom hadde gheweist*. Al dat *onbehoorlijcke comen* zorgde ervoor dat Hermans vrouw ziek werd. Tanneken kwam nog meer dan tevoren en bracht, om haar ware bedoelingen te verdoezelen, nu en dan een taart mee. Omdat zijn vrouw haar van toerij verdacht, verbood Herman haar de toegang tot zijn huis en gaf zijn

vrouw een stok om Tanneken te slaan wanneer ze binnenkwam. Toch bleef Tanneken komen. Op een dag stond ze plotseling in de keuken waar de zieke vrouw voor de haard lag. Zij liep haastig naar de zieke vrouw, wreef met haar hand over haar lichaam en zei: *Daer licht vier op u*. Louys Herman, die erbij stond, zag geen enkele vonk. Zonder iets anders te zeggen ging ze vervolgens onmiddellijk weg. Zij liep ook ongevraagd zijn koeienstallen binnen en toen een koe ziek werd, weet Louis Herman dit onmiddellijk aan haar *ontijdelijk gaen ende commen*.

Cornelis Dhondt verbood Tanneken Viaene nog bij hem binnen te komen toen zijn echtgenote ziek werd. Maar Tanneken stoorde zich niet aan dit verbod en kwam bijna dagelijks bij de zieke vrouw over de vloer *sonder dat hy den meerderen deel wiste wat sy quam doen*. Ze stapte ook *by nachte ende ontyde* in zijn stallen en nam er een handgreep stro uit weg. Kort daarop overleed zijn paard.

Jan van Keirsbilck liet zijn zieke dochter belezen door een pater Recollet. In die tijd kwam Tanneken Viaene drie tot viermaal per dag naar zijn hofstede *sonder te weten wat segghen nocte thebben eenighe oorsaecke*. Van Keirsbilck was er vast van overtuigd dat zij dit deed om haar betovering te vernieuwen. Negentien jaar voor haar proces liep Tanneken ongevraagd in de weide van Joos Vliegiers, bekeek er één van zijn koeien en draaide er drie keer rondom. Kort daarop kon zijn koe niet meer rechtstaan.

Ander onbehoorlijk gedrag

Vooraf het feit dat deze bezoeken 'zonder enige reden', 'ongevraagd' of 'onverwachts' plaatsvonden ergerde de aanklagers. Ditzelfde onverantwoord, ongevraagd, onverwacht en ongewenst karakter gaf ook een negatieve connotatie aan allerlei eenvoudige, alledaagse handelingen, die op het eerste zicht neutraal en zelfs positief voor de buur uitvielen. Wanneer zij kort daarna gevolgd werden door een ongeluk, was de oorzaak niet ver te zoeken²²².

Zo zette Joos Verpraet zich op een bruiloftsfeest van de zoon van Jan de Pryckere plotseling met geweld tussen twee personen die aldaar op een bank waren gezeten. Jan de Pryckere werd korte tijd nadien opnieuw ziek²²³. Elisabeth de Smet hield onverwachts de duim vast van de 15-jarige Guillaume van Steene. De jongen werd korte tijd nadien ziek. Tijdens het slachten van een varken wierp Jacques van Steenbrugghe een stukje varkensvlees op het kind van Jooryne de Sloovere. Het kind ziek was twee dagen later ziek en het genas slechts na vele bezelingen. Tijdens het slijten van het vlas gaf Jacques

²²² Rummel, Von Umgang mit Hexen..., 91-100.

²²³ Verklaring Jan de Pryckere in het proces van Joos Verpraet.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

van Steenbrugge Cathelyne Bruneel ongevraagd te drinken. Zij dronk uit de aangereikte kruik en voelde zich onmiddellijk ziek worden. Van Steenbrugge raakte het paard van Jan Damman zomaar aan met een *roeyken*. Korte tijd nadien was het ziek. Na de aankoop van een koe kookte hij bij hem thuis eieren voor Jan de Seyn. 's Anderdaags werd laatstgenoemde onwel.

Ook andere 'ongevraagde' handelingen werden als ergerlijk ervaren: het ongevraagd of ongewenst beademen²²⁴, aanraken²²⁵, strelen²²⁶, op de rug kloppen²²⁷ of kussen²²⁸ van een persoon, het bij de hand²²⁹, bij de duim²³⁰, bij of op de arm nemen²³¹ of wiegen van een kind²³², het scheren van een jongenshoofd²³³, het vastnemen van een uier²³⁴, het verwisselen van eieren²³⁵, het vragen om vuur²³⁶ en het werpen van een zak meel²³⁷. En op die wijze kunnen ook het 'zonder enige reden' geven van pruimen²³⁸, appels²³⁹, koeken²⁴⁰,

²²⁴ Verklaring van Lieven Gregorie in het proces van Maeyken de Smet en verklaring van Gillis du Gardyn in het proces van Tanneken Viaene.

²²⁵ Verklaring van Jan Minne en Olivier de Pryckere in het proces van Joos Verpraet, verklaring van Joos van den Steene en Jan Crombeen in het proces van Maeyken de Smet, verklaring van Pieter de Loddere in het proces van Elisabeth de Smet, verklaring van Jan Mestdach in het proces van Jacques van Steenbrugge en verklaring van Lowijs Herman in het proces van Tanneken Viaene.

²²⁶ Verklaring van Elisabeth de Seyn en Guillaume de Vos in het proces van Elisabeth de Smet.

²²⁷ Verklaring van Jan Maertens in het proces van Joos Verpraet en verklaring van Tanneken de Seyn in het proces van Jacques van Steenbrugge.

²²⁸ Verklaring van Maeyken de Waele in het proces van Elisabeth de Smet.

²²⁹ Verklaring van Jan de Bosch in het proces van Maeyken de Smet.

²³⁰ Verklaring van Joos van Steene in het proces van Elisabeth de Smet.

²³¹ Verklaring van Elisabeth de Seyn en Maeyken de Waele in het proces van Elisabeth de Smet en verklaring van Jan van Kersbilck in het proces van Tanneken Viaene.

²³² Verklaring van Joos Adaems in het proces van Joos Verpraet en verklaring van Jooryne de Sloovere in het proces van Jacques van Steenbrugge.

²³³ Verklaring Gillis van Wambecke.

²³⁴ Verklaring Louys de Seyn in het proces van Maeyken de Smet.

²³⁵ Verklaring van Jan de Poortere in het proces van Elisabeth de Smet.

²³⁶ Verklaring van Elisabeth de Seyn in het proces van Elisabeth de Smet.

²³⁷ Verklaring Antheunis de Smet in het proces van Maeyken de Smet.

²³⁸ Verklaring van Maeyken de Waele, Joosyne Adaems en Laurens van de Putte in het proces van Elisabeth de Smet.

²³⁹ Verklaring van Jan de Bosch, Louys de Seyn, Lieven Gregorie, Joos Roose en Passchyntgen van Thuyn in het proces van Maeyken de Smet en verklaring van Pieter de Loddere en Joosyne Maertens in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁴⁰ Verklaring van Joos van den Steene in het proces van Maeyken de Smet en verklaring van Cornelis Dhondt in het proces van Tanneken Viaene.

taart²⁴¹, erwten²⁴², pap²⁴³ of een kan of kroes wijn of bier²⁴⁴ geklasseerd worden in de categorie van onbehoorlijke handelingen²⁴⁵.

Het 'onverantwoorde' en 'onverwachte' karakter werkte ook negatief bij het uitlenen van bepaalde goederen. Sommige Britse historici, zoals K. Thomas en Th. Mac Farlane, hebben het weigeren van burenhulp uitgeroepen tot de belangrijkste factor van een hekserijverdenking. Het weigeren van de hulp door een economisch sterkere aan een economisch zwakkere zou bij de eerste een schuldgevoel hebben opgewerkt, dat hij dan projecteerde op diegene die hij hulp had geweigerd omdat hij veronderstelde dat deze hiervoor boos en wraaklustig was. Als er vervolgens kort nadien een ongeluk gebeurde, werd de persoon met de veronderstelde gevoelens van wrok automatisch verdacht. Dit 'weigering-schuld-syndroom' speelde in de processen van Olsene en Dentergem²⁴⁶ een veel geringere rol dan het 'onredelijk' of 'onverwachts' vragen van hulp. Maeyken de Smet kwam dikwijls de karn uitlenen bij Maeyken de Clercq. Laatstgenoemde vroeg haar waarom zij er zelf geen karn kocht en leende haar hiervoor zelfs geld. Maar Maeyken bleef haar karn uitlenen en Maeyken kreeg steeds minder boter. Jacques van Steenbrugge kwam kousbanden en een neusdoek uitlenen bij Tanneken de Seyn die hij een slag op haar rug gaf waardoor zij zich betoverd voelde. Tanneken verweet hem dat hij zijn toverij kwam hernieuwen en door de duivel was gezonden. Tanneken Viaene kwam dikwijls kruiden plukken in de tuin van Joos de Grande alhoewel zij in haar eigen tuin dezelfde kruiden in overvloed had. Tanneken kwam ook dikwijls bij zijn meester Mathys Buussens aan huis '*sonder eenighe ende de minste occasie te hebben, jae omme iet te leenen ende somtyts omme te coopen dat si niet van doene en hadde*'.

²⁴¹ Verklaring van Cornelis Dhondt in het proces van Tanneken Viaene.

²⁴² Verklaring van Cathelyne en Pieter Vlieghers in het proces van Tanneken Viaene.

²⁴³ Verklaring van Janneken de Wilde en Lowijs Herman in het proces van Tanneken Viaene.

²⁴⁴ Verklaring van Cathelyne Bruneel in het proces van Jacques van Steenbrugge.

²⁴⁵ Vergelijk: Briggs, *Heksenwaan...*, 116-119.

²⁴⁶ K. Thomas, *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland 1500-1700*, 1989, 468-482 (Nederlandse vertaling van *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, Londen, 1971); Mac Farlane, *Witchcraft...*, 172-176 en 195-199; Briggs, *Witches...*, 137-146.

Dagelijkse conflicten en moeilijke levensomstandigheden

Door het Europees magiegeloof te vergelijken met dat van buiten Europa, hecht het hekserijonderzoek nu veel aandacht aan de spanningen en conflicten tussen de verdachten en hun burens of hun verwanten buiten de hekserijbeschuldigingen. Meteen worden deze laatste ingebed in een bredere context van veelsoortige, langdurige of korte, persoonlijke vetes of botsingen tussen particulieren over hun persoon, goederen of eer²⁴⁷.

De, meestal stereotiep opgestelde, klachten in de processen van Olsene en Dentergem bevatten weinig gegevens over dergelijke conflicten en maken ook geen gewag van het agressief, nijdig, wraaklustig, toornig, koppig, arglistig, zelfzuchtig of ruzieachtig karakter van de vervolgdenden of van hun afstotelijk uitzicht door gebocheldheid, wratten op het aangezicht, onverzorgd gebit of rode haren²⁴⁸. Joos Verpraet verklaarde tijdens zijn ondervraging spontaan dat hij buiten Olsene was geboren en zich na zijn huwelijk opwerkte als pachter van steeds meer grond in Petegem, Kruishoutem, Olsene en Gottem. Of dat nijd verwekte bij zijn burens, is niet duidelijk. Zijn on sociaal karakter kwam wel aan bod in een verklaring van Olivier de Pryckere, stiefzoon van Jan Minne. Toen het paard van laatstgenoemde ziek was, ging Joos Verpraet het in zijn stal bekijken. Hij kwam daarna diens woonhuis binnen en zei luidop dat hij meer medelijden had met de beesten dan met de mensen.

Jacques van Steenbrugge had zich als zoon van een eenvoudige herbergier opgewerkt tot slager-kok en baljuw van twee heerlijkheden. In deze laatste hoedanigheid had hij Joos de Jans en de vader van Laurens en Cornelia van de Putte, herhaaldelijk aangemaand tot het betalen van achterstallige grondrenten, wat hen zeker niet was bevallen. Alle drie traden zij op als aanklagers. En dit gold ook voor Antheunis de Sloovere van wie hij eens een uitgebroken koe had in beslag genomen en slechts teruggaf nadat de veldschade was vergoed²⁴⁹. Tanneken Viaene had zich via haar twee huwelijken opgewerkt van boerenmeid tot zelfstandige uitbaatster van een, zij het relatief klein boerenbedrijf. De bronnen geven niet aan of dat jaloezie opwekte bij haar burens.

Van de harde tijden en het zich dagdagelijks bedreigd voelen qua leven, bezit, gezondheid en zielenheil²⁵⁰, zijn er in de procesakten van Olsene enige spo-

²⁴⁷ Rummel, *Von Umgang mit Hexen ...*, 100-108; Dillinger, "Böse Leute" ..., 196-197; J. Monballyu, *Heksenprocessen te Laarne in 1607-1608: een samenspel van 'krachten van onderen' en 'krachten van boven'*, *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, vierde reeks, 21, jaarboek 2002, 191-249.

²⁴⁸ Briggs, *Heksenwaan...*, 23, 153 en 174; Dillinger, "Böse Leute" ..., 197.

²⁴⁹ *Reprochen* van Jacques van Steenbrugge, art. 36, 49 en 60.

²⁵⁰ Briggs, *Heksenwaan*, ..., 305-334.

ren te vinden. Er is sprake van de invallen van de Franse troepen in 1646²⁵¹, 1657-1658²⁵² en 1667²⁵³. Telkens vluchtten alle inwoners van Olsene en Dentergem met hun have en goed over de Leie. Het is bekend dat oorlog, en vooral oorlogsdreiging de ideale voedingsbodem voor heksenprocessen opleverde²⁵⁴. Van overstromingen, hagel, extreme koude, misoogsten, epidemieën, prijsstijgingen of andere rampen is er in de procesdossiers geen sprake, wat nog niet betekent dat er geen dergelijke ongelukken waren of dat de gewone weersomstandigheden en ziekten geen uitzonderlijke problemen en spanningen opleverden.

De aanklagers en hun moeilijkheden

De aanklagers leefden in diezelfde moeilijke levensomstandigheden als de vervolgd. Maar wie waren nu deze aanklagers?

Van slechts honderd van hen beschikken wij over enige gegevens²⁵⁵. In doorsnee waren zij iets jonger dan de vervolgd. Veertig (40%) van hen waren tussen de 17 en 35 jaar, waaronder opvallend veel vrouwen (14%), eenenveertig (41%) tussen de 36 en de 50 jaar en slechts vijftien (15%) meer dan 50 jaar²⁵⁶. De jongste getuige (een vrouw) was 17 jaar²⁵⁷, de oudste getuige (een man) 75 jaar²⁵⁸. Het aantal mannelijke aanklagers (66%) bedroeg iets minder dan het dubbele van het aantal vrouwelijke aanklagers (34%), wat te verklaren valt doordat het relatief groot aantal mannen dat werd vervolgd. Zestien vrouwelijke aanklagers waren gehuwd, drie van hen waren weduwe.

²⁵¹ Verklaring van Gillis en Joos van Wambeke in het proces van Tanneken Viaene.

²⁵² Getuigen ten laste Jan Minne en Pieter Smil in het proces van Joos Verpraet.

²⁵³ Zie hoger bij het proces van Tanneken Viaene.

²⁵⁴ Briggs, *Heksenwaan...*, 325-328; Irrzigler, *Hexenverfolgungen...*, 10-11.

²⁵⁵ In het proces van Joos Verpraet waren er 24 getuigen ten laste, in dat van Maeyken de Smet 19, in dit van Elisabeth de Smet 15, in dat van Jacques van Steenbrugghe 16 in een eerste verhoor en 11 in een tweede verhoor, in dat van Tanneken Viaene 22 en in dit van Joosyne Dhaenens 8. Het proces-verbaal van het tweede verhoor in de zaak van Steenbrugghe is niet bewaard gebleven, zodat wij over deze getuigen geen gegevens hebben en deze getuigen ook niet zijn meegerekend. Vier van deze honderd getuigen legden verklaringen af in meer dan één proces. Joos van de Putte deed dit in het proces van Jan Dhondt en Maeyken de Smet, Joos van den Steene deed dit in het proces van Joos Verpraet, Maeyken de Smet en Elisabeth de Smet, Guillaume de Vos deed dit in het proces van Joos Verpraet en Elisabeth de Smet en Laurens van de Putte in het proces van Elisabeth de Smet en Jacques van Steenbrugghe.

²⁵⁶ Bij de anderen is geen leeftijd vermeld.

²⁵⁷ Verklaring van Maeyken de Poortere in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁵⁸ Verklaring van Gillis van Wambeke in het proces van Tanneken Viaene.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Vrouwen getuigden ook tegen vrouwen²⁵⁹, waaruit meteen blijkt dat heksenprocessen niet het resultaat waren van mannenhaat tegenover het vrouwelijk geslacht²⁶⁰.

Zoals overall in Europa hadden de vrouwelijke aanklagers iets meer aandacht voor hun eigen gezondheid, die van hun kinderen en die van hun echtgenoot²⁶¹. De mannelijke aanklagers hadden vooral aandacht voor hun eigen gezondheid ... en die van hun dieren. Geen enkele aanklager behoorde tot de directe familie van de vervolgdgen²⁶². Soms ging het om dienstpersoneel²⁶³ en meestal om directe burenen. Voor zover dit te achterhalen is, behoorden de meeste aanklagers tot dezelfde sociaal-economische boerenklasse²⁶⁴ als de vervolgdgen. Slechts enkele van de aanklagers waren knecht of meid²⁶⁵, maar dit was in West-Europa de normale startbaan voor een landbouwerscarrière²⁶⁶.

De aangeklaagde ongelukken waren klassiek: ziekte van de eigen persoon, ziekte of dood van een echtgenoot, echtgenote, één of meerdere kinderen, één tot twee paarden, een aantal koeien, een varken of een aantal schapen. Het mislukken van de tarweoogst, het rotten van vlas en het mislukken van een stookproces van brandewijn werden uitzonderlijk als tegenslagen vermeld²⁶⁷. Bij de meeste van deze tegenslagen was er eigenlijk niets speciaals aan de hand, behalve de herhaalde bewering dat het ongeluk vreemd en ongewoon

²⁵⁹ Verklaring van Cathelyne Oosterlinck, Joosyne Vermeulen, Adriaene van Thuynen en Passchyntken van Thuynen in het proces van Maeyken de Smet (op een totaal van 19 aanklagers), verklaring van Elisabeth de Seyn, Pieryntken Verhenne, Maeyken de Waele, Joosyne Adams, Joosyne Martens en Maeyken de Poortere in het proces van Elisabeth de Smet (op een totaal van 15 aanklagers), verklaring van Maeyken Tack, Joosyne de Clerck, Cathelyne Vliegiers, Martyne Wastin, Isabeau Bracke, Janneken de Wille, Margriete Blomme en Franchynde de Smet in het proces van Tanneken Viaene (op een totaal van 22 aanklagers) en verklaring van Mayken Verhenne, Joosyne de Blaecke, Maeyken de Blaecke en Janneken Damman in het proces van Joosyne Dhanens (op een totaal van 8 aanklagers).

²⁶⁰ Briggs, *Heksenwaan...*, 297-302.

²⁶¹ Briggs, *Heksenwaan...*, 305.

²⁶² Over de rol van de familie bij heksenprocessen: Briggs, *Heksenwaan...*, 233-270.

²⁶³ Philips Schepman was in dienst bij Joos Verpraet toen hij in Petegem bij Deinze woonde.

²⁶⁴ Het beroep wordt slechts heel sporadisch vernoemd. Meestal luidde het 'landsman', soms ook paardenknecht, slager (Carel Popelier in het proces van Joos Verpraet) of herbergier (Jan Martens in het proces van Joos Verpraet).

²⁶⁵ Philip Schepman in het proces van Joos Verpraet.

²⁶⁶ Briggs, *Heksenwaan...*, 244-246; Tanneken Viaene bijvoorbeeld verklaarde dat ze voor haar huwelijk als meid werkte. Na haar huwelijk had ze zelf meiden in dienst.

²⁶⁷ Zie hoger bij de beschrijving van de processen.

was, wat op zichzelf een zeer subjectief oordeel was. Bij het interpreteren van die tegenslagen als een gevolg van hekserij speelden de toenmalige genezers en belezers een belangrijke rol.

De rol van de genezers

Tegenslag is altijd moeilijk te verwerken, zowel intellectueel als emotioneel. Maar weinig mensen aanvaardden het blinde toeval in hun leven. Ze zoeken naar een logische verklaring, zelfs wanneer die niet bestaat. In het vroegmoderne Europa waren er twee systemen die een alomvattende verklaring boden voor succes en falen, voor gezondheid en ziekte en voor leven en dood. Het eerste systeem was religieus en had te maken met het geloof in de Goddelijke voorzienigheid. God was een actieve kracht in de wereld die de gelovigen beloofde en de goddelozen strafte. Als dusdanig had hij de hand in natuur-rampen, veldslagen, het uitbreken van hongersnood, pest of andere epidemieën, ziekte en andere ongevallen. Diezelfde God kon ook genezen, helpen bij tegenspoed of zekerheid en voorspoed bezorgen. Het tweede systeem was de natuurfilosofie, die steunde op de Grieks-Romeinse, Arabische en Oosterse overlevering. Het was de wereld van de lichaamssappen, humeuren of elementen die men voortdurend in evenwicht moest houden en waarin pseudo-wetenschappen zoals de astrologie, de alchemie en de natuurlijke magie, maar ook de geleerde geneeskunst, met zijn aderlatingen en braak- en laxeer-middelen, stevig waren ingebed. Eerst in op het einde van de 16de en vooral in de 17de-eeuw begon men in te zien dat de natuur haar eigen, door de mens te beheersen, wetmatigheden had. Meteen werd het magisch-religieuze wereldbeeld (gedeeltelijk) vervangen door een natuurwetenschappelijk of mechanisch wereldbeeld²⁶⁸.

Zowel de Goddelijke voorzienigheid als de natuurfilosofie hadden weinig logische samenhang en kregen daarom weinig greep op de objectieve werkelijkheid. Om schijnbare tegenstrijdigheden op te lossen stelden ze zich zeer flexibel op en namen zonder moeite voorstellingen over hekserij en duivelse krachten op. Beide systemen waren bij de gewone bevolking bekend. De geestelijkheid zorgde voor de verspreiding van het geloof in de Goddelijke voorzienigheid en de lokale artsen, chirurgijns, volksgenezers, vroedvrouwen en andere verzorgers voor een, soms zeer verwaterde versie van, de natuurfilosofie. Voor tegenslagen had de bevolking aldus verklaringen als de goddelijke beschikking of natuurlijke krachten, maar wanneer beiden geen directe oplossing boden, stapte men vlot over op een hekserijverklaring.

²⁶⁸ Briggs, *Heksenwaan...*, 71-78.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

In een tijd dat men maar heel weinig artsen kon consulteren, was men bij ziekte in eerste instantie op zichzelf of zijn familie aangewezen. Uiteindelijk werd van iedere huisvrouw verwacht dat zij een aantal (natuurlijke, religieuze of magische) remedies kende om haar eigen ziekte of die van haar echtgenoot of kinderen te bestrijden. Zo deed Maeyken de Waele bij de ziekte van haar kind ommevangen voor meerdere heiligen, niet wetende of de ziekte werd veroorzaakt door *eenighe geesten ofte santen*²⁶⁹. Tijdens hun gezamenlijke arbeid ontspanning bundelden de huisvrouwen hun ervaringen, waardoor de eerste lijns geneeskunde een sterk vrouwelijke inslag had. Sommige van die vrouwen ontdekten dat zij geneeskundige talenten hadden en kregen met de jaren een lokale reputatie als 'wijze' of 'vroede' vrouw²⁷⁰. Het waren deze vroedvrouwen die er als eersten werden bijgeroepen wanneer het huishouden geen hulp meer bood voor ziekte. Met kruiden, zalven en andere natuurlijke geneesmiddelen, maar ook met bezweringen, rituele handelingen of bedevaarten probeerden zij allerlei kwalen te bestrijden of te verlichten. In het kader van goede nabuurschap boden zij ook hulp wanneer hun buurvrouw van een kind beviel. Bij succes werden zij geloofd en geëerd. Wanneer hun remedies mislukten, hadden zij het zelf vrij vlug over toverij, wat zich dan dikwijls, zoals in het geval van Maeyken de Smet en Tanneken Viaene, tegen hen keerde. Want wie iemand kon genezen, kon immers ook ziek maken of andere schade berokkenen²⁷¹.

Behulpzame buren waren soms moeilijk te onderscheiden van de lokale kwakzalvers of wonderdokters. Door ervaring hadden deze genezers soms heel wat inzicht in bepaalde ziektebeelden, die zij bestreden met kruiden-drinkjes of zalven. Indien dit niet hielp aarzelden zij geen enkel ogenblik om kwaadaardige toverij als oorzaak naar voor te schuiven en een passende anti-magie aan te bieden. Aldus deden zij veel hekserijverdenkingen ontstaan of wakkerden ze aan²⁷². In de processen van Olsene en Dentergem komen dergelijke wonderdokters niet voor. Wie zich in deze dorpen niet zelf kon behelpen en geen hulp vond bij een buur, stapte onmiddellijk naar een chirurgijn of universitair opgeleide doctor in de medicijnen, die zich beiden 'meesters' noemden²⁷³. De kennis van deze 'meesters' mag echter niet overschat worden. Zij beschikten over een grote praktische kennis wanneer het over wonden, botbreuken, abscessen en andere uiterlijk waarneembare klachten ging, maar moesten bij inwendige klachten, zoals hartziekten, kankers, buikpijn en

²⁶⁹ Getuige ten laste in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁷⁰ A. Delva, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen*, Brugge, 1983; W. Braekman, *Middelnederlandse geneeskundige recepten. Een bijdrage tot de geschiedenis van de vakliteratuur in de Nederlanden*, Gent, 1970.

²⁷¹ Briggs, *Heksenwaan...*, 179.

²⁷² Briggs, *Heksenwaan...*, 132 en 179-196.

²⁷³ Delva, *Vrouwengeneeskunde...*, 89.

kreupelheid meestal vrij vlug afhaken²⁷⁴. Om hun falen te verdoezelen stapten ook zij heel dikwijls over op een hekserijverklaring.

Tijdens de processen van Olsene en Dentergem hadden beide dorpen geen eigen dokter of chirurgijn. Hun zieke inwoners wendden zich tot de dokters of chirurgijns in het nabijgelegen Gent²⁷⁵, Deinze²⁷⁶, Oudenaarde²⁷⁷, Kanegem²⁷⁸, Wakken²⁷⁹ en Kruishoutem²⁸⁰. Jan de Pryckere, oud-schepen van Olsene, was lange tijd ziek en raadpleegde een aantal 'meesters' die hem een remedie gaven tegen een 'natuurlijke' ziekte. Hij was bijna genezen toen Joos Verpraet zich ongevraagd naast hem neerzette. De dag nadien herviel hij in zijn ziekte zodat hij niet meer kon lopen of staan en op handen en voeten over de vloer moest kruipen. Hij raadpleegde opnieuw een aantal *meesters ende surginen* die hem deze keer meedeelden dat hij betoverd was en niet meer te genezen was met medicijnen. Maeyken de Clerck uit Olsene werd ziek en haar echtgenoot bracht haar urine naar Pieter Willems, een *wijt ende breedt vermaert meester* in Kanegem. Louter op basis van een urineonderzoek, en zonder dat hij zijn patiënte ooit te zien kreeg, zei hij dat er sprake was van *groot toverye*. Maeyken de Smet gaf enkele appels aan het kind van Jan de Bosch. Kort daarna kreeg het kind zo een kromme benen dat het op handen en voeten moest kruipen. Jan de Bosch liet er drie, niet nader bepaalde, meesters bijkomen. Die schreven het kind een aantal 'natuurlijke' medicijnen voor. Omdat er geen verbetering optrad, concludeerden de meesters dat het kind betoverd was. Elisabeth de Smet gaf het kind van Elisabeth de Seyn een stukje vlees terwijl zij het vasthield bij zijn arm. Nog diezelfde dag klaagde het kind dat over pijn had in zijn arm. Drie dagen later was de arm opgezwollen tot het dubbele van zijn normaal formaat. Elisabeth de Seyn raadpleegde een aantal *personen hemlieden willende bemoeyen met dierghelycke gheswellen* die het kind een kruidenpleister op zijn arm legden. Toen dit niet hielp bracht zij een urinemonster van het kind naar Pieter Carijn, de 28-jarige chirurgijn in Kruishoutem. Uit het monster leidde hij af dat het kind *zeer betovert was ende (was) overlopende van fenyn*. Het kind kon nog alleen door een geestelijke worden belezen. Elisabeth de Seyn werd korte tijd nadien zelf ziek. Zij raadpleegde 'meesters' in Wakken en Kruishoutem, die haar zeiden dat ze betoverd was. Lieven Cottins, leenman-schepen in Olsene, bracht een

²⁷⁴ Delva, *Vrouwengeneeskunde...*, 90-91; Briggs, *Heksenwaan...*, 74.

²⁷⁵ Verklaring van Lieven Gregorie in het proces van Maeyken de Smet en verklaring van Louys Herman in het proces van Tanneken Viaene.

²⁷⁶ Verklaring van Guillaume van den Steene in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁷⁷ Verklaring van Elisabeth de Seyn in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁷⁸ Verklaring van Olivier van der Straeten in het proces van Joos Verpraet.

²⁷⁹ Verklaring van Elisabeth de Seyn en Joosyne Maertens in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁸⁰ Verklaring van Elisabeth de Seyn in het proces van Elisabeth de Smet.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

urinemonster van zijn ziek kind naar meester Jan Marckx in Wacken. Ook die concludeerde dat het kind betoverd was en best werd belezen. Francyne de Smet, die met de hulp van Tanneken Viaene van een kind beviel, liet haar ontstoken borsten behandelen door chirurgijn Joos van Laethem. Die legde 'pap' op haar borsten.

Voor ziekte van paarden of koeien werd een aparte categorie van heelmeesters geraadpleegd, die zich paarden- of koeienmeester noemden. Pieter Minne, 66 jaar, uit Tielt, was zo een 'meester'. Hij had zijn geneeskunst al doende geleerd en werkte tussendoor als herder in dienst van verschillende kuddeëigenaars. Hij onderzocht de koe van de weduwe van Maerten van de Putte, die ziek was geworden na een bezoek van Jacques van Steenbrugge, en concludeerde dat hij de koe niet kon helpen omdat ze betoverd was. Hetzelfde zei hij over de zieke koeien van Joos de Jans. Guillaume van den Berghe, paardensmid en koeienmeester in Zulte, behandelde de zieke koe van Antheunis de Sloovere met een aderlating en allerlei dranken. Toen dit niet baatte, concludeerde hij dat de koe betoverd was. Koeienmeester Joos Beel behandelde in 1646 de opgezwollen koeien van Gillis van Wambeke. Toen hij ze niet kon genezen zei hij dat ze betoverd waren en nog alleen konden belezen worden²⁸¹. Meester Jan Lessens zei hetzelfde van de kreupele, zwartbonte koe van Louis Herman²⁸².

De aanklagers steunden hun hekserijverdenking derhalve dikwijls op de verklaringen van dokters, chirurgijns, paarden- en koeienmeesters. In de praktijk remden deze genezers ook veel pogingen af om elke tegenslag direct met hekserij in verband te brengen. Zo liet Jacques van Steenbrugge de chirurgijns Jan Marcx, Maerten de Baere en Pieter Carijn als getuigen in zijn voordeel dagvaarden. Meester Jan Marcx, 44 jaar, uit Wakken, zei dat hij in zijn 25-jarige praktijk als chirurgijn en barbier nooit op objectieve wijze had kunnen uitmaken of iemand natuurlijk ziek dan wel betoverd was. Wanneer zijn medicijnen niet hielpen, raadde hij zijn patiënten soms aan om zich te laten belezen. Meester Maerten de Baere en meester Pieter Carrijn, beiden uit Kruishoutem, handelden op dezelfde wijze. Laatstgenoemde, die als chirurgijn optrad tijdens de folteringen van Jan Dhondt, Joos Verpraet, Maeyken de Smet en Elisabeth de Smet, voegde er aan toe dat alleen de meesters die gespecialiseerd waren in de *conste van neghermansie ofte voorsien syn van de boucken ende leeringhe van doctor Fausus, Agrippa*²⁸³ *ofte dierghelicke* hierin een beslissing konden treffen.

²⁸¹ Verklaring van Gillis en Joos van Wambeke in het proces van Tanneken Viaene.

²⁸² Verklaring van Louys Herman in het proces van Tanneken Viaene.

²⁸³ Bedoeld wordt Heinrich Cornelius Agrippa van Nettesheim met zijn *De occulta philosophia libri tres*.

Tanneken Viaene liet twee doctors in de medicijnen uit Gent verhoren. Meester Adriaen van der Heyden, 56 jaar, en meester Adriaen de Hasselaer, 40 jaar, verklaarden eensgezind dat kwaadaardige toverij niet wetenschappelijk was vast te stellen en zeker niet op basis van een urine- of stoelgangmonster. Slechts wanneer hun medicijnen niet hielpen en de zieke persoon allerlei voorwerpen braakte of laxeerde die in een menselijk lichaam normaal niet te vinden waren, zoals kikkers, padden, spelden, muizen, ratten en vergif, raadden zij hun patiënt aan om zich door een geestelijke te laten belezin. Volgens Adrianus de Hasselaer volstonden deze belezingen, maar volgens Adriaen van der Heyden moest de zieke toch nog laxeermiddelen (*vomitorien*) innemen om zijn lichaam van het duivels vergif te verlossen. Genezingen louter op basis van belezingen waren voor laatsgenoemde *naturelicke fantasien*. Beiden waren het eens dat er zich zowel op het platteland als in de steden een aantal ondeskundige personen vertoefden die zich *meester, docteur, medecyn, meesteresse of doctoresse* noemden en gewone, natuurlijke ziekten als hekserij bestempelden om aldus het geld uit de zakken van *arme ende onnoosel lieden* te halen.

Ook de paarden- en koeienmeesters waren vrij terughoudend ten aanzien van hekserij, zonder ze evenwel uit te sluiten. Pieter Minne, die door Jacques van Steenbrugge als getuige was opgeroepen, gaf toe dat hij de koe van weduwe van de Putte met een aderlating tegen de ziekte van het bloed had behandeld, maar ontkende dat hij van hekserij had gesproken. Dat had hij ook niet gedaan voor de koeien van Joos de Jans. Hij behandelde die koeien alleen tegen natuurlijke ziekten, zoals de bloedziekte, de balgpijn, het *qualick compas* en de pest. Uit ervaring wist hij heel goed dat de meeste koeien en paarden wormen hadden, en dat die wormen bij paarden meestal in hun pens en bij koeien achter het hart waren te vinden. Guillaume de Smet, paardenmeester uit Zulte, verklaarde dat hij zijn geneeskunst had aangeleerd bij een smid in Olsene, een aantal paardenmeesters in het leger, en meesters in Brugge en Klemskerke. Om te zien of een koe ziek was, ging hij alleen voort op uiterlijke tekenen zoals de stand van haar ogen. Hij kon niet uitmaken wanneer koeien of paarden natuurlijk ziek dan wel betoverd waren. Meester Guillaume van de Velde, *marichiael* of paardenmeester uit Gent bevestigde dat laatste. Er was volgens hem een vermoeden van hekserij wanneer een paard groot *ramoer ende tempeest* maakte wanneer de geestelijke tijdens een belezin zijn stola op hun hoofd of rug legde.

De rol van de geestelijkheid

Wanneer dokters, chirurgijns, paarden- of koeienmeesters geen hulp boden, bleef er nog alleen de belezin door een geestelijke over. Dit middel dat door de kerk was voorzien om de goddelijke tussenkomst af te smeken, werd door vele aanklagers beschouwd als een tweede middel om hekserij te ontdekken

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

en te bestrijden. Volgens de meeste aanklagers was er van hekserij sprake wanneer er alleen op grond van een beleving, en dus zonder medicijnen, genezing optrad²⁸⁴. Aanwijzingen waren ook dat diegene die werd belezen, heel hard begon te zweten²⁸⁵ of wanneer de geestelijke de hekserijverdenking suggereerde. Zo liet Olivier van der Straeten zijn zieke vrouw twaalf dagen lang belezen door de pastoor van Olsene. Na die tijd stelde hij de pastoor voor om zijn vrouw in een ander dorp onder te brengen. De pastoor ging hiermee akkoord, zeggende: *Wat soudt helpen dat ick haer smorghens soude beleesen, moghelyck soudett eer avondt noch eens ververst zijn, en men moeder branden eer het sal beteren*. Voor Olivier van der Straeten was dat voldoende om te stellen dat zijn vrouw was betoverd en door de beleving was genezen.

In Olsene was het vooral de plaatselijke pastoor, Egidius Feys, die zich met die belevingen bezighield²⁸⁶. Maar ook de pastoors van Zulte²⁸⁷, Oeselgem, Eine en Kruishoutem²⁸⁸ en de paters Recolleten van Tielt en Gent²⁸⁹ werden ingeschakeld. In Dentergem deed men een beroep op de plaatselijke pastoor, Thomas van der Geylen²⁹⁰, pastoor Joos van Hee uit Markegem²⁹¹, een kapelaan uit Tielt²⁹², de pastoor van Oostrozebeke²⁹³, de pastoor van Grammene²⁹⁴, een onbepaalde pastoor uit de omgeving van Doornik²⁹⁵ en de paters Recolleten van Tielt of Gent²⁹⁶. De belevingen duurden ten minste negen dagen of een veelvoud hiervan²⁹⁷ en gingen gepaard met allerlei ri-

²⁸⁴ Verklaring van Gillis Wullaert in het proces van Maeyken de Smet, van Maeyken de Poortere, verklaring van Elisabeth de Seyn, Guillaume de Vos, Jan Bultynck en Laurens van de Putte in het proces van Elisabeth de Smet, verklaring van Willemynne van Brabant in het proces van Jacques van Steenbrugge, verklaring van Louys Herman en Cornelis Dhondt in het proces van Tanneken Viaene.

²⁸⁵ Verklaring van Guillaume van Steene in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁸⁶ Meerdere verklaringen in de verschillende processen.

²⁸⁷ Verklaring van Louys de Seyn in het proces van Maeyken de Smet en verklaring van Jan Damman en Jan de Seyn in het proces van Jacques van Steenbrugge.

²⁸⁸ Over deze pastoors: zie verder.

²⁸⁹ Verklaring van Laurens van de Putte in het proces van Elisabeth de Smet.

²⁹⁰ Verklaring van Joos van Wambeke, Martyneken Blomme, Louys Herman, Joos Vlieghers en Gillis du Gardin in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹¹ Verklaring van Cornelis Dhondt en Franchyne de Smet in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹² Verklaring van Jacques Piessens in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹³ Verklaring van Lieven van Oost in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹⁴ Verklaring van Jan van Kersbilck in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹⁵ Verklaring van Lieven van Oost in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹⁶ Verklaring van Isabeau Backe en Jan van Kersbilck in het proces van Tanneken Viaene.

²⁹⁷ Verklaring van Olivier van der Straeten en Maeyken de Clerck in het proces van Joos Verpraet, verklaring van Joosyne van Daele in het proces van Maeyken de Smet, verklaring van Philipotte Minnaert in het proces van Elisabeth de Smet en verklaring van Laurens van de Putte in het proces van Jacques van Steenbrugge.

tuelen. Zo belas de pastoor van Olsene het huis, de stal en het drinkwater van de weduwe van Maerten van de Putte, stopte allerlei gewijde zaken in de koeienstal en liet wijwater gieten in het brooddeeg en de melk²⁹⁸. Een pater Recollet liet Jan van Kersbilck alle beschikbare melk in één pot gieten, belas die pot evenals de koeien waarvan ze afkomstig was en het water in een nabije gracht²⁹⁹. Thomas van der Geylen, pastoor van Dentergem, maakte een mengsel van wierook en lijnolie, wijdde dit mengsel en liet het innemen door de kreupele koe van Joos Vliegheers. Hij maakte vervolgens meerdere kruisen over de koe en belas haar zolang dat het zweet van zijn eigen kaken liep. Hij zette vervolgens zijn voet op de liggende koe en zei: *Staat op in Gods naeme*. De koe stond meteen recht en was korte tijd nadien volledig genezen³⁰⁰.

Dat de houding van de geestelijken niet altijd strookte met wat de getuigen er zelf van maakten, bewees Jacques van Steenbrugge³⁰¹. Met toestemming van de bisschop en de officiaal van Gent liet hij op 7 januari 1662 Pieter van der Straeten, pastoor van Wakken, diens medepastors van Olsene, Zulte, Oeselgem, Eine en Kruishoutem verhoren. Gillis Feys, pastoor van Olsene, beaamde dat hij de koeien belas van de weduwe van Maerten van de Putte en van Antheunis de Sloovere, maar ontkende dat hij had gezegd dat zij betoverd waren. Hij belas ook het kind van Jooryne de Sloovere dat een zweer had in zijn hals, en liet het kind een pleister met assen en kruiden opleggen waardoor de zweer op natuurlijke wijze uitbrak. Van hekserij had hij toen niet gesproken. Hij kon zich tenslotte absoluut niet herinneren dat hij ooit Cathelyne Bruneel, de kinderen van Karel Bruneel en de koe van Willemyne van Brabant had belezen. Pieter van Glabeke, pastoor van Zulte, had er geen weet van dat hij het kind van Cathelyne de Wilde, het paard van Jan de Pryckere en de persoon van Jan de Seyn had belezen. Hij had zeker nooit gezegd dat zij betoverd waren. Hij belas het paard van Pieter van Daele, dat maar een beetje ziek was en helemaal geen tekenen van hekserij vertoonde. Hubert Vorstenborch, pastoor van Oeselgem, zei dat hij een koe van Louis Bieback herhaaldelijk belas, maar ontkende dat hij zou gezegd hebben dat ze betoverd was. Michiel van Cauwenberghe, pastoor van Eine, was nooit bij Cathelyne Bruneel geweest, die hij niet eens kende. A fortiori had hij nooit gezegd dat ze betoverd was. Adolf Cnockaert, pastoor van Kruishoutem, had nooit het kind van Symoen Wauters belezen, wel Symoen Wauters zelf. Hij zei nooit dat Symoen of zijn kind betoverd waren. Meteen is duidelijk dat de toenmalige pastors toen veel meer in de goddelijke voorzienigheid dan in hekserij geloofden.

²⁹⁸ Verklaring van Laurens en Cornelia van de Putte in het proces van Jacques van Steenbrugge.

²⁹⁹ Verklaring van Jan van Keirsbilck in het proces van Tanneken Viaene.

³⁰⁰ Verklaring van Joos Vliegheers in het proces van Tanneken Viaene.

³⁰¹ Tanneken Viaene wilde een gelijkaardig verhoor laten afnemen van de geestelijken die door haar aanklagers werden geciteerd maar slaagde hierin niet bij gebrek aan geld.

Van geruchten tot vervolging

In het graafschap Vlaanderen kende men geen heksenvervolgingen op dorpsniveau zoals in het Rijnland, en ook geen vervolgingen die door de hogere overheid bewust waren georganiseerd zoals in Frankenland (Würzburg, Bamberg, Eichstätt) en Ellwangen³⁰². Heksenvolgingen berusten in Vlaanderen op een wederzijdse verstandhouding tussen diegenen die zich het slachtoffer waanden van hekserij en de gerechtelijke overheden. De eersten dienden pas een klacht in wanneer zij er min of meer zeker van waren dat de overheden hiervoor ontvankelijk waren en bereid waren de proceskosten op zich te nemen. Hoe deze verstandhouding precies ontstond en op welk moment zij haar hoogtepunt bereikte en in verval geraakte, is niet meer te achterhalen. Het staat wel vast dat het soms heel lang duurde vooraleer een beschuldiging van hekserij voor de plaatselijke rechtbank werd geuit. Sommige aanklagers hadden het over feiten van meer dan twintig jaar geleden. De bereidheid van de gerechtelijke overheden om bepaalde personen te vervolgen, was dus een (tweede) belangrijke voorwaarde voor een heksenvervolging. Het plaatselijk gerecht, maar ook de hogere gerechtelijke overheid moesten bereid zijn om de klachten in ontvangst te nemen, de aangeklaagde personen te veroordelen en te executeren en de proceskosten te betalen.

Het Vrijeigen van Olsene had een eigen leenhof bestaande uit leenmannen die door de heer van Olsene waren aangeduid en die tevens als schepenen dienst deden. Ten tijde van de heksenprocessen (december 1661-juni 1662) zetelden in dat leenhof volgende personen: Heyndrick Weytack, secretaris van de heer van Olsene, Joos van de Putte, landbouwer, 37 jaar, Jan Minne, landbouwer en pachter van de kasteelhoeve, 54 jaar, Gillis van der Helstraete, landbouwer, 49 jaar, Pieter Cottens, landbouwer, 37 jaar, Jan Martens, landbouwer-herbergier, 42 jaar, Gillis Wullaert, landbouwer, 36 jaar, Antheunis de Sloovere, landbouwer, 43 jaar en Jan de Vos, waarvan het beroep en de leeftijd niet is vermeld in de procesdossiers. Die negen leenmannen-schepenen behoorden dus, net zoals de vervolgd en de aanklagers, tot de eenvoudige landbouwersstand. Alleen Jan Minne plaatste een merkteken na zijn verklaringen en kon derhalve lezen noch schrijven. Belangrijk is ook dat niet minder dan zeven van die leenmannen-schepenen aanklager waren in één van de

³⁰² Briggs, *Heksenwaan...*, 360-372; W. Mährle, "O wehe der armen seelen". Hexenverfolgungen in der Fürstpropstei Ellwangen (1588-1694), J. Dillinger, T. Fritz en W. Mährle (ed.), *Zum Feuer verdammt. Die Hexenverfolgungen in der Grafschaft Hohenberg, der Reichstadt Reutlingen und der Fürstpropstei Ellwangen* (Hexenforschung, 2), Stuttgart, 1998, 331-332.

heksenprocessen in Olsene³⁰³ en derhalve optraden als rechter en partij. Bij de overige aanklagers waren er trouwens nog twee andere oud-schepenen van Olsene³⁰⁴.

In Dentergem bestond het gerecht ook uit een leenmannen-schepenen. In de twee eerste jaren van het proces van Tanneken Viaene (1661-1662) zetelden hierin: Heyndrick Weytack, Gillis du Ghardyn, Cornelis Braet, Joos Verversch, Joos de Mispelaere, Jacques Blondeel, Joos Ovaere, Lieven de Smet, Joos van Meersch en Pieter Minne. Twee van die (tien) leenmannen traden op als aanklager in het proces van Tanneken Viaene³⁰⁵. Meteen is de band tussen aanklagers en de rechters duidelijk. Beiden behoorden zij tot dezelfde sociaal-economische bevolkingsgroep. Beiden geloofden rotsvast in het bestaan van hekserij. Beiden waren als slachtoffers van hekserij bereid om verdachten uit hun eigen groep op te offeren.

Toch waren het uiteindelijk niet die aanklagers-leenmannen, maar baljuw Philips van Biesbrouck die de vervolgingen in gang zette. Hij nam in alle processen het initiatief om een gerechtelijk vooronderzoek te vorderen of de verdachte aan te houden. Hij was diegene die, weliswaar met hulp van geleerde advocaten uit Gent, de tortuur en de straf vorderde en zorgde voor de executie van het vonnis. Over baljuw Philips van Biesbrouck zijn maar enkele persoonlijke gegevens overgeleverd. Hij was een geboren Olsenaar en woonde als kind op de plaats van Olsene, alwaar hij geregeld in contact kwam met Jacques van Steenbrugge en zijn broer Jan die op dezelfde plaats in de herberg de 'Platte burse' woonden. In 1661 woonde hij in een ander huis dat recht tegenover deze herberg stond³⁰⁶. Ook Philips van Biesbrouck haalde een groot deel van zijn inkomsten uit de landbouw. Hij bezat een aantal koeien en een boomgaard. Uit het feit dat hij geregeld beroep deed op advocaten in Gent, kan worden afgeleid dat hij zo goed als zeker geen universitaire opleiding had genoten. Hij geloofde persoonlijk sterk in het bestaan van hekserij en was ervan overtuigd dat Joos Verpraet zijn beesten, zijn boomgaard en zijn kind had betoverd³⁰⁷.

³⁰³ Verklaring van Joos van de Putte in het proces van Jan Dhondt en Maeyken de Smet, verklaring van Jan Minne en Jan Martens in het proces van Joos Verpraet, verklaring van Gillis Wullaert in het proces van Maeyken de Smet, verklaring van Antheunis de Sloovere in het proces van Jacques van der Bruggen en verklaring van Gillis van der Helstraete en Pieter Cottens in het proces van Joosyne Dhanens.

³²²¹¹¹⁸⁴ Jan de Pryckere, landbouwer, 40 jaar, en Ingelram de Waghenare, landbouwer, 64 jaar, beiden aanklager in het proces van Joos Verpraet.

³²²¹¹¹⁸⁵ Gillis du Ghardyn, 50 jaar, en Lieven de Smet (via zijn vrouw Joosyne de Clerck).

³⁰⁶ Verklaring van Adriaen Vervaecke in het tegenbewijs van Jacques van Steenbrugge.

³⁰⁷ Ondervraging van Joos Verpraet op 23 december 1660.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

In deze (kostelijke) heksenprocessen zal baljuw van Biesbrouck niet zonder toestemming van de plaatselijke heer van Olsene en Dentergem zijn opgetreden. Ten tijde van de heksenprocessen was dat in rechte, zowel in Olsene als Dentergem, de 16-jarige Frans-Filip Lanchals (V 29 oktober 1677), zoon van Maximiliaan-Antoon. In feite werd de heerlijke macht uitgeoefend door zijn schoonvader Donato Allemanni, lid van de Oorlogsraad, kolonel van een compagnie Duitsers in dienst van de Spaanse Koning en gouverneur van de stad en het district Armentières, aan wie Frans-Filip Lanchals een volmacht had gegeven³⁰⁸. Donato Allemanni was na het overlijden van Maximiliaan-Antoon Lanchals gehuwd met diens weduwe Jeanne Philipinne van der Gracht en dus de moeder van Frans-Filip Lanchals. Toen laatstgenoemde op 30 mei 1658 trouwde met Victoire-Désirée Allemanni, de 15-jarige dochter van Donato Allemanni uit een eerste huwelijk, werd Donato ook diens schoonvader³⁰⁹. Zo beheerde Donato Allemanni tussen 1657 en 1665 alle goederen van Frans-Filip³¹⁰ en stond hij ook in voor de kosten van de heksenprocessen in Olsene en Dentergem³¹¹. Alhoewel hij in de procesdossiers maar sporadisch wordt vermeld, kan men er toch uit afleiden dat hij duidelijk achter deze processen stond. Zo vroeg het leenhof van Olsene aan Joos Verpraet of hij de boomgaard en de beesten van de heer van Olsene had betoverd, wat erop wijst dat ook laatstgenoemde in hekserij geloofde. Twee inwoners van Olsene verklaarden anderzijds in datzelfde proces dat de kasteelvrouw van Olsene hun eens het bevel gaf om vlug de kasteelpoort te sluiten toen de 'tovenaar' Joos Verpraet aldaar kwam aangelopen³¹². Ten slotte was Donato Allemanni persoonlijk aanwezig bij de inspectie van de gevangenis in Olsene door advocaat-fiscaal Jan-Baptiste van Steenberghen op 31 juli 1 augustus 1660. De advocaat-fiscaal werd met zijn persoonlijke koets in Gent koets afgehaald³¹³. Uit verschillende archiefstukken blijkt dat deze Donato Allemanni tijdens zijn bestuur heel veel schulden maakte³¹⁴ en met heel wat

³⁰⁸ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Fonds Lanchals, de Ladeuze, de Kerchove*, 1523.

³⁰⁹ Dit huwelijk, op het kasteel van Kruishoutem en voor de pastoor van Olsene, geschiedde zonder de toestemming van de voogden van Frans-Filip. Volgens ordonnanties van 1540 en 1623 verloor zijn echtgenote hierdoor elk huwelijksvoordeel. Na zijn overlijden volgden hieruit een hele reeks processen: Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Fonds Lanchals, de Ladeuze, de Kerchove*, 1498 en 1516 e.v.

³¹⁰ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Fonds Lanchals, de Ladeuze, de Kerchove*, 1515-1518 en RAG, *Fonds Piers de Raveschoot*, 279 (afrekening van zijn beheer in 1665).

³¹¹ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Fonds Lanchals, de Ladeuze, de Kerchove*, 1506: betalingen verschuldigd aan Pieter de Middelmeer, procureur in Gent, o.a. in het proces van Jacques van Steenbrugge.

³¹² Getuigen ten laste Guillaume de Vos en Andries de Vos.

³¹³ Zie hoger.

³¹⁴ Gent, Stadsarchief, Oud stadsarchief, *Fonds Lanchals, de Ladeuze, de Kerchove*, 1523.

andere kostelijke processen te kampen had³¹⁵. Maar het zou overdreven zijn om te stellen dat deze Allemanni uit was op de schamele goederen van de vervolgdens zoals griffier Jan van Steenbrugge beweerde in zijn rekwes van 21 maart 1660. De kosten van de heksenprocessen liepen immers veel hoger op dan wat hun goederen konden opbrengen.

Als verbindingsman tussen Donato Allemanni en de baljuw en leenmannen van Olsene en Dentergem fungeerde Heyndrick Weytack, de persoonlijk secretaris van deze heer, die in beide leenhoven zetelde. Volgens griffier Jan van Steenbrugge domineerde hij de andere leenmannen-schepenen. Zijn persoonlijke opvattingen en invloed op de heksenprocessen van Olsene zijn niet bekend. Volgens Jan van Steenbrugge schreef hij zelf een aantal verklaringen die hij dan achteraf liet ondertekenen door getuigen die niet konden lezen. Die getuigen ontkenden dit³¹⁶.

Het onmogelijke tegenbewijs

De personen die in Olsene en Dentergem voor hekserij werden vervolgd, hadden in hun leefgemeenschap niet alleen tegen- maar ook voorstanders, d.w.z. personen die hen, ondanks alle kwaadsprekerij, bleven waarderen en vertrouwen en bereid waren voor hen te getuigen. Zo verklaarde de 63-jarige Joos Maertens uit Zulte op 14 juli 1661 voor het leenhof van Olsene dat hij Jacques van Steenbrugge reeds meer dan twintig jaar kende als landbouwer, slager-beenhouwer en kok op bruiloften en begrafenissen. Hij had van hem alleen deugdzaame en eervolle dingen gehoord en nooit dat hij berucht was van toverij. Hij had met hem dikwijls samen gegeten en gedronken en was nooit ziek van geworden. Op vraag van de baljuw moest hij wel toegeven dat de moeder van Jacques van Steenbrugge berucht was van toverij. De 60-jarige Jan Damman, burgemeester en voordien baljuw van Zulte, de 73-jarige Charles van Daele, schepen van Zulte, de 62-jarige Jan van Pontvliet, eertijds twintig jaar schepen in Zulte, de 46-jarige Gillis Waelkens, brouwer en tapper in Zulte, de 55-jarige Gillis de Conynck, burgemeester van Waregem, de 43-jarige Joos van de Venne, gerechtsofficier in Waregem, de 55-jarige Gillis de Backere uit Waregem, de 60-jarige Marques Saelens, kamslager en riemmaker in Petegem, de 66-jarige Thomas de Windt, eertijds baljuw van Machelen en op dat ogenblik baljuw van Grammene en de 58-jarige Guillaume Biebuyck uit Wakken, legden later een gelijkaardige verklaring af. Opvallend bij deze getuigen was dat zij allen buiten Olsene woonden en velen van hen de gelijken van de schepenen-leenmannen van Olsene.

³¹⁵ RAG, *Raad van Vlaanderen*, 11.134, 15.086 en 29.163; *Adelsarchief Piers de Raveschoot*, 844-845.

³¹⁶ Verklaring van Joos van Praet, Cathelyne Bruneel, Joosyne de Sloovere, Clement van Belleghem, Willemyne van Brabant en Jan der Seyn in het tegenbewijs van Jacques van Steenbrugge.

HEKSENPROCESSEN TE OLSENE EN DENTERGEM

Ook Tanneken Viaene had haar verdedigers. De 32-jarige Philips de Loof uit Oostrozebeke werkte een tijdje als paardenknecht op de hoeve van den Ghinste-Viaene. Hij wist van Tanneken enkel goeds te vertellen. Dat deed ook de 22-jarige Janneken de Keyser, de 22-jarige Tanneken Bonte en de 25-jarige Maeyken de Winter die allen bij Tanneken werkten als dienstmeid. Zij hadden nooit gehoord dat Tanneken van toverij was verdacht, aten en dronken dikwijls met haar zonder dat zij daarna ziek werden en hadden nooit gezien dat Tanneken tijdens het karnen een zwarte lap onder haar karnton legde. De 40-jarige Jan Galle, baljuw van de heerlijkheid Oudewalle in Dentergem waar Tanneken woonde, en zijn 31-jarige echtgenote Magdalene Turf, waren eveneens zeer positief over Tanneken Viaene. Het waren reeds meer dan twaalf jaar haar burenen. Negen jaar geleden beviel Magdalene Turf van een eerste kind. Tanneken fungeerde daarbij als vroedvrouw en deed het uitstekend. In de daaropvolgende jaren kwamen er met haar hulp nog vier andere gezonde kinderen ter wereld. Indien Tanneken Viaene niet was aangehouden, zou het echtpaar Galle-Turf zonder enige twijfel opnieuw op haar beroep hebben gedaan voor de bevalling van hun zesde kind. Tijdens de eerste dagen na elke geboorte kookte Tanneken voor het gezin. Dit leverde geen enkel probleem op. Tanneken was voor het echtpaar Galle-Turf een eerbare vrouw. Trouwens ook schepen-leenman Gillis du Gardyn deed op haar beroep bij de geboorte van twee van zijn kinderen.

De 70-jarige Omaer Huys, zijn 60-jarige zuster, Joosyne Huys, uit Gottem, en de 55-jarige Maeyken van Hee, echtgenote van Jan de Smet, baljuw van de heerlijkheid Ter Walle in Gottem, verklaarden op 19 oktober 1661 dat de ouders en grootouders van Tanneken Viaene in Gottem nooit van toverij werden verdacht. Zij voegden eraan toe dat Tanneken een voortreffelijke en deugdzame vrouw was. Dat vonden op 7 november 1661 ook de 70-jarige Pieter Pieters, blauwverver uit Gent, die voor Tanneken herhaaldelijk linnen verfde, de 79-jarige Susanna de Coninck, zuster van Jacobus de Coninck pastoor van Dentergem tot 1634, en de 63-jarige Pieter van der Geylen, broer van Thomas van der Geylen, pastoor van Dentergem tussen 1634 en 1659. Tanneken bakte voor deze laatste nu en dan eierkoeken en taarten omdat zijn meid dat niet meer aan kon. De pastoor at ze op zonder dat hij hiermee problemen kreeg. Ten slotte deed de 79-jarige Isabelle de Vleeschauwer, weduwe van Meester Jan le Rouffon, doctor in de medicijnen in Gent, en moeder van Tannekens advocaat, Maximiliaan Le Rouffon, haar duit in het zakje. Tanneken en haar eerste en tweede echtgenoot waren reeds jarenlang haar pachters. Het waren deugdzame en hard werkende lieden. Isabelle bleef nu en dan overnachten op de hoeve en at en dronk er zonder dat zij er enig nadeel van ondervond. Wanneer Tanneken naar Gent kwam bracht zij wafels, koeken of fruit voor haar kinderen. De kinderen of het dienstpersoneel aten ze op zonder hiervan enige hinder te ondervinden. Haar man Jan Le Rouffon genas herhaaldelijk Tanneken of één van haar kinderen. Een dochter van Tanneken werkte een tijdje als dienstmeid in Gent, maar kon niet wennen aan de stadslucht.

Al deze getuigenverklaringen werden op vraag van de advocaten van Jacques van Steenbrugge en Tanneken Viaene afgelegd om het leenhof van Olsene of van Dentergem ervan te overtuigen dat zij het mis hadden wanneer zij baljuw van Biesbrouck en de getuigen ten laste geloofden. Omdat zij er uiteindelijk toe strekten om iets negatiefs te bewijzen, namelijk dat de verdachten geen hekserij hadden gepleegd, wat zo goed als onmogelijk was, hadden zij uiteindelijk geen effect.

Enkele conclusies

Tussen 1660 en 1668 werden in Olsene en Dentergem zeven heksenprocessen gevoerd waarvan er een twee (dit van Joos Verpraet en Maeyken de Smet) eindigden op de vuurdood, twee (dit van Elisabeth de Smet en Jacques van Steenbrugge) op een verbanning, één (dit van Jan Dhondt) op een vrijgelating op *cautio juratoire* en betaling van de gerechtskosten, twee (dit van Joosyne en Adriane Dhaenens) op een feitelijke buitenvervolginstelling en (wellicht) één op een overlijden in de gevangenis (dit van Tanneken Viaene).

Alle vervolgdgen hadden zich door asociaal gedrag min of meer onmogelijk gemaakt in hun leefgemeenschap. In de penibele leefomstandigheden van die tijd (vooral oorlogsvrees) waren (sommige van) hun burens daarom bereid om hen in hun eigen belang te slachtofferen. Ze klaagden hen aan bij het gerecht, dat gretig inging op hun voorstel omdat (een deel van) de rechters, de plaatselijke baljuw en de plaatselijke heer ervan overtuigd waren dat zij zelf het slachtoffer waren van hun hekserij.

Geen van de vervolgdgen liet zich zomaar naar de slachtbank slepen. Allen ontkenen zij hardnekkig de ten laste gelegde feiten. Eerst, na een soms dagenlange, pijnlijke ondervraging gaven sommige van hen feiten toe waarnaar hun aanklagers en rechters reeds dagenlang aan het hunkeren waren. Het resultaat was de vuurdood indien zij die bekentenissen gestand hielden buiten de folterkamer en een verbanning indien zij die introkken. Twee van hen (Jacques van Steenbrugge en Tanneken Viaene) lieten zich tot het uiterste verdedigen ... en verspeelden daarbij gans hun fortuin.

De heksenprocessen van Olsene waren het product van zuiver lokale spanningen en invloeden, niet van georganiseerde acties die 'van boven af' door de hogere kerkelijke of wereldlijke overheden werden opgezet. De heksenadvocaten en de Raad van Vlaanderen in Gent namen in geen enkel van de zeven processen zelf het initiatief tot een vervolging, maar remden ze anderzijds ook niet af. Zij zorgden er alleen voor dat de (toenmalige) beginselen van een behoorlijke strafrechtsbedeling werden gevolgd.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Een sociaal-demografisch onderzoek en een levenslooplanalyse op basis van de conscriptieregisters (1807-1809 en 1846)¹

Tom De Paepe

Inleiding

De geschiedschrijving over mensen met een handicap² vormt een nagenoeg onbeschreven bladzijde. Mentale beperkingen hebben al op meer aandacht kunnen rekenen, maar naar fysieke beperkingen is weinig onderzoek verricht. Tot voor kort domineerde het beeld van de 'arme sukkelaars', van een constant gemarginaliseerde en gediscrimineerde maatschappelijke groep die passief de geschiedenis ondergaat³.

Deze versie van de feiten komt echter steeds meer onder vuur te liggen. Historici zouden zich te veel laten leiden door de hedendaagse positie van mensen met een fysieke of mentale beperking. Onze samenleving wordt gekenmerkt door een scherp onderscheid tussen 'valide' en 'invalide' personen, dat bijvoorbeeld sterk tot uiting komt in de aparte voorzieningen voor onderwijs, tewerkstelling en verzorging. Uit deze realiteit is de redenering voortgevloeid dat deze mensen door hun fysieke of mentale beperkingen automatisch niet of nauwelijks meekunnen in de valide wereld. Hun nadelige situatie, hun handicap, wordt beschouwd als een tragisch individueel verschijnsel⁴.

In de traditionele historiografie wordt volgens de critici deze visie op handicaps teruggeprojecteerd in het verleden, zonder ermee rekening te houden dat dit perspectief wortelt in een welbepaalde context en niet zomaar mag worden

¹ Dit artikel is een bewerking van T. DE PAEPE, *Oost-Vlaamse mannen met een handicap in de negentiende eeuw. Een sociaal-demografisch onderzoek op basis van de conscriptieregisters* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2003, Promotor: Prof. Dr. C. VANDENBROEKE).

² In dit artikel wordt een onderscheid gemaakt tussen een fysieke of mentale beperking van het individu en een handicap, waarmee de maatschappelijke gevolgen van deze beperking worden aangeduid.

³ J. SCHEER en W. GROCE, 'Impairment as a human constant: cross-cultural and historical perspectives on variation', *Journal of Social Issues*, 44 (1988), p.26.

⁴ F. DEVISCH, E. SAMOY en F. LAMMERTYN, *Barrières voor sociale integratie van personen met een handicap* (Leuven, 2000), pp.1-2.

overgeplant naar andere situaties. Meer en meer onderzoekers houden nu rekening met de invloed van de verschillende historische maatschappelijke contexten waarin mensen met een handicap leefden⁵. Dat heeft als gevolg dat men afgestapt is van de koppeling van de geschiedenis van mensen met een beperking aan uitsluiting en marginalisering.

Automatisch is de aandacht vooral gegaan naar het onderzoek van de historische achtergrond waartegen het huidige structurele onderscheid tussen valide en invalide personen ontstaan is. Een interessante hypothese, die vooral van toepassing is op de geschiedenis van mensen met een fysieke beperking, plaatst de breuklijn in het midden van de negentiende eeuw. Aan de basis liggen twee historische processen, het kapitalisme en de medicalisering. Door het toenemende belang van de arbeidersproductiviteit was er voor mensen met een beperking steeds minder plaats op de arbeidsmarkt. De op zich sociale uitsluiting die daaruit voortvloeide, werd door de medische wetenschap echter met een objectief-wetenschappelijk laagje bedekt⁶. Deze evolutie luidde de geboorte in van de actuele visie van de 'arme sukkelaar'.

In deze bijdrage willen we deze hypothese toetsen door een onderzoek te voeren naar de situatie in het Oost-Vlaanderen van de negentiende eeuw. De Oost-Vlaamse context past alleszins in het hierboven geschetste schema. Gent was een van de industriële pionierssteden op het Europese continent. Anderzijds kampte het dichtbevolkte platteland met een zware crisis in de huishouding, die vooral opgevangen werd door nog harder te gaan werken. De vraag stelt zich of mensen met een beperking zich in deze sociaal-economisch stormachtige tijden staande konden houden, en of we sporen terugvinden van een groeiende kloof tussen validen en invaliden.

Om een antwoord te vinden op deze vraag maken we gebruik van een unieke historische bron, de conscriptieregisters. De medische gegevens over afgekeurde conscripts bieden een uitgelezen kans om een meer genuanceerd beeld te krijgen van de maatschappelijke positie van jongemannen met fysieke of mentale beperkingen. Door het serieel karakter van de bron kunnen we bovendien verschillende generaties onderzoeken, en de impact van de verslechterende leefomstandigheden op deze groep nagaan. Concreet zullen we twee dwarsdoorsneden onderzoeken, respectievelijk voor de jaren 1807 tot 1809 en voor 1846, toen de sociaal-economische crisis op zijn hoogtepunt was. Het grote voordeel is dat de Oost-Vlaamse registers voor deze perioden al uitgebreid onderzocht zijn, zodat we de onderzoeksresultaten comparatief kunnen interpreteren.

⁵ Antropologisch onderzoek heeft aangetoond dat culturen verschillend reageren op fysieke of mentale beperkingen. B. INGSTAD en S. REYNOLDS WHYTE, 'Disability and culture : an overview', in: B. INGSTAD en S. REYNOLDS WHYTE (eds.), *Disability and culture* (Berkeley, 1995), p.10.

⁶ M. OLIVER, *The politics of disablement* (London, 1990), p.47.

De registers hebben een nadeel: de gegevens blijven beperkt tot een momentopname. Daarom zullen we dit onderzoek afronden met een levensloopanalyse van de conscripts van de lichten van 1807 tot 1809 uit het arrondissement Oudenaarde. Daarbij zullen we ons concentreren op een studie naar het huwelijks- en sterfgedrag en nagaan of de teruggevonden patronen afwijken van de waarden voor de totale populatie.

In dit artikel zullen we eerst ingaan op de kritieken op de traditionele historiografie, om daarna de hier onderzochte hypothese meer gedetailleerd toe te lichten. Daarna zullen we ingaan op de waarde van de medische gegevens uit de conscriptieregisters, en geven we toelichting bij de gebruikte methodologie. Tot slot zullen we uitgebreid de resultaten bespreken van het onderzoek van de registers en de levensloopanalyse.

1. Bedenkingen bij de oude historiografie

Het aantal studies over de geschiedenis van mensen met fysieke of mentale beperkingen is veeleer beperkt. Doorheen de verschillende bijdragen is echter een zekere canon ontstaan waaruit regelmatig geput wordt voor inleidingen op historische of actuele studies⁷. Van de natuurlijke selectie in de Oudheid, over de infanticide en de eugenetische ideeën in de Klassieke Oudheid tot de grote opsluiting in de Nieuwe Tijden, steevast wordt de discriminatie sterk benadrukt⁸. In deze geschiedenis worden ook een aantal lichtpunten vermeld, eerst de liefdadigheidsinstellingen en in een latere fase de speciale verzorgingsinstellingen. De kritieken op het theoretisch fundament dat decennialang het onderzoek vormgegeven heeft, hebben echter geleid tot een herevaluatie van die canon. De opmerkingen laten zich samenvatten in een viertal punten.

Eerst en vooral is er een buitenproportionele aandacht voor mentale beperkingen. Heel veel vaststellingen blijken afgeleid te zijn uit onderzoek naar de geschiedenis van krankzinnigen, die al op meer aandacht van historici heeft kunnen rekenen. De resultaten daarvan worden vaak te gemakkelijk gelijkge-

⁷ B. WUYTS, 'Historische schets van de maatschappelijke positie van mensen met een handicap in de West-Europese samenleving', in: E. BROEKAERT, F. DE FEVER en P. SCHOORL e.a., *Orthopedagogiek en maatschappij. Vragen en visies* (Leuven-Apeldoorn, 1997), pp. 35-71; C. BARNES, 'Theories of disability and the origins of the oppression of disabled people in Western society', in: L. BARTON, *Disability and society. Emerging issues and insights* (Harlow, 1996), pp.43-60.

⁸ Deze idee wordt krachtig verwoord door M.A. WINZER, 'Disability and society before the eighteenth century. Dread and despair', in: L.J. DAVIS, *The disability studies reader* (London, 1997), p.76: "The great majority of disabled persons had no occupation, no source of income, limited social interaction, and little religious comfort. [...] Individuals, seen as different were destroyed, exorcised, ignored, exiled, exploited – or set apart because of some were even considered divine."

schakeld met het verhaal van mensen met een lichamelijke beperking, alsof het één grote groep betreft. Hoewel het onderscheid tussen beide polen eerder analytisch is en soms te arbitrair⁹, is er wel degelijk een onevenwicht.

Een ander probleem is het soms kritiekloos leentjebuur spelen uit secundaire literatuur. In het slechtste geval leidt dat tot uitschuivers die meer weg hebben van karikaturen dan van kritische historiografie. Een auteur schrijft bijvoorbeeld over de situatie in de Middeleeuwen: “*Volwassen gehandicapten leefden, indien ze al dan niet waren opgesloten, als woudmens, nar of zwervende bedelaar*”¹⁰. Couranter is dat een aantal beweringen een taai eigen leven gaan leiden. In de literatuur spreekt men in dat verband over orthodoxieën¹¹. Een goed voorbeeld is het idee dat alle mensen met een beperking moesten bedelen om te kunnen overleven, een stelling die echter berust op een erg smalle empirische basis¹².

Bovendien gaat er veel aandacht naar verzorgingsinstellingen als gasthuizen, dolhuizen of gestichten in het discours¹³. De dominantie van deze visie komt duidelijk naar voor uit de historische onderzoeken naar de situatie in Gent. Een studie over de mentaliteit tegenover krankzinnigen in de Middeleeuwen baseerde zich op het archief van Sint-Jans-ten-Dullen, voor de Nieuwste Tijden leverden vooral het Guislain-instituut en het Strop de bronnen¹⁴.

Die nadruk op instellingen heeft geleid tot ernstige vertekeningen. Het belangrijkste effect is wellicht dat de personen waarover het eigenlijk zou moeten gaan, de gehandicapte mensen, buiten beeld dreigen te vallen.

⁹ Een neurose wordt in Europa gezien als een mentaal probleem, terwijl het in China beschouwd wordt als een lichamelijke aandoening. R. PORTER, *A social history of madness. Stories of the insane* (London, 1989), pp.9-10.

¹⁰ V. DESCHEERDER, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg: theoretische, juridische en organisatorische aspecten, casus Gent (1807-1950)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1998), p.38.

¹¹ B. GLEESON, ‘Disability studies: a historical materialist view’, in: *Disability and Society*, 12 (1997), p.187.

¹² B. GLEESON, *Geographies of disability* (London, 1999), pp.62-64.

¹³ J. SCHEER en N. GROCE, ‘Impairment’, p.32.

¹⁴ J. DE WULF, *Visie op en maatschappelijke positie van de krankzinnige in de Middeleeuwen. Toetsing aan de hand van St. Jans ten Dullen te Gent, 13^e tot 16^e eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1981); F. DE WAELE, *De krankzinnigenzorg te Gent vanaf het einde van de 18^e eeuw tot 1870. Onderzoek naar de houding van de maatschappij t.o.v. krankzinnigen en de gevolgen ervan op de gestichtsverzorging* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1981); L. DE HERTOOGH, *De medicalisatie van de krankzinnigenzorg in de 19^e eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1989); V. VAN DEN ABEELE, *Het sociaal-geografisch profiel van de opgenomen krankzinnigen en het dagelijks leven in twee Gentse mannengestichten, 1857-1900* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1999).

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Aangezien zij in een instelling in eerste instantie patiënten zijn die passief verzorgd worden, is er in deze historiografie voor hen een al even passieve plaats weggelegd¹⁵. In die zin is het symptomatisch hoeveel aandacht er gaat naar de grote, meestal valide figuren die aan de basis van instellingen lagen, zoals het Gentse voorbeeld van Guislain aantoon¹⁶.

Het volgende probleem is het verwaarlozen van het onderzoek naar andere opvang- en verzorgingsmogelijkheden, bijvoorbeeld binnen het gezin en de onmiddellijke omgeving. Studies van inschrijvings- en ontslagregisters tonen aan dat er een continue in- en uitstroom van patiënten was¹⁷. De capaciteit van instellingen was bovendien eerder beperkt. Tel daarbij nog het financiële plaatje dat meestal aan een opname in een instelling vasthangt, en het wordt duidelijk dat het institutionele slechts een deel van het verhaal omvat.

Een derde vertekening is de wanverhouding tussen stad en platteland. De instellingen concentreerden zich immers voornamelijk in de grotere steden, terwijl het merendeel van de bevolking op het platteland woonde¹⁸. Ook hier is de dichotomie wellicht te arbitrair: in kleinere leefgemeenschappen waren er eveneens – weliswaar kleinschaligere – institutionele voorzieningen aanwezig¹⁹, en we moeten rekening houden met de mobiliteit van het platteland naar de stad.

Al deze opmerkingen betekenen nog niet dat we het traditionele verhaal volledig opzij moeten schuiven. Dankzij de institutionele invalshoek is gebleken dat er in de Westerse geschiedenis een aantal instellingen ontstaan zijn die zich met verzorging van mensen met een – vooral mentale - handicap hebben beziggehouden²⁰. We mogen echter niet uit het oog verliezen dat er vertrokken wordt vanuit een bepaalde invalshoek, die onder meer de bronnenkeuze stuurt.

¹⁵ P.K. LONGMORE en L. UMANSKY, 'Introduction: Disability history: from the margins to the mainstream', in: P.K. LONGMORE en L. UMANSKY (eds.), *The new disability history. American perspectives* (New York, 2001), p.7.

¹⁶ W. CALLEWAERT, *Uit het psychiatrisch verleden: Joseph Guislain, een Gents psychiater-architekt 1797-1860* (Gent, 1984); R. STOCKMAN, 'De betekenis van Jozef Guislain op juridisch en sociaal vlak', in: *Met recht en rede. Waanzin tussen wet en kabinet* (Gent, 1997), pp.63-77.

¹⁷ P. HORDEN, 'Household care and informal networks. Comparisons and continuities from antiquity to the present', in: P. HORDEN en R. SMITH (eds.), *The locus of care. Families, communities, institutions and the provision of welfare since antiquity* (London, 1998), p.24.

¹⁸ In België was de urbanisatiegraad in 1800 21,2%, in Europa was dat net niet de helft, 11,9%. P. BAIROCH, J. BATOU en P. CHEVRE, *La population des villes européennes de 800 à 1850* (Genève, 1988), p.259.

¹⁹ B. GLEESON, *Geographies*, pp.92-95.

²⁰ E. BREDBERG, 'Writing disability history: problems, perspectives and sources', *Disability and Society*, 14 (1999), p.196.

2. Naar een nieuwe geschiedenis van mensen met een handicap

In de inleiding werd al bondig ingegaan op de theoretische verschuiving in de opvattingen over handicaps. Die is vooral te danken aan de emancipatiestrijd van bewegingen van mensen met een handicap. Zij hebben van de contestatieperiode van de jaren zestig gebruik gemaakt om naar buiten te komen met hun eis voor meer maatschappelijke erkenning. Ze namen het niet langer dat de oorzaak van hun marginalisering volledig bij hen en de fysieke of mentale beperking gelegd werd, maar wezen op de verantwoordelijkheid van de samenleving in het ontstaan van hun benadeling, hun handicap²¹. Deze opmerking heeft geleidelijk aan zijn weg gevonden in de sociale wetenschappen en aanleiding gegeven tot een autonoom studiegebied, de disability studies.

Bij historici is geleidelijk aan het bewustzijn gegroeid dat ze door hun traditioneel uitgangspunt een hele dimensie uit het oog verloren waren. Gesocialiseerd in een wereld waarin mensen met een beperking niet echt deel uitmaken van de valide samenleving, waren ze voorbij gegaan aan het historische karakter van deze uitsluiting²². Sindsdien staat het historisch onderzoek over dit onderwerp voor twee belangrijke uitdagingen: de zoektocht naar de oorsprong van de actuele, gemarginaliseerde positie van mensen met een beperking en een beeld proberen krijgen van de voorafgaande perioden.

Zoals eerder vermeld, wordt het beginpunt van de structurele scheiding van 'valide' en 'invalide' personen gesitueerd in de negentiende eeuw, als gevolg van het gecombineerde effect van het kapitalisme en de medicalisering. De ontwikkeling van het kapitalisme ging gepaard met een toenemende individualisering van arbeid. Dat proces kwam tot een hoogtepunt in de negentiende eeuw, toen de industriële revolutie aanleiding gaf tot een volledig nieuwe organisatie van de arbeid. Tegelijk ontwikkelde er zich een 'ideologie van het individu'. De kapitalistische economie functioneerde immers bij de gratie van individuen die hun arbeid aanboden op de vrije markt. Die moesten losgevoerd worden uit de familie- en de groepsstructuren die tot dan de maatschappij geschraagd hadden²³.

²¹ G.L. ALBRECHT, J.-F. RAVAUD en H.-J. STIKER, 'L'émergence des disability studies: état des lieux et perspectives', *Sciences Sociales et Santé*, 19 (2001), p.47.

²² Hier kunnen we een opvallende parallel trekken aan de evoluties in het historisch onderzoek naar armoede. Ook daarin werd armoede aanvankelijk voorgesteld als een wezenstrek van de armen, wat pas de laatste decennia vervangen is door een benadering waarin de maatschappelijke omgeving, met economische en demografische factoren, betrokken wordt. C. LIS en H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen, 1980), p.XVIII.

²³ M. OLIVER, *The politics*, pp.27-28 en pp. 44-45. De term 'individualisme' is niet toevallig ontstaan in het begin van de negentiende eeuw. A. LAURENT, *Histoire de l'individualisme. Que sais-je*, nr. 2712 (Paris, 1993), pp. 47-48.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Om dat ingrijpende ontwortelingsproces onder controle te kunnen houden, ontwikkelde de burgerij een sociale politiek waarvan arbeidsdwang de hoeksteen vormde²⁴. Een Engelse wet op de landloperij uit 1388 vermeldde al het onderscheid tussen "those impotent to serve" en "those able to serve or labor" als criterium voor steunverlening²⁵. Het was vooral de burgerij die, met de steun van de overheid, hamerde op de ontwikkeling van een arbeidsethos. Hun ideeën waren ingegeven door de economische doctrines die populair werden in de Nieuwe Tijden, en waarin verhoging van de rijkdom centraal stond²⁶.

Dat moest vooral gebeuren via het drukken van de loonkosten en het aanspreken van een reserveleger aan arbeidskrachten. Typerend voor de motieven die aan de grondslag lagen, was de onderverdeling in structurele en conjuncturele armen enerzijds, en de luie, werkschuwe profiteurs anderzijds. Tot de eerste categorie behoorden bejaarden, zieken, gehandicapten en actieven die zonder steun niet verder konden. Zij hadden recht op een bijdrage, in tegenstelling tot de tweede groep, die zich met zijn goedkope arbeid in het productieproces moest inschakelen.

Een mooi voorbeeld van de impact van het opkomende kapitalisme op mensen met fysieke beperkingen biedt het onderzoek van A. Borsay naar het *General Infirmary* in Bath tijdens de achttiende eeuw. Uit de statistieken over de opgenomen patiënten komt een sterke economische rationaliteit naar voor, ingegeven door het mercantilisme dat de financiers van de instelling voorstonden. Vooral jonge mannen met uitzicht op een verbetering van hun fysieke situatie kwamen in aanmerking, wat de mercantilistische mening weer spiegelt dat de man een centrale rol vervulde in de economie van het gezin²⁷.

De effecten van het proces van arbeidsdisciplineren begonnen al voor 1850 hun vruchten af te werpen. Het is echter geen voldoende voorwaarde om het uiteindelijke resultaat, de opsplitsing valide – invalide, te verklaren. De noodzakelijke klik kwam er pas toen de disciplineren interageerde met het andere belangrijke proces, de medicalisering²⁸. Daarmee duidt men de toenemen-

²⁴ Dit proces is al uitgebreid gedocumenteerd, o.a. door C. LIS, H. SOLY en D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven, 1985), 240p.; F. SCHEELINGS, 'Het werkgedrag en de arbeidsmoraal van de plattelandsbevolking op de vooravond van de Industriële Revolutie', in: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan Prof. Dr. J. Craeybeckx en Prof. Dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel* (Brussel, 1988), pp.98-112.

²⁵ D.A. STONE, *The disabled state* (London, 1985), p.100.

²⁶ C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Beveren, 1981), p.258.

²⁷ A. BORSAY, 'Returning patients to the community: disability, medicine and economic rationality before the industrial revolution', *Disability and Society*, 12 (1998), p.660.

²⁸ C. BARNES, G. MERCER en T. SHAKESPEARE, *Exploring disability. A sociological introduction* (Cambridge, 1999), p.18.

de greep aan van artsen op de samenleving en op een aantal deelfacetten ervan, onder andere dat van de fysieke beperkingen. Historici hebben de doorbraak van dit proces gesitueerd rond het midden van de negentiende eeuw²⁹.

Om te bepalen of iemand al dan niet tot arbeid in staat was, vielen de dominante groepen in de maatschappij terug op de zich sterk ontwikkelende geneeskunde³⁰. Haar wetenschappelijke basis evolueerde heel sterk, en de artsen streefden zelf actief naar sociale promotie. Ze dienden de belangen van het establishment door het burgerlijk waardepatroon te bevestigen, onder meer in het proces van arbeidsdisciplinering³¹. Met haar aura van objectiviteit en neutraliteit stond de geneeskunde garant voor een correcte gang van zaken. Zij kon mogelijke twijfels over de vermeende echtheid van een beperking de kop indrukken. De geneeskundige aanpak verving de niet-medische methodes die tot dan aangewend werden, zoals interviews met families³². J.E. Bickenbach vat het mooi samen: "*The distributional category was medicalized for social and political, rather than scientific images.*"³³

Aan dit verhaal is onlosmakelijk de vraag verbonden wat de maatschappelijke positie van mensen met een handicap was in de periode voorafgaand aan dit proces van uitsluiting. Uit verschillende antropologische studies komt het beeld naar voor van een soort natuurlijke integratie van mensen met beperkingen in meer eenvoudige samenlevingen³⁴. Ook in het pre-industriële Europa zouden de meeste mensen met een beperking geïntegreerd geweest zijn in de gemeenschap, beschermd door banden met verwanten en het bredere sociale netwerk³⁵. Bovendien zijn er aanwijzingen dat fysieke beperkingen alomtegenwoordig waren in het Ancien Régime: het frequent voorkomen van tuberculose, een ziekte die veel misvormingen veroorzaakte, en de verering van een aantal heiligen die met beperkingen geassocieerd werden³⁶. B. Gleeson durft zelfs stellen dat het evidente karakter van fysieke gebreken in een feodale samenleving deels de relatieve 'onzichtbaarheid' ervan in bronnen kan verklaren³⁷.

²⁹ K. VELLE, 'Medikalisering in historisch perspectief: een inleiding', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 64 (1986), pp.256-285.

³⁰ D.A. STONE, *The disabled state*, pp.26-27.

³¹ K. VELLE, *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België* (Leuven, 1991), p.329.

³² F. DEVISCH, E. SAMOY en F. LAMMERTYN, *Barrières*, p.5.

³³ J.E. BICKENBACH, *Physical disability and social policy* (Toronto, 1993), p.70.

³⁴ B. INGSTAD en S. REYNOLDS WHYTE (eds.), 'Disability', p.10.

³⁵ J. SCHEER en N. GROCE, 'Impairment', p.32.

³⁶ J. LE GOFF, *La civilisation de l'Occident médiéval* (Paris, 1984), pp.271-274.

³⁷ B. GLEESON, *Geographies*, p.95.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Dezelfde auteur beklemtoont in een korte studie naar de situatie in het feodale Engeland echter dat de integratie van mensen met een fysieke beperking vooral ingegeven was door de economische noodzaak om alle middelen te mobiliseren in de strijd om te overleven. Door de kleinschaligheid van de economische productie-eenheid was een flexibele taakverdeling vrij gemakkelijk te realiseren. Zo werd in enkele Engelse dorpen beslist dat mensen met een beperking tijdens de oogst het achtergebleven graan op de velden moesten oprapen.³⁸

3. De conscriptieregisters als bron voor een nieuwe geschiedenis van mensen met een handicap

In deze bijdrage zullen we ons vooral concentreren op het onderzoek naar de cruciale periode voor mensen met een beperking aan het begin van de negentiende eeuw. Daarvoor maken we dankbaar gebruik van de conscriptieregisters, die hun unieke waarde voor de sociale geschiedschrijving ruimschoots bewezen hebben. Al in de negentiende eeuw hebben de sociaal statistici zich erop gebaseerd om via het bestuderen van lichamelijke parameters als de lengte en fysieke en mentale beperkingen de impact van de sociaal-economische crisis weer te geven. In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam deze fysieke antropologie in de verdrukking, enerzijds omdat ze in diskrediet was gebracht door enkele racistische pistes, anderzijds omdat onder invloed van het marxisme de aandacht meer naar economische en sociale factoren verschoof³⁹. Vanaf de jaren vijftig kon men deze benadering opnieuw naar waarde schatten als een onmisbaar instrument om een goed beeld te krijgen van de sociale geschiedenis⁴⁰.

Toch valt het op dat de meeste onderzoekers terughoudend staan tegenover de gegevens over fysieke beperkingen⁴¹. Het gevolg is dat deze vaak in laatste instantie overlopen worden, zonder er echt diep op in te gaan. Meestal blijft het bij een opsomming van de waargenomen frequenties van een aantal categorieën.

³⁸ B. GLEESON, *Geographies*, p.95.

³⁹ E. LE ROY LADURIE en P. DUMONT, 'Exploitation quantitative et cartographique des comptes numériques et sommaires (1819-1826)', in: J.P. ARON, P. DUMONT en E. LE ROY LADURIE, *Anthropologie du conscrit français, d'après les comptes numériques et sommaires du recrutement de l'armée (1819-1826). Présentation cartographique* (Paris, 1972), p.11.

⁴⁰ C. VANDENBROEKE, 'De keurlingenlijsten als sociaal-demografische meter', *De Leiegouw*, 23 (1981), p.236.

⁴¹ D. en R. CAZALS, 'Registres de conscription et histoire sociale: recherches sur les ouvriers de la région mazamétaine au XIXe siècle, d'après les registres de conscription', *Annales de Midi*, 89 (1977), p.338; J. VIDALENC, 'La conscription dans la Seine-Inférieure en 1830', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 20 (1973), p.85; C. VANDENBROEKE, 'De keurlingenlijsten', p. 271.

De kritieken kunnen samengebracht worden in twee groepen: problemen met kwaliteit van de medische gegevens enerzijds en met de werkzaamheden rond de conscriptie anderzijds⁴².

Bij de medische gegevens wordt in eerste instantie gewezen op de vaagheid van sommige omschrijvingen, zoals 'faiblesse' of 'hernie'⁴³. Daarom hebben we beslist om geen personen in onze populatie op te nemen die vrijgesteld zijn omwille van die categorieën. Bij 'faiblesse' kunnen we bijvoorbeeld moeilijk afleiden of daarmee een fysieke beperking bedoeld wordt. Een aantal onderzoekers wijzen ook op de toenmalige, beperkte stand van zaken van de medische kennis, die aan een grondige herziening toe was⁴⁴. Uit de Franse overzichtstafels van 1819 tot 1826 over de redenen voor afkeuring komt over het algemeen - maar niet exclusief - een medische visie naar voor die focust op de externe delen van het lichaam. Bovendien worden soms archaïsche begrippen gehanteerd uit de oude geneeskunde.⁴⁵

Andere kritieken richten zich op het feitelijke onderzoek. Op een dag tijd moesten meer dan honderd conscripts gekeurd worden, wat niet bevorderlijk was voor de kwaliteit van het onderzoek. De opgevorderde artsen moesten hun expertise gratis of tegen een bescheiden vergoeding ter beschikking stellen, waardoor hun motivatie vrij gering geweest kan zijn⁴⁶. De uiteindelijke beslissing werd daarenboven steeds genomen door de rekruteringsraad, die bestond uit drie niet-medisch geschoolden⁴⁷. De uiteenlopende frequenties van een aantal aandoeningen in verschillende departementen kunnen te wijten zijn aan het buitenproportioneel aandacht schenken door de raad aan een bepaalde aandoening⁴⁸. Het is heel moeilijk om deze factor te gaan onder-

⁴² F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie over Oost-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw aan de hand van militieregisters* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1981), p.204.

⁴³ J.-P. BOIS, 'Anthropologie du conscrit angevin sous l'Empire', *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest (Anjou, Maine, Touraine)*, 84 (1977), p. 611.

⁴⁴ B. SCHALCK, *De militielijsten als bron voor sociaal-economisch onderzoek in de 19de eeuw: Assenede, Bellem, Meigem, Ursel, Gent* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1983), p.145; F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.193; J. VIDALENC, 'La conscription', p.84.

⁴⁵ E. LE ROY LADURIE en P. DUMONT, 'Exploitation quantitative', p.12.

⁴⁶ R. DARQUENNE, 'La conscription dans le Département de Jemappes (1798-1813). Bilan démographique et médico-social', *Annales du Cercle Archéologique de Mons*, 67 (1970), p.351.

⁴⁷ De raad bestond uit de prefect van het departement, de commandant van het departement en een majoor uit een van de legerkorpsen die in het departement rekruteerden. Rijksarchief Gent (RAG), *Archief Scheldepartement*, 2226/45 (Circulaire betreffende de rol van de rekruteringsraden bij de selectie van conscripts, 22 augustus 1806).

⁴⁸ J. VIDALENC, 'La conscription', p.89.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

scheiden van sociaal-economische structuren die eveneens aan de basis kunnen liggen van de regionale spreiding van de verschillende aandoeningen⁴⁹. Bovendien hanteerde niet elke rekruteringsraad dezelfde norm van ongeschiktheid en was er soms onenigheid onder de drie leden over een afkeuring.

Tegen deze kritieken kunnen we inbrengen dat de medische keuringen niet volledig willekeurig waren. De centrale overheid had, zowel in de Franse⁵⁰ als in de Belgische⁵¹ tijd, lijsten opgesteld waarin een rangorde was opgenomen van ziekten en beperkingen die in aanmerking kwamen voor een vrijstelling. Bij de aandoeningen die aanleiding gaven tot een onmiddellijke vrijstelling van de dienst domineerden fysieke beperkingen. De opmerking dat de overzichtstafels van de keuring vooral een extern-lichamelijke kijk voorstaan, krijgt in dat opzicht een positieve bijklank. Naar onze mening heeft het permanente karakter van fysieke beperkingen het stellen van een diagnose aanzienlijk vergemakkelijkt. Met deze opmerking willen we niet gezegd hebben dat er geen enkele fout gemaakt werd. De opmerkingen terzake uit de literatuur blijven gelden, maar moeten genuanceerd worden door een onderscheid te maken tussen enerzijds de meer evidente fysieke beperkingen en anderzijds de ziekten.

Een vierde factor van vertekening kan in de gegevens sluipen bij het neerschrijven van de resultaten van de keuring, doordat niet alle redenen voor afkeuring genoteerd werden⁵². Volgens de letter van de wet en de instructies van de minister van oorlog moesten de conscripts eerst gemeten worden, en enkel wie groter was dan 1m544⁵³ moest gekeurd worden. Het gevolg van deze maatregel is dat we normaal gezien geen gegevens krijgen over de fysieke conditie van de te kleinen. Vaak is dat echter niet het geval: soms vermeldt het register de beperking samen met het feit dat ze te kort zijn, soms staat er enkel dat ze vrijgesteld zijn omwille van een bepaalde beperking. We merken inderdaad dat in 1807 slechts bij 2,9% van de ondermaatse conscripts een fysieke of mentale beperking genoteerd werd, tegenover 12,9% in 1808. Anderzijds werd de lichte van dat laatste jaar al op 18-jarige leeftijd opge-

⁴⁹ Zo formuleerden E. Le Roy Ladurie en P. Dumont op basis van onderzoek voor Frankrijk de hypothese dat de mate waarin mankheid voorkwam correleerde met het aantal mannen die in de landbouw werkten. E. LE ROY LADURIE en P. DUMONT, 'Exploitation quantitative', p.20.

⁵⁰ RAG, *Archief Scheldepdepartement*, 2069/39 (Instruction du Ministre de la guerre, rédigée par ordre du Directoire Exécutif, en exécution de l'article XXVII de la loi du 28 nivôse dernier, 11 germinal VII).

⁵¹ 'Règlement relatif à la visite des hommes destinés au service militaire', 22 maart 1816, *Pasinomie*, 2e série, Monarchie Constitutionnelle, III, pp.69-72.

⁵² F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.193.

⁵³ In 1809 werd deze grens teruggebracht tot 1,500m, een gevolg van de steeds bloedigere Napoleontische politiek. R. DARQUENNE, 'La conscription', p.353.

roepen, waar dat normaal 20 jaar was⁵⁴. Dat scheelde twee jaar groei, waardoor er veel minder conscripts aan de lengte-eis voldeden. Waarschijnlijk tilde het Franse gezag daarom minder zwaar aan een te kleine lengte om aan genoeg soldaten te geraken.

Een bekend gegeven in de context van de medische keuring is de fraude. Dit aspect is wellicht het moeilijkst achteraf in te schatten, omdat een geslaagde poging per definitie inhoudt dat ze onopgemerkt is gebleven. Er waren twee mogelijkheden: een conscript probeerde een kwaal te veinzen of de ambtenaren werden gewoon omgekocht. De laatste oplossing was alleen gegeven aan de personen die beschikten over voldoende financiële middelen⁵⁵. Anderzijds zijn er ook indicaties dat niet overal gefraudeerd werd. In de Ariège verschenen zelfs alleen nog diegenen waarvan de invaliditeit algemeen aanvaard en bekend was. De anderen daagden niet meer op omdat de jury toch niet te vermurwen was⁵⁶.

Conscripts konden zich ook laten afkeuren door zichzelf te verminken⁵⁷. Voor deze scriptie is deze vorm van fraude in se niet problematisch, omdat de conscript in kwestie verminkt bleef voor de rest van zijn leven. Daarenboven lijkt de schaal waarop dat gebeurde beperkt gebleven te zijn: in 1846 zouden er nationaal slechts drie gevallen geweest zijn⁵⁸. Anderen probeerden een medische kwaal te veinzen, in de hoop de jury zand in de ogen te strooien en een vrijstelling te krijgen⁵⁹. In de realiteit bleek het echter mee te vallen. In 1846 werden er in heel België 22 simulanten ontmaskerd, met die nuance dat er nog 115 mannen in observatie waren⁶⁰. Hoewel deze cijfers resultaatgericht zijn,

⁵⁴ 'De conscriptie', in: *De erfenis van de Franse Revolutie* (Brussel, 1989), p.206.

⁵⁵ In de Bordeaux-streek zorgden rijke families ervoor dat hun kerngezonde zonen toch omwille van een medisch gebrek werden afgekeurd. A. FORREST, *Déserteurs et insoumis sous la Révolution et l'Empire* (Paris, 1988), p.61.

⁵⁶ A. FORREST, *Déserteurs*, p.63.

⁵⁷ Het meest bekende procédé was het laten wegsnijden van een vinger, meestal de wijsvinger, of van een teen. In het eerste geval kon men geen geweer hanteren, in het tweede was men ongeschikt voor het lange marcheren. Anderen lieten hun snij- en hoektanden verwijderen in de hoop om vrijgesteld te worden omdat ze de patronen voor hun wapens niet meer konden losscheuren. R. DARQUENNE, 'La conscription', p. 351.

⁵⁸ L. DE VOS, *Het effectief van de Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving, 1830-1914* (Brussel, 1985), p.59.

⁵⁹ Door wat aluinpoeder in de ogen te blazen kreeg je gelijkaardige symptomen als bij een etterende oogontsteking. Sommigen lieten onderhuids lucht inblazen en waren opeens het slachtoffer van een grote uitstulping van het buikvlies. R. DARQUENNE, 'La conscription', p.351.

⁶⁰ A.J. MEYNE, *Archives de médecine militaire, journal des sciences médicales, pharmaceutique et vétérinaires* (Brussel, 1848), p.384.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

concludeert L. De Vos op basis van medische verslagen dat de vele middeltjes die de volksmond kende slechts zelden effectief gebruikt werden⁶¹. Hieraan zouden we de hypothese willen koppelen dat fysieke beperkingen toch al moeilijker te veinzen waren dan sommige ziektebeelden.

De conscriptieregisters bieden dus geen garanties dat elke jongeman met een fysieke of mentale beperking ook als dusdanig genoteerd werd. Bij de wegens een te kleine lengte afgekeurde conscripts lijkt er bijvoorbeeld voor 1807 een sterke ondervetegenwoordiging te zijn. Op basis daarvan hebben we beslist om ons onderzoek niet te concentreren op de frequenties van de verschillende fysieke beperkingen binnen de totale populatie van conscripts. Dat onderzoek is voor de geografische ruimte die hier bekeken wordt trouwens al gevoerd door F. Roosemont. We hebben veeleer uit de registers personen geselecteerd met een fysieke beperking, en niet met ziekteverschijnselen, om specifiek die subgroep verder te onderzoeken. Wel moeten we daarbij in het achterhoofd houden dat mogelijk ondergeregistreeerde categorieën zoals ondermaatsen minder sterk vertegenwoordigd zijn. Vooraleer we het eigenlijke bronnenonderzoek beginnen, schetsen we echter eerst de sociaal-economische achtergrond waarin onze onderzoekspopulatie geleefd heeft.

4. Oost-Vlaanderen in de scharniereeuw

In de achttiende eeuw kende Vlaanderen een uiterst gunstige conjunctuur. Die was vooral te danken aan de sterke bloei van het platteland, ondanks de heel hoge bevolkingsdichtheid en de sterke versnippering van de landbouwbedrijven⁶². In eerste instantie wijzen historici op de goede perspectieven op de rurale arbeidsmarkt en vooral de hoopgevende vooruitzichten in de huisnijverheid, voornamelijk binnen de vlas- en linnennijverheid⁶³. Ten tweede kende de landbouw een aantal aanpassingen die toelieten om het evenwicht tussen economie en demografie in stand te houden en zelfs nog wat reserves op te

⁶¹ L. DE VOS, *Het effectief*, pp.58-59.

⁶² Dat laatste aspect was zeer uitgesproken in Binnen- en Zuid-Vlaanderen en gold in mindere mate voor de commerciële uitbatingen in de noordelijke polderstreken. E. THOEN, 'A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages – 19th century)', in: P. HOPPENBROUWERS en J.L. VAN ZANDEN, *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages- 19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout, 2001), p.116.

⁶³ C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis*, p.18.

bouwen⁶⁴.

Op de achtergrond versterkten een aantal structurele factoren de Vlaamse voorspoed. De combinatie van industriële activiteit en landbouw leidde tot heel lage productiekosten omdat de thuiswerkers niet volledig van hun arbeid afhankelijk waren om te overleven. Ze leverden goedkope massaproducten af die dankzij een netwerk van kooplui-ondernemers hun weg vonden naar de rest van de wereld. De graanprijzen lagen 10 tot 30 procent lager dan in Frankrijk en Engeland en ook de fiscale lasten bleven in vergelijking met de buurlanden tot een minimum beperkt⁶⁵.

Vlaanderen kon echter die sterk concurrentiële positie niet vasthouden. Tijdens de hoogconjunctuur had men nagelaten om duurzame innovaties door te voeren in zowat alle economische sectoren. Bovendien steeg de pacht prijs door de stijgende bevolkingsdruk, wat op zijn beurt aanleiding gaf tot een verdere versnippering van de landbouwuitbatingen⁶⁶. Dat proces vergrootte nog de afhankelijkheid van de huisnijverheid. Toen de bevolking geconfronteerd werd met goedkopere, mechanische geproduceerde buitenlandse katoenstoffen, kregen vele gezinnen de rekening gepresenteerd. De enige uitweg die de bevolking zag, was nog goedkoper gaan produceren. De linnenwevers reageerden met een verhoging van de arbeidsinzet, met langere werkdagen en het mobiliseren van alle leden van de familie, ook de kinderen. In plaats van te zoeken naar een duurzame oplossing stortte het gebied zich in een spiraal van zelfexploitatie en dalende koopkracht⁶⁷, die wel moest uitlopen in een crisis.

⁶⁴ Dergelijke prestatie kon niet bereikt worden door areaaluitbreiding of het scheuren van weiland, wat maar tot tien tot twintig procent meer akkerland kon leiden. C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis*, p.169. De oplossing lag onder andere in het invoeren van nieuwe, hoogrenderende teelten. In Vlaanderen introduceerde men bijvoorbeeld boekweit, maar het was vooral de aardappel die toeliet om de dreigende flessenhals voor zich uit te schuiven. Dankzij het nieuwe gewas kon men immers met de oogst van eenzelfde oppervlakte tweemaal zoveel mensen te voeden als met graan. G. DE COOMAN, *De levensstandaard in Oost-Vlaanderen in de 18de en eerste helft van de 19de eeuw op basis van antropometrische indicatoren* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001), p.99. Daarnaast was men overgestapt van het drieslagstelsel naar de intensieve toepassing van het vruchtwisselingsstelsel, onder meer mogelijk gemaakt door een verhoging van de inzet van arbeid, en verbeterde de bemesting. Door de betere prestaties in de akkerbouw kon ook de veeteelt geïntensiveerd worden. G. DEJONGH en Y. SEGERS, 'Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden / België in de eeuw 1750-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114 (2001), p.175.

⁶⁵ C. VANDENBROEKE, 'The regional economy of Flanders and industrial modernization in the eighteenth century: a discussion', *Journal of European Economic History*, 16 (1987), p.167.

⁶⁶ G. DE COOMAN, *De levensstandaard*, p.100.

⁶⁷ Rond 1800 lag het reëel per capita inkomen in Vlaanderen ongeveer 35 tot 40% lager dan in 1750. G. DE COOMAN, *De levensstandaard*, p.102.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Bovendien stegen de prijzen van de levensmiddelen snel doordat de landbouwproductie niet langer opgewassen was tegen de bevolkingsstijging⁶⁸. De teelt van aardappelen had een zenit bereikt met een aandeel van ongeveer tien procent van de bebouwde oppervlakte. De strenge winters van 1844 en 1845 vernietigden bovendien de koolzaad- en tarweoogsten, en in 1845 teisterde een aardappelziekte de velden⁶⁹.

De gevolgen van de crisis voor Oost-Vlaanderen waren ingrijpend, vooral in de zuidwestelijke arrondissementen, waar de huisnijverheid alomtegenwoordig was. De bevolkingsgroei verloor zijn elan, zeker in het arrondissement Oudenaarde. Op het hoogtepunt van de crisis, in het midden van de negentiende eeuw, daalde het Oost-Vlaamse bevolkingsaantal zelfs⁷⁰. Niettemin bleef de bevolkingsdruk in nationaal perspectief enorm hoog⁷¹. De demografische dynamiek verschoof van het platteland naar de stad. Vooral Gent en Sint-Niklaas, waar de textielindustrie sterk ingeplant was, kenden een sterke stijging van hun bevolking⁷². Deze twee steden konden extra troeven voorleggen die als pull-factoren het verschil maakten.

De provincie Oost-Vlaanderen kon nog maar weinig aantrekkingskracht uitoefenen. De oorzaken moesten vooral gezocht worden in de toenemende problemen op het platteland, wat de migratie naar de steden en de andere provincies ten goede kwam. De crisis van de jaren veertig bracht een emigratiebeweging uit Oost-Vlaanderen op gang, hoewel er van een rurale exodus helemaal geen sprake was⁷³.

Naarmate de sociaal-economische crisis zich doorzette, groeide de bevolking verder aan. Om de daarmee gepaard gaande druk op de economie enigszins in te dammen, nam de bevolking in Vlaanderen een nog restrictiever huwelijksgedrag aan. Anticonceptie zou immers pas begin twintigste eeuw toegepast

⁶⁸ E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden*, 5 (1981), p.297.

⁶⁹ K. MATTHIJS, *De mateloze negentiende eeuw: bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven, 2001), p.53.

⁷⁰ S. VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk)* (Leuven, 2000), pp.90-91 en pp.304-305.

⁷¹ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p. 21b.

⁷² F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.19.

⁷³ M. NEVEN en I. DEVOS, 'Breaking stereotypes. Historical demography in Belgium since 1981 (19th and early 20th centuries)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31 (2001), p.317; F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.32.

worden⁷⁴. In eerste instantie werd de huwelijksleeftijd opgeschroefd, tot een historische recordleeftijd voor vrouwen van 29,7 jaar in de periode 1850-1859⁷⁵. Ook de bruto-meters van de nataliteit en de nuptialiteit illustreren heel goed het toenemende restrictieve patroon. In de periode 1800-1809 lag het bruto-geboortecijfer rond de 35‰, terwijl dat in de periode 1845-1850 teruggevallen was tot ongeveer 25‰. De bruto-huwelijkscoëfficiënt zakte over hetzelfde interval van 8,3‰ naar 5,5‰⁷⁶. De meest extreme oplossing was het opteren voor het definitief celibaat. Deze keuze nam gestaag toe naarmate de situatie in Vlaanderen verergerde. De maximale waarden werden weer bereikt halfweg de negentiende eeuw, toen meer dan een kwart van de mannelijke en vrouwelijke bevolking afzag van het huwelijk⁷⁷.

Op sociaal-economisch gebied leidde de crisis tot een ongeziene verpaupering. De pachtprizen bleven immers stijgen, terwijl de landbouwbedrijven steeds kleiner werden. Wie aan de slag was als dagloner, probeerde het krimpende loon⁷⁸ te compenseren via de huisnijverheid. In 1840 was maar liefst 58% van de actieve bevolking in het arrondissement Oudenaarde tewerkgesteld in de textielnijverheid. Zo onttaardde de situatie in een neerwaartse spiraal, met als dieptepunt de enorme prijsstijgingen van het voedsel na de mislukte oogsten uit de periode 1845-1847. De stijging van het aantal behoeftigen die uit tabel 1 naar voor komt, illustreert de enorme ravage.

⁷⁴ De Ig-indexen voor Oost-Vlaanderen dalen pas na 1900 onder de waarde 0,700, in de historische demografie beschouwd als de grens voor anticonceptief gedrag. P. DEPREZ en C. VANDENBROEKE, 'Growth distribution and urbanization in Belgium during the period of the demographic transition', in: R. LAWTON en R. LEE, *Urban population development in Western Europe from the late eighteenth to the early twentieth century* (Liverpool, 1989), p.246.

⁷⁵ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case', in: I. DEVOS en L. KENNEDY (eds.), *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400* (Turnhout, 1999), p.118.

⁷⁶ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters in het sociaal-demografisch onderzoek: test-case de provincie Oost-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 19^e eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor militaire geschiedenis*, 27 (1987), p.264.

⁷⁷ P. DEPREZ en C. VANDENBROEKE, 'Growth distribution', p.239.

⁷⁸ In de linnenarrondissementen kenden de lonen in de periode 1830-1846 een terugval van 10 tot 15% tot bedragen die net niet de grens van 1 frank haalden, evenwel zonder eventuele vergoedingen in natura in rekening te brengen. F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.269.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Tabel 1: Proportie behoeftigen per arrondissement, Oost-Vlaanderen, 1801 en 1840-1847⁷⁹.

	1801	1840-1847
Gent	8,8	14,3
Aalst	11,5	22,6
Oudenaarde	13,4	24,0
Eeklo	5,6	16,0
Sint-Niklaas	8,9	17,4
Dendermonde	11,8	18,7
Oost-Vlaanderen	10,1	18,2

Niet alleen economisch en sociaal, maar ook fysiek zat de bevolking volledig op zijn tandvlees. De dalende inkomens werden gecompenseerd op allerlei manieren. De arbeidsduur en -inzet werden opgeschroefd en het mes werd gezet in de uitgaven. Traditioneel ging het grootste deel van het budget naar voeding, maar door de duurte drongen zich besparingen op, zelfs in de levensnoodzakelijke behoeften. Er werd steeds meer teruggegrepen naar goedkope substitutieproducten terwijl men de consumptie van duurere levensmiddelen als vlees beperkte. In de stad Gent bijvoorbeeld liep het jaarlijks vleesverbruik per persoon terug van 50,3 kg in 1806 tot 35,5 kg in 1844⁸⁰. Dergelijk voedingspatroon, gecombineerd met de hoge bevolkingsdichtheid, had nefaste gevolgen toen tijdens de crisisjaren 1845-1849 een aantal epidemieën uitbraken⁸¹.

5. Oost-Vlaamse mannen met een handicap

Met deze schets van de sociaal-economische en demografische context beschikken we over een referentiekader om de resultaten van het onderzoek van de conscriptieregisters te interpreteren. Vooral eer het eigenlijke onderzoek aan te snijden, is het belangrijk om aan te geven welk criterium gehanteerd werd om de conscripts te selecteren voor het samenstellen van de onderzoekspopulatie van mannen met een fysieke of mentale beperking. In de opvatting die de literatuur domineert, omvat deze categorie beschadigingen of verzwakkingen van ledematen, organismen of lichamelijke mechanismen⁸². In dit onderzoek hebben we zoveel mogelijk getracht om mannen te selecte-

⁷⁹ P.C. VANDERMEERSCH, *De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de la Flandre Orientale depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours (1740-1830)* (Luik, 1936), pp.77-86.

⁸⁰ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.278.

⁸¹ G. JACQUEMYS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)* (Bruxelles, 1929), p.349.

⁸² B. GLEESON, *Geographies*, p.6.

ren die een uitwendig lichamelijk defect van blijvende aard hadden. In het hoofdstuk over de conscriptie was gebleken dat aan de basis van de gegevens over de keuring een medische visie lag die sterk focuste op de uitwendige delen van het lichaam, en dat de gegevens over de inwendige geneeskunde nog heel oppervlakkig waren. Onze criteria zijn dan ook geconcentreerd op problemen met de sensorische en motorische stelsels van het lichaam.

Om de betekenis van de gehanteerde medische termen te achterhalen, hebben we een beroep gedaan op een medisch woordenboek uit 1828⁸³. Na het door-nemen van de conscriptieregisters voor de twee periodes viel alvast op hoe weinig verschilpunten er waren op het gebied van de medische terminologie. Het werken met officiële tabellen en lijsten met redenen voor afkeuringen (cf. voetnoten 50 en 51) kan een conservatief neveneffect gehad hebben, omdat de tabellen niet vaak bijgewerkt werden. Bovendien was het onderzoek van de conscripts eerder oppervlakkig en hadden de keuringswerkzaamheden een routinematig karakter, wat kon leiden tot het formuleren van weinig gedetailleerde diagnoses. Tot slot adviseerde de arts niet-medisch geschoolden, die misschien sneller geneigd waren om te werken met een aantal vaste categorieën.

Om de interpretatie van de onderzoeksresultaten overzichtelijk te houden, hebben we de verschillende redenen voor afkeuring samengebracht in negen grote categorieën.

Tabel 2: De indeling in categorieën van fysieke en mentale beperkingen gehanteerd in dit onderzoek.

O	Misvormingen aan de onderste ledematen
B	Misvormingen aan de bovenste ledematen
G	Misvormingen aan het bovenlichaam en het gezicht
Z	Beperkingen van het zicht
M	Mentale beperkingen
H	Gehoorproblemen
S	Spraakproblemen
D	Doofstom
A	Blindheid

5.1 Een overzicht van de onderzoekspopulatie

Eerst willen we een beeld schetsen van de effecten van de selectie die we gemaakt hebben binnen de conscriptieregisters om de onderzoekspopulatie samen te stellen. Tabel 3 toont aan dat het aantal door ons weerhouden cons-

⁸³ *Dictionnaire des sciences médicales. Composé des meilleurs articles puisés dans tout les dictionnaires et traités spéciaux qui ont paru jusqu'à ce jour* (Bruxelles, 1828), 13 vol.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

crits voor de eerste onderzoeksperiode nagenoeg constant was in verhouding tot alle conscrits. Dergelijke weinig variabele cijfers, afgeleid van een brede statistische basis, lijken aan te tonen dat de medische beperkingen die we als selectie criterium gehanteerd hebben, althans in het Scheldepartement, vrij regelmatig over de mannelijke bevolking verdeeld waren. In 1846 ligt de verhouding evenwel lager, waar we door de sociale crisis konden verwachten dat het aantal conscrits met fysieke problemen hoger lag. Wellicht speelt mee dat er veel meer voorlopige vrijstellingen verleend werden op basis van sociale motieven, zoals het hebben van een broer die al in dienst was.

Tabel 3: Verhouding van de in het onderzoek weerhouden conscrits tegenover het totaal aantal vrijgestelde conscrits en de sterkte van de klasse, 1807-1809⁸⁴ en 1846⁸⁵.

	1807	1808	1809	1807-1809	1846
Weerhouden	398	455	509	1362	300
Alle conscrits	6149	6093	6571	18813	7405
Vrijstellingen	1735	1869	2186	5790	1722
% vrijstellingen / klasse	28%	31%	33%	31%	24%
% weerhouden / klasse	6%	7%	8%	7%	4%
% weerhouden / vrijstellingen	23%	24%	23%	24%	17%

Een volgende stap is het analyseren van de frequenties van de verschillende categorieën van beperkingen die samengesteld werden⁸⁶. Een belangrijke conclusie is dat categorieën van beperkingen als blindheid of doofheid slechts een minimale fractie van het aantal afgekeurde conscrits vormen. Ook het aantal mentale beperkingen is relatief beperkt.

⁸⁴ De gegevens over de klassesterkte en het aantal vrijgestelde conscrits zijn afkomstig uit R. DARQUENNE, 'La conscription', p.278.

⁸⁵ RAG, *Archief Provincie Oost-Vlaanderen (1830-1850)*, 1663/2 (Diverse stukken en staten over militaire lichten voor de lichte 1846).

⁸⁶ In de conscriptieregisters werden in een beperkt aantal gevallen meerdere fysieke beperkingen genoteerd. Voor 1807-1809 ging het om 3% van de geselecteerde conscrits, voor 1846 om slechts 1%. Als we alle meervoudige vermeldingen van elkaar isoleren en ze tellen als zouden het problemen van individuen zijn, is er een sterke correlatie met de verdeling van de vermeldingen bij de overige weerhouden conscrits ($R=0,79$).

TOM DE PAEPE

Tabel 4: Overzicht van de frequenties van de verschillende categorieën van medische beperkingen, 1807-1809 en 1846.

Type beperking	1807 (N=398)	1808 (N=455)	1809 (N=509)	1807-1809 (N=1362)	1846 (N= 300)
O	32%	33%	31%	32%	34%
B	18%	18%	22%	20%	20%
G	10%	12%	15%	12%	33%
Z	25%	20%	21%	22%	6%
M	7%	6%	5%	6%	4%
A	0%	0%	0%	0%	0%
H	2%	2%	3%	2%	0%
S	2%	2%	3%	2%	1%
D	1%	1%	0%	0,4%	1%
Meerdere	4%	6%	2%	4%	1%

Er zijn twee categorieën die steeds de helft van het aantal weerhouden conscripts vormen: de misvormingen aan de onderste en de bovenste ledematen. De eerste groep maakt ongeveer een derde uit van de onderzoekspopulatie, terwijl de conscripts met problemen aan de bovenste ledematen een aandeel van twintig procent tellen. Dat geldt voor beide dwarsdoorsneden die we gemaakt hebben. Voor de jaren 1807 tot 1809 liggen de verhoudingen voor het overige ook heel gelijklopend. Visuele aandoeningen komen voor bij een vijfde tot een vierde van de geselecteerde conscripts.

Het jaar 1846 vertoont een sterk afwijkend beeld. De oogaandoeningen zijn sterk achteruitgegaan en de vrijgekomen ruimte is grotendeels ingenomen door de problemen aan het bovenlichaam. De oorzaak moet ons inziens gezocht worden in de sociaal-economische crisis waarmee Oost-Vlaanderen geconfronteerd werd. In het vorige hoofdstuk vermeldden we hoe de arbeidsinzet omhooggeschroefd werd, onder andere door de kinderen heel vroeg te laten meewerken. Mogelijk worden we hier geconfronteerd met de nefaste invloed van deze evolutie, weerspiegeld in een grotere hoeveelheid jongemannen die afgekeurd worden wegens een slecht ontwikkeld bovenlichaam. Deze categorie bevat immers veel conscripts met een bochel, een kromgegroeide ruggengraat of met rachitis.

5.2 De geografische spreiding

Wanneer we de geografische spreiding van de onderzoekspopulatie over de verschillende arrondissementen in rekening brengen, valt voor de periode 1807-1809 de sterke correlatie op met de diverse aandelen in de Oost-Vlaamse bevolking in 1801 ($R= 0,99$). Voor 1846 meten we echter grotere verschillen. De linnenarrondissementen zijn ondervertegenwoordigd in de onderzoekspopulatie, een verrassende conclusie als we de grote impact van de crisis in die gebieden in het achterhoofd houden. Sint-Niklaas en vooral Gent leveren veel meer personen met beperkingen dan we zouden verwachten.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Tabel 5: Geografische spreiding van de onderzoekspopulatie op arrondissementeel niveau, 1807-1809 en 1846⁸⁷.

	1807-1809		bevolking 1801		1846		Bevolking 1846	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Gent	477	35,0	188054	33,5	130	43,3	277552	35,0
Dendermonde	134	9,8	65813	11,7	23	7,7	96910	12,2
Aalst	244	17,9	98274	17,5	43	14,3	138251	17,4
Oudenaarde	223	16,4	85932	15,3	30	10	106872	13,5
Eeklo	94	6,9	38966	7,0	15	5	56056	7,1
Sint-Niklaas	190	14,0	83811	14,9	59	19,7	117623	14,8

De verklaring voor de cijfers voor Gent en Sint-Niklaas kunnen we zoeken in de sterke groei van de gelijknamige steden, die geschraagd werd door de uitbouw van de textielnijverheid⁸⁸. Het is mogelijk dat deze gebieden meer mensen met beperkingen aantrokken omdat er een betere verzorgingsinfrastructuur aanwezig was. Anderzijds kan ook de uitbouw van de gemechaniseerde textielindustrie in de twee steden verantwoordelijk zijn. Niet in de zin dat ze meer mensen aantrok vanop het platteland, want het waren vooral autochtonen die in de fabrieken werkten⁸⁹. De specifieke arbeidsomstandigheden kunnen echter tot meer arbeidsongevallen geleid hebben⁹⁰. Tot slot mogen we ook de nefaste invloed van de kinderarbeid niet uit het oog verliezen.

In de periode 1807-1809 ligt de onderzoekspopulatie met een urbanisatiegraad van 22,9% volledig in de lijn van het provinciale gemiddelde van 22,4%. In 1846 zijn beide cijfers gestegen, respectievelijk tot 32% en 26,3%⁹¹. De meer uitgesproken toename in onze onderzoekspopulatie is vooral te danken aan het aandeel van de stad Gent. Woont in 1807-1809 nog 10% van de weerhouden conscripts in deze stad, in 1846 is dat opgelopen tot

⁸⁷ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.19.

⁸⁸ H. COPPEJANS-DESMEDT, 'Bevolking en tewerkstelling in transformatie op het Vlaamse platteland (eind 18de-midden 19de eeuw)', *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 48 (1994), pp.17-18 en p.24.

⁸⁹ H. COPPEJANS-DESMEDT, 'Bevolking', p.27.

⁹⁰ De scherpe bewoordingen van de Gentse dokters Heyman en Mareska laten weinig aan de verbeelding over: '*Sous le point de vue des mutilations que ces établissements produisent, ils ont été singulièrement épargnés [van kritiek]. On ne leur a guères adressés de grands reproches à ce sujet, et pourtant ils constituent une source déplorablément fertile d'accidents graves et souvent terribles. Ils pourraient à eux seuls alimenter un hôpital, et ils font de notre quartier de chirurgie un des plus instructifs qui soient en Belgique.*' J. MARESKA en J. HEYMAN, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton, à Gand. Extrait des annales de la société de médecine de Gand* (Gent, 1845), p.202.

⁹¹ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.19. De volgende steden werden geteld: Gent, Deinze, Dendermonde, Aalst, Geraardsbergen, Ninove, Oudenaarde, Ronse, Sint-Niklaas, Eeklo en Lokeren.

16%. Deze stijging is in eerste instantie een gevolg van de toename van het aantal mannen met problemen aan de ledematen en het bovenlichaam. Niet toevallig blijkt ook Sint-Niklaas op dat vlak sterk getekend te zijn. Die vaststelling ondersteunt de hypothese dat de uitbouw van de textielnijverheid en de daarmee gepaard gaande arbeidsomstandigheden, een autonome stedelijke factor, mee verantwoordelijk was voor het stijgend aantal mannen met beperkingen in de steden.

5.3 De tewerkstelling

Deze dimensie vormt een cruciaal onderdeel van dit onderzoek. Volgens de hier geteste hypothese was het zich doorzettende kapitalisme ervoor verantwoordelijk dat mensen met een fysieke of mentale beperking uit de arbeidsmarkt werden gedreven. Bovendien kunnen we nagaan in welke mate mensen met een beperking een beroep uitoefenden, en of bepaalde beperkingen samengingen met een aantal beroeps categorieën. Dat laat ons toe om het traditionele beeld van marginaliteit te nuanceren.

Aan het interpreteren van de beroepsgegevens zijn echter enkele bedenkingen verbonden. Specifiek in de context van de huisnijverheid is er het probleem van de combinatie met landbouwactiviteiten. Het criterium waarop een persoon zich baseert om zich tot een van beide beroepsgroepen te bekennen, kan verschillen⁹². Bovendien geeft een beroepsindicatie geen informatie over elementen als bezit, onderwijsniveau of sociaal aanzien⁹³.

Een andere vertekening is het feit dat in de lijsten maar één beroep vermeld wordt, terwijl combinaties van meerdere professionele activiteiten zeker niet ongewoon waren. Het is ook mogelijk dat men zichzelf beter wilde voorstellen door een meer prestigieus beroep op te geven. De belangrijkste opmerking betreft wellicht de leeftijd waarop het beroep genoteerd werd. De conscripts waren negentien of twintig jaar oud, wat betekende dat ze nog maar aan het beginpunt van hun loopbaan stonden. Daardoor werden sommige instapberoepen die vooral onder jongeren gerecruteerd werden, zoals dienstpersoneel, mogelijk overschat⁹⁴, terwijl beroepen met een langere opleiding of een tragere doorstroming, zoals in de landbouw, werden onderschat⁹⁵. Niettemin blijken de gegevens uit de conscriptielijsten opvallend goed te kloppen als ze vergeleken worden met informatie over de beroepsactiviteiten uit de huwelijksakten. Tot slot moeten we ook rekening houden met betekenisverschuivingen van de gebruikte termen.

⁹² C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis*, p.145.

⁹³ G. DE COOMAN, *De levensstandaard*, p.51.

⁹⁴ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.281.

⁹⁵ G. DESERT, 'Liste de recrues et étude d'une société au début du XIXe siècle', *Annales de Normandie*, 13 (1963), p.116.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Wanneer we de frequenties van de belangrijkste beroeps categorieën berekenen, kunnen we het beeld van een gemarginaliseerde maatschappelijke groep meteen sterk in vraag stellen. De afgekeurde conscrits vermeldden nagenoeg steeds een beroep. Slechts bij een goede 2% was dat niet het geval. Als we kijken naar de frequenties voor een aantal beroepsgroepen in de periode 1807-1809, blijkt dat de onderzoekspopulatie minder landbouwers bevatte dan de verdeling bij alle Oost-Vlaamse conscrits, wat bijna volledig gecompenseerd werd door de grote hoeveelheid dagloners, bijna een kwart. Bij de andere beroeps categorieën bemerken we bovendien sterke parallellen tussen de frequenties van onze onderzoekspopulatie en van alle conscrits, waardoor de score van de landbouwers nog uitzonderlijker wordt. Voor deze opvallende verschillen in de agrarische sector zijn er drie mogelijke verklaringen. Landbouwers hadden misschien gewoon minder te kampen met gezondheidsproblemen, bijvoorbeeld doordat ze over een rijker dieet konden beschikken. Een andere mogelijkheid is dat de boeren hun bedrijf niet graag zagen overgaan in handen van een zoon met een fysieke beperking.

Volgens ons is het beter om de oorzaak te zoeken in de sociaal-economische mutaties van het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Om het hoge aantal landbouwers bij het totaal van de Oost-Vlaamse conscrits te verklaren haalde F. Rosemont de extreme bedrijfsversnippering aan, en de drang om zolang mogelijk onafhankelijk te blijven⁹⁶. De gegevens van onze onderzoekspopulatie suggereren dat mannen met een fysieke beperking sneller moesten afhaken in de spiraal van stijgende grond- en pachtprizen.

Tabel 6: Beroepsstructuur van de onderzoekspopulatie, 1807-1809 en Oost-Vlaamse conscrits, 1805-1806⁹⁷.

	1807-1809		Oost-Vlaamse conscrits, 1805-1806
	N	%	%
Landbouw	360	26,4	33,3
Dagloner	336	24,7	16,4
Dienstpersoneel	139	10,2	8,6
Textiel	219	16,1	17,5
Ambachten	192	14,1	13
Handel en vrije beroepen	84	6,2	4,5
Zonder	5	0,4	6,8
Onvermeld	27	2,0	

We willen ook even ingaan op de iets hogere verhouding voor de vrije beroepen en de handel. Als er al gegoeden waren die erin slaagden om hun kerngezonde zonen toch te laten afkeuren wegens een vermeende medische beperking, moet die praktijk in Oost-Vlaanderen beperkt gebleven zijn, vermits we geen extreme waarden optekenen.

⁹⁶ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.283.

⁹⁷ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.282.

In 1846 zetten deze tendensen zich voort, vaak met een meer uitgesproken karakter. Het aandeel van de landbouwers daalde verder, zeker in vergelijking met de frequenties die teruggevonden werden voor heel Oost-Vlaanderen. Wat de dagloners betreft, luidt de conclusie net omgekeerd. Voorts steeg het aantal vermeldingen van conscrits die geen beroep uitoefenden met een veelvoud. Hoewel deze vaststelling maar op 26 gevallen gebaseerd is, is het aanemelijk om hier de kiem terug te vinden van het proces waarbij mensen met een beperking stilaan uit de boot vielen op de arbeidsmarkt. Deze opmerking krijgt nog meer betekenis als we kijken naar het type van beperking dat in deze categorie het sterkst vertegenwoordigd is, de mentale problemen. Van de 26 conscrits behoren er zeven tot deze categorie, een verhouding van 27%, terwijl mentale problemen in de onderzoekspopulatie slechts 6% uitmaken

Tabel 7: Beroepsstructuur onderzoekspopulatie, Oost-Vlaamse conscrits en Oost-Vlaanderen⁹⁹, 1846.

	Onderzoeks- populatie		Oost-Vlaamse conscrits	Oost- Vlaanderen ⁹⁸
	N	%	%	%
Landbouw	39	13,0	24,6	29,5
Dagloner	84	28,0	21,0	20,1
Dienstpersoneel	34	11,3	14,7	8,7
Textielsector	41	13,7	14,0	14,2
Ambachten	56	18,7	16,8	15,5
Handel en vrije beroepen	18	6,0	6,7	12,1
Zonder	26	8,7	2,2	-
Onvermeld	2	20,7		-

Bij de vergelijking van de twee periodes wordt duidelijk dat de spectaculaire achteruitgang van het aantal landbouwers vooral de groep zonder beroep, de dagloners, het dienstpersoneel en de ambachten ten goede kwam. Die laatste branche kon rekenen op een algemene toename doordat de vraag naar ambachtelijke producten steeg ten gevolge van de toenemende verstedelijking, de bevolkingsgroei en de beginnende industrialisatie¹⁰⁰.

Om een beter zicht te krijgen op deze verschuivingen kunnen we een onderzoek voeren naar de beroepsmobiliteit. In de registers van 1846 werd immers niet alleen het beroep van de conscrit vermeld, maar ook dat van de vader. Alle onderzoeken over dat onderwerp wijzen voor deze periode op een zeer

⁹⁸ In de cijfers werd geen rekening gehouden met mensen die geen beroep uitoefenden.

⁹⁹ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.287 en 289.

¹⁰⁰ F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.288.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

grote beroepsendogamie¹⁰¹. Dat patroon duikt eveneens op bij de conscrits met een fysieke of mentale beperking.

Het meest uitgesproken resultaat vinden we bij de landbouwers, waar net geen 79% van de zonen dezelfde weg opging. Dat is iets minder dan de 82,5% die F. Roosemont terugvond voor alle Oost-Vlaamse conscrits¹⁰². Vaders die als dagloner aan de slag waren, kregen merkkelijk minder navolging. 16% van hun zonen was in dienst, wat overeenstemde met de provinciale cijfers, waar maar liefst één op de vier zonen van dagloners hun beroepsloopbaan als knecht begon. Als we vermelden dat slechts vier vaders behoorden tot het dienstpersoneel, wordt meteen duidelijk dat het om een typische instapjob ging voor ongetrouwde jongemannen die op latere leeftijd opgegeven werd.

Bij de zonen van de ambachtsslui en de handelaars oefende een relatief hoog aantal zonen geen beroep uit, respectievelijk 12% en 21%. We veronderstellen dat het niet gaat om studenten, want van die groep hebben we in de registers enkele vermeldingen teruggevonden. Dat zou kunnen betekenen dat een jongeman met een beperking wiens vader tot de betere beroeps categorieën behoorde, sneller uit het arbeidscircuit stapte, mogelijk omdat er meer financiële ruimte was.

De arbeidsmobiliteit bleef dus eerder beperkt. Behalve voor de landbouw en de ambachten gaf onze onderzoekspopulatie zelfs blijk van een grotere endogamie dan gemiddeld. De meeste zonen met een fysieke beperking traden in de voetsporen van hun vader, de notoire uitzondering van het dienstpersoneel niet te na gesproken. Deze standvastigheid nuanceert enigszins de impact van de fysieke of mentale beperking op de verschuivingen in de beroepsactiviteiten (cf. infra). Een belangrijk deel van de verschuivingen op de arbeidsmarkt moet al gebeurd zijn bij de ouders van de conscrits van 1846, geboren in 1827.

We kunnen ons afvragen of het type beperking een invloed had op de beroepskeuze. Bij de landbouwers waren er relatief gezien minder problemen aan de onderste ledematen, maar de beperkingen aan de bovenste ledematen, de gestalte, het gehoor en mentale problemen scoorden duidelijk hoger. De weerhouden conscrits die werkten in de textielsector, werden opvallend minder met problemen aan de bovenste ledematen geconfronteerd, maar hadden des te meer te kampen met beschadigingen aan de onderste ledematen. We komen hetzelfde patroon opnieuw tegen bij de ambachten. Mensen met beper-

¹⁰¹ C. VANDENBROEKE, 'De keurlingenlijsten', pp.245-246; D. en R. CAZALS, 'Registres de conscription', p.334; F. ROOSEMONT, 'De waarde van militieregisters', p.290.

¹⁰² In de cijfers hebben we geen gegevens opgenomen van vaders waarvan het beroep onvermeld was of die reeds gestorven waren.

kingen aan de voeten en de benen prefereerden dus een zittend beroep boven een job die meer beweging vroeg. Omgekeerd konden ze het zich minder veroorloven om problemen te hebben aan de bovenste ledematen, omdat dat de kwaliteit van hun producten beïnvloedde. Deze gegevens suggereren dat fysieke beperkingen een zekere invloed hadden op de beroepskeuze. We mogen er echter geen determinerende relatie van maken, want zoals we gezien hebben bij de beroepsmobiliteit speelde vooral het vak van de vader een belangrijke rol.

In 1846 was het aantal conscrits met problemen aan de gestalte proportioneel gezien sterk toegenomen. Uit de gegevens van de onderzoekspopulatie blijkt echter dat geen enkele specifieke beroepscategorie daarvoor verantwoordelijk was, maar dat de stijging algemeen was. Wel was de aangroei meer uitgesproken bij het dienstpersoneel en de textielarbeiders. De sociaal-economische crisis van de eerste helft van de negentiende eeuw teisterde met andere woorden de hele bevolking. We kunnen zeggen dat de Oost-Vlamingen zich letterlijk krom moesten werken om het hoofd boven water te houden.

5.4 Het migratiegedrag

Dankzij de conscriptielijsten kunnen we het migratiegedrag van de weerhouden jongemannen reconstrueren, omdat we een aanduiding krijgen van de geboorte- en de woonplaats. Eerder in dit hoofdstuk kwamen we tot de conclusie dat in het begin van de negentiende eeuw onze onderzoekspopulatie nauwelijks afweek van de algemene urbanisatiegraad van rond de 22%, een situatie die in 1846 echter drastisch veranderd was. Op het hoogtepunt van de crisis bleek dat één op drie conscrits met een beperking (32%) in de stad terug te vinden was, terwijl die verhouding voor alle conscrits slechts 26,3% bedroeg. De vraag stelde zich of deze verschuiving naar de steden een gevolg was van een plattelandsvlucht, of dat autonoom-stedelijke factoren de hoofd-oorzaak waren.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Tabel 8: % migranten (woonplaats verschillend van geboorteplaats) per arrondissement in de onderzoekspopulatie, 1807-1809 en 1846, vergeleken met % migranten onder alle conscrits, 1805-1806 en 1846¹⁰³.

	1807-1809		1805-1806		1846		1846	
	N	% migrant	% migrant,	N	% migrant	% migrant,	% migrant,	
			alle conscrits			alle conscrits	alle conscrits	
Gent	477	20,1	16,2	130	19,2	16,5	16,5	
Oudenaarde	223	15,7	17,1	30	23,3	15,9	15,9	
Aalst	244	15,6	13,5	43	4,7	9,3	9,3	
Dendermonde	134	17,2	16,0	23	4,3	8,8	8,8	
Sint-Niklaas	190	17,4	13,7	59	16,9	10,5	10,5	
Eeklo	94	18,1	21,3	15	6,7	13,0	13,0	
TOTAAL	1362	17,8	15,9	300	15,3	13,1	13,1	

Het valt onmiddellijk op dat onze populatie in de eerste periode steeds hogere waarden liet optekenen dan de volledige groep van conscrits, cijfers waar nota bene de gegevens van de conscrits met een beperking ingecalculeerd zijn. In feite zal de kloof dus nog iets groter geweest zijn. Het verschil bleef weliswaar beperkt en was doorheen de twee periodes vrij stabiel, rond de twee procent. Het is een nieuwe bevestiging van de vaststellingen die volgden uit de gegevens van de urbanisatie: we hebben te maken met een groep binnen de bevolking die blijk geeft van een grotere mobiliteit, zonder evenwel sterk af te wijken van de cijfers van de andere jongemannen. Wanneer we voor 1846 een lager algemeen migratiecijfer optekenen, volgt onze onderzoekspopulatie deze trend volledig.

De conscrits met een fysieke of mentale beperking vertoonden ook wat de afstand van de migraties betreft een meer mobiel karakter. Ze gingen verhoudingsgewijs veel meer migreren buiten de arrondissementsgrenzen, vooral naar andere gebieden binnen de provincie en in één op de tien gevallen elders in België¹⁰⁴. In 1846 zette deze trend zich versterkt door. Het aandeel van de stedelijke migraties bleef echter beperkt tot 19% in de periode 1807-1809, en 26% in 1846. De stedelijke migratie kan dus niet exclusief ingeroepen worden ter verklaring van de stijging van de urbanisatiegraad die we teruggevonden hebben. Deze conclusie is niet alleen van toepassing op de bevolkingsgroep die hier wordt onderzocht, maar gaat op voor de volledige samenleving. Volgens M. Neven en I. Devos was in de periode van 1831 tot 1910 slechts 25% van de stedelijke aangroei te verklaren door migraties, en was het in eerste instantie het geboorteoverschot dat aan de basis lag van de aanwas in de steden¹⁰⁵.

¹⁰³ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.106 en p.110.

¹⁰⁴ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.108 en p.110.

¹⁰⁵ M. NEVEN en I. DEVOS, 'Breaking stereotypes', p.319.

Wanneer we de migratie bekijken volgens de verschillende beroepsgroepen, vertonen de weerhouden conscrits die werkten als landbouwer een iets intenser migratiegedrag.

Tabel 9: % Migranten in elke beroepsgroep van de onderzoekspopulatie, opgesplitst per arrondissement, 1807-1809 en 1846, en bij alle Oost-Vlaamse conscrits, 1805-1806¹⁰⁶ en 1846¹⁰⁷.

BEROEP	1807-1809		1846	
	Onderzoeks- populatie	Provincie	Onderzoeks- populatie	Provincie
Landbouw	15,8	12,3	12,8	9,8
Dagloner	16,4	15,9	10,7	11,1
Dienstpersoneel	37,4	39,6	32,4	20
Textiel	12,3	12,0	12,2	12,5
Ambachten	14,1	19,6	16,1	12,5
Handel en vrije beroepen	26,2	18,7	11,1	17,6
Zonder	0,0	5,5	19,2	18,8
Onbekend	7,4		0,0	-

Meteen springt de sterke mobiliteit van het dienstpersoneel in het oog, een typisch fenomeen dat we ook bij alle conscrits vaststellen. De resultaten van de jongemannen met een beperking komen sterk overeen met die van alle conscrits uit dezelfde periode. De tewerkgestelden in de agrarische sector, de landbouwers en de dagloners, vertonen een iets sterkere mobiliteit dan het gemiddelde. Het is een nieuwe indicatie dat deze groep, die relatief gezien al beperkt in omvang was, heel hard getroffen werd door de sociaal-economische problemen. Anderzijds is de migratie in de andere crisissector, het textiel, normaal te noemen. Bij de ambachtslui met een beperking valt dan weer de honkvastheid op.

Een halve eeuw later is de migratie wat getemperd. Toch blijft onze onderzoekspopulatie blijk geven van een sterke mobiliteit, zeker wat het dienstpersoneel betreft. Daar blijft de terugval beperkt, terwijl we voor alle Oost-Vlaamse conscrits geconfronteerd worden met nagenoeg een halvering. De landbouwers met fysieke of mentale beperkingen migreren nog steeds meer dan het provinciale gemiddelde.

¹⁰⁶ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.109.

¹⁰⁷ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.106.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

5.5 De lichaamslengte van conscrits met een fysieke of mentale beperking

In dit onderdeel onderzoeken we de gegevens waarvoor de conscriptieregisters wellicht het meest bekend zijn in de historiografie: de gegevens over de lengte van de lotelingen¹⁰⁸. Het uitgangspunt van deze benadering is dat de menselijke groei beïnvloed wordt door twee groepen van factoren: genetische en externe. Voor historici bieden deze laatste interessante perspectieven, omdat de impact van de sociaal-economische omstandigheden op de groei heel belangrijk was, en nog steeds is. Aspecten als het voedingspatroon, de huisvesting, de arbeidsomstandigheden, de gezinsgrootte en migratie spelen een rol¹⁰⁹. Voor het begin van de negentiende eeuw is het, gezien de ingrijpende sociale crisis, niet verrassend dat de verschillende lengte-indicaties een dalende trend vertonen.

Tabel 10: Overzicht van de gemiddelde lengte van de onderzoekspopulatie, 1807-1809, en van alle Oost-Vlaamse conscrits, 1805-1806¹¹⁰ (in m).

	1807-1809		1805-1806	A-B
	N	Gemiddelde (A)	Gemiddelde (B)	
Gent	464	1,615	1,658	-0,043
Oudenaarde	218	1,613	1,651	-0,038
Aalst	233	1,626	1,660	-0,034
Dendermonde	130	1,631	1,666	-0,035
Sint-Niklaas	180	1,618	1,662	-0,044
Eeklo	90	1,603	1,661	-0,058
TOTAAL	1315	1,618	1,659	-0,041

De cijfers uit tabel 10 spreken voor zich: gemiddeld genomen was een conscrit met een beperking vier centimeter kleiner dan de doorsnee loteling. We brengen in herinnering dat in het vergelijkingsmateriaal de hier onderzochte conscrits meegerekend zijn, zodat de kloof in de realiteit nog meer uitgesproken geweest moet zijn. Op arrondissementeel niveau blijft het beeld identiek, alleen valt het grote verschil in Eeklo op.

Binnen het Scheldepartement waren conscrits met een fysieke of mentale beperking duidelijk kleiner. Als we echter vergelijken met gegevens uit de Anjou in Frankrijk, stellen we vast dat het gemiddelde uit die regio voor het jaar 1807, 1,612m, nog lager ligt dan het gemiddelde van de conscrits met een beperking uit Oost-Vlaanderen. Deze opmerking nuanceert de situatie in Oost-Vlaanderen, waar zelfs segmenten uit de bevolking die eerder klein

¹⁰⁸ Voor de jaren 1807-1809 stelden we vast dat de lengtegegevens op het niveau van de millimeters in 67% afgerond waren op het cijfer nul of vijf. In 1846 was hier nauwelijks sprake.

¹⁰⁹ G. DE COOMAN, *De levensstandaard*, pp.5-15 en pp.23-32.

¹¹⁰ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.141.

TOM DE PAEPE

waren, blijkbaar opgroeiden in betere leefomstandigheden dan elders in Europa en bovendien deel uitmaakten van een samenleving waar men traditioneel groter was¹¹¹.

Tabel 11: Overzicht van de gemiddelde lengte van de onderzoekspopulatie en alle Oost-Vlaamse conscrits, 1846¹¹² (in m).

1846	Onderzoekspopulatie		Alle conscrits	A-B
	N	Gemiddelde (A)	Gemiddelde (B)	
Gent	123	1,579	1,618	-0,039
Oudenaarde	17	1,640	-	-
Aalst	40	1,577	1,619	-0,042
Dendermonde	23	1,586	1,628	-0,042
Sint-Niklaas	56	1,593	1,626	-0,033
Eeklo	11	1,628	1,618	+0,010
TOTAAL	270	1,588	1,621	-0,033

Naarmate de Oost-Vlaamse crisis vorderde, ging de gemiddelde lengte achteruit, ook in de onderzoekspopulatie. De conscrits met een beperking waren nu gemiddeld genomen drie centimeter kleiner dan hun leeftijdsgenoten uit het begin van de negentiende eeuw, wat opmerkelijk genoeg betekent dat de kloof met alle conscrits geslonken was. De opvallende regionale verschillen moeten we vooral toeschrijven aan de vertekeningen door een hoog aantal ontbrekende vermeldingen en de beperkte omvang van de steekproef. Daarom moeten we de resultaten voor Oudenaarde en Eeklo met het nodige voorbehoud interpreteren. We moeten er ook rekening mee houden dat we in deze periode de fysieke weerslag terugvinden die de Napoleontische conscriptie had aangericht. Het Franse leger had heel wat gezonde en grote mannen definitief weggedraineerd uit de bevolking, waardoor relatief gezien meer kleine mannen op de huwelijksmarkt aanwezig waren¹¹³.

Vooral problemen aan de onderste ledematen en de bouw van het bovenlichaam hingen samen met een kleine gestalte. Zij lagen stevast op of onder het gemiddelde. Van deze groepen kun je dat verwachten, want het gaat vaak om vergroeiingen van de benen of de ruggengraat. De personen met beperkingen aan de bovenste ledematen scoorden daarentegen altijd twee tot drie centimeter hoger.

¹¹¹ J.-P. BOIS, 'Anthropologie', p.615. Binnen het departement van de Anjou waren er echter grote verschillen tussen de rijke en de arme kantons. De uiterste waarden bedroegen 1,583m in het kanton Vihiers, tegenover 1,651m in het kanton Ponts-de-Cé. De auteur wijst vooral op de impact van de sociaal-economische omgeving, eerder dan op genetische factoren die ook een rol speelden.

¹¹² F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.159.

¹¹³ C. VANDENBROEKE, 'De keurlingenlijsten', p.263; J.-P. ARON, 'Taille, maladie et société: essai d'histoire anthropologique', in: J.-P. ARON, P. DUMONT en E. LE ROY LADURIE (E.), *Anthropologie du conscrit*, p.197.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

De invloed van de beroepsactiviteiten was alleszins belangrijker dan de aard van het type beperking. De uiteenlopende waarden van de onderzoekspopulatie volgen vrij constant de patronen die teruggevonden werden bij alle Oost-Vlaamse conscrits, weliswaar met een constante marge van een viertal centimeter.

Tabel 12: Gemiddelde lengte per beroepsgroep, onderzoekspopulatie, 1807-1809 en alle conscrits, 1805-1806¹¹⁴ (in m).

1807-1809	Onderzoekspopulatie		Alle conscrits	A-B
	N	Gemiddelde (A)	Gemiddelde (B)	
Landbouw	348	1,632	1,666	-0,034
Dagloner	327	1,612	1,653	-0,041
Dienstpersoneel	137	1,604	1,651	-0,047
Textiel	215	1,608	1,649	-0,041
Ambachten	187	1,617	1,660	-0,043
Handel en vrije beroepen	78	1,644	1,680	-0,036
Zonder	4	1,580	1,651	-0,072
Onbekend	19	1,594	-	-

In onze onderzoekspopulatie vinden we de textielarbeiders, het dienstpersoneel en de dagloners onderaan terug, net zoals op het provinciaal niveau, op de voet gevolgd door de ambachtslui. Het beste resultaat is weggelegd voor de groep van handelaars en vrije beroepen, zodat we in beide steekproeven kunnen spreken van een sociaal-professionele differentiatie. Maar zelfs als we er van uitgaan dat sommige beroepsgroepen een slechtere groei doormaakten, bijvoorbeeld door het vele zittende werk, blijft de vaststelling dat er een structurele kloof gaapt tussen de door ons weerhouden conscrits en alle conscrits, zeker als we naar de situatie in 1846 kijken.

Tabel 13: Gemiddelde lengte per beroepsgroep, onderzoekspopulatie en alle conscrits, 1846¹¹⁵ (in m).

1846	Onderzoekspopulatie		Alle conscrits	A-B
	N	Gemiddelde (A)	Gemiddelde (B)	
Landbouw	36	1,606	1,644	-0,038
Dagloner	76	1,595	1,598	-0,003
Dienstpersoneel	32	1,625	1,612	+0,013
Textiel	37	1,542	1,6	-0,058
Ambachten	53	1,567	1,626	-0,059
Handel en vrije beroepen	16	1,634	1,655	-0,021
Zonder	18	1,566	1,61	-0,044
Onbekend	2	1,655	-	-

¹¹⁴ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.138.

¹¹⁵ F. ROOSEMONT, *Sociaal-anthropometrische studie*, p.157.

Zo merken we dat de textielarbeiders zes centimeter minder groot waren dan in 1807-1809, de ambachtslui liefst vijf centimeter. Ook bij de landbouwers was het verschil uitgesproken, zo'n twee tot drie centimeter. Zelfs de grootste mannen in de bevolking, uit de categorie handel en vrije beroepen, moesten een centimeter inleveren. De enige uitzondering vormde het dienstpersoneel, dat binnen onze onderzoekspopulatie door zijn stijging een unieke plaats inneemt. Een logische verklaring voor deze evolutie hebben we echter niet.

In dit onderzoek zijn we al ingegaan op de urbanisatiegraad van onze onderzoekspopulatie. We hebben in dat verband de impact van Gent aangegeven, een stad waar de leefomstandigheden veel te wensen over lieten. Deze vaststelling vertaalt zich in een uitgesproken daling van de gemiddelde lengte van de conscripts met een beperking die leefden in steden, van 1,619m in de periode 1807-1809 naar 1,565m in 1846. Deze daling wordt nog meer in de verf gezet als we vergelijken met de evolutie op het platteland. Daar was het verlies beperkter, van 1,618m naar 1,598m. Aangezien de stedelijke migratie vrij gering bleef, kunnen we concluderen dat het leven in de stad dermate ongezond was dat men niet alleen een grotere kans had op ziekte, maar ook om fysieke beperkingen op te lopen of te ontwikkelen.

6. De levenslopanalyse van de conscripts met een beperking van de jaren 1807-1809 uit het arrondissement Oudenaarde

Dankzij het onderzoek van de conscriptieregisters hebben we een goed beeld gekregen van de positie van onze onderzoekspopulatie in het Oost-Vlaanderen van de negentiende eeuw. Het plaatje blijft echter beperkt tot het moment dat de geselecteerde mannen twintig jaar oud waren. In deze paragraaf zullen we door een levenslopanalyse trachten een idee te vormen hoe ze het er in de verdere loop van hun leven vanaf brachten. We beperken ons tot een analyse van het huwelijks- en overlijdensgedrag.

Deze onderzoeksmethode mag de laatste jaren op een groeiende belangstelling rekenen, hoewel het een vrij arbeidsintensieve techniek is. De kosten moeten echter gezien worden tegenover de baten, en die zijn niet gering. De levenslopanalyse is gegroeid als antwoord op de kritiek dat de traditionele demografische concepten van de levenscyclus en de gezinscyclus onvoldoende diepgang boden. In de nieuwe aanpak gaat de aandacht meer naar de individuele gebeurtenissen en keuzen. Het ultieme doel is zichtbaar te maken in welke mate actoren door hun sociale omgeving beïnvloed zijn in hun handelen, maar tegelijkertijd ook zelf bijdragen aan verandering van die omgeving¹¹⁶.

¹¹⁶ J. KOK, 'Transities en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 26 (2000), p.310.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

De gegevens over de individuele keuzes van de personen in de onderzoekspopulatie worden op drie niveaus bestudeerd. Eerst en vooral wordt onderzocht wat de verschillen in de tijd zijn binnen de groep, ten tweede wat de verschillen zijn met de collectiviteit van het geboortecohort in kwestie en tot slot worden de resultaten ook afgewogen tegenover de historische context.¹¹⁷

Voor dit onderdeel van de scriptie hebben we ons geconcentreerd op de conscrits die geboren waren of die woonden in het arrondissement Oudenaarde, zoals dat bestond in de periode 1807-1809. De mannen zelf waren geboren in 1787-1789, dus nog in het Ancien Régime. In totaal hebben we voor 333 personen een onderzoeksfiche opgesteld. Daarvan hebben we geprobeerd de huwelijks- en overlijdensdata te achterhalen in de registers van de burgerlijke stand, bewaard op microfilms in het rijksarchief van Beveren-Waas. Bij conscrits die gemigreerd waren hebben we de registers van zowel de geboorte- als woonplaats doorzocht, tenzij die zich buiten de grenzen van het arrondissement bevonden. Wanneer we een individu niet terugvonden in de woon- of de geboorteplaats, hebben we niet verder gezocht in andere lokaliteiten. We weten immers niet in welke richting de persoon in kwestie vertrokken is, wat neerkomt op het spreekwoordelijk zoeken naar de speld in de hooiberg. Dat betekent dat de resultaten vooral gebaseerd zijn op het stabiele deel van de onderzoekspopulatie, een gegeven dat we niet uit het oog mogen verliezen bij de bespreking van de onderzoeksresultaten.

Tabel 14: Overzicht van de resultaten van het onderzoek naar de levensloopanalyse.

Onderzocht		333	%
Teruggevonden	onvolledig	52	15,6%
	- <i>gehuwd</i>	29	
	- <i>gestorven</i>	23	
	volledig	158	47,4%
Niet gevonden		123	36,9%

Op het vlak van de verschillende categorieën van fysieke beperkingen waren de frequenties bij teruggevonden conscrits heel gelijklopend met wat we teruggevonden hebben voor het hele arrondissement Oudenaarde. Opvallend is dat de niet-gevonden conscrits al meer gemigreerd waren op hun twintigste: 35% was al eens van woonplaats veranderd, tegenover 11% bij diegenen waarvan we enige informatie hebben teruggevonden.

Op het vlak van de beroepsgegevens bleek de steekproef minder representatief uit te vallen. De frequenties liepen vrij gelijk in het geval van de land-

¹¹⁷ A. DEVRIEZE en E. VANHAUTE, 'The life-courses of 33 women cotton workers in Ghent around 1900', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31 (2001), p.577.

bouwers, dagloners en ambachten. Bij het dienstpersoneel lagen de resultaten te laag, wat niet mag verwonderen gezien de sterke mobiliteit van deze groep. We zijn geneigd om dezelfde reden in te roepen voor de ondervertegenwoordiging van de handelaars en de vrije beroepen. Bij de textielsector bemerkten we een ruime oververtegenwoordiging. Ook tegenover de beroepsbevolking uit het arrondissement Oudenaarde was de steekproef afwijkend.

6.1 Het huwelijksgedrag

In het hoofdstuk over de historische situering zijn we uitgebreid ingegaan op de gevolgen van de sociaal-economische crisis op het huwelijksgedrag. In een poging om de ellende weg te houden, ging de bevolking het huwelijk steeds meer uitstellen. Op het moment dat onze onderzoekspopulatie op de huwelijksmarkt kwam, was er echter sprake van het voortzetten van het stabiel patroon uit de achttiende eeuw om voor de vrouw rond haar zesentwintigste te huwen. Bij de mannen was er zelfs een daling van ongeveer 29 naar 27 jaar, waarin we waarschijnlijk de effecten van de conscriptie herkennen. Die zorgde er immers voor dat de overcapaciteit op de arbeids- en huwelijksmarkt verminderde¹¹⁸.

Voor onze onderzoekspopulatie bekomen we cijfers die nagenoeg perfect in de lijn liggen van de normale waarden.

Tabel 15: Eerstehuwelijksleeftijd van conscripts met een beperking en hun echtgenotes, eerste helft negentiende eeuw (N=130).

leeftijd man		leeftijd vrouw	
modus	24	modus	22
mediaan	27	mediaan	25
gemiddelde	28,6	gemiddelde	26,5

Bij een onderzoek naar de socio-professionele milieus van beide partners worden we geconfronteerd met een dominantie van de textielsector, waarin de overgrote meerderheid van de vrouwen aan de slag is. Enkel in de categorieën textiel, landbouw en handel en vrije beroepen vinden we uitdrukkelijke sporen terug dat er binnen de beroepsgroep gehuwd werd.

Op het eerste gezicht vertoont onze onderzoekspopulatie weinig verschillen met de gewone bevolking wat het huwelijksgedrag betreft. Als we echter een opsplitsing doorvoeren volgens het type beperking, blijken we toch te kunnen differentiëren. Als we vergelijken met de frequenties van de types beperkingen in het arrondissement Oudenaarde, blijken de conscripts met problemen aan de onderste en bovenste ledematen het best in de markt gelegen te hebben. Bij de andere categorieën liggen de aandelen gelijk, behalve bij personen met een mentale beperking. Slechts een persoon uit deze groep is in het huwe-

¹¹⁸ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions', p.105.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

lijksbootje gestapt, en dan nog op heel late leeftijd, 44 jaar. De groep van conscrits met beperkingen aan de bovenste ledematen huwde daarentegen relatief snel in vergelijking met de andere categorieën, gemiddeld rond de leeftijd van 27. Eerder zagen we al dat zij ook bij de fysiek grootsten behoorden. Op basis van deze gegevens kunnen we besluiten dat deze mannen op de huwelijksmarkt iets positiever ontvangen werden dan de overige categorieën, misschien omdat hun handicap als minder problematisch beschouwd werd.

Als we kijken naar de invloed van het beroep op de huwelijksleeftijd, merken we opnieuw de traditionele patronen die we bij de rest van de bevolking terugvinden. Ook daar huwen de personen uit de textielsector en de ambachten relatief vroeg, terwijl de landbouwers en de dagloners lang wachten¹¹⁹. Op het vlak van de eerstehuwelijksleeftijd speelt een fysieke beperking dus in mindere mate een rol en is het vooral het socio-professionele milieu dat van tel is.

Tabel 16: Huwelijksleeftijd per beroepscategorie van mannen met een beperking.

	N	Gemiddelde
Landbouw	31	30,5
Dagloner	28	30,4
Dienstpersoneel	4	28,3
Textiel	38	26,8
Ambachten	17	27,1
Handel	8	27,0
Zonder	0	-
Onbekend	4	29,8

6.2 De mortaliteit

De differentiële mortaliteit zoals die hier bekeken wordt, is nog steeds een weinig behandeld onderwerp in de historische demografie. Chris Vandebroeke was één van de weinige auteurs in het Nederlandse taalgebied die een poging ondernam om, in zijn geval voor artsen, het sterfterisico te bepalen¹²⁰.

Als we alle gegevens uit onze steekproef (N=180) optellen, bekomen we een gemiddelde overlijdensleeftijd van 53,8 jaar. Dat hoge getal is geen verrassing, want we zijn vertrokken van een volwassen groep. Net als bij de gegevens over de eerstehuwelijksleeftijd hebben we nagegaan of we een invloed konden ontdekken van de verschillende types van beperkingen. Echt structurele verschillen waren er echter niet, zelfs niet bij categorieën die een kleinere gestalte lieten optekenen, zoals de beperkingen aan de onderste ledematen.

¹¹⁹ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions', p.107.

¹²⁰ C. VANDENBROEKE, 'Differentiële sterfte tijdens de negentiende eeuw. Het sterfterisico van medici', *Bevolking en Gezin*, 2 (1982), pp.133-145.

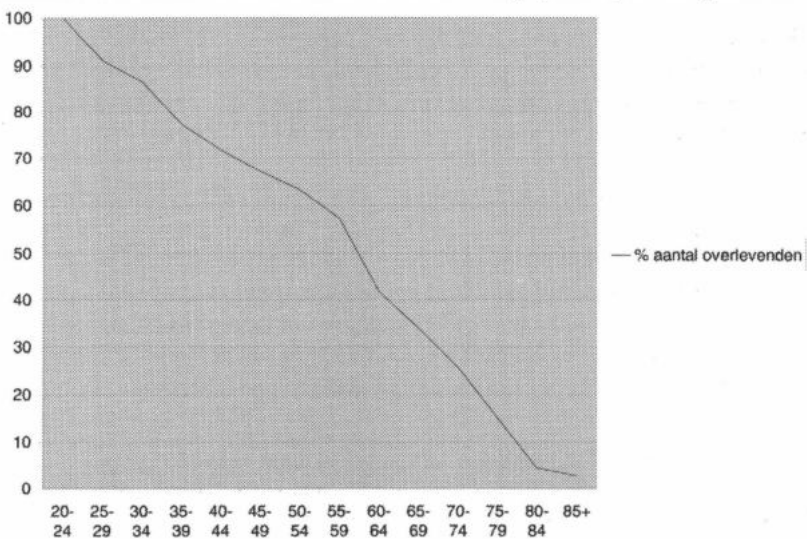
Pas als we de beroepsgroep als criterium hanteren, vinden we sporen van een echt differentieel sterfterisico. De ambachtslui stierven gemiddeld op hun zestigste, terwijl de dagloners gemiddeld tien jaar vroeger overleden. De resultaten van de landbouwers waren zelfs slechter dan die van de textielarbeiders, toch een groep die in de crisisjaren zwaar getroffen werd.

Tabel 17: Gemiddelde sterfteleeftijd per beroepsgroep.

	N	Gemiddelde
Landbouw	57	53,5
Dagloner	41	50,2
Dienstpersoneel	8	57,5
Textiel	39	54,9
Ambachten	25	60,4
Handel	6	42,5
Zonder	0	-
Onbekend	4	55

Gefundeerde uitspraken over het sterfterisico kunnen we slechts doen als we alle informatie over de overlijdens samenvatten in een grafiek die de evolutie van het aantal overlevenden in de tijd weergeeft. Daaruit kunnen we afleiden dat onze onderzoekspopulatie, net als de hele bevolking van Oost-Vlaanderen en Oudenaarde in het bijzonder, sterk heeft geleden onder de subsistentiecrisis in het midden van de eeuw. Grafiek 1 vertoont immers een opvallende knik in de leeftijdsgroep van 55 tot 60 jaar, net op het moment dat de personen uit de steekproef, geboren in de jaren 1787 tot 1789, het hoogtepunt van de sociaal-economische crisis doormaakten.

Grafiek 1: % Aantal overlevenden in de onderzoekspopulatie per leeftijdsklasse.

OOST-VLAAMSE MANNEN MET EEN HANDICAP

Als we de resultaten van de verwerking vergelijken met de levensverwachting van medici die in dezelfde periode leefden, stoten we op een vrij constante kloof van een tweetal jaar meer levenverwachting bij de artsen. Die liepen door hun professionele activiteiten een vrij groot risico, vooral in de leeftijdsgroep waarop onze populatie sneller inkrimpt ten gevolge van de sociaal-economische crisis. Dat zou kunnen verklaren waarom onze onderzoekspopulatie zo dicht bij de artsen in de buurt blijft als het over de levensverwachting gaat¹²¹.

7. Besluit

In dit onderzoek wilden we de hypothese testen dat het huidige sterke onderscheid tussen valide en invalide personen een vrij actuele constructie is, waarvan de wortels in de negentiende eeuw lagen. Toen kwamen mensen met een beperking steeds meer aan de zijlijn te staan doordat arbeidersproductiviteit steeds belangrijker werd, de traditionele verwantschapsbanden onder druk kwamen te staan en ze door de zich manifesterende artsen als 'invalide' bestempeld werden. Bovendien wilden we een beeld proberen schetsen van deze maatschappelijke groep dat verder ging dan het traditionele verhaal van marginalisering.

Uit de analyse van de conscriptieregisters kwam een dubbel beeld naar voor. Enerzijds hebben we sporen teruggevonden van het feit dat deze maatschappelijke groep vrij goed ingekapseld was in de samenleving. Vooral voor de periode van 1807 tot 1809 liepen de onderzochte parameters vrij gelijk aan wat teruggevonden werd in het onderzoek naar de volledige groep van conscripts. De urbanisatiegraad bijvoorbeeld was nagenoeg gelijk. De meeste conscripts met een fysieke beperking oefenden ook een beroep uit. Zelfs als er enkelen slechts pro forma een beroep hebben opgegeven, kan het beeld van de bedelende kreupele niet als algemene norm gehandhaafd blijven. De beroepskeuze was vaak ingegeven door wat de ouders deden, hoewel er ook sporen terug te vinden zijn dat de tewerkstelling afgestemd werd op de beperking. De gegevens over de nuptialiteit en de mortaliteit lieten eveneens zien dat een fysieke of mentale beperking minder invloedrijk was dan bijvoorbeeld het socio-professionele milieu.

Toch onderscheidde deze groep zich ook van de rest van de samenleving. Hun migratiegedrag was intenser en hun verplaatsingen gingen gemiddeld genomen ook verder. Bovendien waren ze structureel kleiner dan hun andere leeftijdsgenoten. Op professioneel vlak telden ze meer dagloners onder hun rangen, wat het mindere aantal landbouwers compenseerde.

¹²¹ C. VANDENBROEKE, 'Differentiële sterfte', pp.137-139.

Als we de crisis van de negentiende eeuw in het verhaal verwerken, blijkt deze sterk ingewerkt te hebben op onze onderzoekspopulatie. Het aantal landbouwers daalde nog verder, wat doet vermoeden dat diegenen met fysieke of mentale beperkingen in de overlevingsstrijd in de eerste helft van de negentiende eeuw relatief gezien minder gewapend waren om het hoofd boven water te houden. De sterke beroepsendogamie doet vermoeden dat de problemen vaak al in de generatie van de ouders opgedoken waren.

De weerhouden conscrits waren in de steden sterker aanwezig dan gemiddeld genomen voor de provincie, wat vooral op het conto van Gent en Sint-Niklaas kwam. De verklaring daarvoor moet hoofdzakelijk in autonome factoren gezocht worden. We stelden vast dat in 1846 de Oost-Vlaamse conscrits vaker afgekeurd werden voor problemen met de gestalte, zowel in de stad als op het platteland. We zagen daarin de gevolgen van het opdrijven van het arbeidsritme en de inschakeling van kinderen in het arbeidsproces. In de stad werd deze tendens nog versterkt door de vaak abominabele leefomstandigheden. Deze tendens werd bevestigd door de cijfers over de daling van de lichaamslengte, met soms verliezen tot zes centimeter.

Het meest opvallend was echter de opkomst van de conscrits met beperkingen die blijkbaar geen beroep uitoefenden. Zij hadden meer dan gemiddeld te kampen met mentale problemen, woonden meer in de steden en hun vaders behoorden vooral tot de ambachten en de vrije beroepen. Dat toont aan dat naar het midden van de eeuw toe het niet meer ongebruikelijk was voor mensen met een mentaal of fysiek probleem om niet meer actief te zijn op de arbeidsmarkt, net wat het theoretisch model vooropstelde. De negentiende eeuw vormde daarmee een onherroepelijk keerpunt, want daar lag de basis van de maatschappelijke tweedeling tussen valide en invalide personen, een tweedeling die tot vandaag doorwerkt, ook in de geesten van historici. Onterecht, zo blijkt meer en meer.

DE GENTSE BURGERWACHT 1830-1848

Een "papieren geschiedenis"

Dominiek De Meester

In de notulen van het college van burgemeester en schepenen van Gent d.d. woensdag 22 november 1848 kan men een zeer kort besluit lezen. Charles Coppens, kolonel van de oude Burgerwacht, wordt ontslagen van de zorg voor de documenten van deze Burgerwacht. Samen met een inventaris worden de stukken toevertrouwd aan de stad die alles opneemt in haar archief. Dit gegeven is niet zonder betekenis omdat het in eerste instantie hieraan te danken is dat dit bestand tot ons is gekomen. Er zijn niet zoveel steden en gemeenten in België die zich erop kunnen beroemen over nog veel documenten te beschikken van de oude Burgerwacht (1830-1848). Doorgaans is er nog wel wat aanwezig uit de tweede helft van de negentiende eeuw, vanaf de eerste grote herforming van de Burgerwacht tot haar stille dood na de Eerste Wereldoorlog. De Gentse situatie is uniek omdat het nog bestaande archief van de Burgerwacht voor meer dan de helft bestaat uit documenten uit de periode 1830-1848.

In het hiervoor liggende artikel wordt ingegaan op de geschreven bronnen die betrekking hebben op de Gentse, oude Burgerwacht en die thans nog aanwezig zijn in het stadsarchief. Hierbij worden twee wegen bewandeld. Er wordt vooreerst gezocht naar de manier waarop de Burgerwacht en haar rechtsvoorganger, de Burgerlijke Wacht werkten. Kennis van de administratieve ruggraat van een instelling is belangrijk om de nog voorhanden zijnde bronnen correct te interpreteren. Zeker binnen de Burgerwacht kan men verschillende deelarchieformers onderscheiden met elk eigen procedures en werkwijzen. Het valt op dat er nogal wat reglementen werden opgesteld. Of ze altijd even effectief zijn toegepast, is zeer de vraag. Ondanks alle mooie regels lijkt de oude Burgerwacht een groot deel van haar achttienjarig bestaan slechts een papieren leven te hebben geleid. Een papieren geschiedenis dus.

Minstens even belangrijk is de zoektocht naar de wederwaardigheden van het archiefbestand: werd het in de loop van de tijd uiteengetrokken of werd het integendeel al dan niet bewust tijdens bijvoorbeeld een verhuis of een herordening samengevoegd met andere documenten die van ver of nabij betrekking hadden op de Burgerwacht? Wat is met andere woorden "de geschiedenis van het papier"? Het onderscheiden van verschillende archiefvormers is niet zonder betekenis. De inhoud van een document is immers anders gekleurd al naar gelang dat document thuis hoorde in bijvoorbeeld de administratie van de Burgerwacht dan wel in de stedelijke administratie waar het betrekking had op de Burgerwacht.

1. Een papieren geschiedenis?

1.1. De Gentse Burgerlijke Wacht van 1830

De Burgerwacht waarvan hier sprake, ontstond in het kielzog van de Belgische revolutie van augustus 1830. Van oudsher verenigden burgers zich tijdelijk en vrijwillig om in eigen stad of dorp de orde te handhaven of om eigen have en goed te beschermen. Het ging hierbij steeds om lokale initiatieven. In die zin besliste de Gentse gemeenteraad in de buitengewone zitting van 27 augustus 1830 tot de oprichting van een Burgerlijke Wacht (*Garde Urbaine*).¹ Deze maatregel was een reactie op de eerste opstootjes in Brussel die leidden tot de Belgische revolutie.

Precies omdat het een direct inspelen was op concrete omstandigheden lagen de structuur en de werking van deze wacht bij het begin nog niet vast, maar werden ze geleidelijk uitgewerkt.² Een commissie die voortkwam uit de gemeenteraad werd belast met de organisatie en met het uitdelen van de opdrachten. Ze verdeelde de beschikbare manschappen in compagnieën van ongeveer honderd man, met als kapitein de meest geschikte onder hen. In tegenstelling tot gelijkaardige Burgerlijke Wachten in andere steden werden de officieren niet verkozen, maar door het stadsbestuur benoemd.³ Telkens wanneer nodig werden de kapiteins schriftelijk of via een tamboer door de commissie opgeroepen hun manschappen voor hun woonst te verzamelen. Daarop moesten ze zich naar het gemeentehuis begeven om er wapens en bevelen in ontvangst te nemen.⁴ De taakverdeling werd gedaan op het moment van het appel en naar gelang de omstandigheden van de dag. Via de adjudanten van de wacht gaf de commissie haar opdrachten door.⁵ Er was aanvankelijk geen

¹ SAG C11, notulen van de gemeenteraad d.d. 27 augustus 1830. Soms spreken de bronnen niet van *Garde Urbaine*, maar van *Garde Bourgeoise*. Volledigheidshalve en om misverstanden te vermijden moet ook gewezen worden op het bestaan van een *Garde Municipale* die in dezelfde periode door de gemeenteraad in het leven werd geroepen. In tegenstelling tot de Burgerlijke Wacht en de latere Burgerwacht die hun diensten onbezoldigd moesten leveren, werden de leden van de *Garde Municipale* uit de stadskas betaald. De documenten die op deze wacht betrekking hebben bevinden zich in SAG M22¹ en SAG M22².

² De belangrijkste bronnen in verband met de organisatie van de Burgerlijke Wacht zijn het reeds vermelde gemeenteraadsbesluit van 27 augustus 1830, het dagorder van 23 september 1830 (SAG M30⁴) en het reglement dat werd opgenomen in de notulen van de gemeenteraad van 19 oktober 1830 (SAG C11).

³ *Gazette van Gend*, 9 september 1830 bij de berichten over Gent d.d. 8 september 1830.

⁴ Dagorder voor de Burgerlijke Wacht van 23 september 1830, art. 1 (SAG M30⁴).

⁵ Dagorder voor de Burgerlijke Wacht van 23 september 1830, art. 3 (SAG M30⁴).

DE GENTSE BURGERWACHT

vaste opperbevelhebber en de commissie duidde telkens opnieuw onder de aanwezige officieren iemand voor het oppercommando aan. Dit laatste was zeker niet bevorderlijk voor een goede werking. Daarom werd op 2 oktober 1830 baron Charles Coppens bij geheime stemming in het stadhuis onder de toen reeds drieëntwintig kapiteins als opperbevelhebber gekozen. Tezelfdertijd koos men een tweede commandant en vijf majoors, één voor elk van de vijf op te richten bataljons. Pas drie weken later volgde de officiële benoeming.

Eén van de eerste taken van de opperbevelhebber was het opstellen van een reglement. Dit reglement werd in afgezwakte vorm goedgekeurd op de zitting van de gemeenteraad van 19 oktober 1830. Hierin werd de bestaansreden van de Burgerlijke Wacht omschreven als het handhaven van de openbare rust en orde, het doen eerbiedigen van de wet en het doen respecteren van de personen en hun eigendommen. Het uitvoeren van de onbetaalde bewakings- en patrouillediensten was voor elke mannelijke burger tussen 18 en 50 jaar een plicht. Opvallend was het uitsluiten van de lagere sociale klassen. Werklieden en dienstboden waren niet welkom in de Gentse Burgerlijke Wacht. Om anderzijds te vermijden dat wie wel in aanmerking kwam voor de dienst zou proberen te ontsnappen aan zijn plicht of zijn plicht niet naar behoren zou vervullen, werd voorzien in de oprichting van een tuchtraad.

De gemeenteraad dacht dat ze beroep zou kunnen doen op ongeveer 4800 man.⁶ Deze zouden verdeeld worden in vijf bataljons en elk bataljon in acht compagnieën. Het is twijfelachtig of de Burgerlijke Wacht van Gent ooit zijn volle getalsterkte heeft bereikt. Uit een overzicht van het effectief⁷ blijkt dat er in januari-februari 1831 achtendertig compagnieën waren.

Naast een infanterie was er ook een Burgerlijke Wacht te paard.⁸ Op dezelfde dag als het stadsbestuur de Burgerlijke Wacht oprichtte (27 augustus 1830), besloten enkele notabelen zich te verenigen in de *Garde Urbaine à cheval*. Ook zij stelden zich tot doel de eigendommen van gelijkgezinden te beschermen en te helpen de rust in de stad te handhaven. Bij monde van hun bevelhebber vroegen ze hiervoor de goedkeuring van het stadsbestuur. Opvallend is dat in het reglement van de gewone Burgerlijke Wacht van 19 oktober 1830 met geen woord wordt gerept over bijzondere korpsen zoals de wacht te paard. Toen Charles Coppens het na zijn aanstelling tot opperbevelhebber van de Gentse Burgerlijke Wacht op 2 oktober 1830 de normaalste zaak vond dat ook de ruitery onder zijn bevel kwam, kreeg hij het deksel op zijn neus.⁹ Men

⁶ Reglement van de Burgerlijke Wacht art. 14- 16 (SAG M30⁴).

⁷ SAG M25/GB/21.

⁸ Dagorder voor de Burgerlijke Wacht van 23 september 1830, art. 6 (SAG M30⁴).

⁹ R. VAN AERDE, "De Gentse Burgerlijke Wachten. 1814-1914", in *Gentse tijdingen*, 1994 (2), pp. 97-98.

wenste zelfstandig te blijven en alleen bevelen te ontvangen van de burge-meester.

Een artillerieafdeling bestond er aanvankelijk niet bij de Burgerlijke Wacht aangezien de Gentse brandweer tot op dat ogenblik de stadsartillerie had bediend. Toch gingen er stemmen op om de Burgerlijke Wacht van geschut te voorzien.¹⁰

1.2. Van Burgerlijke Wacht naar Burgerwacht in Gent

Op het nationale vlak bleef het Voorlopige Bewind ondertussen niet stil zitten. In een besluit van 26 oktober 1830 liet het weten dat het de intentie had een nationale Burgerwacht (*Garde Civique*) op te richten. Leger en rijkswacht waren in de eerste dagen van het nieuwe België nog in volle organisatie. In geval van oorlog waren ze niet in staat om ook nog eens de interne veiligheid te garanderen. Voor deze opdracht dacht de jonge Belgische overheid aan de lokale Burgerlijke Wachten. Het besluit van 26 oktober 1830 legaliseerde eerst en vooral alle plaatselijke milities of Burgerlijke Wachten.¹¹ Een grote twee maanden later, op 31 december 1830, keurde het Nationaal Congres het decreet inzake de Burgerwacht goed. De snelheid waarmee de wetgever te werk diende te gaan, zorgde voor tal van onvolkomenheden in deze wet. Ze zou in de eerstvolgende jaren nog menige aanvulling en verduidelijking nodig hebben. In tegenstelling tot vroegere instellingen met dezelfde naam oversteeg de Burgerwacht als nationale instelling het plaatselijke niveau. Naast een verplichte infanterie konden steden en gemeenten onder bepaalde voorwaarden een cavalerie en artillerie-eenheid oprichten.¹²

Te Gent verving de gewone Burgerwacht te voet vanaf 31 december 1830 officieel de Burgerlijke Wacht. In de praktijk was er een onduidelijke overgangperiode tussen Burgerlijke Wacht en Burgerwacht en trad deze laatste pas feitelijk in werking vanaf 25 maart 1831. Op deze dag werd in het register van de dagorders van alle compagnieën, bataljons en legioenen van de Burgerwacht van het kanton Gent het eerste dagorder ingeschreven. De dagelijkse dienst begon op 5 april 1831 en bestond uit het wacht lopen in de eigen wijk.¹³

¹⁰ R. VAN AERDE, "De Gentse Burgerlijke Wachten. 1814-1914", in *Gentse tijdingen*, 1994 (2), pp. 106-108 en D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, p.17

¹¹ Besluit van 26 oktober 1830 art.3 en art.7.

¹² Wet van 31 december 1830, art. 30-35.

¹³ Dagorders voor het ganse korps, order nr. 2 d.d. 5 april 1831 (SAG M25/GC/890).

DE GENTSE BURGERWACHT

De wet van 31 december 1830 hield voor Gent in dat er vanaf die datum een wettelijke basis was om de *Garde Urbaine à cheval* eindelijk te integreren in de nieuw in te richten Burgerwacht. Bovendien kon de gemeenteraad beslissen om de bestaande compagnieën *pompiers et sapeurs* eveneens onder het bevel van de commandant van de Burgerwacht te brengen. Door een orangistische opstand begin februari 1831 had de *Garde Urbaine à cheval* zich gecompromitteerd en was ze feitelijk opgeheven. Voor Charles Coppens was dit het uitgelezen moment om een nieuwe ruitersjafdeling op te richten en deze onder zijn bevel te plaatsen.¹⁴ Het heeft er alle schijn van dat deze bereiden Burgerwacht geen lang leven was beschoren. In de bronnen komt ze nauwelijks ter sprake en in de *Wegwijzer der Stad Gent en Provintialen Almanach van Oost-Vlaanderen* wordt ze voor de laatste keer vermeld in de uitgave van 1834.

Ook een artillerieafdeling kwam er. In december 1830-januari 1831 voelde het stadsbestuur weinig voor de oprichting van een compagnie artillerie binnen de Burgerwacht. Men hield het liever bij de bestaande situatie waar de brandweer deze functie waarnam. Tegen de visie van het stadsbestuur in besloten wachten die de hand hadden gelegd op enkele geschutsstukken, zelf een eenheid op te richten. Wellicht kon de *Commission de sûreté publique* die na de orangistische opstand van februari 1831 het stadsbestuur verving en waarvan Charles Coppens de voorzitter was, gemakkelijker overtuigd worden. De commissie gaf haar fiat dat volgens de wet van 31 december 1830 vereist was. Net als bij de bereiden Burgerwacht deemsterde de artillerieafdeling van de Burgerwacht geleidelijk weg. Voor de laatste keer werd ze vermeld in de *Wegwijzer der Stad Gent en Provintialen Almanach van Oost-Vlaanderen voor het jaar 1834*.¹⁵

De wet van 31 december 1830 voorzag niet in het oprichten van muziekkorpsen bij de Burgerwacht, maar de minister van Binnenlandse Zaken liet op 28 maart 1831 weten dat hij de oprichting van dergelijke korpsen wel zou goedkeuren. Hiertoe moest men een voorstel bezorgen dat gesteund werd door de kantonale commandant van de Burgerwacht. Bovendien moest men op voorhand het advies van de gemeenteraad inwinnen. Het waren de oprichters of de liefhebbers van het muziekkorps die de kosten zelf moesten dragen.¹⁶ De omzendbrief van de minister was blijkbaar een antwoord op vragen die hij vanuit het hele land had gekregen. Ook in Gent had men reeds voor het schrijven van de minister het initiatief genomen om een muziekkorps op te richten. De *Gazette van Gend* berichtte in haar editie van 24 februari dat er zich al mensen hadden aangeboden om een muziekkorps te vormen binnen de

¹⁴ *Gazette Van Gend*, 17 februari 1831 en 13 maart 1831.

¹⁵ D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, p. 20.

¹⁶ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen 1831(2)* nr. 120.

Burgerwacht. Volgens dezelfde krant waren er nog geen twee weken later reeds zestig leden.¹⁷ Op 9 maart 1831 werd een eerste reglement goedgekeurd voor het muziekkorps van de Gentse Burgerwacht. Halfweg 1832 werd het Gentse muziekkorps van de Burgerwacht ontbonden en vervangen door een nieuw korps dat veel strakker was geïntegreerd in de structuur van de Burgerwacht. Vermoedelijk had dit te maken met een gebrek aan tucht en met financiële problemen.¹⁸

1.3. Doel en structuur van de Burgerwacht

Algemeen

Het doel van de nationaal georganiseerde Burgerwacht was het handhaven van de orde en het bewaken van de onafhankelijkheid en de integriteit van het grondgebied.¹⁹ De organisatie gebeurde per vredegerechtkanton.²⁰

In vredestijd sprak men van sedentaire wacht en deed men dienst in zijn eigen gemeente. Deze dienst was persoonlijk en verplicht voor alle mannen tussen 21 en 50 jaar. Bovendien moest men zich op eigen kosten een voorgeschreven uniform aanschaffen en de diensten gratis presteren, al voorzag de wetgever hierop wel enkele uitzonderingen. Een wet van 2 januari 1835 zou nog meer nuanceren. In gemeenten of steden zoals Gent met meer dan 5000 inwoners werd een gewone en een reservedienst ingevoerd.²¹ Het criterium dat men hanteerde was of men zijn uniform volledig zelf kon bekostigen of niet. Wachten uit de reserve werden slechts in uitzonderlijke omstandigheden opgeroepen voor de dienst. In elk geval moest de gewone dienst van een compagnie minstens zestig man tellen in plaats van honderd à honderdvijftig volgens de wet van 1830.²² De onderverdeling van de Gentse wachten in een eerste, tweede en derde categorie²³ had dus te maken met de financiële draagkracht van de wachten. Zij die hun uniform vrijwel volledig op eigen kosten konden aanschaffen, zij die hun uniform slechts voor een klein deel konden betalen en zij die niets konden betalen. De bewapening die aanvankelijk zeer rudimentair was en uit pieken kon bestaan, werd door de hogere overheid beschikbaar gesteld. Het was de burgemeester of de bevelhebber van de plaatselijke Burgerwacht die het initiatief kon nemen tot het optreden van de

¹⁷ *Gazette van Gend*, 6 maart 1831 bij de berichten over Gent d.d. 5 maart 1831.

¹⁸ D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, pp. 86-90.

¹⁹ Wet van 31 december 1830 art. 1.

²⁰ Wet van 31 december 1830 art. 16.

²¹ Wet van 2 januari 1835, art. 1 en art 5.

²² Wet van 2 januari 1835, art. 5 en *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1835(1), nr. 10.

²³ Zie SAG M25/GC/104.

DE GENTSE BURGERWACHT

wacht. De bedoeling was in de eerste plaats om bijvoorbeeld via patrouilles te waken over de openbare orde en veiligheid. Men kon zich slechts in zeer uitzonderlijke omstandigheden laten vervangen. Gewone wachten konden verder maximaal tot twee oefeningen of inspecties per jaar worden verplicht. Van officieren en onderofficieren werd een grotere inspanning verwacht.²⁴ Het zal niemand verwonderen dat deze instelling op weinig sympathie van de gewone bevolking kon rekenen.

In oorlogstijd werden de manschappen verdeeld over drie bannen. Mannen, jonger dan 30 jaar, ongehuwd of weduwnaar zonder kinderen vormden de eerste ban, ook wel voorban of beweegbare ban genoemd. Men sprak van beweegbare ban omdat men in tegenstelling tot de sedentaire wacht niet enkel in de eigen stad of gemeente kon worden ingezet, maar ook overal elders in het land. De tweede ban bestond uit alleenstaanden of weduwnaars zonder kinderen tussen de 31 en 50 jaar. De derde ban bevatte alle anderen. De organisatie en mobilisatie van de bannen gebeurde afzonderlijk -dit is onderscheiden van de sedentaire wacht en ban per ban- en werd door de wetgever geregeld. Een burgemeester kon hiertoe geen initiatief nemen zoals bij de sedentaire wacht wel het geval was. De taak van de voorban was de onschendbaarheid van het grondgebied te verdedigen. De tweede ban kon slechts georganiseerd worden na mobilisatie van de eerste ban. Haar taak was het leger bij te staan en haar actieterrein beperkte zich liefst tot de eigen provincie. De bestaansreden van de derde ban was altijd sedentair en beperkte zich dus tot de eigen stad of gemeente. In tegenstelling tot de sedentaire wacht was de dienst in de gemobiliseerde bannen niet meer persoonlijk en kon men zich veel gemakkelijker laten vervangen. Wachten die militaire taken vervulden kregen de voordelen en rechten die aan de legerdienst verbonden waren zoals soldij en vergoedingen in natura. Van zodra ze naar hun woonplaats terugkeerden, vervielen deze voordelen.²⁵

In het kader van de oude Burgerwacht (1830-1848) is het belangrijk te weten dat België van 1831 tot 1839 officieel in oorlog was met Nederland. Voor Gent betekende dit dat de eerste ban officieel gemobiliseerd bleef van 7 juni 1831²⁶ tot 6 februari 1840.²⁷ In principe kon na een mobilisatie van de eerste ban ook de tweede ban worden georganiseerd. De wetgever heeft hiertoe nooit besloten zodat tweede en derde ban samen de sedentaire diensten hebben verzekerd.²⁸ Na februari 1840 zou de Burgerwacht een sluimerend bestaan lei-

²⁴ Wet van 31 december 1830 art. 36-42.

²⁵ Wet van 31 december 1830 art. 43-50.

²⁶ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(2), nr. 183.

²⁷ Dagorder nr. 155 d.d. 6 februari 1840 (SAG M25/GC/891).

²⁸ Wanneer in dit artikel van de eerste ban wordt gesproken dan worden de termen eerste ban, voorban of beweegbare ban gebruikt. Wanneer over de tweede en derde ban wordt gesproken, dan worden ze aangeduid met de term sedentaire (Burger)wacht

DOMINIEK DE MEESTER

den tot ze in 1848 via een wetswijziging werd gereorganiseerd en haar takenpakket werd aangepast. Van toen af sprak men van de oude (voor 1848) en de nieuwe Burgerwacht (vanaf 1848).

Zoals gezegd werd de Burgerwacht ingericht per gerechtelijk kanton. Het kon gebeuren dat een stad in meerdere kantons was verdeeld zoals in Gent. In dit geval werden de Burgerwachten van alle delen der kantons die tot de stad behoorden in één korps verenigd. De Burgerwachten van de andere gemeenten van dezelfde kantons werden dan afzonderlijk ingericht²⁹, tenzij de provincieraad deze wachten in één korps wenste te verenigen³⁰.

Al naar gelang het aantal manschappen dat een korps telde, sprak men van een bataljon of een legioen.³¹ De Gentse sedentaire wacht telde vier stedelijke legioenen en één legioen van de landelijke gemeenten. Een Gents legioen telde ongeveer 2400 man en was onderverdeeld in drie bataljons van circa 800 man die op hun beurt onderverdeeld werden in zes compagnieën van 100 tot 150 man. Aan deze organisatie was een hiërarchische bevelstructuur verbonden die te vergelijken was met deze van het leger. Boven de wachten stonden onderofficieren, vervolgens lagere officieren en tenslotte de hogere officieren. Elk Gents legioen werd geleid door een kolonel die bijgestaan werd door een staf. Omdat Gent vijf legioenen telde kreeg één kolonel het opperbevel. Van 1831 tot 1848 was de reeds eerder genoemde Charles Coppens de kolonel-opperbevelhebber of kantonale commandant. Om zijn taak van leiding en coördinatie naar behoren te kunnen vervullen beschikte hij over een afzonderlijke staf: het bureau van de kolonel-opperbevelhebber.

In principe was de dienst die men de Burgerwacht moest leveren onbezoldigd³². Omdat het onmogelijk was om de continuïteit te verzekeren zonder mensen die voltijds of deeltijds voor de Burgerwacht werkten, werd een vergoeding voorzien voor een aantal functies. Dit was in de wetgeving duidelijk voorzien voor elk legioen afzonderlijk, maar niet voor het bureau van de kolonel-opperbevelhebber. In afwachting van een definitieve oplossing hield men om deze reden in Gent een heffing van 5% of 10% op de bezoldigingen van de titularissen van de legioenen en gebruikte men deze heffing om de medewerkers van het bureau van de opperbevelhebber te betalen.³³

²⁹ Wet van 31 december 1830 art. 16.

³⁰ Decreet van 22 juni 1831 art. 4.

³¹ Wet van 31 december 1830 art. 17.

³² Hierover gaan de art. 60-68 van de wet van 31 december 1830.

³³ Zie SAG M25/GC/168 dat een toelichting bij de begroting van 1833 bevat.

DE GENTSE BURGERWACHT

Administratie en financiën: de bestuursraden

Er waren dus bezoldigde titularissen binnen de Burgerwacht. Verder was er nood aan lokalen, uitrusting van die lokalen en moest er een minimum aan bureelbenodigdheden zijn. Dit betekent dat de wetgever moest voorzien in een instantie die zich met een begroting en een jaarrekening bezig hield, in een te volgen procedure en in een geldschieder. Vooraf moet worden opgemerkt dat begroting en jaarrekening van de Burgerwacht enkel betrekking hadden op de sedentaire wacht. De gemobiliseerde eerste ban die militaire dienst verrichtte, viel hierbuiten omdat de wachten op dat moment niet meer onbezoldigd waren, maar genoten van de rechten en plichten van een militair en dus soldij ontvingen ten laste van de Belgische staat.³⁴

Binnen elk Gents legioen was het de bijzondere bestuursraad (*conseil d'administration/bestieringsraad*) die jaarlijks een begroting en een eindafrekening opmaakte.³⁵ Een belangrijke rol was weggelegd voor de kapitein-kwartiermeester van het legioen. Hij bereidde de vergaderingen voor en maakte nadien het proces-verbaal van de zitting op. De taak van de bestuursraad was strikt gelimiteerd tot administratie en boekhouding. Dit hield in dat een bestuursraad zich niet mocht mengen in zaken die behoorden tot bijvoorbeeld de actieve dienst of de tucht.³⁶ In zijn begroting en jaarrekening kon de kapitein-kwartiermeester geen andere uitgaven inbrengen dan deze die op het formulier waren voorzien: aankoop van bataljonsvlag en vaandels, uitgaven voor bureelbenodigdheden en bezoldiging van enkele titularissen.

Vermoedelijk omdat het handiger was om met de vijf legioenen samen één begroting en één jaarrekening in te dienen kwam er ook een algemene bestuursraad. In de eerste processen-verbaal vindt men aanvankelijk nog de omschrijving: *les conseils d'administration des cinq légions*, maar dit werd al snel *le conseil général d'administration*. In Gent had men dus een algemene bestuursraad en vijf bijzondere bestuursraden. Over de samenstelling en de werking van zo'n algemene bestuursraad was echter niets voorzien door de wetgever. Enkel de stukken in het archiefbestand van de Gentse Burgerwacht laten toe om zich daar een beeld van te vormen. Uit de processen-verbaal van de algemene bestuursraad bleek dat er een vaste voorzitter was en een wisselend aantal leden.³⁷ Vermoedelijk werd elk legioen gevraagd om afgevaardigden van zijn bijzondere bestuursraad te sturen. Een kapitein-kwartiermeester van één van de vijf legioenen vervulde de functie van secretaris.³⁸ In tegenstelling tot de bijzondere bestuursraden zijn van de algemene bestuursraad

³⁴ Wet van 31 december 1830 art. 66.

³⁵ Wet van 31 december 1830, art. 63 en art. 67.

³⁶ Intern reglement art. 31 (SAG M25/GC/407).

³⁷ Zie SAG M25/GC/136-154.

³⁸ Intern reglement art. 23 (SAG M25/GC/407).

nogal wat processen-verbaal van de zittingen bewaard. Zo ook talrijke exemplaren van begroting en jaarrekening met bewijsstukken. Het is wel opvallend dat er soms voor alle vijf legioenen één begroting werd ingediend en soms één voor de vier stadslegioenen en één voor het legioen van de landelijke gemeenten.³⁹

Omdat het bureau van de kolonel-opperbevelhebber los stond van de legioenen en dus geen bijzondere bestuursraad boven zich had, moest de bureauchef van deze instelling rekenschap van zijn beheer afleggen tegenover de algemene bestuursraad en daar ook de goedkeuring vragen voor toekomstige uitgaven. Ook hij maakte jaarlijks een begroting en een rekening op die hij aan de algemene bestuursraad overhandigde. Net als de kapitein-kwartiermeesters had hij niet alleen een boekhoudkundige taak, maar was hij tevens hoofd van de administratie onder het gezag van de kolonel-opperbevelhebber. Deze verantwoordelijkheid betrof niet enkel het bureau van de kolonel-opperbevelhebber zelf, maar ook het muziekkorps en de bijzondere eenheden van artillerie en cavalerie.⁴⁰

Omdat uit de procedure die de bestuursraden moesten volgen duidelijk de verwevenheid met andere archiefvormende instellingen blijkt, wordt hier nader op ingegaan. Het biedt een verklaring voor de vermenging van verschillende bestanden, in het bijzonder deze van de stad met deze van de Burgerwacht.

Ieder jaar in juli of augustus riep het Comité van Conservatie -dat de gedeputeerde staten van Oost-Vlaanderen verving- de bestuursraden van de Burgerwacht op om hun begroting op te maken voor het volgende jaar⁴¹. Deze begroting moest immers in orde zijn halverwege september, de uiterste datum waarop steden en gemeenten moesten vergaderen over hun eigen begroting. Zij draaiden immers op voor de financiering van de Burgerwacht en moesten de begroting van de Burgerwacht in hun eigen begroting kunnen inschrijven.⁴² Om tot het opstellen van de begroting te kunnen overgaan bezorgde het Comité van Conservatie via de districtscommissarissen (voor de kleinere

³⁹ In het proces-verbaal van de zitting van de algemene bestuursraad van 30 december 1831 bevindt zich een brief van het Comité van Conservatie waarin uitdrukkelijk gevraagd wordt om in de begroting een onderscheid te maken tussen de Burgerwacht van de stad en van de landelijke gemeenten. (SAG M25/GC/136).

⁴⁰ Intern reglement art. 27 (SAG M25/GC/407).

⁴¹ Een uitzondering hierop vormde de begroting voor het jaar 1831. Deze werd pas opgemaakt in juli 1831. Zie *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831 (3) nr. 20. De procedure die moest worden gevolgd bij het opstellen van de begroting, werd ieder jaar in juli of augustus in het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* gepubliceerd. Deze publicatie vormt dan ook de basis van deze uiteenzetting.

⁴² Zie hierover bijvoorbeeld *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1834 (2) nr.29.

DE GENTSE BURGERWACHT

gemeenten) of via de lokale besturen blanco begrotingsformulieren aan de bestuursraad van de Burgerwacht. In Gent zullen de formulieren wellicht bezorgd zijn aan de algemene bestuursraad. Die zorgde dan voor een verspreiding onder de vijf legioenen en het bureau van de kolonel opperbevelhebber. Nadat elk voor zich zijn begroting had opgesteld, werd alles samengebracht.

Eens de gezamenlijke begroting van de vijf legioenen was opgemaakt, werd hij met een toelichting (*cahier d'observation*) in vijfvoud doorgestuurd naar de gemeenteraad van de kantonale hoofdplaats. Wellicht werd één van de vijf exemplaren door de stad afgestempeld, afgetekend en als bewijs van ontvangst teruggestuurd naar de bestuursraad van de Burgerwacht. Als enige van alle gemeenten van het kanton mocht deze gemeenteraad zijn mening geven over het nut van de voorgestelde uitgaven van de Burgerwacht. Dit gebeurde in een meestal uitvoerig verslag dat door een commissie werd opgesteld en nadien werd goedgekeurd op de gemeenteraad.⁴³ Het College van Burgemeester en Schepenen moest er zorg voor dragen dat deze begroting gedurende tien dagen werd geafficheerd aan het stadhuis van de kantonale hoofdplaats.⁴⁴ Pas daarna werd de begroting samen met de toelichting en de eventuele opmerkingen van de gemeenteraad overgemaakt aan het Comité van Conservatie. Dat Comité van Conservatie nam een beslissing en stuurde één van de vijf exemplaren afgestempeld en afgetekend terug naar de bestuursraad van de Burgerwacht. Indien een kanton meerdere gemeenten omvatte, moest de bestuursraad vervolgens elk gemeentebestuur verwittigen van zijn aandeel in de begroting⁴⁵. De gemeenten moesten dit aandeel in hun begroting opnemen en binnen het genoemde jaar de som in één maal of in vier maal betalen in handen van de kwartiermeester die met de invordering was belast.⁴⁶ Van deze begrotingen en de erbij horende toelichtingen zijn nu meestal nog meerdere exemplaren bewaard. Soms gaat het om minuten, soms om exemplaren die door de gemeente zijn afgestempeld, soms om exemplaren die door de gemeenten en het Comité van Conservatie zijn vervolledigd, afgestempeld en teruggestuurd naar de Burgerwacht.

⁴³ In het archiefbestand van de stad Gent over de Burgerwacht zijn dergelijke verslagen bewaard. Ze bevinden zich tussen de stukken betreffende de begroting en de jaarrekening (SAG M25/GC/131-150 en 161-171)

⁴⁴ Wet van 31 december 1830, art. 68.

⁴⁵ Decreet van 22 juni 1831, art. 16 bepaalt dat het de Permanente Commissie van de provincieraad is die de verdeling maakt, a rato van het aantal wachten dat in elke gemeente in actieve dienst is.

⁴⁶ Een termijn waarbinnen moest worden betaald werd niet vastgelegd in de wet van 31 december 1830. Ze werd wel verplichtend gemaakt via het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen*. Zie bijvoorbeeld *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831 (3) nr. 35. In de wet van 2 januari 1835 werd deze bepaling wel opgenomen in art. 23. Bovendien kon de de Bestendige Deputatie van de provincieraad een onmiddellijke betaling verordenen bij wanbetaling.

DOMINIEK DE MEESTER

Eens het dienstjaar voorbij moest ook een jaarrekening worden opgemaakt als verantwoording voor de gedane uitgaven.⁴⁷ In de loop van de maand april volgend op het dienstjaar riep het Comité van Conservatie de bestuursraden op hun rekeningen te controleren voor 15 juni. Via de districtscommissarissen of het bestuur van de kantonale hoofdplaats werden voorgedrukte formulieren bezorgd aan de bestuursraden, *in casu* aan de kapitein kwartiermeester. In de praktijk is vast te stellen dat deze formulieren enkel werden gebruikt voor de jaarrekening van de vijf legioenen samen of voor deze van de vier stadslegioenen enerzijds en het legioen van de landelijke gemeenten anderzijds. Toch maakte elke kapitein kwartiermeester evenals het hoofd van het bureau van de kolonel-opperbevelhebber een afzonderlijke, volledig met de hand geschreven rekening op die hij bezorgde aan de algemene bestuursraad. Daar werd dan de gemeenschappelijke rekening opgemaakt, samen met een toelichting bij deze rekening, het zogenaamde *kohier van aenmerkingen*. Dit alles moest in vijfvoud worden overgemaakt aan het College van Burgemeester en Schepenen van de kantonale hoofdplaats. Het verdere verloop vertoont veel gelijkens met de begroting. De gemeenteraad kon zijn mening geven over de jaarrekening in een meestal uitvoerig verslag dat door een commissie werd opgesteld en goedgekeurd in de gemeenteraad.⁴⁸ Het College van Burgemeester en Schepenen moest er zorg voor dragen dat deze jaarrekening gedurende tien dagen werd geafficheerd aan het stadhuis van de kantonale hoofdplaats.⁴⁹ Pas daarna werd de jaarrekening samen met de toelichting en de eventuele opmerkingen van de gemeenteraad overgemaakt aan het Comité van Conservatie. Dat Comité van Conservatie nam een beslissing en stuurde één van de vijf exemplaren vervolledigd, afgestempeld en afgetekend terug naar de bestuursraad van de Burgerwacht. Het spreekt voor zich dat een jaarrekening moest kunnen gestaafd worden met bewijsstukken.

Het waren de steden en gemeenten die de grootste financiële lasten van de Burgerwacht moesten dragen. Om dit mogelijk te maken en om de pil voor de lokale besturen te vergulden werden bijkomende inkomsten voorzien. Er werd al gewezen op het feit dat de dienst in de Burgerwacht in principe onbezoldigd was zodat wie effectief dienst deed er een stuk inkomen bij inschoot. Welstellende gezinnen die niemand in hun midden hadden die dienst moest doen in de Burgerwacht, kenden dit nadeel niet. Anderzijds profiteerden zij wel van de handhaving van de rust en de openbare orde door de Burgerwacht. Om dit onrecht uit de wereld te helpen voorzag de wetgever in een nieuwe belasting: welstellende families zonder Burgerwacht in hun midden moesten de gemeentekas de waarde van één dagloon betalen en dit per dienstbeurt.⁵⁰

⁴⁷ Voor de hier beschreven procedure zie bijvoorbeeld *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1832(1) nr 115.

⁴⁸ Zie SAG M25/GC/131-150 en 151-171.

⁴⁹ Wet van 31 december 1830, art. 68.

⁵⁰ Wet van 31 december 1830, art. 60.

DE GENTSE BURGERWACHT

Wachten van de eerste ban die zich wilden laten vervangen, moesten net als de welstellende burgers zonder wacht in hun midden een belasting betalen.

Een andere inkomstenbron waren de boetes die onwillige wachten moesten betalen. De aanleiding tot de boetes kon zeer divers zijn. Men had zich niet (tijdig) ingeschreven op de lijsten van de Burgerwacht of men had wapens en uitrustingsstukken niet terugbezorgd of men weigerde zich het voorgeschreven uniform aan te schaffen.

Het kon ook gaan om geldelijke straffen die werden uitgesproken door de tuchtraad van de Burgerwacht wegens bijvoorbeeld insubordinatie.

Het mag duidelijk zijn dat deze inkomsten voor de stad bijkomend administratief werk opleverden, leidden tot ongenoegen bij een deel van de bevolking en aanleiding waren voor betwistingen.

De kantonale raad

Naast een instelling die zich binnen de Burgerwacht bezig hield met boekhouding en administratie werd ook voorzien in een instelling die zich toelegde op het in- en uitschrijven in/uit de stamregisters van de Burgerwacht, het onderzoeken van de geschiktheid voor de dienst en het toekennen van een voorlopige of definitieve vrijstelling van de dienst: de kantonale raad (*conseil cantonal*). Naast deze hoofdplicht was het verder de taak van de kantonale raad om uitspraak te doen in geval van betwisting rond verkiezingen in de Burgerwacht.⁵¹

De eerste maanden heerste er nog onduidelijkheid over het aantal kantonale raden dat er moest zijn in steden zoals Gent waar meerdere vredegerechtkantons waren en waar er toch één korps werd gevormd. Een aanvullend decreet van 22 juni 1831 nam echter alle onduidelijkheid weg: er kon slechts één kantonale raad zijn.⁵² Waar er meerdere legioenen waren, was de kolonel-opperbevelhebber of kantonale commandant de voorzitter van de raad. Hij werd bijgestaan door twee personen die werden aangeduid door de Permanente Commissie van de provincieraad. De plaatselijke besturen en de districtscommissarissen werden wel uitgenodigd om mensen voor te stellen voor deze functie. Jaarlijks werden deze twee leden vervangen.⁵³ Deze drie personen werden bijgestaan door de gemeentesecretaris van de kantonale hoofdplaats en door officier-geneesheren die aan de wacht verbonden waren.⁵⁴ Let wel, deze laatste personen waren geen leden van de raad, maar stonden haar slechts

⁵¹ Decreet van 22 juni 1831, art. 11.

⁵² Decreet van 22 juni 1831, art. 5 en *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(3) nr.50.

⁵³ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(4) nr.179 met verwijzing naar de ministeriële omzendbrief van 14 december 1831.

⁵⁴ Wet van 31 december 1830, art. 11.

bij met hun advies. De bedoeling van de aanwezigheid van de gemeentesecretaris was om inlichtingen te verschaffen over personen die meenden aanspraak te kunnen maken op een vrijstelling op basis van gezinssamenstelling of inkomen. De bedoeling van de aanwezigheid van geneesheren was om advies uit te brengen omtrent de medische geschiktheid van de kandidaten. Het was niet aan hen om te beslissen of iemand bij de Burgerwacht moest. De kantonale raad was vrij het voorstel van de artsen te volgen of niet.⁵⁵ De artsen van dienst werden voor elke zitting door lottrekking aangeduid.⁵⁶

Het was aan de burgemeester van de kantonale hoofdplaats en aan de kolonelopperbevelhebber om te overleggen op welke data er zittingen zouden zijn. Zij maakten hun voorstel over aan de provinciegouverneur die de definitieve dagen en uren vastlegde evenals de volgorde waarin de landelijke gemeenten aan de beurt zouden komen. Omdat de zittingen publiek waren, moesten deze gegevens tien dagen op voorhand bekend gemaakt worden samen met de lijst van nieuw ingeschrevenen met hun naam, hoedanigheid en verblijfplaats.⁵⁷ Ook moest meegedeeld worden welke getuigschriften men diende voor te leggen om een voorlopige of definitieve vrijstelling van dienst te verwerven. Het waren de plaatselijke besturen die deze getuigschriften aan de kantonale raad bezorgden en niet de betrokkenen zelf.⁵⁸ Voor heel wat vrijstellingen golden dezelfde voorwaarden als voor de militaire dienst zodat dezelfde formulieren werden gebruikt.⁵⁹

Om haar taak naar behoren te vervullen diende de kantonale raad over lijsten te beschikken met de namen van wie was ingeschreven in de Burgerwacht. Deze lijsten werden haar voor 15 januari bezorgd door de burgemeester. Elk jaar, tussen 1 en 31 december, werden jonge mannen die door hun leeftijd in aanmerking kwamen voor dienst in de Burgerwacht, geacht zich spontaan in te schrijven op de gemeente.⁶⁰ Ze werden door het gemeentebestuur hiertoe opgeroepen via affichering en publicaties.⁶¹ Van dit register dat op datum van inschrijving was geordend, werd een alfabetische lijst in tweevoud gemaakt waarbij eerst de personen werden vermeld die het jaar voordien een tijdelijke vrijstelling voor de Burgerwacht hadden bekomen, maar nog steeds dienstplichtig waren. Vervolgens kreeg men een opsomming in alfabetische volgorde van de nieuw ingeschrevenen.⁶² Voor vrijwilligers tussen de 18 en 21 jaar

⁵⁵ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1832(1) nr. 11.

⁵⁶ Decreet van 18 januari 1831, art. 8.

⁵⁷ Wet van 31 december 1830, art. 13.

⁵⁸ Decreet van 22 juni 1831, art. 26 en *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(4) nr. 158.

⁵⁹ Decreet van 22 juni 1831, art. 25.

⁶⁰ Wet van 31 december 1830, art. 8.

⁶¹ Steden en gemeenten werden aangemaand tot dergelijke bekendmaking door de provinciegouverneur via het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen*. Zie bijvoorbeeld *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(4) nr. 126.

⁶² *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1832(1) nr. 11.

DE GENTSE BURGERWACHT

en tussen de 50 en 60 jaar⁶³ moest een afzonderlijk inschrijvingsregister worden opgemaakt waarvan eveneens een alfabetische lijst in tweevoud werd opgemaakt.⁶⁴ De wet van 1830 schreef voor dat een dubbel van de inschrijvingslijst aan de kantonale raad moest worden bezorgd.⁶⁵ De praktijk in Gent was echter anders. Niet een dubbel van de inschrijvingslijst, maar de twee exemplaren van de alfabetische lijst werden aan de kantonale raad bezorgd. Ieder jaar, wanneer de hierboven vermelde lijsten werden verstuurd door de gemeente of stad naar de kantonale raad moest tegelijkertijd de provinciegouverneur op de hoogte worden gebracht van de verzending.⁶⁶

Wie aan de dienst wilde ontsnappen kon zich op vele vrijstellingen beroepen. Er was niet alleen de medische (on)geschiktheid, maar bijvoorbeeld ook de financiële situatie van de familie waartoe men behoorde.⁶⁷ Alles werd overvloedig gestaafd met bewijsmateriaal.

Wanneer de kantonale raad zijn activiteiten had beëindigd, iedereen op zijn geschiktheid had beoordeeld, alle bezwaarschriften had behandeld en al dan niet een definitieve of tijdelijke vrijstelling had toegekend voor de eerste ban of de sedentaire wacht, dan werd een proces-verbaal opgemaakt. Van dit proces-verbaal werd een authentiek uittreksel gemaakt. Elke burgemeester van het kanton kreeg het uittreksel dat op zijn gemeente betrekking had⁶⁸ samen met één van de twee alfabetische registers waar per persoon in de daartoe bestemde kolom de beslissing van de raad was genoteerd. Het was aan de gemeenteadministratie om uit te zoeken wie had verzuimd zich in te schrijven in de maand december. Deze personen werden ambtshalve ingeschreven en hun namen werden doorgespeeld aan de politie voor verder gevolg.⁶⁹ Ook van de namen van deze mensen werd een alfabetische lijst opgemaakt die werd bezorgd aan de kantonale raad.⁷⁰ De burgemeester moest verder via affichering

⁶³ Wet van 31 december 1830, art. 3.

⁶⁴ Het opmaken van een alfabetische lijst in tweevoud wordt niet vermeld in de wetgeving. Evenmin wordt daar gesproken over eventuele vrijwilligers. Dit alles komt wel ter sprake in het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831 (1) nr. 18.

⁶⁵ Wet van 31 december 1830, art. 10.

⁶⁶ Deze meldingsplicht werd elk jaar herhaald bij de aansporing in het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* om de inschrijvingslijsten en alfabetische lijsten op te maken.

⁶⁷ Voor een uitgebreide behandeling van de verschillende types vrijstelling zie D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, pp. 38-39.

⁶⁸ Wet van 31 december 1830, art. 14 en decreet van 22 juni 1831, art. 23.

⁶⁹ Over dit verder gevolg zie wet van 31 december 1830, art. 9 en decreet van 22 juni 1831, art. 2.

⁷⁰ Zie hieromtrent bijvoorbeeld *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1833(2) nr. 82. Dat dit niet altijd even nauwgezet en ijverig gebeurde mag blijken uit een brief van de provinciegouverneur aan de steden en gemeenten waarin hij het gebrek aan inzet laakt. Zie *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1835(1) nr. 12.

ing of publicatie aan zijn inwoners kenbaar maken dat het uittreksel van het proces-verbaal van de kantonale raad in het gemeentehuis ter inzage lag.⁷¹ De bedoeling was dat elke belanghebbende kennis kon nemen van de beslissingen van de kantonale raad. Wie meende dat iemand ten onrechte een vrijstelling had bekomen, kon dit binnen de maand na publicatie kenbaar maken aan de kantonale raad.⁷² Wie anderzijds vond dat zijn bezwaarschrift ten onrechte was afgewezen, kon binnen de tien dagen in beroep gaan bij de Permanente Commissie van de provincieraad.⁷³ Ook hier ging de termijn in vanaf de datum van bekendmaking. Zelf kon de kantonale raad een eens genomen beslissing niet meer herzien.⁷⁴ In laatste instantie oordeelde dus de Permanente Commissie van de provincieraad over de geschiktheid voor de dienst in de Burgerwacht. Om tot een gefundeerd oordeel te kunnen komen werd de commissie bijgestaan door officier-geneesheren van de Burgerwacht.⁷⁵ De hier genomen beslissing werd megedeeld aan de kolonel-opperbevelhebber en aan de burgemeester.⁷⁶ Verder beroep was niet meer mogelijk.

Het belang van een goede discipline: de tuchtraad

De Burgerwacht vormde zeker niet de meest populaire instelling en velen maakten er tegen hun zin deel van uit. Men probeerde aan zijn verplichtingen te ontsnappen of voerde de opgelegde taken maar half uit. De wetgever was niet naïef en stelde zijn hoop niet alleen op de vaderlandslievendheid van de bevolking om een efficiënte werking van de Burgerwacht te verhoppen. Hij riep ook een instantie in het leven die een belangrijke stok achter de deur vormde voor wie van slechte wil was: de tuchtraad. Al kon door de commandanten van het korps reeds een beperkt aantal disciplinaire maatregelen worden genomen⁷⁷, het gros van de tuchtzaken was voorbehouden aan de raad. Officieren en postcommandanten straften niet graag omdat het hen onpopulair maakte. Ze gaven er de voorkeur aan hun verslagen of processen-verbaal door te spelen aan de bevelhebber die ze bezorgde aan de tuchtraad.⁷⁸ Bovendien was dit lucratief voor de Burgerwacht aangezien de helft van de opgelegde boeten toekwam aan de Burgerwacht. De andere helft ging naar de stad. In Gent was er één tuchtraad voor de vijf legioenen samen. Dat een tuchtraad wel degelijk zin had, mag blijken uit het aantal gevallen dat in Gent voorkwam. Van 15 september 1832 tot 15 september 1833 kwamen meer dan 4100 gevallen

⁷¹ Decreet van 22 juni 1831, art. 6 en art. 23.

⁷² Decreet van 22 juni 1831, art. 7.

⁷³ Wet van 31 december 1830, art. 15

⁷⁴ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1832(1) nr. 11.

⁷⁵ Decreet van 22 juni 1831, art. 3.

⁷⁶ Wet van 31 december 1830, art. 15.

⁷⁷ Wet van 31 december 1830, art. 70-74.

⁷⁸ Zie hieromtrent de opmerking in het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(3) nr. 50.

DE GENTSE BURGERWACHT

voor, waarbij in meer dan 2500 gevallen een veroordeling volgde.⁷⁹ Er dient opgemerkt te worden dat leden van de gemobiliseerde eerste ban niet onder de tuchtraad van de Burgerwacht vielen. Zij waren onderworpen aan de militaire rechtspraak.⁸⁰

Over de samenstelling, het tijdstip en de frequentie van bijeenkomst en de gevolgde procedures wordt in het kader van dit artikel niet verder ingegaan.⁸¹ Om te beginnen was er weinig wisselwerking tussen de tuchtraad en andere archiefvormers zoals bijvoorbeeld de stad. Bovendien is er afgezien van enkele zeer technische reglementen in het stadsarchief van Gent zeer weinig bewaard van de tuchtraad. Dit is des te opvallender omdat in de contemporaine berichtgeving zo vaak sprake is van het vele werk dat de tuchtraad had.

Het centrale knooppunt: de kolonel-opperbevelhebber en zijn bureau

In Gent was dit bureau gevestigd op de Hoogpoort in de voormalige brandweerkazerne. Een stafofficier vervulde de functie van bureauchef en droeg de verantwoordelijkheid voor administratie en boekhouding. Een onderbureauchef was tot 1835 belast met de functie van officier voor de bewapening, uitrusting en kledij. Twee klerken verzorgden het schrijfwerk en werden soms bijgestaan door twee adjudant-onderofficieren.

Opvallend is de omvangrijke briefwisseling van de kolonel-opperbevelhebber. Over hoe men tewerk ging bij de ordening hiervan zijn geen voorschriften of regels overgeleverd. Blijkbaar maakte men geen onderscheid tussen de verschillende functies die de man bekleedde: kolonel-opperbevelhebber, kolonel van het eerste legioen, voorzitter van de kantonale raad, lid van de commissie van openbare veiligheid, militiecommissaris, ... Misschien ordende men per afzender: stadsbestuur, provincie, bestendige deputatie, tuchtraad, generale staf te Brussel, krijgsauditeur van Oost-Vlaanderen, ... Anderzijds valt op dat er naast een ordening per afzender evenzeer een ordening per onderwerp was: ontslagbrieven, brieven met de vraag om inlichtingen, vertrouwelijke brieven, brieven betreffende de kantonale raad, betreffende de tuchtraad, betreffende het gebruik van lokalen, betreffende ceremonies en feestelijkheden, betreffende de bewapening en uitrusting, betreffende de compagnie artillerie of het

⁷⁹ Zie verzoekschrift van de officier-rapporteur aan de algemene bestuursraad bij het proces-verbaal van de algemene bestuursraad d.d. 13 februari 1834 (SAG M25/GC/139).

⁸⁰ Decreet van 18 januari 1831, art. 21. Eigenlijk is dit een logisch gevolg van de bepaling van de wet van 31 december 1830 art. 50 waar wordt gezegd dat ze de voordelen en rechten genieten van de militaire dienst.

⁸¹ Een uitgebreide behandeling kan men vinden in D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, pp. 41-50

DOMINIEK DE MEESTER

muziekkorps. Vandaag is niet meer te achterhalen wie verantwoordelijk was voor deze zo uiteenlopende ordening: het bureau van de kantonale commandant of latere archiefbewerkers.

Vanuit het bureau van de kolonel-opperbevelhebber vertrokken de dagorders die op het ganse korps van toepassing waren. Ze moesten worden ingeschreven in registers die werden bijgehouden op het niveau van het legioen, het bataljon en de compagnie.

Ofschoon de kantonale raad duidelijk te onderscheiden viel van het bureau van de opperbevelhebber, bevond de administratie daarvan zich hoogstwaarschijnlijk in dezelfde lokalen. De opperbevelhebber was immers ook voorzitter van de kantonale raad. Het behoorde tot de opdrachten van bureauchef om onder andere op basis van de inschrijvingsregisters een alfabetisch stamregister voor het volledige korps op te stellen. Op basis van het stamregister van het korps werden de stamregisters per legioen aangemaakt. Men verdeelde het effectief zo gelijk mogelijk. Om de oproeping van een eenheid efficiënt te laten gebeuren, hield men rekening met de indeling van de stad in wijken, straten/kaaien, ..⁸²

Natuurlijk was zo'n verdeling van het effectief relatief, want mensen verhuisden of kwamen te sterven. Blijkbaar waren er ook die hun domicilie veranderden in de hoop volledig aan de dienst te ontsnappen of elders een minder zware dienst te krijgen. Wat telde was echter niet het officiële adres, maar het verblijfsadres.⁸³ Om de mutaties te kunnen opvolgen werden de politiecommissarissen van de vijf stedelijke wijken ingeschakeld.

Om te kunnen functioneren moest de Burgerwacht over een hiërarchische bevelstructuur beschikken.⁸⁴ Kenmerkend voor deze bevelstructuur was dat de meeste graden door de manschappen zelf werden gekozen. De verkiezingen grepen slechts om de vijf jaar plaats tussen 25 februari en 5 maart. Ze gebeurden onder het voorzitterschap van de burgemeester of zijn vervanger,⁸⁵ die zich voor de organisatie ervan kon baseren op het teruggestuurde inschrijvingsregister voorzien van de aanvullingen van de kantonale raad.⁸⁶ Eens ver-

⁸² Intern reglement, art. 2 (SAG M25/GC/407).

⁸³ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(4), nr. 164 en *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1835(2), nr. 54.

⁸⁴ Een overzicht van de staf van de diverse bataljons en legioenen van het kanton Gent, vindt men in de *Weg-wyser der Stad Gend*, vanaf 1832 tot 1837. Voor de jaren 1832-1834 is dit nog uitgebreid en gaat men tot op het niveau van de staf van het bataljon. Nadien is dit beperkt tot de mededeling wie kolonel en luitenant-kolonel is van een legioen.

⁸⁵ Wet van 31 december 1830, art. 28.

⁸⁶ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(1), nr. 28.

DE GENTSE BURGERWACHT

kozen, moest men de eed van getrouwheid afleggen.⁸⁷ Normaal diende dit te gebeuren in handen van de provinciegouverneur, maar om praktische reden mocht dit in het geval van de Burgerwacht in handen van de burgemeester of zijn vervanger. Zowel van de verkiezingen als van het zweren van de eed werden processen-verbaal opgemaakt. De minuut bleef in het bezit van de gemeente of stad. Een afschrift ging enerzijds naar de provinciegouverneur die het overmaakte aan het Comité van Conservatie⁸⁸, anderzijds naar de kantonale commandant.⁸⁹

Ook op het vlak van de bewapening en uitrusting was een belangrijke taak weggelegd voor het bureau van de kolonel-opperbevelhebber. De wapens en de uitrusting waren eigendom van de Belgische staat⁹⁰, maar het onderhoud en het herstel waren ten laste van de gemeentelijke overheid. Althans voor zover dit onderhoud en herstel een gevolg was van gewone slijtage of van een ongeval. In andere gevallen moest de wacht zelf opdraaien voor de kosten.⁹¹ Dit werk hield een nauwkeurige administratie in. Bij aflevering moest duidelijk worden vermeld voor wie het wapen of de uitrusting was bestemd.⁹² Het wapen zelf moest worden getekend met het stamnummer van de wacht, de letters van het legioen, bataljon en compagnie en met de tekens VDG (*ville de Gand*).⁹³ In principe moest de wapenofficier wekelijks een staat opmaken van de uit te voeren herstellingen en twee expedities ervan bezorgen aan de kolonel-opperbevelhebber. Deze controleerde de staat, viseerde ze en stuurde één exemplaar naar de gemeentelijke overheid met het verzoek de herstelling te laten gebeuren onder het toezicht van de wapenofficier. Indien de herstellingen slecht werden uitgevoerd, maakte de wapenofficier een nota op zodat de gemeentelijke overheid de hersteller aansprakelijk kon stellen.⁹⁴

⁸⁷ De formule luidde: "*Je jure fidélité au Roi, obéissance à la Constitution, et aux Lois du peuple Belge.*"

⁸⁸ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* (1831(1), nr. 28 voor de verkiezingen en *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* (1831(2), nr. 137 voor het zweren van de eed.

⁸⁹ Intern reglement, art. 21 (SAG M25/GC/407).

⁹⁰ Wet van 31 december 1830, art. 56 en decreet van 22 juni 1831, art. 15. Van in het begin van haar bestaan kampte de Burgerwacht met een chronisch tekort aan goede wapens. In 1831 werden wachten nog uitgerust met pieken in plaats van met vuurwapens (*Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* van 1831(1) nr. 74) en bij de tiendaagse veldtocht in augustus 1831 werd bezitters van een wapen gevraagd dit ter beschikking te stellen van de Burgerwacht (dagorder nr. 28 d.d. 6 augustus 1831 (SAG M25/GC/890)).

⁹¹ Intern reglement, art. 49 en art. 54 (SAG M25/GC/407).

⁹² Intern reglement, art. 48 (SAG M25/GC/407).

⁹³ Intern reglement, art. 56 (SAG M25/GC/407) en zie *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(4), nr. 188.

⁹⁴ Intern reglement, art. 49 en 51 (SAG M25/GC/407).

Tot de uitrusting van een wacht behoorde ook het uniform dat hij zich in principe op eigen kosten moest aanschaffen. Wie onvoldoende bemiddeld was om zich een uniform te kunnen kopen moest de kapitein van zijn compagnie een attest overhandigen waarin de politiecommissaris van zijn wijk zijn insolventie bevestigde. Via hiërarchische weg kwam dit bij de kolonel-opperbevelhebber terecht die de nodige maatregelen moest nemen om de uniformen van de stad te bekomen.

De legioenen

Zoals al eerder meegedeeld waren er in Gent vijf legioenen voor de sedentaire Burgerwacht. Van het legioen van de landelijke gemeenten is nauwelijks iets bewaard. Vermoedelijk werd het archief hiervan na de hervorming van de Burgerwacht in 1848 overgemaakt aan de respectievelijke gemeenten. Van de vier stedelijke legioenen is daarentegen nogal wat overgeleverd. Elk legioen had een eigen staf en hoofdkwartier. Vermoedelijk ging het om de oude kloosters van Sint-Agnes, Baudeloo, Capucijnen en de Schipperskapel.⁹⁵

De activiteiten van de legioenen die aanleiding gaven tot archiefproductie⁹⁶ waren sterk gelijklopend met de activiteiten van het bureau van de kolonel-opperbevelhebber. Er was een min of meer uitgebreide briefwisseling die vooral het interne reilen en zeilen van de Burgerwacht betrof. In tegenstelling tot het bureau van de kolonel-opperbevelhebber was er weinig correspondentie met mensen van buiten de Burgerwacht. De dagorders die vanuit het bureau aan de Hooppoort kwamen, werden in registers ingeschreven. Het effectief aan manschappen moest niet alleen in legioenen worden ingedeeld. Per legioen moest men ook komen tot drie bataljons en per bataljon tot zes compagnieën. Controlelijsten moesten op elk niveau bijgehouden worden en wanneer nodig ook aangevuld worden.

Op de lagere niveau's had men doorgaans een beter zicht op mutaties ten gevolge van verhuis of overlijden. Andere vormen van mutatie hadden te maken met het ontslag of de promotie van wachten die een graad bekleedden binnen de Burgerwacht.

Zoals reeds hoger meegedeeld had de Burgerwacht een vrij democratisch karakter aangezien een groot aantal graden rechtstreeks werd verkozen door de manschappen. Van de verkiezingen die in het stadhuis plaats grepen werd steeds een proces-verbaal opgemaakt. Bij de eerstvolgende bijeenkomst van

⁹⁵ Zie hieromtrent D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, p. 62.

⁹⁶ Zie hieromtrent D. DE MEESTER, *Drie maal een kijk op burgers in het geweer in Gent (1830-1848)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 2003, pp. 62-73.

DE GENTSE BURGERWACHT

de compagnie werden de nieuw verkozenen ten aanhore van iedereen bekend gemaakt. De expeditie van het proces-verbaal diende als bewijs van verkiezing.

Er bestond ook een uitgebreide reglementering om controle te houden op de bewapening en uitrusting van de wachten. Van korporaal op het niveau van de rotten tot adjudant-majoor op het niveau van het bataljon was er een duidelijke taakverdeling. Dat het ondanks alle goede voornemens en regels vaak verkeerd liep, blijkt bijvoorbeeld uit de dagorders voor het ganse korps.⁹⁷ Toen op het einde van 1838 onder invloed van de relaties met Nederland de Burgerwacht nieuw leven werd ingeblazen, probeerde men ook zicht te krijgen op de middelen waarover men beschikte. De adjudant-majours die toen moesten toezien op de bewapening en uitrusting werden expliciet te laks genoemd in het uitvoeren van hun taken.

Het was de bedoeling dat de sedentaire Burgerwacht uitsluitend eenvoudige, eerder politionele taken overnam van het militaire garnizoen. In Gent begon de Burgerwacht officieel met haar bewakingsopdrachten op 5 april 1831. Toen werd bepaald dat men wacht moest lopen in zijn eigen wijk.⁹⁸ Van deze bewakingsopdrachten moest telkens een verslag worden opgemaakt. Toch zal het allemaal niet zo vlot verlopen zijn. De militaire plaatscommandant deed regelmatig zijn beklag bij de opperbevelhebber van de Burgerwacht over niet of slecht uitgevoerde opdrachten. In het dagorder van 3 oktober 1831 werd meegedeeld dat het aantal posten werd teruggebracht van acht naar twee en dit op verzoek van de militaire plaatscommandant.⁹⁹

Afgezien van de bewakings- en patrouille-opdrachten voorzag de wet van 31 december 1830 dat gewone wachten maximaal twee maal per jaar werden opgeroepen voor een oefening of inspectie. Omdat officieren, onderofficieren en korporaals over een grotere bekwaamheid moesten beschikken, lag de frequentie van hun oefensessies hoger. Toch konden ze tot niet meer dan twee oefeningen per maand worden verplicht en dan nog enkel in de maanden maart, april, mei, juni, september en oktober.¹⁰⁰ Voor het eerste legioen was de plaats van de oefening Sint-Agnes, voor het tweede legioen de oude citadel, voor het derde legioen de *Place du Pré*¹⁰¹ en voor het vierde legioen de Bijloke.

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld dagorder nr. 137 d.d. 5 december 1838, nr. 146 d.d. 15 november 1839, nr. 147 d.d. 22 november 1839 en nr. 148 d.d. 3 december 1839 (SAG M25/GC/890).

⁹⁸ Dagorder nr. 2 d.d. 5 april 1831 (SAG M25/GC/890).

⁹⁹ Dagorder nr. 39 d.d. 3 oktober 1831 (SAG M25/GC/890).

¹⁰⁰ Wet van 31 december 1830, art. 41-42.

¹⁰¹ De Nederlandse benaming was Hooye. Dit plein verbond 't Stuk met de Violettestraat en moet gesitueerd worden bij het huidige Sint-Annaplein.

DOMINIEK DE MEESTER

De verslagen over de afwezigheden op de dienst of op de oefening waren eigenlijk een onderdeel van het tuchtbeleid. Ook het verslag over wat was voorgevallen tijdens een dienst kon gegevens bevatten die verband hielden met de discipline. Insubordinatie, postverlating en dergelijke meer moesten aan de majoor van dienst worden gemeld. Hij voegde deze verslagen als bijlagen bij zijn algemeen verslag aan de kantonale commandant die uiteindelijk besliste of iets werd overgemaakt aan de kapitein-rapporteur van de tuchtraad. Elke eerste dag van de maand bezorgde de griffier van de tuchtraad aan de luitenant-kolonel van het legioen een authentiek uittreksel van de vonnissen die in de voorbije maand waren uitgesproken over officieren, onderofficieren, korporaals of wachten van het legioen.

De eerste ban

Op 18 maart 1831 besliste de regent dat de compagnieën van de voorban binnen de twee weken in gans België moesten worden georganiseerd.¹⁰² Op 4 april stond de Volksraad een mobilisatie van de eerste ban toe. Negen dagen later besliste de regent tot een effectieve mobilisatie in de provincie Luxemburg. De acht andere provincies volgden op 7 juni van dat jaar.¹⁰³ Tweede en derde ban werden niet gemobiliseerd zodat wie hiervoor in aanmerking kwam de sedentaire Burgerwacht bleef vormen. In Gent werden de manschappen van de eerste ban ondergebracht in vier bataljons. Drie voor de stad en één voor de landelijke gemeenten. De drie stedelijke bataljons telden elk zes compagnieën, het vierde bataljon van de randgemeenten telde zeven compagnieën.¹⁰⁴ Het principe dat de eenheden zoveel mogelijk werden samengesteld uit mensen die in elkaars buurt woonden, was ook hier van toepassing.¹⁰⁵ Tijdens de tiendaagse veldtocht in augustus 1831 was deze indeling van toepassing op de eerste ban van Gent. De eerste drie bataljons werden ingedeeld bij het leger Der Vlaanderen en kregen de opdracht de noordgrens bij Maldegem te helpen verdedigen. Het vierde bataljon¹⁰⁶ moest naar Leuven vertrekken. Na de vijandelikheden werd de eerste ban bij besluit van 16 augustus 1831 *buyten beweegbaerheid van dienst gesteld* zodat de manschappen reeds op 18 augustus terug thuis waren.¹⁰⁷ De wachten kregen hun soldij uitbetaald tot de dag van aankomst in de woonplaats, maar de eerste ban werd niet ontbonden. Ze bleef afzonderlijk georganiseerd en moest regelmatig oefeningen houden.¹⁰⁸

¹⁰² *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(2), nr. 105.

¹⁰³ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(2), nr. 183.

¹⁰⁴ Zie onder andere SAG M25/GC/1202.

¹⁰⁵ Decreet van 18 januari 1831, art. 1.

¹⁰⁶ Zie SAG M25/GC/1283-1284.

¹⁰⁷ *Gazette van Gend*, 19 augustus 1831 bij de berichten over Gent d.d. 18 augustus; zie ook *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(3), nr. 42.

¹⁰⁸ Besluit van 16 augustus 1831, arts. 1-3. Over de oefeningen zie verder pp. 83-84.

DE GENTSE BURGERWACHT

Het kader in de voorban had dezelfde structuur als in de sedentaire wacht.¹⁰⁹ Korporaals, onderofficieren en officieren van de sedentaire wacht die overgingen naar de eerste ban namen hun graad niet mee. In de eerste ban werden afzonderlijke verkiezingen gehouden en gebeurden afzonderlijke aanstellingen. De functie in de sedentaire wacht bleef vacant of werd tijdelijk ingevuld. Van zodra de organisatie in drie bannen werd opgeheven, keerden de titularen terug naar hun functie in de sedentaire wacht.¹¹⁰ Het omgekeerde kon ook voorkomen. Wie tot korporaal, onderofficier of officier was verkozen in de eerste ban behield zijn graad bij terugkeer naar de sedentaire wacht enkel en alleen als hij werd herkozen in de sedentaire wacht.¹¹¹ Reeds in mei 1831 waren verkiezingen georganiseerd voor de eerste ban¹¹² zodat er in augustus 1831 al een hiërarchie bestond. Er was een generale staf en een staf voor elk van de bataljons.¹¹³ Op 5 augustus 1831 droeg Charles Coppens, de kantonnale commandant van de sedentaire Burgerwacht van Gent, zijn bevelhebberschap over aan de kolonel Desmazières om zich volledig aan de organisatie van de eerste ban te kunnen wijden.¹¹⁴ De dagorders van de eerste ban uit de periode rond de tiendaagse veldtocht tonen aan dat de voorban zich had te schikken naar de bevelen van de legerleiding.¹¹⁵

Het zou nog overzichtelijk zijn gebleven als men het hierbij had gelaten. Op 29 augustus 1831, dus na de tiendaagse veldtocht, werd kolonel Fleury-Duray van de algemene staf van de Burgerwacht samen met de militair onderintendant Bemelmans belast met de organisatie van de eerste ban der beide Vlaanderen.¹¹⁶ Bij besluit van 15 september 1831 werd na de demobilisatie van 16 augustus een gedeeltelijke mobilisatie van de eerste ban bevolen.¹¹⁷ Een gevolg hiervan was dat manschappen uit de voorban van de Gentse Burgerwacht werden ingedeeld bij het vijfde oorlogsbataljon dat te Nieuwpoort was gelegerd. Dit bataljon telde zes compagnieën.¹¹⁸ Hoe iemand voor deze dienst werd aangewezen en wie hiervoor verantwoordelijk was, is niet duidelijk. In elk geval blijkt uit de controlelijsten van het vijfde bataljon dat de wachten uit alle compagnieën van de drie stedelijke bataljons afkomstig waren. In haar editie van 21 oktober 1831 berichtte de *Gazette van*

¹⁰⁹ Decreet van 18 januari 1831, art. 3 en *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(2), nr. 102.

¹¹¹ Decreet van 22 juni 1831, art. 21.

¹¹² Zie SAG M25/GC/1235-1236 en 1239.

¹¹³ Zie SAG M25/GC/1208-1210.

¹¹⁴ Dagorder nr. 27 d.d. 5 augustus 1831 (SAG M25/GC/890).

¹¹⁵ Zie SAG M25/GC/1196.

¹¹⁶ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* 1831(3), nr. 71.

¹¹⁷ Besluit van 15 september 1831, art. 1. In een verslag van 4 april 1832 over de werking van het vijftiende bataljon werd erop gewezen hoe nefast de mobilisatie – demobilisatie – mobilisatie op heel korte tijd was voor het moreel van de troepen. (SAG M25/GC/1305).

¹¹⁸ Zie SAG M25/GC/1288-1291.

Gend dat dit bataljon die dag zou worden geschouwd en op voet van beweegbaarheid gebracht. Op het ogenblik van de schouwing zou twee derde van de manschappen hebben ontbroken en dus gedeserteerd zijn.

Over de vorming van de staf van het bataljon heerst onduidelijkheid. Werden korporaals, onderofficieren en officieren geselecteerd uit wie was verkozen bij de verkiezingen voor de eerste ban in mei of oktober 1831? Of werden ze benoemd door kolonel Fleury-Duray?

Niet iedereen had het ongeluk om bij het vijfde bataljon in Nieuwpoort te worden ondergebracht. De andere manschappen van de eerste ban plaatsten men in provinciale bataljons. Eind december 1831 werd een wet uitgevaardigd die de dienst in de eerste ban verlengde tot er een definitieve vrede met Nederland kwam.¹¹⁹ Op 26 januari volgde een loting waarbij de landelijke gemeenten van Gent het bataljonsnummer 13 kregen en de stad het bataljonsnummer 15.¹²⁰ Het stedelijke bataljon telde tien compagnieën. De wachten waren net als in het vijfde oorlogsbataljon afkomstig uit alle compagnieën van de drie stedelijke bataljons van de voorban. De dagorders van de sedentaire wacht van 19 en 27 februari 1832 zijn gewijd aan de organisatie van het vijftiende bataljon.¹²¹ Hieruit blijkt dat de verschillende compagnieën hun instructies ontvingen van de staf en adjudant-onderofficieren van de legioenen van de sedentaire wacht waaruit ze voortkwamen. De eerste drie compagnieën waren afhankelijk van het eerste legioen, de volgende drie waren afhankelijk van het tweede legioen, compagnie zeven en acht waren afhankelijk van het derde legioen en compagnie negen en tien van het vierde legioen. Het waren de kapiteins en luitenant-kwartiermeesters van de sedentaire legioenen die belast waren met de organisatie, administratie en mutaties van wachten uit hun compagnie of bataljon. De organisatie en administratie van het vijftiende bataljon in zijn geheel was toevertrouwd aan de onderbureauchef van de kantonale commandant.

Halverwege 1833 werd de eerste ban op vredesvoet gebracht en konden de meeste wachten naar huis terugkeren.¹²² Op 21 mei 1833 tekende Willem I in Londen een overeenkomst waarin hij beloofde geen vijandelijke daden te stel-

¹¹⁹ Wet van 29 december 1831, art. 1.

¹²⁰ *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen 1832*(1), nr. 33.

¹²¹ Dagorder nr. 49 d.d. 19 februari 1832 en nr. 51 d.d. 27 februari 1832 (SAG M25/GC/890).

¹²² VAN AERDE R., "De Gentse Burgerlijke Wachten. 1814-1914", in *Gentse Tijdingen*, 1994(1), p. 32 en pp. 36-37; LIEVENS L., "Enkele aspecten van de Gentse Burgerwacht (1830-1920)", in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.s. 52 (1998), p. 90. Dit wordt bevestigd door de afwezigheid van archiefmateriaal van het vijfde en vijftiende bataljon na 1832. Een wet, decreet of besluit dat deze demobilisatie regelde werd niet teruggevonden. Wel is er een verwijzing naar de gedeeltelijke demobilisatie in het voorwoord op het besluit van 9 augustus 1835.

DE GENTSE BURGERWACHT

len zolang de relaties tussen Nederland en België niet waren geregeld door een definitief verdrag. Op 1 juli van datzelfde jaar liet de Minister van Oorlog de helft van de voorban huiswaarts keren. De andere helft bleef in dienst samen met het leger. Tot nader order behielden de naar huis gestuurde officieren de helft van hun wedde, wat groot ongenoegen veroorzaakte bij het stadsbestuur en bij de bevolking.

Deze halve mobilisatietoestand bleef bestaan tot 1 september 1835 toen de eerste ban op non-actief werd gesteld.¹²³ Van wie in juni 1833 reeds naar huis was gestuurd werd het onbepaald verlof omgezet in een definitief verlof. Wie nog in actieve dienst was, mocht naar huis vanaf 1 september 1835.¹²⁴ De officieren kregen hun halve wedde nog doorbetaald tot het einde van dat jaar.¹²⁵ De bewapening en uitrusting werd na inventarisatie overgemaakt aan het reserveleger.¹²⁶ De bestuursraden van deze eenheden sloten hun boeken op 15 september 1835.¹²⁷ Toch werd de voorban nog niet ontbonden.

Begin januari 1839, toen werd onderhandeld over een definitief vredesverdrag, groeiden de spanningen opnieuw tussen België en Nederland. De dagorder van 12 februari 1839 verwees naar een omzendbrief van de provinciegouverneur van 23 januari en riep op tot een spoedige reorganisatie van de eerste ban.¹²⁸ Een kladbrief betreffende deze reorganisatie maakt duidelijk dat de controlelijsten van 1836 tot eind 1838 niet meer waren bijgehouden. Men had dus geen recente gegevens over wie van de eerste ban naar de sedentaire wacht was overgegaan of wie deel uitmaakte van de gewone of reserve-dienst.¹²⁹ Het dagorder van ongeveer zeven maanden later maakt duidelijk dat de compagnieën van de eerste ban opnieuw in drie bataljons waren ondergebracht. Ze werden op basis van de straten en wijken waaruit de compagnieën waren gevormd als afzonderlijke compagnieën aan een bataljon en legioen van de sedentaire wacht toegevoegd.¹³⁰

Op 14 februari 1839 werden nieuwe verkiezingen georganiseerd om de eerste ban opnieuw van een hiërarchie van korporaals, onderofficieren en officieren te voorzien.¹³¹

Pas na het sluiten van de vrede met Nederland werd de voorban definitief ontbonden. Het dagorder van 6 februari 1840 deelde mee dat de eerste ban niet langer in afzonderlijke compagnieën moest worden georganiseerd. De wach-

¹²³ Besluit van 9 augustus 1835.

¹²⁴ Besluit van 9 augustus 1833, voorwoord en art. 1.

¹²⁵ Besluit van 9 augustus 1833, art. 7.

¹²⁶ Besluit van 9 augustus 1833, art. 6.

¹²⁷ Besluit van 9 augustus 1833, art. 5.

¹²⁸ Dagorder nr. 138 d.d. 12 februari 1839 (SAG M25/GC/890).

¹²⁹ SAG M25/GC/1190 en 1194.

¹³¹ SAG M25/GC/1240-1241.

ten die er deel van uitmaakten, moesten in de sedentaire wacht worden opgenomen en worden verdeeld over de verschillende compagnieën. Hierbij diende men rekening te houden met een indeling in gewone en reservedienst. Wie in de eerste ban titularis was van een graad, verloor deze in de sedentaire wacht tenzij hij daar opnieuw werd verkozen in een vacante functie.¹³²

Over de feitelijke werking van de eerste ban is weinig bewaard gebleven in het stadsarchief van Gent. Voor het vijfde en vijftiende bataljon beperkt zich dat in hoofdzaak tot enkele controlelijsten. Wat over de drie stedelijke bataljons gaat, heeft bijna uitsluitend betrekking op de tiendaagse veldtocht van augustus 1831: er is een beperkte briefwisseling, wat dagorders, voornamelijk stamregisters en controlelijsten om het effectief te beheren. Van de verkiezingen van het kader en van de eedafleggingen zijn wat processen-verbaal overgeleverd. Net als bij de sedentaire wacht was het een probleem om uitgedeelde wapens en uitrusting opnieuw binnen te krijgen. Er werd ook een boekhouding gevoerd die volledig los stond van de sedentaire wacht. Ook over de oefeningen die elke zondag moesten worden gehouden en over het uitvoeren van de dienst is weinig meer geweten dan dat velen hun verplichtingen niet na kwamen. Dit moet zich weerspiegeld hebben in de activiteiten van de tuchtraad waarvan eveneens bitter weinig is bewaard. Zolang de wachten van de eerste ban niet gemobiliseerd, maar wel nog georganiseerd waren, was immers het tuchtreglement van de sedentaire wacht van toepassing. Pas van zodra een eenheid werd gemobiliseerd en dus militaire dienst verrichte, was het militaire tuchtreglement van toepassing.

1.4. De oude Burgerwacht, een bestaan op papier?

Wanneer men geconfronteerd wordt met de documenten die nog resten van de oude Burgerwacht, dan kan men zich niet van de indruk ontdoen dat deze instelling vooral op papier bestond. Zeker in de aanvangsperiode zullen er mensen geweest zijn die geloofden in het nut en de efficiëntie van een wacht die uit burgers bestond. Sommigen zullen in de instelling de mogelijkheid hebben gezien van een gemakkelijke carrière die hen aanzien zou brengen. Zonder al te veel scholing kon men immers tot officier opklimmen. Het probleem was dat men zeker op langere termijn noch de massa, noch de plaatselijke gezagsdragers kon warm maken voor het idee. De massa omdat die zich verplicht zag tot een gratis dienst, soms ver van huis. Bovendien was er de plicht zich op eigen kosten een uniform aan te schaffen. Wie aan de dienst ontsnapte werd onderworpen aan een bijkomende belasting. De plaatselijke gezagsdragers omdat het voor hen heel wat bijkomend administratief werk opleverde en omdat zij moesten opdraaien voor de kosten. Wanneer men zoals in Gent daarenboven te maken had met een orangistisch gezind stadsbestuur en een patriottistische Burgerwacht dan is de afkeer zeker begrijpelijk.

¹³² Dagorder nr. 155 d.d. 6 februari 1840 (SAG M25/GC/890).

DE GENTSE BURGERWACHT

De wetgeving werd voortdurend aangepast en bijgestuurd, niet alleen op nationaal vlak maar ook via omzendbrieven van de verantwoordelijke minister en van de provinciegouverneur. De talrijke reglementen die men binnen de Gentse Burgerwacht opstelde, getuigen eerder van een gebrekkige dan van een efficiënte werking. Ze zijn soms zo gedetailleerd dat het eerder pogingen lijken om wat maar niet wil functioneren toch aan de gang te krijgen met nauwgezette voorschriften. Vandaar de keuze van de titel van dit artikel: "een papieren geschiedenis".

2. De geschiedenis van het papier

Ook de geschiedenis van het papier of het bestand moet aandacht krijgen. Precies omwille van de spanning die bestond tussen Burgerwacht en stadsbestuur is het van belang de bestanden van deze twee verschillende archiefvormers van elkaar te onderscheiden.

2.1. Ontstaan en groei van de "serie M25" in het stadsarchief van Gent

Opvallend wanneer men het huidige archiefbestand in zijn geheel bekijkt, zijn de pieken en dalen in de omvang van wat bewaard is. Van de jaren 1831-1832 en zelfs nog van 1833 is vrij veel tot ons gekomen. Het jaar 1834 is al minder omvangrijk. In 1835 komt er een kleine heropleving, maar deze wordt niet volgehouden in de daaropvolgende jaren. Integendeel. Pas in 1839-1840 lijkt de archiefproductie opnieuw de hoogte in te gaan om daarna zo goed als stil te vallen. Wie niet met de geschiedenis van de Burgerwacht vertrouwd is, zou vermoeden dat veel verloren is gegaan. De werkelijkheid is genuanceerder. De crisissituatie waarin België zich bevond in de eerste jaren van haar bestaan maakte dat strenger werd toegezien op het naleven van de wettelijke bepalingen rond de Burgerwacht. Dit leidde tot een grotere administratieve bedrijvigheid, *in casu* archiefproductie en tot een zorgzamer omgaan met de documenten. Toen de oorlogsdreiging minder werd, bekoelde het "enthousiasme" heel snel en stelden de plaatselijke overheden zich minder streng op. Getuige daarvan de talrijke aansporingen van de provinciegouverneur in het *Bestuurlijk Memoriaal van Oost-Vlaanderen* om de wetten op de Burgerwacht correct toe te passen. Een lossere houding betreffende de Burgerwacht leidde tot een kleinere archiefproductie en wellicht ook tot een minder zorgzaam omgaan met de documenten zodat meer verloren ging. De kleine heropleving in 1835 had te maken met een nieuwe wet op de Burgerwacht die vooral voor de grote steden gevolgen had. De toename van de archiefproductie in 1839 was te wijten aan een heropleving van de vaderlandsliefde. Einde 1838 drongen de Europese leidinggevende naties aan op een vredesverdrag tussen België en Nederland. Even kwamen twistpunten weer naar boven en werd onder de aandacht gebracht dat er eigenlijk nog een oorlogstoestand bestond tussen de twee landen. De eerste ban van de

Burgerwacht die in theorie nog gemobiliseerd was, werd ook in de praktijk her-samengesteld. Men ging ijverig na hoeveel wapens en uitrusting er nog beschikbaar waren en in welke toestand deze zich bevonden. Dit leidde vanzelfsprekend tot een toename van de archiefproductie. Na het tekenen van de vrede op 19 april 1839 bekoelde de strijdbaarheid heel snel. De Burgerwacht zou vanaf dan een sluimerend bestaan leiden tot in mei 1848 toen men haar een nieuwe dynamiek wilde geven. De revolutiegolf die in dat jaar Europa overspoelde zal wel niet vreemd zijn geweest aan de hernieuwde aandacht voor deze instelling.

2.2. De toegepaste ordening bij de overdracht van 1848

Het was naar aanleiding van de opheffing van de "oude" Burgerwacht dat Charles Coppens in november 1848 het archief van de Gentse Burgerwacht overdroeg aan de stad. Bij deze gelegenheid werd een "inventaris" opgesteld, die men thans eerder als een rudimentaire overdrachtslijst zou beschouwen. Het is een geluk dat deze lijst bewaard bleef, zij het met aantekeningen van een latere archiefbewerker en met tussenvoeging (kleven en inbinden) van een later gemaakte inventaris.

Tussen de laatste enigszins behoorlijke werking van de administratie van de Burgerwacht in 1839-1840 en 1848, het jaar van de overdracht, liggen een achttal jaren waarin de administratieve activiteit van de Burgerwacht op een heel laag pitje stond. Tijd genoeg om een mogelijk bestaande ordening te laten verkommen. Voorafgaandelijk aan de overdracht ondernam men een poging om enige orde te scheppen in de talrijke documenten, zij het dat men niet altijd even consequent te werk ging. Toch is dit niet onbelangrijk aangezien het de archiefvormer zelf was die zijn archief herordende. Op basis van de inhoud van de overdrachtslijst kan men concluderen dat het in de eerste plaats ging om documenten die zich bevonden op het bureau van de kolonel-opperbevelhebber. Het is onwaarschijnlijk dat naar aanleiding van de voorziene overdracht er bijvoorbeeld vanuit de hoofdkwartieren van de verschillende legioenen toen al stukken werden toegevoegd aan het bestand. Het gros van de opgesomde stukken had immers te maken met de werking van dit bureau. Nochtans kunnen er ook deelarchiefvormers aangewezen worden: de algemene bestuursraad, de kantonale raad, de tuchtraad en de eerste ban. Omdat deze betrekking hadden op de Burgerwacht als geheel, was het wel logisch dat ze zich op het bureau van de opperbevelhebber bevonden. De stukken van de cavalerie- en artillerieafdeling evenals van het muziekkorps werden ook in het algemene hoofdkwartier ondergebracht omdat het kleine eenheden betrof die geen eigen onderkomen hadden voor hun administratie.¹³³ Bovendien hebben ze vermoedelijk maar een kortstondig bestaan gekend.

¹³³ Zie ook in het interne reglement, art. 27 (SAG M25/GC/407) waar de administratie van de artillerie, cavalerie en het muziekkorps wordt toegewezen aan het bureau van de kolonel-opperbevelhebber.

DE GENTSE BURGERWACHT

Documenten waarvan de vier stadslegioenen de archiefvormers waren, moeten op een ander tijdstip en op een andere manier in het stadsarchief verzeild zijn geraakt. Dit is wel merkwaardig aangezien op de overdrachtslijst van 1848 ook de teruggave aan de stad van materieel wordt vermeld. Voor het lokaal dat wordt ontruimd is dit zeer gedetailleerd. Op het einde van deze opsomming wordt verder vermeld: *tout le matériel des quatre légions urbaines et du greffe du conseil de discipline transporté en magasin au local N 43 à l'hôtel de ville, consistant en tables et chaises, pupitres, armoires, registres et autres objets*. Zowel van de stedelijke legioenen als van de tuchtraad werden in 1848 reeds registers overgedragen. Om welke registers het ging, blijft in het ongewisse.

Op de overdrachtslijst van 1848 werden 157 nummers onderscheiden. Het valt op dat de eerste 119 nummers voorbehouden werden aan alles wat met de boekhouding te maken had. Het aantal nummers staat allerm minst in verhouding tot de omvang van dit onderdeel van het archiefbestand. Meer dan twee derden van het aantal nummers werd toegekend aan wat slechts een fractie van het bestand was. Men was blijkbaar vol goede moed begonnen en gaf elk gevonden proces-verbaal van de algemene bestuursraad een afzonderlijk nummer. Deze praktijk liet men al snel varen omdat ze veel te arbeidsintensief was. Grotere beschrijvingseenheden waren efficiënter en lieten het werk sneller opschieten.

Een andere vaststelling is dat in de overdrachtslijst één nummer werd voorzien voor alles wat met de Burgerlijke Wacht te maken had, de rechtsvoorganger van de Burgerwacht. Al deze documenten werden onder één nummer en als één geheel gepresenteerd zonder verdere detaillering. Ofschoon men de Burgerlijke Wacht nu als een afzonderlijke archiefvormer zou beschouwen, gebeurde dit toen niet. De mensen uit die tijd zagen een veel grotere continuïteit tussen de twee instellingen dan wij nu. Bovendien hadden de twee instellingen ook dezelfde opperbevelhebber. Charles Coppens heeft het archief van de Burgerlijke Wacht waarschijnlijk als een stuk persoonlijk archief beschouwd en dus meegebracht naar de Burgerwacht. Ofschoon formeel erg verschillend, was de overgang tussen de twee instellingen toen eerder vlottend en wazig. Vandaar mag het geen verwondering wekken dat dit bestand al in 1848 werd aangetroffen in het archief van de Burgerwacht.

Het algemeen besluit rond de overdrachtslijst van 1848 is dat ze geen waarheidsgetrouwe weergave meer biedt van de archiefvorming van de Burgerwacht, maar dat ze eerder het resultaat is van een snel bijeenrapen van documenten die zich in 1848 nog in het bureau van de kantonale bevelhebber bevonden.

2.3. Aanvulling van het bestand tussen 1848 en 1867

Of er voor 1868 al een invoeging van stukken gebeurde in de overdracht van 1848 is niet met absolute zekerheid uit te maken. Wel is op de overdrachtslijst bijgeschreven dat er in november en december 1856 op de zolder van het stadhuis documenten werden gevonden die betrekking hadden op de oude Burgerwacht, dit is de Burgerwacht van voor 1848. Hiervoor werden 5 nummers bijgevoegd (158-162). Het betrof stukken van de Burgerlijke Wacht, controlelijsten, ontslagbrieven, afschriften van processen-verbaal van verkiezingen en een heleboel stukken over de verschillende stadslegioenen.

Op 5 augustus 1857 gebeurde een neerlegging van 9 en nog eens 34 inschrijvingsregisters vanwege de tweede afdeling van de stadsadministratie. Op de oude overdrachtslijst werden nu 2 nummers toegevoegd: 163-164. Er kan van uitgegaan worden dat deze stukken allemaal bij de kernoverdracht van 1848 werden geplaatst zonder dat er verder iets mee gebeurde. De eigenlijke bewerking en herordening van het bestand begon pas in 1867.

2.4. De bewerking van het bestand in de jaren 1867-1870

Uit de jaarverslagen van het stadsarchief van Gent blijkt dat vanaf 1863¹³⁴ werk werd gemaakt van de ordening van de moderne archieven (1794-1863) volgens de toen gangbare archivistische principes. Op basis van de richtlijnen, geformuleerd door de stedelijke Archiefcommissie, begon men het moderne archief rubrieksgewijze te ordenen. De rubrieken werden benoemd van A tot Z en van AA tot EE. Dit systeem was volgens de ontwerper onbepert uitbreidbaar en dus ten zeerste geschikt voor het omvangrijke en snel groeiende moderne archief van Gent.¹³⁵ In 1867¹³⁶ werd meegedeeld dat men binnen afzienbare tijd dacht te beginnen met de serie M, gewijd aan conscriptie, milite, Burgerwacht en diverse militaire zaken. De verdere onderverdeling van het nummer werd aangegeven met cijfers. Het gedeelte dat op de Burgerwacht betrekking had, werd ondergebracht onder het nummer M25. In 1868¹³⁷ kon men melden dat de eerste helft van deze reeks die bestond uit een grote hoeveelheid bundels en registers geheel gerangschikt was. In 1869¹³⁸ klonk het iets minder optimistisch: de rangschikking van de moderne archieven was zonder onderbreking verder gezet, maar het tweede deel van de reeks M liep

¹³⁴ SAG Jaarverslag over het jaar 1863 p. 8 en volgende.

¹³⁵ Een uitgewerkte behandeling van de lotgevallen van het moderne archief van Gent in zijn totaliteit en van de discussies die men voerde over de toe te passen ordening vindt men bij CHARLES L., *Inventaris van de reeks B "Briefwisseling" (1794-1921) van het modern archief van de stad Gent*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1991, pp. 18-24 en pp. 88-96.

¹³⁶ SAG Jaarverslag over het jaar 1867 p. 13 en volgende.

¹³⁷ SAG Jaarverslag over het jaar 1868 p. 7 en volgende.

¹³⁸ SAG Jaarverslag over het jaar 1869 p. 8 en volgende.

DE GENTSE BURGERWACHT

enige vertraging op. Dit tweede deel behelsde een zeer aanzienlijk aantal bundels, papieren en registers van de *Garde Nationale*, van de *Garde Bourgeoise*, van de Gemeentewacht, van de Schutterij, van de Stedelijke Wacht en van de Burgerwacht sinds het jaar VII van de Franse Republiek (1799) tot 1848. De reden voor de vertraging was weeral een nieuwe vondst op de zolders van het stadhuis van een grote hoeveelheid papieren die in de tweede helft van de reeks M moest geklasseerd worden. Dit betekent dat er nog andere neerleggingen zijn gebeurd dan de ons bekende uit 1848. Wat ook voor vertraging zorgde was de neerlegging in de gemeentearchieven van stukken die in deze reeks moesten worden ingevoegd. Wie verantwoordelijk was voor deze neerleggingen, wordt niet meegedeeld. Was het de Burgerwacht? De stedelijke administratie?

Uit het jaarverslag over 1870¹³⁹ blijkt dat de tweede helft van de reeks M geklasseerd was en dat men was kunnen beginnen met de reeks N.

De algemene indruk van de werkzaamheden van de negentiende-eeuwse archiefbewerker is er één van zoeken naar een geschikte ordening. Als rugengraat voor zijn inventaris nam hij de overdrachtslijst van 1848. Deze overdrachtslijst behelsde in hoofdzaak stukken uit het bureau van de oppercommandant van de Burgerwacht. Wat sedert 1848 was bijgeschreven op de overdrachtslijst werd toen geschrapt en er werden nieuwe bladzijden in de katern van de overdrachtslijst tussengevoegd. Het aantal nummers werd teruggebracht van 164 naar 161. Ten gevolge hiervan wijzigde de inhoud van de nummers 157-161. De inventarisator voegde stukken toe uit de latere neerleggingen en uit de vondsten op de zolders van het stadhuis, verplaatste stukken van de overdrachtslijst uit 1848 naar nummers die hem meer gepast leken en maakte verdere onderverdelingen in de bestaande nummering. Dit laatste was wel nodig omdat bepaalde nummers zo'n proporties aannamen dat ze onoverzichtelijk werden. Toch bleef hij met een zeer onevenwichtige nummering worstelen. Soms stond een nummer voor één stuk zoals bij de processen-verbaal van de bestuursraad en soms stond één nummer zonder verdere onderverdeling voor een tiental verpakkingseenheden zoals alles wat de kantonale raad betrof. Het begrip archiefvormer en deelarchiefvormer was de inventarisator uit 1867-1870 vreemd en dat bracht hem ertoe het archief van de stad over de Burgerwacht in te voegen in het archief van de Burgerwacht zelf. Ook de verschillende instanties binnen de Burgerwacht zoals het bureau van de oppercommandant, de vijf legioenen, de eerste ban, de diverse raden enz. benaderde hij niet als deelarchiefvormers, maar louter inhoudelijk. Wat onderwerpsmatig te maken had met het eerste legioen, klasseerde hij bij het eerste legioen. Wat onderwerpsmatig te maken had met de kantonale raad, klasseerde hij bij de kantonale raad. Voor hem maakte het niet uit of de documenten zich vroeger bevonden op het bureau van de oppercommandant of op de staf

¹³⁹ SAG Jaarverslag over het jaar 1870 p. 8 en volgende.

van het legioen of bij de stad. Inschrijvingsregisters waarvan zowel de stadsadministratie als de Burgerwacht een exemplaar hadden, werden paarsgewijze geklasseerd.

Drie voorbeelden om de toenmalige werkwijze te illustreren:

- Documenten van de Burgerlijke Wacht, de rechtsvoorganger van de Burgerwacht, waren ondergebracht in de "reeks" M22³. Deze "reeks" bevatte archief van de stad Gent betreffende de Burgerlijke wacht. Deze wacht was immers een stedelijke instelling. Gezien de toenmalige werkwijze om wat onderwerpsmatig samen hoorde bijeen te plaatsen had men kunnen verwachten dat de stukken uit M22³ en de stukken uit M25 betreffende de Burgerlijke Wacht zouden zijn samengevoegd. Dit is tegen de verwachtingen in gelukkig niet gebeurd. Wel werden stukken die op de overdrachtslijst van 1848 voorkwamen vermengd met stukken die pas in 1856 werden toegevoegd. Maar opnieuw was de vermenging niet volledig. Er werden twee uit elkaar liggende nummers toegekend: 135 en 158. Heel erg systematisch ging men dus niet tewerk.
- Het nummer 150 dat in de overdrachtslijst van 1848 slechts (authentieke afschriften van) de processen-verbaal van de verkiezingen in de verschillende legioenen bevatte, werd exponentieel uitgebreid. Het werd onderverdeeld in een A, B, C, D en E waarbij elke letter voor één van de vijf legioenen stond. Het is duidelijk dat hier stukken uit de overdracht van 1848 en stukken uit de neerlegging van 1856 en 1857 in elkaar werden geschoven. Bij elk legioen werd bovendien een expliciet onderscheid gemaakt tussen stukken die reeds voor 1867 aanwezig waren in het archief en stukken die later verzameld werden op de zolders van het stadhuis. Waarschijnlijk waren het de laatstgenoemde stukken die een vertraging veroorzaakten in het klasseerwerk, zoals vermeld in het jaarverslag van het stadsarchief uit 1869. Men zou vandaag kunnen vermoeden dat de bescheiden op de zolders van het stadhuis uitsluitend archief van de stad over de Burgerwacht betrof. Bij nader inzien gaat het echter ook om archief van de verschillende legioenen. Een ontegensprekelijk voorbeeld hiervan vormen de diverse registers met dagorders. Dit in elkaar schuiven leidde tot een onherroepelijk en onomkeerbaar vermengen van de archiefvormers. Enkele voorbeelden. Bij de stukken op de zolders van het stadhuis waren er net als bij deze uit de oorspronkelijke overdracht van 1848 stukken betreffende de bewapening van de verschillende legioenen. Het gevolg hiervan was dat er een vermenging kwam van wat zich op het bureau van de kolonel-opperbevelhebber bevond en wat elk van de legioenen afzonderlijk bewaarde. Eenzelfde situatie voor de processen-verbaal van de verkiezingen en de eedafleggingen in de Burgerwacht. De minuten die archief waren van de stad werden vermengd met expedities en (authentieke) afschriften die voor de Burgerwacht bestemd waren. Een derde voorbeeld vormen de controlelijsten waarvan er zowel exemplaren aanwezig waren op het bureau van de kolonel-opperbevelhebber als op de staf van de legioenen. De archiefbewerker bracht alles netjes onder bij de

DE GENTSE BURGERWACHT

respectievelijke legioenen.

Omdat de onderverdeling van het nummer 150 in vijf letters nog te rudimentair was, verzorgde de archiefbewerker een verdere onderverdeling in cijfers. Noch in aantal nummers, noch in de volgorde van de inhoud van de nummers is veel uniformiteit te merken. Voor de vier stadslegioenen varieert het aantal nummers tussen de 14 en de 19.

- Het laatste nummer van de inventaris uit 1867-1870 was 161. Qua volume was het een vrij omvangrijk gedeelte dat een vermenging lijkt te zijn van archief van het bureau van de opperbevelhebber van de Burgerwacht en van archief van de stad betreffende de Burgerwacht. Het was onderverdeeld in dertig subnummers met twee koptitels: *pièces générales* (161/1-18) en *correspondance* (161/19-30). Niettegenstaande deze grote tweedeling treft men bij de algemene stukken ook briefwisseling aan. Omgekeerd treft men bij de briefwisseling ook andere stukken aan. Ofschoon de algemene beschrijving van de subnummers 161/1-18 reeds *pièces générales* was, kreeg het subnummer 161/18 nog eens de omschrijving *affaires générales; pièces diverses* mee. Met andere woorden een subrubriek varia binnen de hoofdruubriek varia. Deze varia in het kwadraat besloeg bovendien ongeveer een kwart van de omvang van de subnummers 161/1-18. Ook het onderdeel *correspondance* (161/19-30) werd afgesloten met een rubriek diversen.

Het mag duidelijk zijn dat de inhoudelijke benadering van de negentiende-eeuwse archiefbewerker hem hoofdbrekens moet bezorgd hebben. Er waren vele stukken die moeilijk in een rubriek waren onder te brengen of die eigenlijk in meerdere rubrieken pasten. Het gevolg was dat hij bleef zitten met een onoverzichtelijke rubriek "varia". Deze werkwijze gaat lijnrecht in tegen de huidige archivalistische inzichten die documenten beschouwen als de neerslag van een handeling en ze in deze context willen bewaren. Het gaat hierbij om meer dan de inhoud van het document. Essentieel zijn vragen als wie het archiefstuk heeft gevormd en bij de uitvoering van welke taken. Wat is met andere woorden de bestaansreden van het stuk?

2.5. Van 1870 tot 2002

Na 1870 hoort men niets meer dat expliciet over het archief van de Burgerwacht gaat. In 1885 is er de afvoer van documenten, handschriften en drukwerken naar de samengevoegde stads- en universiteitsbibliotheek.¹⁴⁰ Of hierdoor documenten van de Burgerwacht naar de bibliotheek van de universiteit Gent zijn verhuisd is niet zeker. In de lijsten van afgestane archiefbe-

¹⁴⁰ Volgens L. Charles werden op heel regelmatige wijze archiefbescheiden door het stadsarchief afgestaan aan de universiteit van Gent. Ze verwijst hiervoor naar de verslagen van de archiefcommissie. CHARLES L. *Inventaris van de reeks B "Briefwisseling" (1794-1921) van het modern archief van de stad Gent*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1991, p. 93.

scheiden die op regelmatige basis voorkomen in de processen-verbaal van de zittingen van de archiefcommissie, komt de Burgerwacht niet ter sprake. De stukken betreffende de Burgerwacht van Gent die zich thans in de bibliotheek van de UG bevinden, kunnen er ook op een ander manier zijn terecht gekomen. Een vroegere bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek, Dhr. Ferdinand Vanderhaeghen, was namelijk een grote verzamelaar van *Vliegende Bladen*, een begrip waaronder hij allerlei bijeenbracht wat enige historische waarde zou kunnen hebben.¹⁴¹

Een ander gegeven dat ongetwijfeld zijn sporen heeft nagelaten in het bestand van de Burgerwacht is dat het stadsarchief enkele malen is moeten verhuizen. Het is niet onwaarschijnlijk dat toen één en ander verloren ging of dooreen werd gehaald. Zo is er in 1891¹⁴² sprake van een verhuis van de archieven naar de troonzaal van het *Oud Schepenhuis van de Keure* en van de verkoop en dus vernietiging van ongeveer 4000 kg papier. Deze vernietigingscampagne was eigenlijk al begonnen in 1889 en trof alle overbodig beoordeelde stedelijke documenten, vooral nog niet geordende stukken op de zolders van het stadhuis. In 1893, 1904 en 1907 volgen nog vernietigingscampagnes waarbij de aanduiding van wat vernietigd wordt, steeds beknopter gebeurt.¹⁴³

¹⁴¹ De *Vliegende Bladen* vormen één grote documentaire verzameling die is ingedeeld in vier "fondsen", genummerd met Romeinse cijfers van I tot IV. De verdere onderverdeling van een fonds is alfabetisch op grond van toegekende trefwoorden. Per letter van het alfabet wordt ook aangegeven om welke verpakkingseenheid het gaat. De stukken betreffende de Burgerwacht bevinden zich onder het trefwoord *Garde Civique*. Een verwijzing als "I G 3-9" betekent: fonds I, letter G, kartons 3 tot en met 9. Stukken die betrekking hebben op de Gentse Burgerwacht zijn te vinden in I G3-9, II G11, III G2-6 en IV G2. Wie op zoek is naar illustratiemateriaal over de Burgerwacht heeft hier een rijke bron. Het gaat om talloze affiches, nieuwjaarskaartjes, uitnodigingen zoals voor een schieting of een banket, menukaarten, ... Tussen deze documentatie zijn ook archiefbescheiden verzeild geraakt zoals in I G5-7 (vierde legioen en jagers-verkenners) en I G9 (tweede legioen). Sommige archiefstukken zoals briefwisseling of processen verbaal van verkiezingen in I G3 zijn compleet uit hun context gerukt. Het grootste deel van de stukken dateert uit de periode na 1848 en is door verzuring in slechte materiële staat. De stukken uit 1830-1848 zijn allemaal contextloos, maar kunnen inhoudelijk toch nog één en ander bijbrengen. Voorbeelden uit I G4 zijn een proces-verbaal van de zitting van het Nationaal Congres op 2 april 1831 in verband met de mobilisatie van de eerste ban, een proces-verbaal van de tuchtraad, een verslag over afwezigheid op de dienst. Ook over de Burgerlijke Wacht zijn losse stukken te vinden in I G4, I G9 en III G2-3. Wie over de jagers-verkenners of over de bereden Burgerwacht en de artillerie van na 1848 gegevens zoekt, zal wellicht meer informatie vinden in de *Vliegende Bladen* dan in het stadsarchief van Gent.

¹⁴² SAG Jaarverslag over 1891 p. 23 en volgende.

¹⁴³ Een bespreking van de vernietigingscampagnes en de lijsten van vernietigde bescheiden vindt men bij CHARLES L., *Inventaris van de reeks B "Briefwisseling" (1794-1921) van het modern archief van de stad Gent*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1991, pp. 93-96.

DE GENTSE BURGERWACHT

De Burgerwacht wordt niet vermeld. In 1899¹⁴⁴ is er sprake van de ontruiming van de zaal van de hedendaagse archieven en van het plan om in 1900 over te gaan tot een algemene verplaatsing om de nieuwe, in bewaring gegeven stukken in te lassen en zo de nodige ruimte vrij te maken voor de voortzetting van de verschillende reeksen.

In 1912¹⁴⁵ is er sprake van het opmaken van inventarissen en van een nieuwe ordening. Onder de reeksen die worden opgesomd bevindt zich ook militie en Burgerwacht. Is toen de inventaris ontstaan die thans nog in de leeszaal ter beschikking wordt gehouden als toegang op de volledig reeks M en dus niet alleen op het bestand van de Burgerwacht? Volledigheidshalve dient vermeld dat in deze inventaris op de reeks M het bestand van de Burgerwacht voor de periode 1830-1848 slechts één nummer kreeg: M25. Er kwamen later aanvullingen die werden aangeduid met bisnummers, gaande van M25² tot M25¹². Als de inventaris op de reeks M toen is ontstaan, moeten er in elk geval op een later tijdstip nog neerleggingen zijn gebeurd, aangezien stukken worden vermeld die dateren van na de Eerste Wereldoorlog. Vermeldenswaard is dat een beperkt deel van deze bisnummers betrekking heeft op de Burgerwacht van 1830-1848. M25² bijvoorbeeld bevat de begrotingen van de Burgerwacht vanaf 1836 met als archiefvormer de stad. M25³ bevat de jaarrekeningen van de Burgerwacht vanaf 1836 van dezelfde archiefvormer. Van nog groter belang is het bisnummer M25⁹ dat uit zes verpakkingseenheden of kartons bestaat waarvan er vijf bijna integraal de periode 1830-1848 behelzen. Van de meeste stukken in deze vijf verpakkingseenheden is de archiefvormer de Burgerwacht. Een deel van de stukken heeft te maken met de rol van de Gentse Burgerwacht tijdens de tiendaagse veldtocht in augustus 1831. Het is merkwaardig dat deze stukken in 1848 niet bij de overdracht hoorden en ook in 1867-1870 niet in de inventaris werden verwerkt. Blijkbaar werden ze op een later tijdstip teruggevonden of overgedragen en geïnventariseerd.

Nog in 1912 gebeurde de voorbereiding van een nieuwe verhuis. De troonzaal moest worden ontruimd voor de manifestaties naar aanleiding van de wereldtentoonstelling. In 1913¹⁴⁶ gebeurde deze verhuis van het archief zowel naar andere lokalen binnen het stadhuis als naar de tweede verdieping en de zolder van het *Oud Schepenhuis van Gedele* dat aanleunt bij het stadhuis.

In 1914¹⁴⁷ en 1915 is er opnieuw sprake van het vernieuwen van inventarissen en het maken van nieuwe rangschikkingen. Enkel militie wordt vermeld.

¹⁴⁴ SAG Jaarverslag over 1899 p. 48 en volgende; Jaarverslag over 1900 p. 52 en volgende.

¹⁴⁵ SAG Jaarverslag over het jaar 1912 p. 56 en volgende.

¹⁴⁶ SAG Jaarverslag over het jaar 1913 p. 52 en volgende.

¹⁴⁷ SAG Jaarverslag over het jaar 1914 p. 43 en over het jaar 1915 p. 50 en volgende.

Rekende men hiertoe nog de Burgerwacht? Dit is niet uit te maken. Ook in de volgende jaren heeft men het over het herschrijven van verscheidene inventarissen van het nieuw archief,¹⁴⁸ maar het is niet duidelijk of dit ook op het archief van de Burgerwacht slaat.

In 1925¹⁴⁹ legt M. J. Deplancke, ere-afdelingsoverste van het Provinciaal Bestuur een reeks documenten over de Gentse Burgerwacht neer. Ook in 1940 is er sprake van de neerlegging van bescheiden van de Burgerwacht van Gent door Dhr. Phlipppo. In geen van beide gevallen wordt nader gespecificeerd om welke documenten het gaat. Opmerkelijk is dat nergens wordt meegedeeld wanneer twee andere neerleggingen gebeurden. Onder de reeks Mbis¹⁵⁰ heeft men immers nog twee neerleggingen ondergebracht. Om te beginnen zijn er de stukken die afkomstig zijn van E. Morel de Boucle Saint-Denis en die vooral te maken hebben met de gebeurtenissen rond de Eerste Wereldoorlog en erna. Anderzijds zijn er de stukken die betrekking hebben op de afdeling artillerie van na 1848 en die geschonken werden door Dhr. en Mevr. V. De Wilde-Van de Casserie. Zij deden deze schenking ter nagedachtenis van hun (schoon)broer Dhr. L. Van de Casserie die overleed op 15 april 1940.

Al eerder werden enkele verhuizingen vermeld. Ook na de Eerste Wereldoorlog blijft het archief in zijn totaliteit enkele verplaatsingen ondergaan. Vanaf 1925 is herhaaldelijk sprake van de slechte behuizing van het archief. Uiteindelijk wordt de vroegere *Berg van Barmhartigheid* gekozen als nieuwe bestemming voor het stadsarchief. Van 17 augustus tot 10 oktober 1931¹⁵¹ gebeurt de verhuis. Het jaar nadien gaat gedeeltelijk op aan het klasseren en terug op zijn juiste plaats brengen van de verschillende bestanden. Bij die gelegenheid worden hier en daar oude omslagen vervangen. In hoeverre het archief van de Burgerwacht hieronder heeft geleden is niet uit te maken.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog worden de zolders van de archiefbewaarplaats ontruimd en worden de stukken verdeeld over de eerste en tweede verdieping. Na de oorlog moet dit alles weer op zijn plaats worden gezet. In 1949¹⁵² beslist men de ganse tweede verdieping voor te behouden aan het hedendaags archief waaronder dus ook dat van de Burgerwacht. Deze

¹⁴⁸ SAG Jaarverslag over de jaren 1918-1919 p. 98 en over de jaren 1920-1921 p. 98.

¹⁴⁹ SAG Jaarverslag over het jaar 1925 p. 24 en volgende.

¹⁵⁰ Dit is althans de aanduiding in de inventaris die beschikbaar is in de leeszaal. De verpakkingseenheden in het depot dragen de aanduiding B.W. I (=Morel de Boucle Saint-Denis) en B.W. II. (=De Wilde-Van de Casserie).

¹⁵¹ SAG Jaarverslag over het jaar 1930 p. 24 en jaarverslag over 1931 p. 22 en jaarverslag over 1932 p. 17.

¹⁵² SAG Jaarverslag over het jaar 1949 p. 279.

DE GENTSE BURGERWACHT

groepering wordt in 1950 uitgevoerd terwijl men tegelijkertijd de documenten en dossiers rangschikt die gedurende lange tijd onaangeroerd zijn gebleven.¹⁵³ In 1951 wordt dit afgerond met het aanbrengen van duidelijke opschriften op de verschillende bestanden. Men blijft aandacht hebben voor het hedendaags archief. In 1954¹⁵⁴ start men met het vervangen van de in bedenkelijke staat verkerende verpakking door speciale archiefdozen. Dit wordt voortgezet in de daaropvolgende jaren. Ook het archief van de Burgerwacht moet toen een degelijke verpakking hebben gekregen. Op deze nieuwe verpakking beperkte men zich niet tot de aanduiding M25. Men beschikte toen nog over de inventaris uit 1867-1870 en probeerde zo goed als mogelijk de nummering daaruit over te nemen zodat er toch enige uiterlijke tekenen zouden zijn die iets over de inhoud van de kartons zouden zeggen. Hierbij kreeg men wel erg raadselachtige aanduidingen. Eén enkel voorbeeld ter illustratie:

M25	M25 is het basisnummer
Inv N150	Het nummer 150 stond in de inventaris van 1867-1870 voor stukken van de afzonderlijke legioenen.
A7 ^A -AD 14 ^A	Omdat Gent 5 legioenen kende kreeg men een onderverdeling van A tot E. Hier gaat het dus om het eerste legioen (A). Binnen elk legioen had men nog eens een onderverdeling die met cijfers wordt aangegeven. In dit geval de cijfers 7 tot 14. Nochtans betekent dit niet dat alle cijfers tussen 7 en 14 vertegenwoordigd zijn. Het kan ook betekenen dat er stukken aanwezig zijn die ressorteren onder 7, 9 en 14. De letters AD staan waarschijnlijk voor het Latijnse "ad" in de betekenis "tot". De letter A in superscript betekent dat stukken van hetzelfde inventarisnummer al eens in een ander karton voorkwamen. Dezelfde uitleg voor A1-AD 14.
A1-AD 14	De jaartallen 1848-1849 blijven onduidelijk. Vermoedelijk is dit een fout en moest er enkel 1848 staan als verwijzing naar de datum van overdracht. In dit karton bevond zich geen enkel stuk uit 1849. Dat de archiefbewerker uit de twintigste eeuw wel eens verstrooid kon zijn, blijkt ook uit een ander karton waar volledig ten onrechte de jaartallen 1931-1932 werden genoteerd.
1848-1849	

In 1971¹⁵⁵ werd een begin gemaakt met de vertaling en herwerking van de inventarissen van het moderne archief. In 1984¹⁵⁶ besliste men de handgeschreven inventarissen uit de leeszaal te kopiëren om ze voor verder verval te behoeden. Waarschijnlijk werd bij één van deze gebeurtenissen een getypte bijlage gemaakt van het niet geklasseerd archief van de Burgerwacht. Er kwam eveneens een algemeen overzicht van archiefdocumenten op het stads-

¹⁵³ SAG Jaarverslag over het jaar 1950 p. 314.

¹⁵⁴ SAG Jaarverslag over het jaar 1954 p. 384.

¹⁵⁵ SAG Jaarverslag over het jaar 1971 p. 76.

¹⁵⁶ SAG Jaarverslag over het jaar 1984 p. 79.

DOMINIEK DE MEESTER

archief in verband met de negentiende-eeuwse Burgerwacht te Gent. Deze twee getypte overzichten bevinden zich bij de inventaris van de reeks M die men in de leeszaal kan raadplegen.

Zoals al vermeld, beschikte de gebruiker in de leeszaal tot voor kort enkel over de algemene inventaris op de reeks M. Hierin had het archiefbestand van de Gentse Burgerwacht over de periode 1830-1848 -dat zo'n twintig strekkende meter omvat- één nummer: M25. De negentiende-eeuwse inventaris was onvindbaar. Zelfs als men deze oude inventaris wel had kunnen raadplegen, had men er waarschijnlijk weinig mee kunnen aanvangen gezien de ondoorzichtige nummering op de verpakkingseenheden in het depot. Toch slaagden mensen als Roger Van Aerde¹⁵⁷ erin om onderzoek te doen over de Gentse Burgerwacht. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij zijn onderzoek beperkt tot enkele verpakkingseenheden. Maar hoe verdienstelijk dit werk ook moge zijn, het grote nadeel aan deze publicaties is dat bij de bronvermelding steeds verwezen wordt naar M25 zonder nadere specificatie. Een dergelijke verwijzing is waardeloos gezien de omvang van het nummer. Ofschoon het ganse nummer M25 inclusief de bisnummers M25² tot en met M25¹² werd bekeken naar aanleiding van de nieuwe inventarisatie van het archief van de Burgerwacht, werd het grootste deel van de door hem geciteerde en afgedrukte documenten aanvankelijk niet teruggevonden. Uiteindelijk werd een deel van het raadsel opgelost toen bleek dat er vroeger een nummer M22³ bestond. Dit nummer werd op een bepaald moment geliquideerd en vervangen door M30⁴. In de artikels werd foutief verwezen naar M25. Verwarring en chaos alom.

Toen in 2002 ook de oude inventaris uit 1848 zoek was, drong een bewerking en ontsluiting van het bestand zich op. Een eindverhandeling in het kader van de Gespecialiseerde Studie Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer leek een ideale gelegenheid. Ondertussen is de nieuwe inventaris van het archief van de oude Burgerwacht (1830-1848) een feit. Nu de "wegwijzer" er is, is het enkel nog wachten op geïnteresseerden om de inhoud van dit bestand verder te verkennen.

¹⁵⁷ VAN AERDE R., "De Gentse Burgerlijke Wachten. 1814-1914", in *Gentse tijdingen*, 1993 (6), pp. 336-357 en 1994 (1), pp. 23-45 en 1994 (2), pp. 96-113 en 1997 (2) pp. 95-99.

JURYVERSLAG CULTUURPRIJS 2002 VAN DE STAD GENT VOOR HISTORISCH ONDERZOEK

Marianne Lippens

Jaarlijks bekroont de Stad Gent een personaliteit die zijn sporen heeft verdiend op een specifiek cultureel domein met de Cultuurprijs. Voor het jaar 2002 was deze prijs voorbehouden voor historisch onderzoek.

De jury, onder het voorzitterschap van Johan Decavele, directeur van de Dienst voor Culturele Zaken, was verder samengesteld uit Marie Christine Laleman, stadsarcheoloog, Ludo Collin, archivaris van het Bisdom, René De Herdt, museumdirecteur MIAT, Wouter Steenhaut, directeur AMSAB, Willy Buntinx, Rijksarchief Gent en Luc François, professor Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent. Deze jury beraadde zich op 16 oktober 2002.

Bij de aanvang van de vergadering lichtte de voorzitter, dhr. Johan Decavele, het reglement toe. De cultuurprijs is geen aanmoedigingsprijs voor een debutant, maar een prestigieuze bekroning voor een figuur die al jarenlang prominent op het culturele veld aanwezig is. De verbondenheid met de stad Gent is hierbij van groot belang en ook nationale en zelfs internationale uitstraling is volgens het reglement een bindend beoordelingscriterium.

Er volgde een geanimeerd debat waarbij de jury het terrein van het historische onderzoek diepgaand verkende en verschillende namen aan de criteria van het reglement toetste.

Uiteindelijk droeg de jury, na een bijzonder levendige discussie, unaniem Daniël Lievois voor als laureaat van de Cultuurprijs 2002 voor historisch onderzoek.

De verbondenheid van Daniël Lievois met de stad Gent is bijzonder groot. Hij heeft er immers voor gekozen om van deze stad het exclusieve werkterrein van zijn historisch onderzoek te maken door zijn eruditie vrijwillig ter beschikking te stellen van het Stadsarchief, de Dienst Stadsarcheologie en de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie en bijzonder constructief mee te werken aan het ontsluiten van de Gentse archiefcollecties, historisch onderzoek en de begeleiding van studenten en binnen- en buitenlandse vorsers.

Daniël Lievois is echter vooral van grote betekenis omwille van zijn interdisciplinaire projectwerking.

MARIANNE LIPPENS

Zo was hij o.a. drijvende kracht in het internationaal gerenommeerde Gentse huizenonderzoek, een unieke onderzoeksmethode waarin het archivalische en het materiële onderzoek verweven worden. Deze huizenstudies wekken niet alleen interesse bij wetenschappers, maar ook bij het brede publiek omdat ze het alledaagse leven van de gewone mens centraal stellen.

Ook in het project Prinsenhof en het project Winkel waarbij via onderzoek van materiële sporen, geschreven bronnen en beeldmateriaal de kennis over de Prinsenhofwijk en over Sint-Kruis-Winkel in hun historische, archeologische en bouwhistorische betekenis grondig werd ontsloten, speelde het onderzoek van Daniël Lievois een cruciale rol.

Omwille van zijn eruditie en gedrevenheid, zijn diepgaande verbondenheid met de stad Gent, en het feit dat hij als individueel historicus in dynamische interdisciplinaire samenwerkingsverbanden baanbrekend onderzoek verricht, stelt de jury dan ook voor om de Cultuurprijs 2002 voor historisch onderzoek toe te kennen aan Daniël Lievois.

TOESPRAAK NAAR AANLEIDING VAN DE UITREIKING VAN DE CULTUURPRIJS 2002 VAN DE STAD GENT

Sas Van Rouveroj

(eerste schepen, tevens schepen van cultuur van de stad Gent)

Dames en heren,

Jaarlijks bekroont de stad Gent een personaliteit die in een specifiek cultureel domein bijzonder verdienstelijk werk heeft geleverd, die op dat terrein de bakens zet en vooral bakens “ver – zet”.

Telkenmale komt daarbij een andere cultuurtak aan bod. Zo mocht ik in 2001 de cultuurprijs voor muziek aan Florian Heyerick overhandigen en afgelopen jaar was Eric De Volder de terechte laureaat van de cultuurprijs podiumkunsten. Op de erelijst van de cultuurprijs van de stad Gent prijken verder vertegenwoordigers uit de plastische kunsten, de literatuur en het historisch onderzoek. Die laatste discipline is op het eerste zicht een wat vreemde eend in de bijt.

Waar bij alle overige de artistieke creativiteit de hoofdtoon voert, ligt dat bij het historisch onderzoek enigszins anders. Historisch onderzoek situeert zich immers op het snijpunt van cultuur en wetenschap. Niet de artistieke maar de wetenschappelijkheid primeert. Vandaar ook dat het historisch onderzoek bij heel wat mensen spontaan het beeld oproept van wereldvreemde wetenschappers die in stoffige oude boeken op zoek gaan naar zaken die zowel letterlijk als figuurlijk voltooid verleden tijd zijn.

Niet is echter minder waar. Historisch onderzoek is vandaag meer dan ooit actueel en moet qua sex-appeal nauwelijks onderdoen voor de levende kunsten. Want door een duik in het verleden worden ons de sleutels aangereikt om de ontwikkelingen om ons heen beter te begrijpen. Historisch onderzoek verschaft ons inzicht in wie we zijn, waar we vandaan komen, waar we voor staan en waar we naar toe gaan. Zij biedt in de maalstroom van voortdurende veranderingen een referentiekader waarop we de toekomst kunnen bouwen.

Dat de cultuurprijs van de stad Gent aan een vertegenwoordiger uit deze discipline wordt toegekend is dan ook een krachtig statement. Een statement, waarbij we het culturele en maatschappelijke belang van het historisch onderzoek onderstrepen en waarmee we aangeven dat deze discipline volwaardig deel uitmaakt van het Gentse cultuurlandschap.

SAS VAN ROUVEROIJ

TOESPRAAK UITREIKING CULTUURPRIJS 2002

Maar de cultuurprijs is niet de bekroning van een discipline, bovenal is het de bekroning van een verdienstelijk persoon die een wezenlijke bijdrage heeft geleverd tot de culturele uitstraling van de stad Gent.

In het verleden hebben we de lat voor de kandidaten steeds bijzonder hoog gelegd. De laureaten zijn dan ook stuk voor stuk mensen die naam en faam hebben gemaakt. Ook dit maal hebben we geen concessies willen doen op de vereiste kwaliteiten om genomineerd te worden. De verbondenheid met de stad Gent, de renomme binnen de discipline en de wezenlijke bijdrage tot de culturele uitstraling van onze stad waren dwingende criteria waaraan de mogelijke laureaten werden getoetst.

Een jury onder voorzitterschap van Johan Decavele, departementshoofd van het Departement Cultuur en verder samengesteld uit Marie Christine Laleman, stadsarcheoloog, Ludo Collin, archivaris van het Bisdom, René De Herdt, directeur van het MIAT, Wouter Steenhout, directeur AMSAB, Willy Buntinx, Rijksarchief Gent, en professor Luc François van de vakgroep nieuwste geschiedenis van de universiteit Gent had de aartsmoeilijke taak de witte raaf te zoeken, die aan al deze criteria voldoet.

Zij hebben zich uitstekend van die opdracht gekweten en dragen Daniël Lievois, een bijzonder gedreven en vooraanstaand historicus, voor als laureaat van de cultuurprijs van de stad Gent 2002 voor historisch onderzoek.

Profesoor Marc Boone onderstreepte reeds in zijn laudatio de belangrijke bijdrage die Daniël Lievois levert aan het onderzoek van ons Gentse verleden.

Maar de verbondenheid van Daniël Lievois met onze stad reikt verder dan het feit dat hij over de Gentse geschiedenis publiceert of dat hij van Gent zijn exclusieve onderzoeksterrein heeft gemaakt. Wat vooral de balans in zijn richting heeft doen doorslaan is zijn enthousiasme om samen met andere vorsers over alle disciplines heen het verleden opnieuw een plaats te geven in de maatschappij van vandaag.

Daniël,

Deze cultuurprijs krijg je uiteraard in de allereerste plaats omwille van jouw wetenschappelijk werk, maar ook omwille van de brugfunctie die je bekleedt binnen de erfgoedsector. Onder jouw impuls verdwijnen langzaam maar zeker de schotten tussen de verschillende erfgoedinstellingen.

Ik denk daarbij in het bijzonder aan het fel geroemde huizenonderzoek, waar mede onder jouw impuls de dienst stadsarcheologie en het stadsarchief een totaal nieuwe onderzoeksmethodiek hebben uitgewerkt.

SAS VAN ROUVEROIJ

Die nauwe verwevenheid van gegevens uit materiële sporen, geschreven bronnen en beeldmateriaal leidde inmiddels tot onverhoopte resultaten en verschafte nieuwe inzichten op het ontstaan en de ontwikkeling van onze stad.

Zonder jouw substantiële inbreng zou dit Gentse huizenonderzoek nooit het niveau en de internationale erkenning hebben die het thans geniet.

Het is daarom met bijzonder veel genoegen dat ik in naam van het voltallige Stadsbestuur, in naam van de bevolking van Gent deze cultuurprijs voor historisch onderzoek aan jou overhandig.

Daniël, van harte proficiat!

En het moet jouw geluksdag zijn want vanavond val je tweemaal in de prijzen. Ook de gemeente Knokke-Heist, jouw geboortestad, wenst haar waardering voor jouw werk tot uitdrukking te brengen. Vandaar dat raadslid Voordeckers straks namens Burgemeester Graaf Lippens, de schepen van cultuur Maxim Willems en de leden van het college een klein geschenk zal overhandigen.

Ik dank u.

LAUDATIO DANIEL LIEVOIS

Prof.dr. Marc Boone
(Universiteit Gent)

Huldigingszitting 20 juni 2003 ten stadhuize

Mijnheer de burgemeester, heren schepenen,
Beste Daniël en Christine,
Geachte aanwezigen,

U heeft het daarnet in het juryverslag gehoord: de cultuurprijs van de stad Gent 2002, voorbehouden aan historisch onderzoek is door de jury toegekend aan Daniël Lievois. Uit dit juryverslag zou ik drie begrippen willen onthouden (ik kom er zo dadelijk op terug): eruditie, vrijwilliger en interdisciplinariteit. Daar rond zweven epitetha als 'prominent', 'constructief', 'dynamisch' en zelfs drijvend (dit laatste begrip dan in verbinding met de notie 'kracht').

Het getuigt van een zekere moed van de jury om een, weliswaar volgens alle regels van de wetenschappelijke geschiedbeoefening gevormde, maar decennia lang niet in de geijkte academische kanalen (waarbij we aan universiteit, archiefwezen, wetenschappelijke instellingen als FWO) werkzame historicus voor bekroning voor te dragen. Het (onbewuste?) statement dat ze daarmee doet, lijkt mij belangrijk. Het werpt een licht op enkele recente ontwikkelingen in het 'historisch bedrijf', waar ik ook hoop op terug te komen.

Maar laten we eerst het subject van al deze beschouwingen, Daniël Lievois, tegen het licht houden. Om geen misverstanden te laten bestaan: ik ken Daniël al jaren, om niet te zeggen, decennia en ik waardeer het dan ook ten zeerste dat uitgerekend hij vandaag in het voetlicht mag staan. Ondanks alle voorkennis hield het voorbereiden van deze korte toespraak toch nog enkele verrassingen in. Uit een soort autobiografische schets die Daniël voor deze gelegenheid schreef en die mij via de stedelijke cultuurdienst bereikte, en u weet allen hoe professionele historici kicken op het moeilijke, maar ten zeerste verleidelijke en verraderlijke genre van het ego-document, vallen toch een aantal merkwaardige vaststellingen op te maken.

Zo blijkt dat Daniël Lievois zijn 'liefde' voor de Gentse geschiedenis vanuit zijn familie heeft meegekregen. Dat is op zich niet verwonderlijk: ik ken er nog zo wel enkelen, zie de recent en postuum uitgegeven mémoires van wijlen Hans van Werveke (editie in 2000), ooit bij leven en welzijn hoogleraar in Gent, ideologisch voorman van het Willemsfonds en vooral gedreven Gentenaar. Uit Daniels levensschets blijkt dat het via de herhaalde lectuur van een verzameling van korte historische schetsen van de hand van self-made historicus en vader van dezelfde Hans, Alfons van Werveke (1860-1932), ooit hulparchivaris van de stad Gent en conservator van de Musea van oudheden,

in 1936 gebundeld en door het Willemsfonds uitgegeven onder de titel *'Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders'* is, dat hij Daniël Lievois' kennismaking met de geschiedschrijving – en opvallend genoeg met een geschiedschrijving waarin de 'kleine' dingen, het dagelijkse leven, centraal staan - begonnen is. De liefde voor het verleden van zijn geboortestad had hij al voordien meegekregen, via een grootvader die vanuit het ouderlijke huis in de buurt van Sint-Amandsstraat en Van Duyseplein, de kleine Daniël meenam niet naar de leeuwenkuil, maar naar het Gravensteen en andere Gentse monumenten die op het gemoed van een opgroeiende jongen zo'n indruk kunnen maken. Toch gaat de jonge Daniël enkele jaren later geen geschiedenis studeren, alvast niet in Gent. Hij stapt, wat in die jaren normaal lijkt als men toen van het Van Duyseplein komt, de faculteit van toegepaste wetenschappen binnen. Het is gelukkig, voor hem, voor ons en de Gentse geschiedenis toch nog goed afgelopen, een jaar later bergt hij zijn (?) ambitie om ingenieur te worden veilig op, een soort 'bruggenbouwer' werd hij wel (cf. infra); keert Gent tijdelijk de rug toe en gaat in Leuven, of all places, geschiedenis studeren. Waarmee ik niets onheus over de Leuvense collegae wens te suggereren: er zijn getuigenissen te over die duidelijk maken dat ook aan de oevers van de Dijle Clio vele vruchtbare momenten heeft meegemaakt, maar het blijft merkwaardig dat Daniël Lievois ondanks zijn voorgeschiedenis en in het licht van de stappen die hij later zou zetten en nog zet, op dat ogenblik geen aansluiting vindt bij de Gentse historische school. De afschrikking die van onze collega's in de toegepaste wetenschappen kennelijk uitgaat, wordt er betekenisvol door geïllustreerd.

In 1963 is zijn Leuvense periode achter de rug: Daniël studeert af, met een licentieverhandeling over het kapittel van Dendermonde bij de vorig jaar overleden Bruggeling Jan Arthur Van Houtte. Zoals dat in die jaren nog erg gebruikelijk was, belandt de jonge Daniël Lievois als licentiaat geschiedenis in het onderwijs, hij zal er tot 2000 blijven. Wie het huidig optreden van de historicus Lievois wil inschatten, kan moeilijk om deze grote pedagogische ervaring heen: Daniël heeft het in zich om de kennis en inzicht in een pedagogische setting over te brengen.

Ik ben wat langer bij deze aanloop blijven stilstaan, omdat ze zoals steeds waardevol is, maar vooral elementen bevat die wat later is gekomen, en wat tot deze bekroning en ons aller aanwezigheid in deze zaal heeft geleid, mee verklaart. Daniël Lievois wordt namelijk, wanneer hij zich vanaf 1983 andermaal in Gent 'wetenschappelijk' actief betoont in het kader van de toen nog relatief prille dienst 'stadsarcheologie', gekenmerkt door een diepgaande voorliefde voor de Gentse geschiedenis en door een oriëntatie op die aspecten uit de geschiedschrijving (het dagelijkse leven, de sociale geschiedenis in een zeer brede zin) die aansluiten bij een 'maatschappelijke' behoefte bij een breed publiek. Bovenal echter blijft hij daarbij een 'wetenschappelijk' gevormd historicus, die weet wat hij met bronnen kan (en ook niet mag doen)

wat, met andere woorden, de mogelijkheden en beperkingen van het werken met bij definitie schaarse getuigen uit het verleden zijn. De in 1983 ingezette samenwerking met de 'historische' stadsdiensten, begonnen met de dienst stadsarcheologie en naderhand, op een zowel logische als natuurlijke wijze, uitgedeind naar het stadsarchief en de respectieve verenigingen van vrienden en sympathisanten van beide instellingen, is tot de dag van vandaag steeds crescendo gegaan. De indrukwekkende lijst van publicaties die sindsdien zijn naam (maar ook op indirecte wijze zijn stempel) dragen getuigt daar van.

Ik herhaal nog even de drie cruciale noties : eruditie, vrijwilliger en interdisciplinariteit, die ik uit het juryverslag had weerhouden. Van deze drie deugden is de eerste ongetwijfeld de eruditie. Ze is manifest aanwezig, de basis is uiteraard gelegd in zijn wetenschappelijke training eertijds aan de KULeuven, maar eruditie is ook iets wat men gaandeweg verwerft, accumuleert door de ervaring en de dagelijkse omgang met bronnen en getuigenissen uit het verleden in algemene zin. Historici behoren tot die zeldzame soort van wetenschapbeoefenaars, die als ze uit de klauwen van Alzheimer, Parkinson et les autres weten te blijven, met de jaren beter kunnen worden, omdat hun wetenschapsbeoefening per definitie cumulatief is: men bouwt verder op inzichten en verwezenlijkingen van voorgangers (we beantwoorden in dit opzicht aan wat een Middeleeuws kroniekschrijver passend omschreef als 'dwergeren gezeten op de schouders van reuzen'). Er zijn uiteraard en gelukkig vernieuwingen, qua methode en vraagstelling voornamelijk, maar de dwanggedachte die zoveel wetenschappelijke activiteit de dag van vandaag lijkt te beheersen, om steeds vernieuwend te moeten zijn en enkel het meest recente als waardevol te beschouwen, is gelukkig, nog tamelijk vreemd aan het vak. Wat het natuurlijk in confrontatie met het administratieve geweld van officiële wetenschaps evaluatoren kwetsbaar maakt. Maar is niet, om de dichter Lucebert aan te halen 'alles van waarde weerloos'? Daniël Lievois is niet enkel in de loop der jaren een vat van Gentse eruditie geworden, het vat loopt, als u mij toestaat om dit wat gechargeerd metafoor verder te drijven, constant over. Daniël deelt graag zijn kennis met anderen, en dat is wat de jury ook heeft opgemerkt, want internationale uitstraling is een criterium voor de toekenning van de prijs. De Gentse geschiedenis is zo rijk en het enthousiasme en de wetenschappelijke reputatie van haar beoefenaren kennelijk zo aanstekelijk, dat ze op vreemde onderzoekers de aantrekking uitoefent van een pot honing op een zwerm bijen. Zowel bij ons, op de Blandijnberg, als in de Gentse archieven zijn collega's uit het buitenland, met opvallend veel Amerikanen en Japanners de recente jaren, tot de vertrouwde biotoop gaan behoren. In de vakgroep geschiedenis der Middeleeuwen, mijn basis, herbergen we constant wel meerdere vertegenwoordigers van deze groepen als gast, allen komen ze in de Gentse geschiedenis een toetssteen voor hun theorieën zoeken. Nieuw is deze ontwikkeling niet, al in de eerste decennia van de voorbije eeuw vonden hoofdzakelijk Amerikanen dat West-Europese geschiedenis ook (en vooral) bij een nationaal icoon als Henri Pirenne kon worden gestudeerd, wel anders is de schaalvergroting die ook dit verschijnsel kenmerkt. Dat lijkt mij niet

anders in het Gentse stadsarchief, een der rijkste en meest gediversifieerde stedelijke archieven voor Middeleeuwen en Moderne tijden ten Noorden van de Alpen, trouwens. Dat buitenlandse onderzoekers daar op bijna 'natuurlijke' wijze met Daniël Lievois in contact komen en dat deze ontmoeting doorgaans uitloopt op een al even 'natuurlijke' samenwerking, hoeft niet te verwonderen. Voor wie als buitenlander, amper of gebrekkig vertrouwd met de taal, om nog maar te zwijgen van de soms merkwaardige administratieve mores die in ons land als normaal worden beschouwd, in een Vlaams archief komt werken, is de aanwezigheid van een 'jong gepensioneerd' vrijwilliger, die hoogst communicatief is, weet waarover hij praat en anderen daar zonder problemen laat in delen, een godsgeschenk. Van de weeromstuit duikt Daniël Lievois dan ook op in gemeenschappelijke publicaties, die opvallend vaak ook op verwante wetenschapsgebieden (kunstgeschiedenis, musicologie, literatuurgeschiedenis, architectuurgeschiedenis en natuurlijk, daar is het allemaal mee begonnen, stadsarcheologie) betrekking hebben, kortom: de interdisciplinariteit als tweede deugd. Indien de cultuurprijs voor historische wetenschappen niet had bestaan, hadden we Daniël zeker ook als cultureel ambassadeur van zijn stad kunnen huldigen. De bibliografie van Daniël Lievois overlopen is een stilaan hopeloze zaak, die ons nog heel lang van de receptie zou kunnen verwijderd houden. Toch kunnen enkele grote thema's niet onbelicht blijven. En deze sluiten weer, het tegendeel zou verwonderd hebben, aan bij de thema's die bij de aanvang van dit verhaal al aan bod kwamen. Daniël Lievois vertrekt voor zijn opzoekingen, op het eerste gezicht wat chaotisch en zowel inzake chronologie als inzake concreet onderwerp zeer dispaaraat, van het concrete, het alledaagse. Dergelijke aan het alledaagse leven ontleende thema's zijn relatief recent, in sterke mate pas sinds de decennia van na de tweede Wereldoorlog onder impuls van de zogenaamde tweede Annales-school (met figuren als Fernand Braudel, Emmanuel Le Roy-Ladurie, Georges Duby enz.) in de geschiedschrijving aan bod gekomen. Vaak dan nog op een structurele en als het even kon kwantitatieve wijze. Structuren en conjuncturen daar ging het om, en aan deze ruimere kaders werd het verloop van de geschiedenis opgehangen en binnen deze omkadering zocht men naar verklarende factoren om uit te leggen waarom de geschiedenis verlopen is zoals we dat nu weten. Pas later werd deze methode weer aangevuld met een meer op het concrete detail gerichte benadering: onder impuls van de micro-storia met dit keer als uithangborden historici als Carlo Ginzburg of Nathalie Davis. Het woord zelf verklaart veel: micro-storia, men gaat uit van het concrete, het kleine en probeert zo een licht te laten schijnen op een brede, veelomvattende evolutie. Wat Daniël Lievois en anderen in Gent, in het kader van een gaandeweg gegroeide en stilaan ook op internationale schaal erkenning vindende wijze met ondermeer het huizenonderzoek doen, sluit heel sterk aan bij deze trend. Ze heeft ook, maar dat geldt natuurlijk voor alle dominante trends in de evolutie van de geschiedschrijving, de tijdsgeest mee, een trend wordt precies dominant omdat hij door een meerderheid van de beoefenaars van een wetenschapstak wordt gedragen. En het is duidelijk dat,

ongeveer in de jaren waarin Daniël opnieuw als historicus aan de slag gaat, de roep van post-moderne filosofen als Fukuyama en anderen dat na 1989 de grote verhalen definitief voorbij zijn (en zelfs dat de geschiedenis aan haar eind was gekomen) deze omslag belichaamt. Het verdere verloop van diezelfde geschiedenis heeft ondertussen (in de Balkan, in Centraal Afrika, in New York op die dramatische 11^e september, in het Midden-Oosten zowat elke dag) afdoende en zoals het wel meer gebeurt op uitgesproken gruwelijke wijze dergelijke banaliteiten weerlegd. Maar hoe dan ook, de trend was gezet, een en ander had er toe geleid dat in de jaren negentig een voorkeur voor het kleine en het herkenbare onmiskenbaar naar voren was gekomen, een historiografische mode die nog verre van uitgewoed is, al komen ook de zo ver-guisde 'grote verhalen' stilaan terug. Een concreet huis is natuurlijk een perfect voorbeeld van een aanpak die bij het kleine en alledaagse vertrekt: vanuit een huis en zijn opeenvolgende generaties van eigenaars en/of bewoners een stuk sociale geschiedenis van een straat of wijk schrijven, sluit aan bij een brede maatschappelijke behoefte naar herkenbaarheid en beheersbaarheid, ook met betrekking tot onze verhouding tot het verleden. Bovendien wordt een dergelijke aanpak bijzonder goed gediend door de Gentse archieven. Deze door burgers gedragen stad heeft sinds de late Middeleeuwen een merkwaardige administratieve cultuur aan de dag gelegd en het unieke wetenschapslaboratorium dat het stadsarchief is biedt een toegang tot die cultuur, die het mogelijk maakt retrospectief mensen en huizen uit het verleden zichtbaar en tastbaar te maken. Mijn Leuvense collega Jo Tollebeek spreekt, terecht, in zijn beschouwingen over het historisch métier van een 'historische sensatie', de bijna bedwelmende indruk die van het directe contact met het verleden uitgaat, telkens een historicus in zijn/haar activiteiten voeling krijgt via de bronnen met het verleden. Het huizenonderzoek, dat hier vandaag in de figuur van Daniël Lievois ook gerust even in het zonnetje mag staan, is ongetwijfeld door de lage drempel een grote bron voor dergelijke 'historische sensaties'. Het heeft ondertussen ook buiten Gent enthousiaste navolging gekregen. De tweedaagse studiedagen van vorige herfst, waarvan de Handelingen hopelijk dit jaar zullen kunnen verschijnen in de reeks van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, zullen dit vastleggen en hopelijk terzelfdertijd tot navolging en verdere kritische reflectie aanleiding geven.

Laat mij bij wijze van besluit nog even terugkeren naar een derde aspect dat ik al van bij de aanhef uit het juryverslag had gehaald: Daniël doet dit alles op vrijwillige basis, uit liefde voor de geschiedenis en de stad Gent (die er terloops, een niet geremunereerde maar kennelijk zeer effectieve medewerker aan heeft, en toegegeven mijnheer de schepen een cultuurprijs is een goede, zij het minimale investering van de stad). Een dergelijke opstelling creëert ook een grote vrijheid, Daniël en dat benijd ik hem zonder meer, kan uit pure interesse historisch onderzoek doen en opzetten, over een termijn die een 'normale' geïnstitutionaliseerde onderzoeker, gevangen in allerlei reglementen en overwegingen van efficiëntie (waarover ik hier geen uitspraak doe, maar

waarvan de toepassing onmiskenbaar effecten heeft op het afgeleverde eindproduct), al lang niet meer tot zijn/haar beschikking krijgt. In zekere zin is zijn type van historicus, in de context van een samenleving waarin de levensverwachting en, laat ons even optimistisch zijn, de ter beschikking staande 'leisure time' toenemen, een terug aanknopen bij de min of meer vrije 'amateur' (in de oorspronkelijke betekenis van liefhebber) die de eerste passen van een wetenschappelijke geschiedschrijving in het jonge België (dus tijdens de eerste decennia na 1830) hebben mogelijk gemaakt. De reeds ter sprake gebrachte Jo Tollebeek heeft enkele jaren geleden (in de *Handelingen van de MGOG* van 1998) een treffend portret van deze groep, actief in het grotendeels door Gentenaren gedomineerde en uitgegeven tijdschrift 'Messenger des sciences historiques' geschetst. In de jaren negentig van de 19de eeuw is het tijdschrift een geruisloze dood gestorven en als het ware opgegaan in de in 1893 opgerichte Maatschappij, gedomineerd door de groep rond Henri Pirenne. Het proces van professionalisering en verwetenschappelijking van de geschiedschrijving dat zich zowat overal in Europa had doorgezet - geschiedenis was voortaan een zaak van professionals: academici en archivariissen - was daarmee ook op lokaal Gents vlak bekroond en afgerond. Lange tijd gold de opvatting dat dit proces definitief en onveranderlijk was, eens de geschiedenis tot 'wetenschap' was gepromoveerd, met eigen instellingen, rituelen en geplogenheden zou zij zich sociaal reproduceren en dat lijkt op het eerste gezicht tot een quasi onverstoort proces te zijn geworden. In de figuur van de vandaag gelouwerde Daniël Lievois lijkt een volgende stap gezet te worden, en in die zin heb ik bij de aanvang van deze enkele beschouwingen gesteld dat de jury door uitgerekend Daniël Lievois te bekronen de vinger heeft gelegd op een belangrijke evolutie in de geschiedbeoefening in onze samenleving: het gaat om historisch onderzoek uitgevoerd door 'professionele historici' gevormd volgens de wetenschappelijke regels in een academische context, die decennia later tot rijping te komen eens 'bevrijd' van de sleur van de dagelijkse professionele bekommernissen en de kans aangrijpen om hun eerste liefde opnieuw te beleven. In het licht van de huidige studentenaantallen neemt het aantal historici dat vroeg of laat aan dit criterium zal beantwoorden in zulk een sterke mate toe, dat een weerslag op de beoefening van het vak zich laat voorspellen, eens die mensen losgekomen zijn van de normale taken die de samenleving tijdens hun actieve loopbaan van hen mag verwachten. In die zin bekronen wij deze avond niet enkel een zeer verdienstelijk historicus, een gedreven Gentenaar, maar - het zou ook niet de eerste keer zijn in de geschiedenis van deze stad - een trendsetter. Ik mag het met u hopen.

DANKWOORD

Daniel Lievois

Mijnheer de Burgemeester, Mijnheer de eerste schepen, tevens schepen van Cultuur, Mevrouwen en Heren schepenen en leden van de Gemeenteraad, Mevrouwen, Mijne Heren, Beste vrienden,

Het is voor mij een bijzondere eer hier het woord te mogen voeren in de Pacificatiezaal op twee stappen van de plaats waar mijn vader destijds mijn geboorte kwam aangeven. Ik ben de Gentse stedelijke overheid en de leden van de jury uitermate erkentelijk voor de Gentse Cultuurprijs 2002. De woorden van lof die me werden toegezwaaid door de jury, door professor Marc Boone en door de heer schepen van Cultuur Sas van Rouveroi, zal ik nog even moeten laten bezinken. Die woorden markeren immers geen eindpunt, maar eerder een moment van bezinning op de weg die ik wil verder zetten gedurende de tijd die me nog is toegemeten.

Toch moet ik bekennen dat de mededeling dat ik voor de Cultuurprijs was genomineerd niet meteen tot mij doordrong. Ik was zo totaal verrast dat ik enige tijd nodig had om te bekomen. Toen mijn dochter Katrien vroeg of ik daar nu gelukkig om was, kon ik enkel antwoorden: Ik weet het eigenlijk niet. Dit kan ondankbaar klinken, maar na twintig jaar vrijwillige inzet voor de stad is de gedachte aan een dergelijke prestigieuze erkenning ver af. Die eerder beduusde stemming sloeg om in diepe vreugde toen ik terugdacht aan de toekenning van de Cultuurprijs aan mevrouw Coppejans - De Smet. Ik herinnerde mij levendig hoe blij ik toen was omdat zij die erkenning had ontvangen. Aan die blijdschap toetste ik mijn eigen gevoelens. Zo werd de realiteit en de waarde van deze erkenning meteen zonneklaar in mijn geest. Daarom nog eens: Hartelijk dank.

Sta mij toe kort de motivering en het kader te schetsen waarin ik nu sinds twintig jaar als vrijwilliger ten dienste van de Stad Gent werk. Mijn uitgangspunt kan theoretisch en idealistisch klinken, maar is voor mijzelf niettemin reëel. Ik word in deze geïnspireerd door een standpunt van wijlen gouverneur Roppe van de provincie Limburg. Volgens hem is iedere intellectueel gehouden tot een plicht van restitutie ten aanzien van de gemeenschap die hem de kans gaf een diepgaande vorming te verwerven. Een individu kan nooit terugbetalen wat de gemeenschap hem heeft geboden. Ik ben er dan ook van overtuigd dat elke intellectueel door zijn of haar inzet aan de maatschappij een immateriële toegevoegde waarde moet bieden om aan die plicht van restitutie te voldoen. Dit was en is mijn motivering. Vanaf 1983 koos ik Gent tot mijn wetenschappelijke horizon. Men verzocht mij meermaals om mee te werken aan het historisch onderzoek in andere steden in Vlaanderen, maar ik heb dit

steeds afgewezen omdat ik mij wenste te beperken en te verdiepen in de geschiedenis van Gent. Gent is als studie-object dermate ruim dat dit naar mijn mening volstaat als wetenschappelijke uitvalsbasis, zij het dat dit vaak ook leidt tot een veel ruimere horizon.

Ik diende echter ook het kader ontdekken dat me toeliet die theoretische motivering waar te maken. Ik vond dit kader via de Dienst Stadsarcheologie en via het Stadsarchief van Gent. Twintig jaar geleden boden mevrouw Marie Christine Laleman en wijlen haar medewerker Patrick Raveschot mij de kans mijn onderzoekscapaciteiten te beproeven in functie van de stadsarcheologische werking. Dit noopte mij ertoe mijn vorming als historicus af te stemmen op de harde realiteit van de archeologie. Het is immers niet evident een ondubbelzinnige relatie te leggen tussen materiële relictten en geschreven historische documenten. Anderzijds is het uitermate boeiend om aan die onbezielden objecten een menselijk gelaat te geven en er een wetenschappelijk verantwoord verhaal rond te schrijven. Daardoor vond ik in de voornaamste Gentse archieven, het Stadsarchief en het Rijksarchief, mijn natuurlijke biotoop.

Ik herinner mij de paniekerige blik van de archiefmedewerkers die zich afvroegen welke sinds lang in vrede rustende archiefreeks zij nu weer zouden moeten opdelfen. Toch deden zij dat plichtsgetrouw en daarvoor wil ik ook hen hier oprecht danken. Ik verwierf gaandeweg meer inzicht in de werking van de Gentse stedelijke administratie in de loop van de vervlogen eeuwen. Ik maakte ook kennis met talrijke personen en instellingen die elk op hun manier hadden vorm gegeven aan de stedelijke samenleving. Een en ander leidde onder meer tot de herontdekking van de systematiek van het huizenonderzoek. Dit geschiedde in nauwe samenwerking met mevrouw Leen Charles, toen nog medewerker bij het Stadsarchief, sindsdien bevorderd tot stadsarchivaris. Dank zij deze intense samenwerking en dank zij de intensieve interactie met mevrouw Marie Christine Laleman en met de heer Guido Everaert, medewerker van de Dienst Monumentenzorg, groeide de beheersing van het administratieve systeem van de huizengeschiedenis uit tot de volwaardige methode van het Gentse huizenonderzoek. Het essentiële kenmerk van die methode is de intens interdisciplinaire aanpak tussen de kennis van de archieven en die van de materiële relictten. Zo werd ik gaandeweg een vrijwillige medewerker van de Dienst Stadsarcheologie en van het Stadsarchief. De menselijke contacten met alle medewerkers van die beide diensten hebben mij altijd veel deugd gedaan. Ik kan op mijn beurt niet genoeg beklemtonen hoe oprecht erkentelijk ik de Stad Gent ben omdat zij mij via haar ambtenaren de kans heeft geboden mijn wapens als historicus aan te scherpen om die ten dienste te stellen van de stadsgemeenschap.

Sedert september 1983 werk ik dus als vrijwilliger bij de Stad Gent. Het begrip vrijwilliger is echter geladen met tal van connotaties die weinig uit-

DANKWOORD CULTUURPRIJS 2002

staans hebben met mijn engagement. Ons aanvoelen van het woord vrijwilliger is sterk gelieerd aan iemand die wordt ingezet voor een taak waarvan hij of zij de volle draagwijdte moeilijk kan inschatten. De extreme vorm hiervan is de Chinese vrijwilliger. Een ander begrip dat sterk verwant is met dat van vrijwilliger is het woord amateur. Die waagt zich op een terrein met het nodige enthousiasme, maar zonder gedegen deskundigheid. De beroepsmensen observeren zijn optreden met een geamuseerde glimlach of met een kritisch opgetrokken wenkbrauw.

Toch brengen deze beschouwingen nuttige elementen aan voor een meer correcte begripsomschrijving van wat een vrijwilliger kan zijn. Ik som even op: dienstvaardigheid, inzetbaarheid, betrouwbaarheid, enthousiasme en soepele deskundigheid. Eigenlijk zijn dit enkele van de eigenschappen die elke correcte stadsambtenaar kenmerken. Twee duidelijke verschillen zijn dat de vrijwilliger, of hoe men hem of haar ook mag noemen, niet wordt vergoed en niets in de pap te brokken heeft. Elke betaling zou strijdig zijn met het begrip vrijwilliger, elk medebeslissingsrecht is uitgesloten omdat de vrijwilliger tenslotte geen eindverantwoordelijkheid draagt. Zo wordt de vrijwilliger een welgekomen gratis ervaringsdeskundige in dienst van de stad. Hij of zij werkt ten dienste van de stad, maar niet in dienst van de stad.

En Gent beschikt over talrijke vrijwilligers. Dit bleek op een hartverwarmend duidelijke manier toen de vrijwilligers dit jaar werden uitgenodigd voor een Nieuwjaarsconcert. De grote concerthall van de Bijloke zat afgeladen vol. Dit stemde tot vreugde en ook tot nadenken. Eerste schepen Sas van Rouveroj raakte toen de vraag aan of men zich hier in Gent en elders in Vlaanderen de samenleving nog kan indenken zonder het vrijwilligerswerk. Het antwoord op die vraag luidt me dunkt 'Ja' omdat het ambtenarenkader dient te volstaan om de essentiële diensten te verstrekken. Toch brengen de vrijwilligers een aanzienlijke verrijking mee van die dienstverlening. Zij helpen supplementaire taken te realiseren die anders onmogelijk zouden zijn. De personeelsbezetting van de stadsdiensten is in de huidige budgettaire context immers strikt beperkt.

Sta mij toe dit te illustreren aan de hand van de tradities in de Dienst Stadsarcheologie en van het Stadsarchief. De stadsarcheologische equipe mag elk jaar rekenen op talrijke personen, zowel studenten als anderen, die helpen bij de opgravingscampagnes. Vele handen maken het werk lichter en laten aan de vaste medewerkers meer ruimte voor het vervullen van hun andere taken. Verder zijn er zeer diverse ervaringsdeskundigen die hun kennis ten dienste stellen van de dienst. Tot die categorie behoort ikzelf. Wij trachten vanuit onze inzet en onze deskundigheid een meerwaarde te verlenen aan het werk van de stadsarcheologen. Dit illustreert duidelijk de verrijking die het vrijwilligerswerk biedt. In het Stadsarchief is het al even zo. De huidige personeelsbezetting is maar net toereikend voor de lopende taken en voor de essentiële dienst-

verlening aan de bezoekers van de leeszaal en de correspondenten. Voor een gedetailleerde inventarisering is er nauwelijks ruimte, ook al is dit broodnodig om een archief bruikbaar te maken. Voor fundamenteel onderzoek is er al helemaal geen personeel ter beschikking. Ook daar zetten diverse vrijwilligers zich in om een deel van die leemtes op te vullen. Men stelt dus duidelijk vast hoe deze creatieve vorm van vrijetijdsbesteding de dienstverlening door die stadsdienst rijker maakt. Bovendien de directe vrijwilligers die werken in het kader van de diensten zelf, zijn er nog de vriendenkringen die een waardevolle bijdrage leveren in het uitdragen van de werking en de resultaten ervan. De GVSA of Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie en het GOF, alias 't Archief. Gent on Files, staan ter beschikking en hebben daarnaast hun eigen onafhankelijke werking.

De vrijwilligers ontlenu heel wat arbeidsvreugde en genoegdoening aan hun inzet, soms meer dan de eigenlijke stadsambtenaren. Zij blijven intellectueel actief en hun werk is ergens verwant met dat van een schaker of van een kruiswoordliefhebber, maar bovendien weten zij dat hun werk een maatschappelijke relevantie heeft. Het ontsluiten van een interessante archiefreeks is een blijvende dienstverlening aan andere archiefgebruikers. De bestede uren zijn niet verloren. Verder functioneert de vrijwilliger in een sociale omgeving en voelt hij zich opgenomen in een zinvol geheel. Ook voor mij is dit zo. Daarom dank ik het stadsbestuur voor de tweede carrière die ik kon opbouwen. Ik pleit er dan ook sterk voor dat de beleidsverantwoordelijken hiervoor veel aandacht opbrengen. Door dit soort vrijwilligerswerk te stimuleren en onder de aandacht van het publiek te brengen, helpt u senioren anders actief te worden. Zij blijven sociaal relevant, gebruiken hun grijze hersencelletjes en verlenen aan de Gentse stadsgemeenschap een onmiskenbare meerwaarde, en gratis nog wel.

In dit dankwoord wil ik tenslotte nog andere blijken van erkentelijkheid uitdrukken. Ten eerste ten aanzien van mijn vrienden uit de academische wereld. Professor Marc Boone stak mijzelf, mevrouw Laleman, mevrouw Charles en de heer Everaert een deugddoend hart onder de riem door zijn actieve belangstelling voor het huizenonderzoek. Zijn morele steun was en is uitermate belangrijk. Dit geldt ook voor mevrouw Leen Meganck van de vakgroep Kunstwetenschappen van de Gentse universiteit, voor professor Krista De Jonge van het Instituut Raymond Lemaire in Leuven en voor de docenten van het postgraduaat voor monumentenzorg in Antwerpen. Inzonderheid dank ik de professoren aan diverse buitenlandse universiteiten in Europa en in de Verenigde Staten met wie ik de eer en vooral de vreugde genoot aan interessante projecten samen te werken. Professor Graeme Small van de universiteit van Glasgow introduceerde in dit verband de term *The Ghent Connection*. Mijn dank gaat tenslotte naar mijn partner Christine. Haar begrip en medeleven met mijn werk zijn onmisbaar om mij toe te laten vele uren te besteden aan mijn diverse projecten.

DANKWOORD CULTUURPRIJS 2002

Ik sluit af met een woord over de muziekuitvoering van deze avond. U hebt op uw stoel een programmabrochure gevonden waarin een verkorte versie werd opgenomen van een bijdrage die eerlang zal verschijnen in de Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent. Ze kwam tot stand in intense samenwerking met professor Mary Wolinski van de universiteit van Western Kentucky in de Verenigde Staten, hier aanwezig. Het motet *Mout sont vallant cil de Gant* zingt de lof van de leidende Gentse elite van het midden van de 13de eeuw. Die zogenaamde erfachtige lieden waren onversaagd, bijzonder hoffelijk, vrijgevig, hoofs en royaal en weelderig van leven. Zij hadden een verfijnde levensstijl en lieten hun geld rollen, zowel voor de anderen als voor zichzelf, waarbij zij heel wat afgunst en nijd ondervonden. Die lofzang aan de eigen identiteit valt *mutatis mutandis* te vergelijken met een nationale hymne in meer recente tijden. Het motet klonk wellicht eigenaardig in de oren van menig een in dit publiek. Het werd in de loop van de laatste zeven eeuwen niet meer uitgevoerd. Mevrouw Wolinski en ikzelf dragen deze avond de herontdekking ervan op aan de stadsgemeenschap van Gent. Wij zijn het ensemble Pandora 2 onder de leiding van Marcel Ketels en verder bestaande uit Kristien Vercammen, Carlo Vandenhende, Bart Roose en Erik Boone, erkentelijk voor hun interpretatie van het motet *Mout sont vallant cil de Gant* en voor het polyfone bloementapijt dat zij deze avond uitstrooiden. Dank u.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003¹

Leen Charles², Marie Christine Laleman³ en Valérie Meillander⁴

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

2285. BRACKE L., *Drongen Sint-Gerolf parochieregisters trouwakten 19de eeuw*, in *Dronghine*, Drongen, 2003.

2286. CASSIMAN P., *Archiefoverdracht van Baarle naar Latem*, in *Dronghine, Jaarboek*, 2003, p. 49-54. Naar aanleiding van een keizerlijk besluit van 22 januari 1805 waarbij de gemeente Baarle afgeschaft werd en opgesplitst werd in twee delen (een deel bij Drongen en een deel bij Sint-Martens-Latem) werd eveneens de opdracht gegeven de archieven over te brengen naar Latem. Met het oog op de overdracht werd een inventaris opge- maakt die in het artikel wordt gepubliceerd maar waarbij de originele archief- stukken zoals blijkt verloren gegaan zijn.

2287. CHARLES L., M.C. LALEMAN & V. MEILLANDER, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2001-2002*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2002), nr. LVI, p. 299-334.

2288. ERVYNCK G., *Inventaris van de microfilms van de parochieregisters in het Stadsarchief Gent*, in *Genealogie & Heraldiek in Vlaanderen*, 1, (2003), nr. 1, p. 10-30.

2289. JANSSENS G., *De uitgave van de verordeningen van Koning Filips II (1566-1570). Bronnen voor de teksteditie*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XLIII, (2002), p. 67-73. Met het oog op de uitgave van de vorstelijke veror- deningen voor de periode 1566-1570 wordt ingegaan op het bronnenmateriaal

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/2003. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op overdrukjes van hun werk te bezorgen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Stadsarchivaris, Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/225.32.53 fax. 09/233.11.58 e-mail stadsarchief@gent.be

³ Adviseur & Stadsarcheoloog, Hof van Ryhove, Onderstraat 20, 9000 Gent, 09/266.57.60 fax. 09/223.99.19 e-mail stadsarcheologie@gent.be

⁴ Historica, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/225.32.53 fax. 09/223.11.58 e-mail stadsarchief@gent.be

en op de selectiecriteria. In diverse archieven berusten reeksen geauthentificeerde kopieën van verordeningen die meestal niet volledig zijn, maar toch kunnen gebruikt worden als hulpmiddel om een zo volledig mogelijke lijst van de koninklijke verordeningen op te stellen. De auteur gaat na welke kopieën aanwezig zijn in de stadsarchieven van Gent en van Antwerpen.

2290. MERTENS J. & P. VANDEWALLE, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz.

2291. S.N., *Inventaire van de inventaire archéologique de Gand in Gandavum*, 7, (2002), nr. 3, p. 2-37. Themanummer gewijd aan de geschiedenis van de Société Archéologique de Gand onder wiens auspiciën de IAG verscheen. Eveneens aandacht voor de personen die deel uitgemaakt hebben van de vereniging en voor de medewerkers aan de *Inventaire* evenals voor de illustrators.

2292. VANDERMEERSCH K., *Het Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 4, p. 4-6. Over de nieuwe locatie van het provinciaal archief aan de Pelikaanstraat te Gent.

2293. VERHEEKE G., *20 jaar TIC. Artikels-Onderwerpen-Auteurs*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 20, (2002), nr. 4, p. 31-39.

2294. VIAENE P., *Bibliografie industriële archeologie en industrieel erfgoed in België (IX)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 20, (2002), nr. 4, p. 3-30.

Algemeen

2295. ALLEGAERT P., F. DE PREESTER, N. VERTRIEST & A. CAILLIAU, *Het Museum Dr. Guislain te Gent, (Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen nr. 4)*, Antwerpen, 2002, 43 blz. Beknopte monografie over het bijzondere museum Dr. Guislain, voorafgegaan door een geschiedkundig overzicht van de psychiatrie en het ontstaan van het Guislaingesticht. De permanente collectie van het museum is driedig: de geschiedenis van de psychiatrie, een fotoverzameling over leven in de psychiatrie en de outsiderskunst. Geïllustreerd.

2296. BRACKS D., P. CRYNS, Y. DUWELZ, V. JACOBS, J.- L. ROBA, P. TAGHON & F. VAN HUMBEEK, *100 jaar luchtvaart in België. Het album van de Belgian Aviation History Association*, Tielt, 2002, 206 blz. Fotoboek van de Belgische luchtvaart, opgemaakt in chronologische orde. Wat Gent betreft is er de foto van Lucien Harel met zijn tweedekker te Gent in 1911. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2297. CHARLES L. & G. JANSSENS, *Tweemaal met het archief getrouwd: een gesprek met Griet Maréchal, ereafdelingshoofd bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 79, (2003), nr. 1, p. 16-20.

2298. DEFOORT H., W. DE VUYST & C. DE WEERDT, *Gent heen/terug. Een tentoonstelling over reizen en reizigers op basis van Gentse archiefcollecties*, Gent, 2003, 60 blz. Publicatie bij een tentoonstelling, georganiseerd door vzw Gent Cultuurstad in het Sint-Pietersstation te Gent naar aanleiding van het erfgoedweekend 2003. Bijdragen over de Wereldtentoonstelling van 1913, de bouw van het Sint-Pietersstation, de reizende studenten, kerkhof-toerisme, het spoorwegnet, reisverslagen, vertragingen, files, en andere beslommeringen tijdens het reizen, de spoorwegen in Belgisch Congo en de 19de eeuwse emigratie naar Argentinië.

2299. DE TREMERIE M., *Een echte trekpleister geworden. Cultuurhistorisch Gent*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 52, (2003), nr. 1, p. 25-27. Een gesprek met Tony Gilissen, 25 jaar directeur van de Dienst Toerisme van Gent, over de evoluties binnen deze sector tijdens zijn carrière.

2300. DEVRIESE L., *Het Gentse ambachtsleven veelzijdig weerspiegeld in de huidenvetterij*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2003), Cahier 25, p. 1-33. De auteur behandelt achtereenvolgens het huidenvettersvak, de ambachtsstructuren, de conflictbeheersing en de ontwikkeling van dit vakgebied. Geïllustreerd.

2301. RANSHUYSEN L., *Een nieuw stadsmuseum voor Gent. Voorstellen vanuit het beoogde publiek*, (Gent Cultuurstad v.z.w.), Gent, 2003, 120 blz. Resultaten van een publieksonderzoek in functie van de realisatie van een nieuw Gents stadsmuseum in de Bijlokesite (Godshuizenlaan-Jozef Kluyskensstraat).

2302. VANACKER D., *Gand, histoire d'une ville*, in *Septentrion*, XXXI, (2002), nr. 4, p. 40-48. Kort historisch overzicht van de stad Gent ter gelegenheid van de herdenkingen rond Keizer Karel, waarbij de aandacht vooral wordt toegespitst op de economische en toeristische troeven van de stad vroeger, maar ook vandaag.

2303. VIAENE-AWOUTERS L. & E. WARLOP (dir.), *Gemeentewapens in België-Vlaanderen en Brussel*, (Dexia), Brussel, 2002, 2 delen. Nieuw naslagwerk over de wapens en vlaggen van gemeente en provincies als opvolger van het *Wapenboek van de provinciën en gemeenten van België (1955-1969)* van M. SERVAIS. Geïllustreerd.

Archeologische kronieken

2304. DE VUYST W., G. EVERAERT, M.C. LALEMAN, D. LIEVOIS & G. VERMEIREN, *Projectonderzoek in Sint-Kruis-Winkel* (Gent, O.VI.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2003, nr. 26, p. 31-32. Beknopt verslag over het onderzoek in de Heilig-Kruiskerk en op de kasteelsite, met inbegrip van het Della Faillehuis Sint-Kruis-Winkeldorp 62.

2305. HEIRMAN K., J. HUYGHE, M.C. LALEMAN, D. LIEVOIS, G. STOOPS, K. RUTTEN, D. VANHEE & G. VERMEIREN, *De Sint-Pieterssite te Gent (O.-VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (2003), nr. 26, p. 111-113.

2306. LALEMAN, M.C., G. STOOPS & G. VERMEIREN, *Archeologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (2003). Nr. 26, p. 115-116.

2307. LALEMAN M.C. & G. VERMEIREN (red.), *Archaeologia Mediaevalis. Kroniek-Chronique*, Gent, 2003, nr. 26, 157 blz. Overzicht van het gerealiseerde archeologisch onderzoek in Vlaanderen en de aangrenzende gebieden over 2002. Met verwijzingen naar Gent.

2308. VAN STRYDONCK M., e.a., *Royal Institute for Cultural Heritage. Radiocarbon dates XVIII*, Brussels, 2002, 70 blz. Met resultaten van radio-koolstofdateringen op monsters uit de archeologische opgravingen in het Gravensteen (Sint-Veerleplein).

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

2309. BOURGEOIS I., B. CHERRETE & J. BOURGEOIS, *Bronze Age and Iron Age settlements in Belgium, an overview*, in BOURGEOIS J., I. BOURGEOIS & B. CHERETTE, *Bronze Age and Iron Age communities in North-Western Europe*, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten van België), Brussel, 2003, p. 175-190.

2310. CHERETTE B., *De onager volgens Marcellinus Ammianus: een kritische reconstructie*, in *Vobov-Info*, (2002), nr. 55, p. 3-29. Situering van de Romeinse onager of eenarmige steenwerper in de geschiedenis van de antieke artillerie, waarvan de beginfase in 399 vóór onze tijdrekening in Syracuse wordt gelocaliseerd. Centraal element in de bijdrage is de ontleding van een Latijnse beschrijving door Marcellinus Ammianus uit de 4de eeuw. Dit leidde tot een hertaling. De bevindingen werden vervolgens experimenteel getoet. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2311. DE LONGIE B. & J. ROMMELAERE, *De Gallische hoeve in Destelbergen*, in *Vobov-Info*, (2002), nr. 55, p. 30-50. Neerslag van een educatief project van de v.z.w. Gallisch Dorp in Destelbergen rond het leven in de ijzertijd, een combinatie van experimentele archeologie en archeo-educatie. Geïllustreerd.

2312. SEIPEL W. (dir.), *7000 jaar Perzische Kunst. Meesterwerken uit het Nationaal Museum van Iran in Teheran*, (Skira), Milano, 2002, 341 blz. Nederlandstalige uitgave van een in 2000 in het Duits verschenen werk. De Nederlandse versie begeleidde de gelijknamige tentoonstelling die van 13 september 2002 tot 5 januari 2003 opgezet werd in de Kunsthall Sint-Pietersabdij. Geïllustreerd.

2313. VERMEULEN F. & M. ANTROP (eds.), *Ancient lines in the landscape. A Geo-Archaeological Study of Protohistoric and Roman Roads and Field Systems in Northwestern Gaul*, (*Annual Papers on Classical Archaeology*, supplement 7), Leuven, 2001, 266 blz. Wetenschappelijke bundeling door verschillende auteurs van de bevindingen over een driejarig onderzoeksproject rond het pre-middeleeuwse landschap in de *Civitas Menapiorum*, met vooral intensief onderzoek in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, en waarbij onder meer gebruik werd gemaakt van het archeologisch-luchtfotografische databestand van de Universiteit Gent. Een eerste deel behandelt meer algemeen de archeologische belangstelling voor het antropogene landschap. In een tweede deel ligt de klemtoon op de registratie van mogelijke wegtracés via luchtfotografie en hun precieze lokalisatie. Een derde deel handelt over wegen en wegssystemen, een vierde over akkersystemen. Met talrijke verwijzingen naar de Gentse regio, en onder meer ook naar resultaten van archeologisch onderzoek in Sint-Denijs-Westrem. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

2314. BOONE M., *'Cette frivole, dampnable et desraisonable bourgeoisie': de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden*, in KLOEK J. & K. TILMANS (eds), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Amsterdam, 2002, p. 33-54.

2315. BOONE M., *Urban space and political conflict in late medieval Flanders*, in *Journal of Interdisciplinary History*, (2002), nr. 32, p. 621-640.

2316. CHARLES L., *Memorieboek uit de zestiende eeuw terecht*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 2, p. 1-2. Over de schenking van een memorieboek aan het Stadsarchief van Gent. Het gaat om een manuscript, een memorieboek, dat behalve de schepenlijsten vanaf 1301 tot en met 1581 heel wat historische wetenswaardigheden opsomt.

2317. CHARLES-ROUX E., *Don Jean d'Autriche. Bâtard de Charles Quint*, (Editions Racine), Bruxelles, 2003, 232 blz. Geïllustreerd.

2318. DAMBRUYNE J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, (Academia Press & Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde), Gent, 2002, 884 blz. Het boekwerk is een weerslag van een gedeelte van het doctorale proefschrift dat de auteur in 2002 aan de Universiteit Gent voorstelde. De uitgave heeft een structuur in vijf hoofdstukken waarin de volgende onderwerpen uitvoerig worden toegelicht: de corporatieve kaders, de sociale en professionele mobiliteit binnen de ambachtswereld, fiscale stratificaties en sociale verhoudingen, machtsverdeling en bestuursmobiliteit, stedelijke stabiliteit en instabiliteit. Een 39 bijlagen en 44 grafieken ondersteunen met cijfergegevens de studie en de conclusies die de gehele 16de eeuw overspannen. De auteur verduidelijkt op overtuigende wijze de grote maatschappelijke betekenis van de middengroepen, in casu de ambachtsmeesters als motor van de stedelijke economie en fervente aanhangers van stedelijke autonomie.

2319. DAMBRUYNE J., *De Gentse transportsector en de interregionale handel in de Nederlanden tijdens de 16de eeuw. Een conjunctuuranalyse*, in PARMONTIER J. & S. SPANOGHE (eds), *Orbis in Orbeur. Liber Amicorum John Everaert*, Gent, 2001, p. 133-156.

2320. DUMOLYN J., *Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, (2002), nr. 4, p. 417-438. De auteur onderzoekt de betekenis van netwerken als "sociaal kapitaal" in de machtsverwervingsprocessen van vorst, ambtenaren en groepen die de bredere politieke maatschappij uitmaakten. Hij wil diverse soorten netwerken onderscheiden die operationeel waren rond de prosopografische populatie van het hogere personeel van de Bourgondische hertogen in het graafschap Vlaanderen. Uitgangspunt is de relationele sociologie van Pierre Bourdieu.

2321. DUMOLYN J. & K. MOERMANS, *Distinctie en memorie. Symbolische investeringen in de eeuwigheid door laatmiddeleeuwse hoge ambtenaren in het graafschap Vlaanderen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116, (2003), nr. 3, p. 332-349. Sterven en begraven zijn sociale fenomenen bij uitstek die bovendien veel historische, archeologische sporen hebben nagelaten. Uitgangspunt voor deze studie zijn de begrafenispraktijken van een groep, gekenmerkt door een zeer sterke sociale promotie, met name het hogere personeel van de Raad van Vlaanderen en van de Rekenkamer van Rijsel. De aandacht gaat vooral uit naar de sociale en de symbolische winst die het spirituele kapitaal voortbracht voor de betrokkene en zijn nageslacht. Gezien het fragmentaire karakter van het bronnenmateriaal gaat het eerder om een kwalitatieve dan om een kwantitatieve benadering. Ook richten de auteurs zich

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

vooral op het monumentale element zoals grafstenen en worden de liturgische aspecten (missen, jaargetijden,...) buiten beschouwing gelaten.

2322. HAEMERS J., *550 jaar Gentse opstand (1449-1453). Een heuglijke viering*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 4, p. 1-3. Bijdrage over de slag bij Gavere in 1453 waarbij de Bourgondische hertog Filips de Goede de Gentenaars een nederlaag toebrengt. Dit artikel is gebaseerd op een licentie-verhandeling waarin de opstand die er aan voorafging onder de loep wordt genomen.

2323. LIEVOIS D. & M. WOLINSKI, *Mout sont vallant cil de Gant - een motet ter ere van de Gentse erfachtige lieden in het midden van de dertiende eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 35-51. Het motet, geciteerd in de titel, bevat op hoogst uitzonderlijke wijze een politieke boodschap. Het gaat om de oudste stedelijke lofzang in de Lage Landen. De sociale groep die in de kijker gezet wordt, is de Gentse elite van de erfachtige lieden, die er een verfijnde levensstijl op nahielden en bijzonder kapitaalkrchtig waren waardoor zij afgunst en nijd ondervonden.

2324. NEVEJANS A., *Aldus staet in scepenen bouc...De registers van de Gentse schepenen van de keure in de 14de eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 53-64. In tegenstelling tot de meeste studies die de rijke inhoud van de akten bestuderen gaat de aandacht in deze bijdrage uit naar de vorm van de registers. De auteur probeert te achterhalen hoe de akten werden opgesteld, wie ze optekende, hoe ze in de registers werden gerangschikt en welke registratietraditie het schepenenbestuur aanhing.

2325. VANHOUTTE E. (red.), *Talig erfgoed. De Zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw*, Gent, 2002, 119 blz. De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde wil de aandacht vestigen op het niet-literaire Nederlandstalige erfgoed dat vanaf de 13de eeuw tot nu tot ons is gekomen, samen goed voor het collectieve geheugen van onze contreien. De publicatie is de neerslag van het colloquium dat op 18 mei 2001 werd georganiseerd in verband met 14de-eeuwse ambtelijke taal. In de bijdrage BOONE M., *Spreken de bronnen? Bedenkingen van een historicus bij een corpus van laat-middeleeuwse Nederlandse teksten*, worden enkele bedenkingen aangereikt over hoe de later, overvloediger gedocumenteerde eeuwen kunnen worden behandeld in navolging van het *Corpus Gysseling* dat de 13de eeuw bestudeert. Daarin komen voorbeelden uit het oude graafschap Vlaanderen (en Gent).

2326. VAN KEYMEULEN J., M. ADRIAEN & G. MARECHAL, *In der sieker dienste. De oudste ambachtelijke tekst in het Nederlands. De statuten van de leprozerie van Gent, 1236*, Gent, 2003, 48 blz. Heruitgave van de statuten van het Gentse leprozenhuis van 1236, met vertaling (J. VANKEYMEULEN), commentaar en situering binnen een meer algemene context van leprozen en leprozenhuizen in Gent en Vlaanderen (G. MARECHAL). Als bijlage een overzicht van de rol van de cisterciënzerinnen in de Gentse ziekenzorg (M. ADRIAEN). Geïllustreerd.

2327. VAN LEEUWEN J., *Didactiek in een Middeleeuws stadhuis. De functie en betekenis van een Gents opschrift uit 1480* in BAUER R., M. DE SMET, B. MEIJNS en P. TRIO (red.) *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*, (*Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis*, series A/vol. 30), p. 336-350. De auteur gaat de omstandigheden na waarin een raadsgezicht op de wanden van het Gentse stadhuis tot stand kwam. Vanuit deze context kan een antwoord worden gevonden op de vraag naar de functie en de betekenis van dit didactische opschrift in het 15de-eeuwse Gent.

Moderne tijden

2328. BRIELS J., *Zuid-Nederlandse predikanten in de republiek 1572-1621. Een bijdrage tot de kennis van de Zuid-Nederlandse immigratie*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 85, (2002), nr. 3-4, p. 169-243. Het protestantisme heeft zich in de Noordelijke Provinciën van de 16de eeuw, in tegenstelling tot de Zuidelijke, niet echt weten te affirmeren. Het is de emigratie van duizenden Brabantse, Waalse en Vlaamse protestantse vluchtelingen naar de Noordelijke contreien tussen 1572 en 1621, die een essentiële bijdrage heeft geleverd tot de calvinisering van de bevolking in de republiek.

2329. CASSIMAN K. (red.), *De barge, een trekschuit tussen Gent en Brugge*, Gent, 2003, 102 blz. Herwerkte uitgave van de catalogus *Een trekschuit voor koningen, de barge tussen Gent en Brugge*, uitgegeven door de stad Gent bij de gelijknamige tentoonstelling in het Bijlokemuseum in 1993. Heruitgave naar aanleiding van de bouw van de Gentse barge, de ambachtelijk gebouwde reconstructie van een Gents historisch schip uit de 18de eeuw, project dat erop gericht was langdurig werklozen op een zinvolle manier ervaring te laten opdoen en herscholing te bieden.

2330. CAUCHIES J.M., *Les étrangers dans l'entourage politique de Philippe le Beau*, in *Revue du Nord*, 84, (2002), nrs. 345-346. Peiling naar de vreemdelingen in de politieke entourage van Filips de Schone, hertog van Bourgondië, die de Nederlanden bestuurde van 1494 tot aan zijn dood in 1506. Verwijzingen naar Gent. Het artikel maakt deel uit van een themanummer rond de vreemdelingen aan het Bourgondische hof.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2331. CRANE, N., *Mercator. De man die de aarde in kaart bracht*, (Ambo-Manteau), 2003, 365 blz. Aan de hand van een dertigtal hoofdstukken wordt de wereld geschetst waarin Mercator of Gerard Kremer (1512-1594) leefde en de cartografische vernieuwingen in kaarten en globes verwerkte. Geïllustreerd.

2332. DE BAETS A., *De veldtocht van Prins Frederik-Willem van Oranje-Nassau door het land van Rode A° 1645*, in *Land van Rode*, 31, (2003), p. 10-25. Enkele passages uit een verhaal in dagboekvorm van een anonieme predikant die het leger van prins Frederik Hendrik van Oranje Nassau vergezelde op zijn tocht door het land van Rode en het land van Waas naar de stad Hulst. Het dagboek vangt aan op 26 september 1645 en eindigt op 5 november 1645.

2333. DECEULAER H., *Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland. Drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende eeuw)*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, (2002), nr. 4, p. 439-468. Bijdrage waarin de auteur probeert aan te tonen dat de rurale consumptie in sommige regio's van de Zuidelijke Nederlanden een invloed uitoefende op de ontwikkeling, samenstelling en sociale organisatie van bepaalde bedrijfstakken, voornamelijk in de kledingssector. Drie sterk verschillende regio's worden onder de loep genomen: de Antwerpse Kempen (subsistentielandbouw), Oost-Vlaanderen en de streek rond Gent (proto-industrialisatie) en het achterland van Brussel (commercieel landbouwgebied).

2334. DE HERDT R., *Het uitroeien van de runderpest in Vlaanderen (1769-1785). Regeringsmaatregelen en oppositie ertegen*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 83, (2003), nr. 3, p. 73-89. Over de bijzondere betekenis van runderpestbestrijding in de ontwikkeling van de diergeneeskunde. Het zijn de inzichten en de voorstellen van de Romeinse geleerde Giovanni Lancisi die tot op heden bepalend gebleven zijn en zonder veel veranderingen toegepast worden. De bijdrage kadert in een themanummer over vlees *Lekker dier!? ze zijn wat we eten* naar aanleiding van een tentoonstelling in het M.I.A.T. Geïllustreerd.

2335. HUYS J., *Een tropische trompetter in Gent (1693-1703)*, in *Clocke Roeland*, 7, (2003), p. 2-3. Over Sebastiaen America, afkomstig uit Matinique, stadstrompetter in het Gentse Belfort.

2336. KLUYSKENS P., *De Bargie*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 153-161. Heruitgave van een artikel dat de auteur een halve eeuw geleden schreef over de trekschuiten die voeren op de nieuw aangelegde verbindingsvaart tussen Gent en Brugge waardoor de Brugse Vaart niet alleen een gemakkelijke verbinding vormde voor het transport van goederen maar ook een comfortabele manier van reizen werd voor personenvervoer.

2337. LEYDER D., *Eendere hoofden onder eendere pruiken? Het Latijns onderwijs te Gent en het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Régime*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 185-249. Studie van de initiatieven die de centrale overheid nam om het vervolgonderwijs te organiseren na de opheffing van de jezuïtenorde in 1773. Eerder institutionele aanpak (richtlijnen naar collegeleraars, werkomstandigheden, rekrutering;...) van de studie van het vervolgonderwijs, dat tot op heden buiten de belangstellingssfeer van de vorsers viel, als noodzakelijke tussenstap naar een toekomstig micro-onderzoek, dat gericht is op het alledaagse handelen in de klas.

2338. OSSIEUR E., *325 jaar geleden. Gesneuvelden, gekwetsten en krijgsgevangenen tijdens het beleg en de verovering van Gent in 1678*, in *Vlaamse Stam*, 39, (2003), nr. 5, p. 368-399. De auteur hangt een beeld op van de oorlogsverrichtingen te Gent in het kader van de Hollandse oorlog waarbij de Spaanse troepen te Gent op amper één week tijd verslagen werden door de Fransen. Aan de hand van bronnen bewaard in het Stadsarchief Gent geeft hij eveneens een overzicht van de eerste schermutselingen die plaatsvonden buiten de stadsmuren op het omringende platteland, van het oorlogspotentieel en de krijgsmacht voorhanden te Gent en van de gesneuvelden en de gekwetsten.

2339. OSSIEUR E., *Het memorieboek van pastoor Roger Nottingham van de Gentse Sint-Niklaasparochie (1657-1690)* in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 130-152; nr. 4, p. 206-230. Vertaling en annotaties bij een memorieboek (bewaard in het Rijksarchief) opgesteld in het Latijn door de pastoor van de Sint-Niklaasparochie die vanaf zijn benoeming in 1656 optekende wat hij belangrijk vond als pastoor.

2340. SCHEPENS E., *Cijns van de armen van Laarne gelegen te Drongen*, in *Dronghine*, Jaarboek 2003, p. 21.

2341. SCHEPENS E., *Pachtcontracten te Drongen*, in *Dronghine*, Jaarboek 2003, p. 13-19. Pachtcontracten bewaard in het Rijksarchief voor de periode van 1568 tot 1740. Het gaat over gronden die het klooster verpachtte, maar eveneens over gronden door het klooster gepacht.

2342. VERBERCKMOES, J., (red.), *Vreemden vertoond. Opstellen over exotisme en spektakelcultuur in de Spaanse Nederlanden en de Nieuwe Wereld*, (Peeters), Leuven, 2003, 239 blz. In acht deelstudies probeert men een antwoord te formuleren op hoe mensen de nieuwe wereld van de ontdekkingsreizen in de 16de en de 17de eeuw leerden kennen en wat er van dit exotisme in de dagelijkse leefwereld werd overgenomen.

2343. VERMEULEN I., *Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in Gent tijdens de 18de eeuw. Casus: de Sint-Salvatorparochie*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 111-144. Onderzoek naar de mortaliteit in de Gentse Sint-Salvatorparochie tijdens de 18de eeuw, in hoofdzaak gebaseerd op de overlijdensregisters. Vooreerst wordt kort ingegaan op de algemene mortaliteitstendenzen en crisissen in de zeven Gentse parochies. Vervolgens worden een aantal parameters geanalyseerd voor deze parochie zoals levensverwachting, verschil man vrouw, zuigelingen-en kindersterfte. De auteur pikt in op een reeds eerder verschenen studie over de mortaliteit in de Sint-Jacobsparochie.

Hedendaagse tijden

2344. ALBRECHT H., *Het ontstaan van de dierentuinen, een nieuw fenomeen*, in *Van Mensen en Dingen*, I, (2003), nr. 2, p. 149-164. De auteur gaat na wat de oorsprong is van het fenomeen dierentuin en hoe een moderne zoo kan omschreven worden als een dierenverzameling die gebruikt wordt om de exotische dieren dichterbij de bevolking te brengen en wetenschappelijk te bestuderen. De creatie van zoo's houdt ook verband met de verfraaiing van de stad in een periode van groeiende industrialisatie en verstedelijking. Ze probeert na te gaan wie of wat aan de grondslag lag van de creatie van een zoo in Gent en hoe het gesteld was met de dierencollectie van de "Maatschappij voor Natuurlijke Historie" van Gent. Geïllustreerd.

2345. BACKS J., *Mortaliteit in Gent (1830-1950)*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXIX), Gent, 2003, 298 blz. Onderzoek naar de mortaliteit van de stad Gent tijdens de 19de eeuw met als einddoel het opstellen van een sociale differentiatie voor de dood. Aandacht voor de langetermijnevolutie en de gevolgen van de industrialisatie op de levenskansen van de Gentenaren. Verder wordt een antwoord gezocht op vragen met betrekking tot de zuigelingensterfte, de belangrijkste doodsoorzaken, of het industriële voorkomen van de stad bepalend was voor de diverse aspecten van de mortaliteit, hoe de sociale structuren waren binnen de stad en de leefomstandigheden van de inwoners. Kern van het betoog is of de beter gegoeden in de 19de-eeuwse samenleving hogere levenskansen bezitten dan de armen.

2346. BACKS J., *Mortaliteit in Gent in de negentiende eeuw*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 1, p. 4-5. Samenvatting van een licentiaatsverhandeling over het onderzoek naar de mortaliteit in het 19de-eeuwse Gent, met aandacht voor de impact van de industrialisatie op de algemene levensomstandigheden en voor mogelijke demografische evoluties.

2347. COLLET E., e.a., *Delhaize le lion, épiciers depuis 1867*, (Editions Racine), Bruxelles, 2003, 244 blz. Ontwikkeling van deze winkels tegenover een meer algemene context van voedingsgewoonten en consumptiegedrag, van veranderingen in het socio-economische landschap van ons land. Geïllustreerd.

2348. DECKERS M., *De strafrechterlijke vervolging van het activisme. Deel I: Het wettelijk kader in Wetenschappelijke tijdingen*, LXI, (2002) nr. 3, p.156-178; *deel II: de maatschappelijke invloed*, nr. 4, p.191-211; *deel III: de omvang. Besluiten*, LXII, (2003), nr. 1, p. 22-31. In het eerste deel wordt uitvoerig aandacht besteed aan het wetgevende werk dat door de regering van Le Havre werd verricht met de bedoeling te achterhalen welk vervolgingsbeleid de regering voor het aanvatten van de repressie voor ogen had. In de twee volgende delen wordt dieper ingegaan op het concrete verloop van de repressie, met als aandachtspunten de publieke opinie, de magistratuur, de politieke wereld en tenslotte ook de kwantitatieve omvang van de repressie.

2349. DE CLERCK K., *75 jaar pedagogische wetenschappen aan de Gentse universiteit (Uit het verleden van de RUG, nr. 43)*, Gent, 2002, 174 blz. Geschiedenis van de Faculteit van de Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, opgeluisterd door fragmenten uit gevoerde gesprekken met 75 oud-studenten. Geïllustreerd.

2350. DE CLERCQ M., *1937: Gent en Spanje tijdens de Spaanse Burgeroorlog*, in *GOV Heraut*, 37, (2002), nr. 4, p. 6-8. Over de opvang van de kinderen die het Baskenland ontvluchtten en in Gent een pleeggezin kregen tijdens het regime van generaal Franco.

2351. *De Fonteinen van de Oranjeberg, (Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2003, deel IV, 903 blz. Politiek- instutionele geschiedenis van de Provincie Oost-Vlaanderen van 1920 tot heden, met monografische toelichtingen over gouverneurs, voorzitters van de provincieraad, griffiers, gedeputeerden en markante raadsleden. Geïllustreerd.

2352. DEFOORT H., *Vooruit, toverwoord dat ons aanvuurt! Omtrent de originaliteit, kracht en zwakte van de Gentse sociaal-democratie*, in VERBRUGGEN P. (dir.), *Ons Huis, (Amsab)*, Gent, 2002, p. 50-76. Geïllustreerd.

2353. DE GENDT M., *Het blad van papier. De eigenzinnige geschiedenis van het Gentse studentenblad Schamper*, in *Brood en rozen*, (2003), nr. 1, p. 49-61. Terugblik op de bewogen geschiedenis van het studentenblad dat het licht zag in 1975 als een project van een kleine groep progressieve studenten.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2354. DENECKERE G., *Het standbeeld van Jacob Van Artevelde op de Vrijdagmarkt als lieu de mémoire*, in VERBRUGGEN P. (dir.), *Ons Huis*, (Amsab), Gent, 2002, p. 40-49. Jacob van Artevelde, de Gentse voorman uit de 14de eeuw, groeide in de 19de eeuw uit tot een held. De auteur gaat dieper in op de aspecten die hem tot 'held' maakten en hoe die ontwikkeling in Gent kan worden gevolgd. Geïllustreerd.

2355. DE VOS J., *Van Désiré Cnuddeplein naar Speelplein Henri Story*, in *Interbellum*, 23, (2003), nr. 3, p. 8-15. Het Désiré Cnuddeplein werd ingehuldigd op 1 juli 1934 en was genoemd naar de toenmalige schepen van onderwijs die tijdens de Tweede Wereldoorlog als schepen zou aanblijven tot 5 september 1945 in tegenstelling tot alle anderen die uitweken of het Belgische leger vervoegden. Op 20 juli 1945 veranderde het speelplein van naam en werd voortaan genoemd naar de liberale schepen Henry Story, aangesloten bij het verzet en omgekomen in een concentratiekamp in 1943.

2356. DE WAELE M., *De Aristocraten van de Middenstand. Beenhouwers en slaggers in Gent (1850-1990)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 83, (2003), nr. 3, p. 15-72. Na een inleidend hoofdstuk over de vleeshouwersgilde tijdens het Ancien Regime wordt een historisch overzicht geboden van alle facetten van deze beroepsgroep tot in 1990: oprichting en werking van een slachthuis, het keuren van vlees, de oneerlijke concurrentie, de oprichting van de *Vereenigde Vleeschhouwers*, de invoer van buitenlands vee, het ontstaan van beenhouwerijen, de sociale verschillen in de consumptie van vlees, de oorlogsjaren, de recente hormonenkwesie, het einde van het Gentse slachthuis, en de daling van de zelfstandige vleeshouwers in Gent. De bijdrage kadert in een themanummer over vlees *Lekker dier!? Ze zijn wat we eten*, een tentoonstelling in het M.I.A.T. Geïllustreerd.

2357. GOOSSENS M., *Dertig jaar Vlaams parlement. Historiek en dynamiek van een parlementaire instelling*, Brussel, 2002, 384 blz.

2358. HEMELSOET A., *Liefdadigheid als roeping van de dame: het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de eeuwse Gent (1845-1880)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 251-281. Uit verschillende studies is gebleken dat 19de-eeuwse vrouwen zich uit de gesloten wereld, waarin ze door een mannelijk discours geprangd zaten, probeerden los te rukken via allerhande filantropische en caritatieve werken. Vooral de vrouwen van stand hadden de tijd en de middelen om zich hiermee bezig te houden. In dit onderzoek gaat de auteur na hoe de adellijke dames hun sociaal engagement aanpakten en welke groep er beter van werd, de dames of de arme.

2359. JANSSENS G., *Extra Muros: Gentse huldeblijken aan de Koning in het Archief van het Koninklijk Paleis te Brussel*, in *@rchiefluik*, 3, (2003), nr. 1, p. 7. De aanwezigheid van archiefdocumenten met betrekking tot Gent in het Archief van het Koninklijk Paleis in Brussel wordt geïllustreerd aan de hand van een album dat aan prinses Astrid en prins Leopold werd aangeboden bij hun bezoek aan Gent op 28 mei 1928. Dit bezoek viel samen met de officiële inhuldiging van het Bijlokemuseum. Het is een fraai versierd album, waaraan heel wat Gentse kunstenaars meewerkten. Geïllustreerd.

2360. KLUYSKENS P., *Het vredesverdrag van Gent in 1814*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p. 86-94. Heruitgave van een artikel dat Pierre Kluyskens een halve eeuw geleden schreef over de ondertekening van het verdrag dat de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten duurzaam bezegelde.

2361. MAES D., *19de eeuwse vondelingen kregen rare namen. Enkele aanvullingen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 39-42. Aanvullingen op een vorig artikel van Daniel Van Ryssel over dit thema. Lijst van namen van vondelingen die allen uitbesteed werden aan gezinnen te Drongen. De auteur poogt een verklaring te vinden voor die soms zeer bijzondere namen.

2362. MAISON G. & A. en P. VAN YPERSELE DE STRIHOU, *Napoleon in België*, Tielt, 2002, 264 blz. Relas van de vijf bezoeken van Napoleon in 1798, 1803, 1804, 1810 en 1811 aan Brugge, Antwerpen, Brussel, Luik, langs de kust, in de Westhoek en ook aan Gent. Er wordt beschreven hoe de ontvangsten georganiseerd waren, wat de reacties van de bevolking en van Napoleon zelf waren. Geïllustreerd.

2363. MOUTON O. & B. VANPETEGHEM, *Numero Uno. Guy Verhofstadt, itinéraire d'un premier*, (Editions Racine), Bruxelles, 2003, 324 blz. Geïllustreerd.

2364. PETRENS, O., *De achttiendaagse veldtocht anders bekeken*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 145-175. Persoonlijke herinneringen van Oscar Petrens (°1920) uit Sint-Martens-Latem. Geïllustreerd.

2365. SEBERECHTS F. (red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse beweging*, (Uitgeverij Lannoo & Perspectief Uitgaven), Tielt-Antwerpen, 2003, 2004 blz. Aan deze speciale uitgave van de *Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd* (2003, nr. 19) en ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling in het Campo Santo van Sint-Amandsberg verleenden verder ook J. ART, M. BEYEN, B. DE WEVER, J. TYSSSEN en T. VERSCHAFFEL hun medewerking. Het initiatief gaat dieper in op diverse aspecten van stenen getuigenissen waarbij de ontstaansgeschiedenis van de Vlaamse beweging evenals de context van de gedenktekens worden toegelicht. In het bijzonder gaat de aandacht naar de manier waarop men met personages uit het verleden omgaat. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2366. SOTTIAUX K., *Het 'syndicaal toerisme' doorgelicht in Brood en Rozen*, (2002), nr. 4, p. 7-25. Ten gevolge van de toenemende globalisering wordt meer dan ooit gepleit voor een efficiënte internationale vakbondssamenwerking. De auteur wijst erop dat die internationale samenwerking nochtans reeds op het einde van de 19de eeuw ontstond.

2367. *Stadsmonografie Gent 2003*, (Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek), Brussel, 2003, 209 blz. Monografie met actuele gegevens over de stedelijke functies en cijfermateriaal.

2368. TALLIER P. A. & R. BOIJEN, *La Belgique et la Première Guerre mondiale. Etat des sources - Etat de la recherche. Actes du colloque des 8 et 9 novembre 2001*, in *Archives Générales du Royaume. Etudes sur la Première Guerre Mondiale / België en de Eerste Wereldoorlog. Bronnen - Stand van Onderzoek. Acta van het colloquium van 8 en 9 november 2001 in Algemeen Rijksarchief. Studies over de eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2002. 340 blz. Referaten van een colloquium over de stand van zaken rond de Eerste Wereldoorlog, waarvan het in eerste instantie de bedoeling is de rijkdom van de originele bronnen over deze oorlog in publieke en private archieven aan te tonen. Daarnaast wordt ook op het materiële en wetenschappelijke belang gewezen van de buitenlandse archiefbestanden betreffende België. Het geheel vormt een eerste leidraad in afwachting van een omvattend overzicht van de bronnen voor de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. In een bijdrage van A. CAPITEYN worden de bronnen over de Eerste Wereldoorlog besproken, die zich in het Stadsarchief van Gent bevinden en M. VERMOTE heeft het over de bronnen voorhanden in het Amsab.

2369. VANDAELE K., *De ontwikkeling van het sociaal-economische overleg in het interbellum. De syndicale macht in de exportgerichte sectoren als een verklarende factor in Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI-II, (2003), nr. 1-2, p. 129-176. Verkennende schatting van de Belgische syndicalisatiegraad in het Interbellum. Deze raming vormt slechts een aanleiding voor de auteur om zich te concentreren op het sociaal-economische overleg tijdens deze periode. Hij gaat hierbij uit van de stelling dat de werknemers in de exportgerichte sectoren door hun syndicale dominantie een primordiale rol speelden in de ontwikkeling van dit overleg. Aandacht voor het Gentse systeem.

2370. VANHAUTE E., *Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de "lange negentiende eeuw"*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 118, (2003), nr. 2, p. 153-178. Deze bijdrage wil enkele ideeën aanreiken voor een nieuwe brug tussen het rijke, maar versplinterde beeld van het demografisch micro-onderzoek en de historiserende modellen van grote maatschappelijke verschuivingen. De auteur brengt een overzicht van geboorte- en sterftecijfers, gezins- en beroepsstructuren, woonomstandigheden, enz...

2371. VANHEE T., *Nationale fiscaliteit van Franse Tijd tot WO I*, in *Dronghine*, Jaarboek 2003, p. 55-57. Op 1 oktober 1795 werd de Franse wetgeving ingevoerd waardoor de administratieve bestuursvorm van het land grondig werd gewijzigd. Het fiscale stelsel maakte daar deel van uit. In deze bijdrage wordt aandacht besteed aan de personele belasting, de patentbelasting en de grondbelasting.

2372. VAN MEIRVENNE R. & P. DEVOS, *De Duitse bunkerlinie van Steendorp-Vrasene 1917*, (*Kleine Cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen*), Gent, 2002, 59 blz. In 1917 wordt het landschap op de linkeroever van de Schelde, van Steendorp tot Vrasene, doorsneden door een lange lijn van betonnen bunkers. De Duitse bezettingstroepen legden er meer dan tweehonderd aan. De auteurs gaan dieper op het ontstaan van de bunkerbouw als onderdeel van verdedigingsstrategieën en -systemen, evenals op de uitwerking van het Duitse concept. Voorts worden de elf onderscheiden bunkertypes nader beschreven. De publicatie sluit af met beschouwingen over behoud, conservering en toekomst van dit militaire erfgoed. Geïllustreerd.

2373. VELDEMAN P., *De 'beker van Wimbledon'. Een link tussen de (Gentse) burgerwacht en de actualiteit*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 4, p. 7. Korte anecdote over de beker die gebruikt wordt bij de trekking van de nationale lijstnummers voor de wetgevende verkiezingen.

Industriële archeologie

2374. BUYST E., A. SOETE & H. VERHOOSSEL, *Sidmar 1962-2002. Veertig jaar staalproductie in Vlaanderen*, Gent, 2002, 352 blz. Monografie met een thematisch-chronologische indeling over de geschiedenis van de onderneming vanaf de oprichting in 1962 tot de dag van vandaag. In een uitgebreid inleidend gedeelte komt het historisch overzicht en de economische achtergrond aan bod, waarna in de daaropvolgende hoofdstukken de bedrijfs-economische aspecten belicht worden, de interactie met de samenleving en de overheid, de arbeidsrelaties en de technologische evolutie. Deze studie is gebaseerd op archiefmateriaal maar ook op een hele reeks mondelinge getuigenissen. Geïllustreerd.

2375. DE BAETS I., *Het conditioneersapparaat*, (*MIAT-wijzer 0.1.*), Gent, 2002. Toelichting bij een conditioneerapparaat in de verzamelingen van het MIAT, vervaardigd in de ateliers R. Anthor & A. Pluym uit Lille (Rijsel), uit het begin van de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

2376. DE HERDT R., *Een alcoholstokerij uit de 18de eeuw*, (*MIAT-wijzer 5-4*), Gent, 2002. De voorwerpen die in het M.I.A.T. staan opgesteld, vertellen het verhaal van de alcoholstokerij uit de late 18de en de 19de eeuw. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2377. DE HERDT R., *De mule jenny*, (MIAT-wijzer 5.3.), Gent, 2002. De mule jenny betekende een grote doorbraak voor het mechanisch spinnen van katoengaren. De ontwikkeling en de betekenis van de mule jenny worden bondig toegelicht. Het exemplaar dat in het MIAT wordt bewaard, wordt in die context gesitueerd. Geïllustreerd.

2378. DE HERDT R., *De stoommachine*, (MIAT-wijzer 5.1.), Gent, 2002. De betekenis van de stoommachine voor de ontwikkeling van de industrie wordt geïllustreerd aan de hand van een machine in het MIAT, vervaardigd door het bedrijf Bollinckx uit Brussel. Geïllustreerd.

2379. DE HERDT R., *De stoommachine: voor of tegen?*, (MIAT-wijzer 5.2.), Gent, 2002. De introductie van de stoommachine in de industrie had zowel voor- als tegenstanders. Met verwijzingen naar Gent.

2380. DE HERDT R. & G. VAN ROEYEN, *De eerste industriële revolutie*, (MIAT-wijzer 5.5), Gent, 2002. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

2381. DESEIJN G., *Kalksteen! Kalk! Kalkmortel! Krijt! Plaaster! Pleister! Gips! Stuc!*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, Gent, (2003), nr. 82, p. 2-15. De auteur geeft een beknopt overzicht van de ontwikkeling van de kalkbranderij en de toepassingsgebieden. Met enkele verwijzingen naar Gent en de Schelderegio. Geïllustreerd.

2382. DESEIJN G. & O. SUDAN, *Gentse industriële successtories-deel 5: de Sudan-dynastie: van kruidenier tot petroleumgigant. Steek Luxoil in uw Lampe Belge*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 20, (2002), nr. 4, p. 11-27. Het bedrijf Sudan was de eerste volwaardige petroleumimporteur en raffinadeur die langs het kanaal Gent-Terneuzen de belangrijkste aanzet gaf tot de petrochemische nijverheid in de Gentse kanaalzone. Geïllustreerd.

2383. DE SMUL R., *Bioscopen te Gent en omliggende gemeenten* in *De Draeke*, 26, (2002-2003), nr. 2, p. 5-8. Vervolg van een artikel verschenen in de jaargang 26, nr. 1. Geïllustreerd.

2384. DE SMUL R., *Bioscopen te Gent en omliggende gemeenten*, in *De Draeke*, 26, (2003), nr. 3, p. 4-11.

Kerkgeschiedenis en kloosters

2385. DEROLEZ A., *A Survey of the Mercatel Library on the Basis of the Early Catalogues and the Surviving Manuscripts*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated manuscripts*, (Low Countries Series 8, nr. 11-12), Leuven, 2002, p. 545-564.

2386. DUJARDIN C., *Bibliotheek "Terug thuis". Opruiende pamfletten uit de Beloken Tijd*, in *Kadoc*, (2003), nr. 2, p. 8-9. Een collectie pamfletten, afkomstig uit de bibliotheek van het grootseminarie van Haaren in het bisdom 's Hertogenbosch werd onlangs aan het Kadoc geschonken. Ze dateren uit het einde van de 18de eeuw, toen de Rooms-katholieke kerk zich in een periode van crisis bevond, Jozef II alle seminaries afschafte en een nieuw seminarie werd opgericht in 's Hertogenbosch. Ze getuigen van het verzet van priesters tegen de seculariseringspolitiek uit die periode. Een aantal gegevens hebben te maken met Gentse seminaristen.

2387. LECLERCQ, A, *Nazareth: het verhaal van kerk en klooster*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 13-60. Met verwijzingen naar het bisdom Gent en Gentse bisschoppen, over de periode 1849-1992.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

2388. BAILLIEUL B., A. M. DE PUYDT, S. DEROM & K. LEEMAN, *De veelzijdige Van Hoecke*, Gent, 2002, 48 blz. Brochure, uitgegeven door de Dienst Monumentenzorg, die een architectuurwandeling illustreert langsheen het oeuvre van de Gentse architect Emile Van Hoecke-Peeters. Geïllustreerd.

2389. BAILLIEUL B. & S. DEROM, *Gent 11 & 18 mei tuinenpad 2003*, (*Stad Gent, Dienst Culturele Zaken & Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2003, 55 blz. In deze publicatie worden de volgende tuinen in hun historiek en vormgeving nader toegelicht: Patijntjesstraat 123, Monterreystraat 28, de tuin bij de boekentoren van de Universiteit aan de Rozier 9, Sint-Pietersnieuwstraat 109, Coupure Links 181, Aambeeldstraat 35, Schoolstraat 13, Schoolstraat 14, de tuin van de Sint-Baafsabdij in de Gandastraat, Ham 125, Huidevetterken 23 en Gasmeterlaan 23. Geïllustreerd.

2390. BEERNAERT, B., B. SCHOTTE & D. VAN EENOOGHE, *Middeleeuws Brugge*, in BEERNAERT B., e.a., *Brugge op zijn kant, geïllustreerde wandelgids in 100 verhalen*, Oostkamp, 2002, p. 7-65. Met verwijzing naar de Gentse Stenen.

2391. BRUGGEMAN A., *De klok "De triumfante" op het Emile Braunplein te Gent*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 77, (2002), nr. 2, p. 144-147.

2392. BRUGGEMAN A., *De klok "de Triumfante" op het Emile Braunplein te Gent*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVII, (2002), nr. 2, p. 144-147. Over de pogingen van de *Gilde van Vlaamse Antiquairs* om Klokke Roeland in 1948 te redden van de vernietiging.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2393. CHARLES L., G. EVERAERT, M.C. LALEMAN & D. LIEVOIS, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent voor genealogen*, in *Vlaamse Stam*, 38, (2002), nr. 10-11, p. 509-536. Interdisciplinair huizenonderzoek in Gent, gericht op genealogisch onderzoek. Niettemin is het uitgangspunt de bouwhistorische ontwikkeling van individuele huizen of meer complexe panden. Geïllustreerd.
2394. DE BOT H., *Stationsarchitectuur in België tussen 1835 en 1914, (Brepols)*, Turnhout, 2002. Met onder meer de behandeling van het Gentse Sint-Pietersstation. Geïllustreerd.
2395. DE CLERCQ M., *Het huis van Waes, een herontdekte parel uit de interbellumarchitectuur*, in *G.O.V.-Heraut*, 38, (2003), nr. 1, p. 11-14. Over de woning op de hoek van de Kortedagsteeg en de Ketelvest(gracht), ontworpen in 1934 door architect Prosper Buyck. Geïllustreerd.
2396. DE CLERCQ M., *De wolweverskapel: van gepensioneerde wevers tot jonge sportievelingen*, in *GOV Heraut*, 38 (2003), nr. 1, p. 10-13. Interview met Sarah De Schrijver, architecte van het bureau Ro Berteloot, die de restauratie van de Wolweverskapel begeleidde.
2397. DE DECKER S., *Over elfenheuwels en kabouterbergen. Een overzicht van de bewaarde mottekastelen in de provincie Oost-Vlaanderen, (Kleine Cultuur-gidsen Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2003, 80 blz. Het Gentse Gravensteen is één van de behandelde mottekastelen. Ook verschillende verwijzingen naar de graven van Vlaanderen en de burggraven van Gent. De toelichting van de mottekastelen wordt voorafgegaan door een introductie over dit fenomeen dat in onze gewesten erg verspreid was in de 11de en de 12de eeuw. Geïllustreerd.
2398. DE JODE M., *Ondank is 's wereldsloon*, in *Clocke Roeland*, 7, (2003), p. 1. Toen Pieter Hemony in 1660 de opdracht kreeg van het Gentse stadsbestuur om een nieuwe klok te gieten werd hij niet vergoed omdat ze volgens het stadsbestuur niet in overeenstemming was met het contract.
2399. DE HERDT R., *Het Groot Vleeshuis: een functioneel middeleeuws gebouw*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 83, (2003), nr. 3, p. 2-13. Over de voorlopers van het Groot Vleeshuis, de bouwgeschiedenis ervan en de laatste bestemmingen. De bijdrage kadert in een themanummer over vlees *Lekker dier!? Ze zijn wat we eten*, een tentoonstelling in het M.I.A.T. Geïllustreerd.
2400. DE JONGE K., *Estuves et baingheries dans les résidences flamandes des ducs de Bourgogne*, in *Bulletin Monumental*, Paris, 159, (2001), nr. 1, p. 63-76. Over de badhuizen en stoven in de 15de-eeuwse Bourgondische paleizen van de Lage Landen, met een uitgebreide ontleding over de toestand in het Gentse Hof ten Walle of Prinsenhof. Geïllustreerd.

2401. DE KEGEL A., A. DEMEY & M. PIETERAERENS (dir.), *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2001*, Gent, 2002, 274 blz. Hoofdstuk 1 behandelt aspecten van het wettelijke kader van het Vlaamse beleid inzake monumenten en landschappen, meer bepaald de restauratiepremie en het landschapsdecreet. In hoofdstuk 3 gaat de aandacht onder meer uit naar de samenhang tussen archeologie en de inrichting van de open ruimte, evenals naar luchtfotografische prospecties in Oost-Vlaanderen over 2001. Hoofdstuk 4 is gewijd aan het onderzoek en de restauratie van het monumentale en het archeologische patrimonium. De volgende Gentse items worden daarin beknopt toegelicht: het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie aan de Lange Violettenstraat (p. 88-89), het Van Caeneghemgesticht aan de Coupure (p. 89-90), het Gravensteen aan het Sint-Veerleplein (p. 90), het huis De Gauden Hant aan de Kleine Vismarkt (p. 90-91), de Sint-Pauluskerk aan de Smidsestraat (p. 91), de Sint-Niklaaskerk aan de Korenmarkt (p. 92), woningen aan de Coupure, de Ferdinand Lousbergskaaie, de Twaalfkameren, de Visserij, evenals aan de Bouwmeesterstraat en de Toekomststraat in de deelgemeente Sint-Amandsberg (p. 126-130). P. DEVOS en L. ROBIJNS tekenden voor deze kronieknottities. Onder hoofdstuk 5 omtrent het wettelijk beschermd monumentaal patrimonium komen de volgende monumenten beknopt aan bod: Sint-Jan-de Deo aan het Fratersplein (p. 185), de Dominicanerkerk aan de Holstraat (p. 186-188), twee ijskelders in het bouwblok Sint-Pietersnieuwstraat-Hoveniersberg (p. 189), de Prinsenhofwijk (p. 190-195), de basiliek Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes en de Sint-Victorresidentie in Oostakker (p. 196-200). Deze notities zijn van de hand van P. DEVOS. In het afsluitende hoofdstuk wordt nog de aandacht gevestigd op de jaarlijkse provinciale prijs voor architectuur die in 2001 werd toegekend aan architect Wim Goes voor een renovatieproject aan de Gentse Gasmeterlaan (p. 261-262). Geïllustreerd.

2402. DE KEUKELEIRE E., *Station Gent-Sint-Pieters...een trilogie*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 3, p. 3-5. Artikel over de verschillende voorgangers van het huidige Sint-Pietersstation te Gent, geschreven in het kader van het Erfgoedweekend 2003 met als thema 'Op reis'.

2403. DEMEY A., M. PIETERAERENS, P. DEVOS, L. ROBYNS & J. VAN DAMME, *Zin verbeeld: Zinnebeeld. Profane symbolen in en over Oost-Vlaamse monumenten*, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen), Gent, 2002, 37 blz. Over gebouwen als symbolen, over symbolen in steen op en in gebouwen, en in tuinen. Duiding aan de hand van voorbeelden in Oost-Vlaanderen, onder meer ook in Gent. Geïllustreerd.

2404. DE NIL B., *Ons Huis, een stenen getuige van het socialisme in Gent*, in VERBRUGGEN P. (dir.), *Ons Huis*, (Amsab), Gent, 2002, p. 8-23. Over de vestiging van de socialistische arbeidersbeweging aan de Vrijdagmarkt en de geschiedenis van Ons Huis. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2405. DEVLIEGER L., *Plannen voor de abdij van Vorst. Genealogie en toekomst van een moeilijk leesbare site*, in *Monumenten & Landschappen*, Brussel, 22, (2003), nr. 3, p. 4-30. Een grootschalig herwaarderingsproject voor de site van de voormalige benedictinessenabdij van Vorst vormt de aanleiding voor deze bijdrage. Bij de bouwgeschiedenis gaat de aandacht van de auteur vooral uit naar de slechts gedeeltelijk uitgevoerde plannen van Laurent-Benoît Demez (1731-1812) die de volledige vernieuwing van de abdij beoogde vanaf zowat 1760, en dit in samenwerking met abdis de Boursies de Rouveroij. Opvallend zijn de talrijke parallellismen met de plannen van Dewez voor de Gentse Sint-Pietersabdij, waarnaar ook wordt verwezen. Geïllustreerd.

2406. DEVRIESE L., *Kiezen tussen deugd en ondeugd aan de Kraanlei. De gevelsymboliek van het Vliegend Hert en de Werken van Barmhartigheid (deel 2)*, in *GOV Heraut*, 38, (2003), nr. 2, p. 3-9. De auteur poogt de misverstanden die aanwezig zijn zowel bij de bevolking als in de literatuur rond de gevelornamentiek en -symboliek weg te werken.

2407. DEVRIESE L., *Van de Hudevettersbrugghe tot de Hudevetterskaai*, in *Tijdschrift voor industriële cultuur*, 81, (2003), nr. 1, Cahier 25bis, p. 1-49. Twee bouwblokken gelegen tussen de huidige Groenbrugstraat en de aanzet van de oude Leysteghe worden onderzocht via de methode van het Gentse huizenonderzoek, wat een ononderbroken reeks exact lokaliseerbare gegevens opleverde omtrent de huiseigenaars vanaf 1350 tot het einde van de 19de eeuw. De huidenvetterij was er gedurende eeuwen allesoverheersend. Geïllustreerd.

2408. DEVRIESE L., *Het vliegend hert, de werken van barmhartigheid en Tobias d'Oosterlinck (deel 1)*, in *GOV Heraut*, 38 (2003), nr. 1, p. 5-11. De auteur probeert aan te tonen dat de bouwmeester en bouwondernemer van de beide 17de-eeuwse huizen aan de Kraanlei één en dezelfde was, namelijk meester-metselaar en stadserfscheider Tobias d'Oosterlinck. Tevens wordt aandacht besteed aan de symboliek van de gevelbeelden.

2409. D'HOOGHE K., *Aan Edgard Goedleven: een hommage met grand-jeu*, in *Monumenten & Landschappen*, 22, (2003), nr. 1, p. 20-27. In het hommage-nummer voor Edgard Goedleven, dertig jaar afdelingshoofd van Monumenten & Landschappen op het gewestelijke niveau, brengt K. D'Hooghe een beknopt beeld over de restauraties van orgels in Vlaanderen. Met verwijzing naar het orgel in de kerk van de ongeschoeide karmelieten (Burgstraat). Geïllustreerd.

2410. DONCHE P., *Het huizencomplex aan de zuidoosthoek van de Lievebrug te Gent*, in *Vlaamse Stam*, 39, (2003), nr. 1, p. 11-46. Opeenvolging van de eigenaars en de bewoners evenals de bouwhistorische elementen van

het huizencomplex gelegen aan de Lievebrug. Oorspronkelijk ging het hier om drie verschillende huizen die sinds de zeventiende eeuw verenigd werden tot één geheel en in 1981 geklasseerd werden als beschermd monument.

2411. EVERAERT G, *Een (bouwhistorische) kijk door het sleutelgat!*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (2003), nr. 26, p. 110-11. Oproep tot meer aandacht voor sloten, sleutels en sleutelmakers bij gebouwenonderzoek.

2412. EVERAERT G., *Twee (on)bekende Gentse ornamenisten*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, Gent, (2003), nr. 82, p. 28-35. Na een inleiding over het decoratieve stukadoorswerk in architectuur en interieur van de 17de tot de 20ste eeuw bespreekt de auteur het gedeeltelijk bewaard en geïnventariseerd archief van een Gents atelier, geleid door Leopold Bruyneel (1869 tot 1917) en zijn opvolger Jules Lotigiers (van 1918 tot aan de Tweede Wereldoorlog). De bronnen geven een kijk op de productie, maar ook op de opdrachtgevers - zowel in Gent als daar buiten - als op de samenwerking met architecten zoals Emile Van Hoecke (1837-1919) en Valentin Vaerwyck (1882-1932). Geïllustreerd.

2413. FIERLAFIJN M., *Van cultureel tot grondgebonden, een beknopt overzicht van de evolutie van de decreet- en regelgeving inzake monumenten en landschappen*, in *Monumenten & landschappen*, 22, (2003), nr. 1, p. 47-52.

2414. FONCKE H. & L. MEGANCK, *De naoorlogse jaren van de prijs Van de Ven (1950-1968): de zoektocht naar een architectuur voor de "moderne tijd"*, in *Monumenten & Landschappen*, 22 (2003), nr. 2, p. 6-35. Bouwondernemer Emile Jean Van de Ven (1898-1962) stelde een prijs in ter bevordering van wat hij als modernistische woonarchitectuur aanzag en waarin ook standardisering en prefabricage hun plaats hadden. Met verwijzingen naar verschillende architecten die in Gent en de Gentse regio ontwerpen hebben gerealiseerd. Geïllustreerd.

2415. FRIANT L., *Het Drongens Orgelpatrimonium*, in *Dronghine*, Jaarboek 2003, p. 23-46. Over het orgel, gebouwd in 1891 door Charles Anneessens (Geraardsbergen) in de neogotische kapel van de abdijkerk, het Collonorgel gebouwd in de Ruusbroeckkapel van de oude abdij, het orgel van de Sint-Gerulfuskerk en het Fretinorgel van Baarle.

2416. HUYS P., *Een Gentse (?) molen, in 1838 geschilderd door A.E. Moerman*, in *Molenecho's*, 31, (2003), nr. 2, p. 109-110. Bespreking van een winterzicht, geschilderd door Albert Edouard Moerman in 1838, met de vraagstelling of het om een reële Gentse molen gaat.

2417. HUYS P., *Gentse molenaars in het midden van de 18de eeuw*, in *Molenecho's*, 31, (2003), nr. 1, p. 47-50. Artikel gebaseerd op een lijst van Gentse graanmolens uit 1752, die bewaard wordt in Stadsarchief Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2418. LEOPOLD Br., *De kapel van het 's Gravensteen te Gent, in Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 1, p. 43-48. Heruitgave van een bijdrage die in 1934 verscheen in het tijdschrift *Kunst*.

2419. MAJERUS P., *De begijnenarchitectuur in Vlaanderen*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, nr. 139, (2003), p. 16-23. Over de vertolking in steen van een concept van het vrouwelijke religieuze leven en hoe de architectuur getuigt van de originele organisatorische principes van de begijnenbeweging. Verwijzingen naar de Gentse begijnhoven. Geïllustreerd.

2420. PIETERAERENS, M., *Muziekkiosken in het Meetjesland, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2002, s.p. De bespreking van de voorbeelden uit het Meetjesland wordt voorafgegaan door een algemene inleiding over het ontstaan en de typologie van muziekkiosken. Geïllustreerd.

2421. VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK S., *Vlaams erfgoed-werelderfgoed, een achterstand ingehaald*, in *Monumenten & Landschappen*, 22 (2003), nr. 1, p. 53-59. Met beknopte toelichtingen over begijnhoven en belforten en met onder meer verwijzing naar de Graslei en naar het begijnhof van Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.

2422. VAN DAMME G., *Socialisme, Coöperatie, Kunst & Cie '100 jaar Ons Huis, een bouwhistorische benadering'*, in: VERBRUGGEN P. (dir.), *Ons Huis, (Amsab)*, Gent, 2002, p. 24-39. Bouwhistorische ontwikkeling van Ons Huis aan de Vrijdagmarkt, voornamelijk in de 19de en de 20ste eeuw. Met aandacht voor verscheidene interieuraspecten en ook voor vernieuwing en restauratie. Geïllustreerd.

2423. VAN DEN BORRE, P., *De bekende serres van kasteel Steppestede*, in *Jaarboek Heemkring Scheldveld*, 2002, nr. 31, p. 131-144. De kasten van het verdwenen kasteel Steppestede, te lokaliseren tussen de Kortrijksesteenweg en de Geo Verbancklaan in Sint-Denijs-Westrem waren beroemd voor hun orchideeën. Het initiatief ging uit van graaf Joseph de Hemptinne die het kasteel in 1898 verwierf. De bijdrage belicht ook de rol van de hoveniersfamilie De Coninck en sluit af met een overzicht van de daar geteelde orchideevariëteiten. Geïllustreerd.

2424. VAN DOORNE G. (dir.), *Open Monumentendag 8 september 2002. Symbolen, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2002, 42 blz. Diverse auteurs belichten een gebouw met klemtoon op het motto 'symbolen' van de Open Monumentendag Vlaanderen 2002. Met beknopte toelichtingen over: de Universiteitsbibliotheek (Rozier), het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (Sint-Hubertusstraat), het Hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat), de basiliek van Oostakker, de Dr. Jean Herrelschool (Sleepstraat), de Protestantse kerk (Brabantdam), de Aula van de Universiteit (Voldersstraat), de Westerbegraafplaats, het Campo Santo van Sint-Amands-

berg, de begraafplaatsen van Wondelgem en Gentbrugge, de Zuiderbegraafplaats, het Museum voor Schone Kunsten, de Sint-Baafsabdij, het Sint-Elisabethbegijnhof van Sint-Amandsberg, de Onze-Lieve-Vrouw Sint-Pieterskerk en de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein), het Groot Vleeshuis (Groentenmarkt), het huis Louis Minard (Grote Huidevettershoek), Ons Huis (Vrijdagmarkt), de Plantentuin van de Universiteit (Karel Lodewijk Ledeganckstraat), de kapel van Terhagen (Molenaarstraat), het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Minnemeers), Rostijne (John Kennedylaan) en de kapel Onze-Lieve-Vrouw van Troost (Winkelwarande) in Sint-Kruis-Winkel, het Provinciehuis (Gouvernementstraat) het klooster van de geschoeide karmelieten (Lange Steenstraat), het Publiektheater (Sint-Baafsplein), het Monasterium Poortackere (Oude Houtlei), het Augustijnenklooster (Academiestraat) en het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat) Geïllustreerd.

2425. VAN DOORNE G., e.a., *Patershol onder die daken*, (Lannoo), Tielt, 2003, 192 blz. Een kijkboek met een gediversifieerd beeld van een gerenoveerde, maar nog steeds levendige stadswijk. Met impressies van diverse bewoners en andere auteurs. Geïllustreerd.

2426. VIAENE P., *Hergebruik van industrieel erfgoed: een begrip met meer-voudige betekenis in Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, Gent, (2003) nr. 82, Cahier 26bis, p. 1-18. Neerslag van een referaat zoals voorgesteld op de eerste MIAT-studiedag *Herbestemming Gents industrieel-bouwkundig erfgoed* van 14 maart 2003. Met kritische beschouwingen en toegelicht aan de hand van talrijke Gentse voorbeelden. Geïllustreerd.

2427. WILLEMOT, O.G., *Het verdwenen Muynck-kasteel te Zwijnaarde*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 61-73. De auteur behandelt in beknopte vorm enkele aspecten van een landgoed met afhankelijkheden, dat gelegen was aan de hoek van de Dorpsstraat en de Heerweg-Zuid. Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

2428. ALLEGAERT P., *Waanzin wat was dat ook weer? Over outsiderskunst in het Gentse Museum Dr. Guislain*, in *Vlaanderen*, 51, (2002), p. 203-211. Bijdrage in een themanummer *Outsiderskunst. Meesters in de marge*, waarin de werken toegelicht worden die in het Gentse Museum Dr. Guislain in langdurige bruikleen ondergebracht zijn van de Nederlandse collectie *De Stadshof* uit Zwolle. In het museum dat oorspronkelijk enkel de geschiedenis van de psychiatrie naar voren wou brengen, wordt gaandeweg meer aandacht gevraagd voor *Art Brut*. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2429. BALDEWIJNS J. & N. VAN STAPELE, *Heldenmoed in tegenspoed. Een verzameling gipsen borstbeelden uit de 19de eeuw & begin 20ste eeuw in het Bijlokemuseum - het STAM*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, Gent, (2003), nr. 82, p. 17-27. Beknopt overzicht van de borstbeelden in de verzameling van het Bijlokemuseum. De auteurs belichten de vervaardiging van gipsen borstbeelden, hun link met de beeldhouwersproductie en de betekenis van een weinig bekend en veelal verwaarloosd collectie-onderdeel. Geïllustreerd.

2430. BRAEKMAN W.L., *Volks Gents calligrafisch penwerk uit de vroege zestiende eeuw* in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 371-377. Bespreking van de gecalligrafeerde hoofdletters in het handschrift van Gillis De Vooght, een kroniek van Gent, bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Gent. Geïllustreerd.

2431. CARDON B., J. VAN DER STOCK & D. VANWIJNSBERGHE, *Als ich can. Liber Amicorum in Memory of Professor Dr. Maurits Smeyers*, Paris-Leuven-Dudley, 2002, 2dln., 1742 blz. Volume 11 en 12 van het *Corpus van verluchte handschriften* uitgegeven door de Katholieke Universiteit Leuven. Tientallen bijdragen over verluchte handschriften en meer bepaald over Gentse onderwerpen zoals de bibliotheek van abt Raphael de Mercatel, over de Gentse beeldhouwer Van Dickele, over Godevaert De Wilde, ontvanger-generaal van het Graafschap Vlaanderen en woonachtig in het Gentse Prinsenhof, over Vlaamse kunst in het Interbellum, over de achtergronden van de Gentse maatschappelijke structuur aan de hand van een handschrift in de Bodleiaanse bibliotheek te Oxford. Geïllustreerd

2432. CASSIMAN K., *De kruisweg van Evarist De Buck*, in *Dronghine*, Jaarboek 2003, p. 147-151. Sinds eind juni 2003 prijkt in de Sint-Martinuskerk van Baarle-Drongen een kruisweg, geschilderd tussen 1922 en 1925 door de Latemse kunstenaar Evarist De Buck. In het artikel wordt een oproep gedaan om het verdwenen schilderij van de elfde statie van de kruisweg terug te vinden.

2433. CELIS M.M., J. SNAET & L. DE CLERCQ, *Antoine & Emile Beernaert, steenhouders (ca. 1850 - 1924)*, in *Monumenten en Landschappen*, 22, (2003), nr. 4, p. 28-53. Overzicht van het werk (herdenkingsmonumenten, openbare werken in opdracht van de koning en de grafmonumenten) van twee generaties hardsteenbewerkers die ooit de hoogdagen uitmaakten van de grafkunst in het Brusselse en van de monumentale openbare architectuur in België onder koning Leopold II. Mogelijk participeerde Beernaert aan de wedstrijd uitgeschreven voor het oprichten van een herdenkingsmonument voor Jan Frans Willems, onthuld te Gent in 1899.

2434. CLARK G., *Made in Flanders. The Master of the Ghent Privileges and Manuscript Painting in the Southern Netherlands in the Time of Philip the Good*, 2000, 500 blz. Studie over de Vlaamse miniatuurkunst uit het midden van de 15de eeuw, rondom een rijk versierde bundeling van de wetten en oorkonden van Gent en Vlaanderen die voor hertog Filips de Goede was vervaardigd. Geïllustreerd.

2435. CLARK G.T., "Made in Flanders" and the Master of the Ghent Privileges: a Frist Coda, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated manuscripts*, (Low Countries Series 8, nr. 11-12), Leuven, 2002, p. 383-400.

2436. CREVE P. & P. VERBRUGGEN, *20 jaar Vooruit. Een gesprek met Eric Temmerman en Rik Vandecaveye in Brood en Rozen*, (2002), nr. 4, p. 27-35. Interview afgenomen op 17 september 2002 met de directeur en de coördinator van de Vooruit, pal 20 jaar geleden nadat de nieuwe Vooruit de deuren opende. Geïllustreerd.

2437. DE LEYE L., M. PIETERAERENS & D. VAN KERCHOVE, *De Sint-Catharinakerk van Geraardsbergen. Een monument en zijn kunstschaten (Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2003, 63 blz. Met verwijzingen naar kunstenaars die ook in Gent werkzaam waren zoals schilder Gaspar de Crayer (1584-1669) en edelsmid Armand Bourdon (1818-1903). Geïllustreerd.

2438. DE MAEYER J., *Archief. Het (kunst)historisch patrimonium van Sint-Lucas Gent. Een herbestemmingsplan*, in *KADOC*, (2003), nr. 4, p. 1-3. Uitwerking van een toekomst- en herbestemmingsplan voor het rijke kunsthistorisch patrimonium van de Gentse Sint-Lucasschool dat een architecturaal gebouwenpatrimonium omvat, een boeken- en tijdschriftencollectie, archivalia en audiovisuele collecties, historische gedenkstenen, gipsen van gereputeerde kunstwerken enz..

2439. DE SCHAEPDRIJVER S., *Drie Vlaamse schrijvers en de 'grote oorlog': de oorlogsaantekeningen van Virginie Loveling, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 283-298.

2440. DE SCHRYVER A., *Le peintre Jacques Lombart de Mons*, in *Corpus van Verluchte handschriften (Low Countries, series 8)*, vol. 11-12, (2002), p. 565-571. Er is niet zo veel bekend over deze schilder en tijdgenoot van Hugo Van der Goes. Geboren in Mons, vestigde hij zich als schilder in Doornik waar hij verbannen werd wegens de moord op Bauwin van Campene. Alles laat vermoeden dat hij na deze affaire tijdelijk zijn intrek nam in Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2441. DEVILLEZ V., *Kunst aan de orde. Kunst en politiek in België 1918-1945*, (Dexia, Snoeck), Gent, 2003. Het werk biedt een inzicht in de moeilijke strijd tussen traditionalisten en progressieven, en de weerslag daarvan in beleidslijnen, aankooppolitiek en de samenstelling van verzamelingen. Geïllustreerd.

2442. DEVISSCHER H., *Het Antwerps uiltje*, (Koning Boudewijnstichting), Brussel, 2003, 44 blz. De publicatie gaat uitgebreid in op een zilveren uilenbeker, bewaard in het Sterckshof in Antwerpen. Bij het zoeken naar vergelijkende stukken wordt er ook verwezen naar uilenbekers die in Gent werden vervaardigd. Geïllustreerd.

2443. DE VOS D., *De Vlaamse primitieven. De meesterwerken*, (Mercatorfonds), Antwerpen, 216 blz. Bespreking van een twintigtal meesterwerken uit de 15de en de 16de eeuw, waaronder het Lam Gods-retabel van de broers Jan en Hubert van Eyck. Ook werk van Hugo van der Goes wordt belicht, naast dit van Robert Campin, Rogier van der Weyden, Petrus Christus, Dieric Bouts, Hans Memling en Gerard David. Geïllustreerd.

2444. DEVRIESE L., *In de schulden uit liefde voor de kunst. De ongemakkelijke erfenis van zilversmid Jacques van Hoorebeke op de Kraanlei. Het Vliegend Hert (deel 3)*, in *GOV Heraut*, 38, (2003), nr. 3, p. 3-9. De liefhebberij van Jacques van Hoorebeke, het verzamelen van kunstwerken, waaronder twee schilderijen van Rubens (!) bracht het gezin bij zijn overlijden in 1686 bijna op de rand van de financiële afgrond.

2445. D'HOLLANDER J., *Pieter Le Blan (1711-1765)*. *Gents veelzijdig beiaardier (deel 2)*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, (6) 2002, nr. 4, p. 7-12.

2446. DUVERGER E., *Les menuisiers et les sculpteurs gantois Van Dickele du dernier quart du quinzième jusqu'au début du seizième siècle*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 629-640.

2447. FELTKAMP R., *Théo Van Rysselberghe. Monographie et catalogue raisonné*, (Editions Racine), Bruxelles, 2003, 496 blz. De beredeneerde catalogus omvat duizend zeventien werken, chronologisch geklasseerd, met vermelding van de monogrammen. De catalogus omvat ook driehonderd werken die aan Van Rysselberghe werden toegeschreven, maar niet van zijn hand zouden zijn.

2448. HAINE M., *La première tournée de concerts de Franz Liszt en Belgique en 1841*, in *Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, LVI, (2002), p. 241-278. Van 9 februari tot 14 maart 1841 was Franz Liszt op tournee in België. De auteur beschrijft achtereenvolgens de verschillende steden die Liszt aandeed tijdens zijn tournee, waaronder Gent, en beschrijft vervolgens hoe zo'n concert georganiseerd werd, hoe de concerten onthaald werden door het publiek, met indrukken van Liszt zelf, enz...

2449. *Inventaire archeologique - fiche n°58*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 345. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Louis Maeterlinck, in de rubriek *Schilderijen-Museum voor Schilderijen, nr. 48-XVIIde eeuw* (1668) over een schilderij van Théodore Boeyermans, *Visioen van de Heilige Maria Magdalena van Pazzi*.

2450. *Inventaire archeologique - fiche n°63*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 1, p. 9-10. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Paul Bergmans in de rubriek *Boekbanden-Bibliotheek van de Stad en van de universiteit*, Mss, nr. 69-XVe eeuw.

2451. *Inventaire archeologique - fiche n°67*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p. 85-86. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Louis Maeterlinck in de rubriek *Schilderijen - Museum van Schilderkunst, n. 38 - XVIIe eeuw* over een schilderij van Pieter Thys (de Oude) *Sint-Sebastiaan na zijn martelaarschap getroost door de engelen*.

2452. *Inventaire archeologique - fiche n°68*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 152-153. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Louis Maeterlinck in de rubriek "Schilderijen - Museum van Schilderkunst, n. 22 - XVIIe eeuw" over Simon Stock die het scapulier ontving, door Gaspar De Craeyer.

2453. KLUYSKENS P., *De armenkamer*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 4, p. 232-236. Heruitgave van artikel geschreven door P. Kluyskens in 1961 over de opstelling van de armenkamer in het Bijlokemuseum te Gent.

2454. KORTWEG A.S., *The Book of Hours of Philips the Good, Duke of Burgundy, in the Hague and its later Adaptation*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven 2002, p. 757-772.

2455. LUST, J., *Het verzamelen van kunst en de Tweede Wereldoorlog*, in *Museumkrant, (Museum voor Schone Kunsten Gent)*, 13 (2002), nr. 3, s.p. Tweede deel van een verslag over kunstwerken die door het Duitse nazi-regime werden samengebracht. De auteur belicht de rol van kunsthistoricus en kunsthandelaar Kajetan Mühlmann en schetst de herkomst van twee werken uit het Museum voor Schone Kunsten. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2456. MARTENS M.P.J., *The Master of Guillebert de Mets: an Illuminator between Paris and Ghent?*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 921-940.

2457. MEULEMEESTER J.L., *Jacob Cocx. Een Vlaamse beeldhouwer uit de zeventiende eeuw*, Brugge, 2003, 192 blz. Chronologisch samenbrengen en daarmee gepaard gaande beschrijving van het oeuvre van Jacob Cocx. Daarbij komen een aantal nieuwe gegevens aan het licht, onder andere gesteund op archiefonderzoek. Zijn werk wordt gesitueerd binnen het geheel van de Vlaamse 17de-eeuwse beeldhouwkunst. Korte biografie van de Vlaamse beeldhouwer. Ook de Gentse kunstwerken worden besproken, onder meer in de Sint-Ignatiuskapel, in de Sint-Pietersabdij, nabij de Sint-Kwintenskapel, in de Sint-Niklaaskerk, in de Sint-Baafskathedraal, in de Sint-Jacobskerk, in de Sint-Michielskerk, in de kapel van de Keure en voor het bisschoppelijk paleis. Geïllustreerd.

2458. MOORE E.B., *The Urban Fabric and Framework of Ghent in the Margins of Oxford, Bodleian Library, Mss Douce 5-6*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 983-1006.

2459. MUSSCHOOT A. M., *Couperus zoals Buysse hem zag. Over twee verschillende, maar toch verwante naturalisten, in Vlaanderen*, 52, (2003), p. 21-24.

2460. NACHTERGAELE V., *Les dessous parisiens d'un flirt franco-flamand*, in *Septentrion*, XXXII, (2003), nr. 1, p. 78-85. De auteur peilt naar de wortels van het succes dat 19de-eeuwse, overwegend Vlaamse auteurs, die nu vrijwel in de vergetelheid geraakt zijn, boekten in het Parijs van het fin-de siècle. Het gaat hier in eerste instantie om de Gentenaren Georges Rodenbach, Emile Verhaeren en Maurice Maeterlinck. Geïllustreerd.

2461. NYS G., *Typology of the Border Decoration in the Manuscripts of the Ghent-Bruges School*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 1007-1036.

2462. NYS G. & D. LIEVOIS, *Not Thimotheos again! The portrait of Godevaert de Wilde, receiver of Flanders and of Artois?*, in CARDON B. (ed.) *Corpus of illuminated manuscripts, (Low Countries Series 8)*, Leuven, 2002, p. 1037-1057. Een nieuwe analyse van het Thimotheos-portret van Jan van Eyck, van de inscriptie daarop en van de historische context waarin Van Eyck en zijn oeuvre te situeren zijn, brengt beide auteurs tot een voorstel om de voorgestelde man te identificeren met Godevaert de Wilde, ontvanger van Vlaanderen en Artesië. Geïllustreerd.

2463. PALMER M., *Art belge 1880-2000. D'Ensor à Margritte. D'Alechinsky à Panamarenko (Editions Racine)*, Bruxelles, 2003, 2 delen. Geïllustreerd {Nederlandse uitgave Lannoo}.

2464. PEETERS J., *Hermenricus van Gent en koning Ermeric in Van den vos Reynaerde*, in *Queeste*, 9, (2002), nr. 2, p. 87-97. In het verhaal van Reynaert weet de vos zich te redden via een verhaal over de schat van koning Ermeric, een Oost-Gotische koning beschreven door de gotische geschiedschrijver Jordanes. Hij wordt echter traditioneel ook in verband gebracht met de Germaanse heldensage. Ook in drie te Gent geschreven werken over de heilige Bavo wordt hij genoemd als mogelijke stichter van de stad waar hij een burcht zou gebouwd hebben. De auteur poneert hierbij de stelling dat de auteur van de *Miracula S. Bavonis* Ermanarik heeft ontleend aan het werk van Jordanes en aldus een basis zou hebben in de Latijnse geleerdencultuur en niet in de orale volkstalige overleveringen.

2465. PIRON P., *Deux siècles de signatures d'artistes de Belgique. Twee eeuwen signaturen van kunstenaars in België*, s.l., 2002, 700 blz. Ruim tien jaar geleden verschenen reeds twee boekdelen met autografen van Belgische kunstenaars. In dit boekdeel komen de nieuwe handtekeningen aan bod, aangevuld met een aantal reeds gepubliceerde signaturen omdat de vorige uitgave uitverkocht is.

2466. POULAIN N., *De Gentse edelsmid Bourdon en de art deco*, in *Interbellum*, 22, (2002), nr. 5, p. 5-15. Tekst van een referaat georganiseerd naar aanleiding van de tentoonstelling over de productie van het Gentse atelier Bourdon in het Zilvermuseum te Deurne. Daarin wordt een onderdeel van de tentoonstelling behandeld, die een aparte benadering vraagt, met name de art deco productie van het liturgisch edelsmeedwerk. Geïllustreerd.

2467. ROBERTS J. (ed.), *Royal Treasures. A Golden Jubilee Celebration, (The Royal Collection)*, London, 2002, 496 blz. Met de bespreking van onder meer miniaturen die door Gentenaar Lucas Horenbaut (ca. 1490-1544) werden vervaardigd. Geïllustreerd.

2468. ROGERS N., *Patrons and Purchasers: Evidence for the Original Owners of Books of Hours produced in the Low Countries for the English Market*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 1165-1182.

2469. SCHOONJANS J., *Jean-Léon Huens. Histoire illustrée de Belgique. Le peuple belge des origines au XV siècle*, (Editions Racine) Bruxelles-Ottignies, 2002, 120 blz. Eerste van een driedelige uitgave die tot doel heeft het volledige oeuvre van Jean Léon Huens (1943-2003), met name 550 prenten, uitgegeven in de reeks *s'Lands Glorie* door de uitgeverij *Historia*, opnieuw voor

het voetlicht te brengen naar aanleiding van het posthume eerbetoon dat de Belgische kunstenaar te beurt viel door de *Society of Illustrators* van New York. Een aantal taferelen refereren naar de geschiedenis van Gent. Geïllustreerd.

2470. SOMERS S., *The Varied Occupations of a Burgundian Scribe. Corrections and Additions Relating to Guillebert de Mets (c. 1390/1-after 1436)*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 1227-1246.

2471. TAYMANS H., *De herinneringsplaket van de tentoonstelling "De Gouden eeuw der Grote Steden"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 4, p. 236-251. Naar aanleiding van de werelddtentoonstelling in Brussel van 1958 werden in heel wat steden eveneens culturele en artistieke manifestaties georganiseerd. In Gent werd een prestigieuze tentoonstelling opgezet in de Sint-Pietersabdij, waarin de belangrijkste Europese steden hun kunstschaten zouden tonen. Er werd besloten aan binnen- en buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders en aan de medewerkers een penning te overhandigen als herinnering aan dit evenement. Het ontwerp was van Nelly Van Liefveringe en de plakketten werden geslagen door de firma Fonson van Brussel.

2472. TAYMANS H., *Een standbeeld en medaillon voor Lieven Bauwens in Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 327-344. Aandacht voor de medaille die vervaardigd werden door V. Lemaire bij de inhuldiging van het standbeeld van Lieven Bauwens. Enkele brieven van V. Lemaire aan het Gentse stadsbestuur zijn illustratief voor de persoonlijkheid van de ontwerper. Ook de controversiële levensloop van Bauwens en 2 recentere medailles worden toegelicht. Geïllustreerd.

2473. THEUNYNCK P., *Cherchez la femme. Karel van de Woestijne en de valse start van De Boomgaard* in *Literair-historisch tijdschrift ZL*, 2, (2002), nr. 1, p. 3-27. Enkele correcties op de ontstaansgeschiedenis van het tijdschrift *De Boomgaard*, dat sterk vereenzelvigd wordt met de figuur van André De Ridder. Weliswaar hadden ook Firmin Van Hecke en Karel van de Woestijne daarin een belangrijk aandeel, maar zij beslisten op de valreep om niet mee te doen. Karel van de Woestijne haakte af om persoonlijke redenen. De auteur zoekt uit hoe de vork in de steel zat.

2474. THEUNYNCK P., *Guido Gezelle en het tijdschrift Werk*, in *ZL*, 2, (2003), nr. 4, p. 34-42. Bijdrage over de moeilijkheden waarop Van de Woestijne en De Praetere stootten bij het proberen uitgeven van een gedichtenbundel door Gezelle in het pas opgerichte literaire tijdschrift *Werk* Er waren de problemen van zuiver menselijke aard, er waren de onduidelijkheden over het auteursrecht en tenslotte waren er financiële problemen.

2475. THEUNYNCK P., "In den rug geschoten"? Hoe Karel Van de Woestijne, door de rivaliteit tussen Leo Van Puyvelde en August Vermeylen, docent kon worden aan de universiteit van Gent (1920), in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LXII, (2003), nr. 2, p. 112-136. De auteur schetst in welke omstandigheden Karel Van de Woestijne docent kon worden aan de Gentse Universiteit ondanks het feit dat hij zelfs zijn studies aan het Gentse atheneum van de Ottogracht niet had beëindigd. Theunynck wil een voorgaande studie die reeds gemaakt werd over dit gegeven, vervolledigen met documenten uit het dossier Jules Destrée, bewaard in het Rijksarchief, en artikelen uit de Vlaamse pers van die tijd.

2476. T'SJOEN Y., *Den Boktand (1925-1926). 'Laat De Boktand komen om de liefde Gods'. Richard Minne en Raymond Herreman maken plannen. Een becommentarieerde brieveneditie*, in *ZL*, 3, (2003), nr. 3, p. 4-27. Deze aflevering van het tijdschrift *ZL* concentreert zich op de geschiedenis van enkele 20ste-eeuwse literaire tijdschriften in Nederland en Vlaanderen, waaronder *De Boktand* uit 1925-1926 dat Raymond Herreman en Richard Minne wilden oprichten om de zelfgenoegzame Vlaamse literaire wereld te bestrijden.

2477. VAERNEWIJCK, E., *Cyriel Buysse en het Sint-Pietersvuur*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 75-81. Het korte verhaal *Het Sint-Pietersvuur* uit het oeuvre van schrijver Cyriel Buysse vormt het uitgangspunt voor enkele toelichtingen uit zijn leven en over de volkse gebeurtenissen uit zijn omgeving die onder meer het vermelde verhaal hebben geïnspireerd.

2478. VAERNEWIJCK, E., *Het tekentalent van Richard Minne*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 3-11. Over het verblijf van de Gentse dichter Richard Minne en zijn echtgenote Julienne Rowland in Bachten-Maria-Lerne en in Sint-Martens-Latem.

2479. VALVEKENS P., *Some Unknown Miniatures from the Circle of the "Master of Mary of Burgundy" and Lieven van Lathem: a Contribution to the Study of Flemish Miniature Art in the last Quarter of the 15th Century and the Patronage of Lodewijk van Gruuthuse*, in CARDON B. (ed.), *Corpus of illuminated Manuscripts*, (Low Countries Series 8, nr. 11-12), Leuven, 2002, p. 1337-1356.

2480. VAN BUYTEN L., *Naar een hiërarchie voor de stedelijke kunstnijverheden in de Zuidelijke Nederlanden 16de-18de eeuw. Methodologie en eerste resultaten*, in CARDON B. (ed.), *Corpus illuminated Manuscripts*, (Low Countries Series 8, nr. 11-12), Leuven, 2002, p. 1415-1428.

2481. VAN DEN BREMT S. (dir.), *Bloemlezing uit de poëzie van Maurice Maeterlinck*, (*Dichters van nu*, 15), Gent, 2003, 195 blz.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2482. VANHAESEBROUCK K., *Geen rijker kroon dan eigen schoon? De programmatiepolitiek van Staf Bruggen en Hendrik Caspeelee in bezettingstijd*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LXII, (2003), nr. 1, p. 48-64. De auteur wil in eerste instantie de programmatiepolitiek van Staf Bruggen, directeur van de KNS in Gent, en van Hendrik Caspeelee, directeur van de Koninklijke Stadsopera Gent, onder de loep nemen. De Duitse cultuurpolitiek wordt belicht, de problemen inzake programmatie en censuur van beide directeurs en tenslotte wordt een poging ondernomen om beide figuren in het kader van het Vlaams-nationalisme en de culturele collaboratie te situeren.

2483. VAN ROUVEROIJ S., *Cultuur als dwarsligger. Cultuurbeleidsplan van de stad Gent 2002-2007*, Gent, 2003, 80 blz.

2484. Vlieghe H., *Vlaamse Kunst en Vlaamse identiteit. Voorstellingen uit het interbellum*, in CARDON B. (ed.), *Corpus illuminated Manuscripts, (Low Countries Series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 1597-1604.

2485. WISSE J., *Question of style: Two Illuminations by Gerard Horenbout in The Metropolitan Museum of Art*, in CARDON B. (ed.), *Corpus illuminated Manuscripts, (Low countries series 8, nr. 11-12)*, Leuven, 2002, p. 1665.

Materiële cultuur

2486. BRUYNEEL C., *Schaverdijnen*, in *De Gonde*, Melle, jg 21, 1993, nr. 1, p. 3-11. Over alle mogelijke vormen van schaatsen. Met verwijzing naar benen glissen die aan het Dobbelslot werden opgegraven. Geïllustreerd.

2487. BRUYNEEL C., *Het snorrobot*, in *De Gonde*, Melle, jg 21, 1993, nr. 1, p. 47-50. Met verwijzing naar een archeologische vondst uit de Gouvernemenstraat. Geïllustreerd.

2488. DE CLERCQ W., J. DESCHIETER & G. DE MULDER, *Merelbeke Poelstraat: bouwwerf PVT Caritas. Vroegmiddeleeuwse begraafplaats en nederzetting*, in DE KEGEL A, A. DEMEY & M. PIETERAERENS (dir.), *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2001*, Gent, 2002, p. 159-166. Niet in het minst belangrijk voor de Gentse regio door de ontdekking van een pottenbakkersoven waarin kogelpotten naar Rijnlands model werden vervaardigd. De nederzetting waartoe die pottenbakkersactiviteit behoort, kon op basis van het aardewerk en radiokoolstofdateringen in de 10de eeuw worden gesitueerd. Geïllustreerd.

2489. PATROUILLE E., *Laatmiddeleeuwse baksteenindustrie te Zeebrugge (prov. West-Vlaanderen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, Zellik, 1997-1998, nr. 6, p. 243-260. Het archeologisch onderzoek van twee laatmiddeleeuwse baksteenovens in de Zeebrugse achterhaven vormt de aanleiding voor een gron-

dige toelichting over veldovens waarin bakstenen werden geproduceerd en voor de productie van bakstenen in de late Middeleeuwen in de Brugse regio. De bevindingen worden ook vergeleken met de kennis die over hetzelfde onderwerp in andere regio's bekend is. Met vermelding van Gent. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde en genealogie

2490. ADAMS, M., *De memoires van een flik*, Deinze, 2002. Persoonlijke herinneringen van Maurice Adams die tussen 1936 en 1968 diverse Gentse politietaken vervulde. Het gaat om een tweede deel van zijn mémoires.

2491. BRAEKMAN W.L., *Gentse maandkalenderverzen uit de vroege zeventiende-eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 18-27. Gemaakt door Joos de Scheppere en in 1636 gepubliceerd bij Gerlacus Graet in Gent. Kalenderverzen in strofen met verwijzingen naar Gentse toestanden. Het bestudeerde exemplaar bevindt zich in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Geïllustreerd. Vervolg in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p. 94-99, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 171-176, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 4, p. 251-255.

2492. BRAECKMAN W.L., *Koortsamulet, wapenzegen en urine tegen 'alteratie': Bornem, Gent en Zwevezele*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 77, (2002), nr. 2, p. 155-156. Met 17de-eeuwse gegevens.

2493. BRAEKMAN W.L., *Uit de Gentse Memorieboeken (17de en 18de eeuw)* in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 180-187. Bloemlezing van enkele merkwaardige feiten uit de memorieboeken in het midden van de 19de eeuw opgesteld door Polydoor Vander Meersch waarbij hij een compilatie maakte uit acht kronieken en memorieboeken bestaande in handschrift.

2494. BRAEKMAN W.L., *Vergadering van het jongerengezelschap uit de Gentse Begijnengracht in 1707*, in *Van Mensen en Dingen*, I, (2003), nr. 2, p. 165-175. Handelt over een gedicht van de Gentse rederijker Jacobus Hije (1667-1749) waarin hij een vergadering beschrijft van het jaar 1707, van de ongetrouwde jongeren uit de straat of de buurt van de Begijnengracht. Vermoedelijk werden deze vergaderingen opgericht als tegenhanger van de vergaderingen van de volwassenen van de dekenij.

2495. CAPITTEYN A., *Een briefje van een Egyptische schattenjager*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 3, p. 6. In de reeks brieven en handschriftelijk waardevolle stukken van het Stadsarchief bevindt zich een merkwaardig Italiaans briefje uit 1822 geschreven door J.B. Belzoni, een Italiaanse avonturier.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2496. CASSIMAN K., *Honderd jaar Bakkerij Haenebalcke te Dronghen*, in *Dronghine, Jaarboek*, 2003, p. 59-74.
2497. CASSIMAN P., *Halewijnmolen*, in *Dronghine, Jaarboek* 2003, p. 89-95. Genealogische gegevens over de familie Goethals die vanaf 1875 in het bezit kwam van de Halewijnmolen, die reeds vermeld wordt in het landboek van Dronghen in 1562.
2498. CASSIMAN A. & G. DRIESKENS, *De wereld verlaten. Uit het geheugen van de Bijloke*, (V.Z.W. *Gent Cultuurstad*), Gent, 2002, 104 blz. Het vertrek van de laatste cisterciënzermonialen uit de Bijlokesite, in december 2001, vormde de aanleiding voor de auteurs om aan de hand van bezoeken en gesprekken tal van details vast te leggen van hun leven: hun religieuze leven, hun leven in een gesloten gemeenschap en ook hun bijdrage in de ziekenzorg. Archiefphoto's van het klooster ondersteunen het levensverhaal van de laatste Bijlokezusters. Geïllustreerd.
2499. CLAES A. & K. VINCKE, *Sanctus. Meer dan 50 heiligen-herkennen*, (*Davidfonds*), Leuven, 2002 (300) blz. Alfabetisch overzicht van een 500 heiligen, gerangschikt volgens hun attribuut. Met alfabetische index op naam en met verklarende woordenlijst.
2500. CLAUWAERT J., *Een speurtocht doorheen oude familiepapieren*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 27-29. Over Remi Achiel Clauwaert (1891-1978) en zijn militaire verleden, onder meer in de Gentse Sint-Pieterskazerne.
2501. COLLUMBIEN H., *Gentse Memoriedagen 1-2-3 juni* in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 360-368.; 4-5-6 juni, 32, (2003), nr. 1, p. 30-39.; 7-8-9-10 juni, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p. 107-119; 11-12-13-14-15 juni, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 188-200; 16, 17, 18, en 19 juni, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 4, p. 256-263.
2502. COLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 4-5-6 juni*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 30-39. Met vermelding over gebeurtenissen in de jaren 1305, 1482, 1517, 1557, 1578, 1637, 1648, 1694, 1695, 1773, 1780, 1787, 1805, 1806, 1819, 1820, 1822, 1842, 1872, 1886, 1918, 1924, 1926, 1940 en 1978.
2503. DE BAETS H., *Een verdwenen duivenmaatschappij "De jonge reizigers" uit Zwijnaarde*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 123-130.

2504. DE CLEENE M., *Rituele planten in de volkscultuur*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 77, (2002) nr. 2, p. 86-101. Met gegevens die ook voor Gent en het Gentse van betekenis kunnen zijn. Geïllustreerd.
2505. DE COCK L., *Dialecten. Bij ons zéze dad azu (deel 1)*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 52, (2003), nr. 1, p. 14-18. Onderzoek naar het dialectlandschap in Oost-Vlaanderen waarbij het Gentse dialect benadrukt wordt. Eveneens aandacht voor de activiteiten van de Vakgroep Nederlandse taalkunde van de Gentse Universiteit zoals de taalkamer, ingericht in het Huis van Alijn, een multimediale presentatie waarbij de bezoeker de verschillende dialecten van het Vlaamse land beter kan leren kennen.
2506. DE GUSSEM J., *Het geheim van Hundelgem*, in *Gentse Cadenas*, XXII, (2003), nr. 1, p. 3-4.
2507. DEKEYSER E., *Het Agnus Dei als beschermer tegen alle onheil*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 10-15. De auteur gaat op zoek naar de oorsprong en de betekenis ervan. Geïllustreerd.
2508. DEKEYSER E., *Familiegeschiedenis Mast 1320-2002. Van de vrije schippersnering en de vrije nering der wijnschroders van Gent*, s.l., 2002, 372 blz. Verwerking van de nota's van ongeveer veertig jaar opzoekingswerk over de familie Mast, voorouders van de auteur.
2509. DE MAEYER L., *Een studie over harmonies en fanfares in Vlaanderen*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 77 (2002), nr. 2, p. 124-137. Met weergave van de algemene context van deze studie.
2510. DE PORRE A., *Nieuwjaarswensen*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 1, p. 1-2. Over nieuwjaarswensen op geporseleinde kaartjes en deze documenten als archiefbron. Geïllustreerd.
2511. DESMET G., *Portretbidprentjes-deel 5*, in *De Gonde*, Melle, 31, (2003), nr. 2, p. 3-9. Met verwijzingen naar Gentenaren. Geïllustreerd.
2512. DE TREMMERIE M., *Niet stuk te krijgen. Gentse halfvastenfoor*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 52, (2003), nr. 1, p. 32-34.
2513. DEVRIESE L., *Hij was van Parijs*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 55-58. Korte toelichting over Louis Verdonck, kleermaker in de Kammerstraat, op basis van een vertelling uit 1925.
2514. D'HOLLANDER J., *Sprokkels over Jef Denyn, de Gentse beiaard en de Koninklijke Beiaardschool*, in *Clocke Roeland*, Gent, 7 (2003), nr. 2, p. 12-15.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2515. DONCHE P., *Genealogie van de familie Masseau, in Vlaamse Stam*, 39, (2003), nr. 4, p. 289-306. Dit artikel sluit aan bij het eerste nummer van 2003 waarin het huizencomplex onderzocht werd aan de Lievebrug en waaruit bleek dat de familie Masseau dit pand het langst bewoond heeft, namelijk gedurende meer dan 130 jaar. In deze bijdrage wordt de familie die heel wat advocaten, griffiers, raadsheren in de Raad van Vlaanderen telde, genealogisch onderzocht.
2516. DUWIJN C., *De meisjesschool Drongen van zuster Regina tot zuster Overste, in Dronghine, Jaarboek, 2003*, p. 75-78.
2517. *Gentse helden. Of de verkeerde geschiedenis van de geteisterde straten waar grote en kleine Gentse heldenverhalen hun plaats heroveren, (V.Z.W. Kunst in de Stad)*, Gent, 2003, 207 blz. Met register van de opgenomen personages. Geïllustreerd.
2518. HEYMANS F., *Hendrik Conscience en Gent, in Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p.62-85.
2519. HUFTIER A. & A. VERBRUGGHEN (uitg.), *Jean. Ray/John Flanders, La Flandre Libérale. Oeuvres complètes-volume 2*, Kuurne, 2003, 380 blz. Uitgave van de oorspronkelijke teksten van de verhalen die verschenen in de Gentse krant *La Flandre Libérale*. Ook de verslagen uit diezelfde krant over de zaak De Kremer-Vandenbogaerde vormen een onderdeel van deze publicatie evenals een aantal teksten uit de zestiger jaren, die de figuur van de mythische schrijver helpen verklaren.
2520. HUYS J., *De triomfante is terug, in Clocke Roeland*, 7, (2003), p. 5-6.
2521. KLUYSKENS P., *Van nuttige, rare en koddige Gentse almanakken, in Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 346-349. Heruitgave van een artikel geschreven door Pierre Kluyskens in 1959
2522. KLUYSKENS P., *Tsaar Alexander in Gent, in Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 2-8.
2523. LABYN M., *Gentse hotels vroeger en nu, in De Draeke*, 26, (2002), nr. 1, p. 9-12. Vervolg van een artikel verschenen in de jaargang 25, nr. 3. Geïllustreerd.
2524. LEVIS E., *t'Gents spant de kruune!*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p. 103-107. Gentse uitdrukkingen waarin de dagen van de week voorkomen.

2525. LEVIS E., *t'Gents spant de kruune!*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 161-171. Gentse uitdrukkingen waarin getallen voorkomen.
2526. LEVIS E., *t'Gents spant de kruune!* in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 4, p. 264-269. Over de "vetjes" van Karel Waeri.
2527. LULLY Y., *Herinneringen aan mijn schooltijd*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 1, p. 15-18. Herinneringen aan de basisschool Dr. Jean Herrel in de Sleepstraat te Gent.
2528. LULLY Y., *Hoe het toen was*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 2, p. 100-103. Herinneringen aan een jeugd in Gent.
2529. LULLY Y., *Verder dagdromend*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 3, p. 176-179. Jeugdherinneringen uit het Gentse.
2530. MAES D., *Heerlijkheden en lenen te Drongen en te Baarle (3)*, in *Dronghine*, Jaarboek 2003, p. 97-143.
2531. OSSIEUR E., *Sturtende regen en waaierende sargiën in 1671*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 48-49.
2532. PIETERAERENS M., P. DEVOS & L. ROBYNS, *Vermaerd door mirakelen en toeloop des volks. Over heiligen, hun attributen en andere christelijke symbolen*, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen), Gent, 2002, 52 blz. Korte duiding over heiligen en hun iconografische voorstelling in kerken in Oost-Vlaanderen, onder meer ook in Groot-Gent. Geïllustreerd.
2533. ROEGIERS J. (red.), *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, 407 blz. Deze publicatie is reeds de derde in een reeks over de domeinen van de familie Arenberg. Familiegeschiedenis met enkele verwijzingen onder meer naar de burggraaf van Gent. Geïllustreerd.
2534. RZOSKA B., *Maurits De Meyer en de constructie van een Vlaams-Nederlandse 'cultuurruimte'*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 29, (2003), nr. 2, p. 167-188. De auteur wil nagaan hoe Maurits De Meyer, directeur van de Standaardboekhandel en belangrijk speler binnen de kring van Vlaamse volkskundigen, zich verhiel tot de nationaliteitenkwestie in België. Hij besteedt daarbij bijzondere aandacht aan de plannen voor een gezamenlijke Vlaams-Nederlandse Volkskunde-atlas waarvan De Meyer een prominente bezieler was.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2535. RZOSKA B. & B. HENKES, *Volkskunde en Groot-Germaanse cultuurpolitiek in Vlaanderen, 1934-1944*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 11, (2003), p. 71-100. Stamverwantschap tussen Vlamingen, Nederlanders en Duitsers behoorde tot het gangbare gedachtegoed van de meeste volkskundigen en andere cultuurwetenschappers tijdens het interbellum. Nochtans wordt door de auteurs aangenomen dat de Vlaamse Volkskunde eerder door propagandistische krachten van buitenaf aangetast raakte en niet zozeer door interne krachten: dat het ging om een jonge nog nauwelijks geïnstitutionaliseerde wetenschap, de communautaire kwestie in België en bovendien de hoofdzakelijk katholieke gerichtheid, bemoeilijkten het werk van Hans Schneider, de gangmaker van de SS-cultuurpolitiek in Nederland en Vlaanderen.
2536. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Roeselare (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 39, (2003), nr. 1, p.112.
2537. VAN DE VELDE F.M.M., *Familie en geschiedenis: herkomst-inwijking-integratie en diaspora van zes generaties Pel(l)is(s)i(er) in de verscheurde Nederlanden*, in *Vlaamse Stam*, 39, (2003), nr. 1, p. 61-111.
2538. VAN EECKHOUDT L., *Een Augustijns bedevaartvaantje: Sint-Stefanus en Sint-Rita ter gelegenheid van de viering van de 200ste verjaardag van de Sint-Stefanusparochie te Gent*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVII, (2002), nr. 2, p. 148-151.
2539. VAN GANSBEKE J., *Café "In den Karpel"*, in *Dronghine, Jaarboek*, 2003, p. 79-88. Geschiedenis van een populair café vanaf de stichting in 1862 door Victor De Meyer tot op heden.
2540. VAN GANSBEKE J., *De Drongense civiele bescherming*, in *Dronghine, Jaarboek*, 2003, p. 1-11. Bondig overzicht van de geschiedenis, de taken en de leden van de Drongense civiele bescherming van bij haar oprichting in 1961 tot de ontbinding in 1993.
2541. VAN KEYMEULEN J., *Themanummer Taalkamer*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVII, (2002), nrs. 3 & 4, p. 165-268. Themanummer gewijd aan de dialectologie en de Taalkamer in het Huis van Alijn dat het geluidsarchief herbergt dat in de zestiger en zeventiger jaren van de 20ste eeuw werd aangelegd aan het Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialectologie aan de Universiteit Gent. Het gaat om een grote verzameling bandopnames met gesprekken in dialect. Een apart hoofdstuk wordt aan het Gents gewijd. Geïllustreerd.

2542. VAN RYSSEL D., *1842: vierling te Gent in Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 350-351. Over een vierling (meisjes), geboren in de Abeelstraat te Gent in 1842.
2543. VAN RYSSEL D., *Duvel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32 (2003), nr. 1, p. 51-54. Over het brouwen van dit bier en de verspreiding in Gent.
2544. VELDEMAN P., *Alle registers open...genealogische bronnen over de burgerwacht in België (1831-1914)*, in *Vlaamse Stam*, 39 (2003), nr. 3, p. 247-270.
2545. VERAVERBEKE E., *Voor u gekozen. Heiligen in de woonkamer, in Van Mensen & Dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, Gent, 1 (2003), nr. 1, p. 94-95. Met verwijzing naar de verzameling van het Huis van Alijn aan de Kraanlei. Geïllustreerd.
2546. VERBEKE T., *De oorsprong van de moderne duivensport*, in *Van mensen en dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 1, (2003), nr. 1, p. 5-38. Poging om de relatie mens-duif en de duivensport historisch te kaderen. Verwijzingen naar Gent.
2547. VIAENE S., *Gebuurten en dekenijen*, in *@rchieflink*, 3, (2003), nr. 1, p. 6. Beknopte toelichting over Reeks 128 in het Gentse Stadsarchief, met bronnen over de *Gebuurten*, van 1473 tot 1933. Geïllustreerd.
2548. VLEESHOUWERS D., *Een Drongense onderwijsfamilie in de 20ste eeuw*, in *Dronghine, Jaarboek*, 2003, p. 169-175.

Biografieën

2549. AUDENAERT R. & D. MUSSCHOOT, *En toen kwam de vijand...*, Tielt, 2003, 234 blz. Zoektocht naar het verleden van Rita Audenaerts ouders: moeder **Marie-Louise Audenaert** was tijdens de Tweede Wereldoorlog een spionne voor de geallieerden. De vader, Herman Van Ooteghem, werd als collaborateur ter dood veroordeeld en belandde in de gevangenis van Sint-Gillis. Geïllustreerd.
2550. BRAEKMAN W.L., *Leven en werk van de Gentse rederijker Jacobus Hije (1667-1749)*, *Facultés universitaires Saint-Louis. Studiecentrum 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse Letterkunde*, cahier nr. 21, Brussel 2002. De auteur beklemtoont het belang van een **Jacobus Hye** (1667-1749) door zijn tijdgenoten bijzonder gewaardeerde Gentse dichter, zanger en entertainer, die echter snel in de vergetelheid geraakte.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2551. CALLANT E., *Jan Van den Eeden (vervolg en slot)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 6, p. 351-358. Artikels verschenen in het *Zondagsblad* van 1918, over de Gentse toondichter **Jan Van den Eeden**.

2552. CRANE N., *Mercator. De man die de aarde in kaart bracht*, Amsterdam, 2003, 365 blz. Levensverhaal van **Gerard Mercator**, geplaatst in de context van zijn tijd waarin humanisme, wetenschappelijke vooruitgang, geloof en inquisitie, de wereld zijn huidige vorm hebben gegeven. Verwijzingen naar de wandkaart van Vlaanderen, getekend door de Gentenaar Pieter van der Beke en in 1538 gedrukt door Pieter de Keyser en naar de opstand van de Gentenaren tegen Keizer Karel in 1539. Geïllustreerd.

2553. DEDEURWAERDER J., *Professor Speleers. Een biografie, (Perspectief Uitgaven & Academia Press)*, Antwerpen-Gent, 2000, 912 blz. Kroniek over **Reimond Speleers** (1876-1951), een flamingant die een weliswaar bescheiden rol speelde in de Vlaamse beweging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij hoogleraar en ook rector aan de vernederlandste Universiteit van Gent. Ook in de Tweede Wereldoorlog was hij aan dezelfde instelling verbonden.

2554. LEMMENS D., *Musicus Frans August Gevaert 175 jaar geleden geboren*, in *De Gonde*, Melle, 31, (2003), nr. 2, p. 23-37. Beknopte biografische schets van **Frans August Gevaert** (1828-1908), componist van onder meer het Arteveldelied, evenals van de cantates *Breydel en de Coninck, België* en *Le règne de Leopold II*. Hij studeerde aan het Gentse conservatorium en was ook enige tijd in Gent gevestigd. Samen met andere familieleden richtte hij de muziekuiteverij Gevaert op en de gelijknamige pianohandel. Met als bijlage een overzicht van zijn muzikale oeuvre, zijn theoretische publicaties en de officiële functies die hij vervulde. Geïllustreerd.

2555. OSSIEUR E., *Raellen Hubertus*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek, Koninklijke Academiën van België*, nr. 16, Brussel, 2002, p. 651-656. Biografie van **Hubertus Raellen** (1656-1721), primus van de universiteit van Leuven, kanunnik en rector van de benedictinessen van Vorst. Hij werd geboren in de Sint-Jacobsparochie te Gent en volgde school in het college van de paters augustijnen in Gent.

2556. PREVENIER W., C.YSEBAERT & L. PAREYN (red.), *Vijftig jaar liberale praxis. Willy De Clercq vijfenzeventig jaar*, Gent, 2002. Overzicht van de politieke carrière van de Gentse politicus met heel wat getuigenissen van collega's-politici, familieleden en vrienden. Geïllustreerd.

2557. VAERNEWYCK, E., *Mijnheer Gaston. Leven en werk van toneelschrijver Gaston Martens*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 2002, nr. 31, p. 83-121. Toneelschrijver **Gaston Martens** (1883-1967) is uit Zulte afkomstig, waar

hij ook het langst verbleef. Zijn oeuvre is ongetwijfeld ook mede geïnspireerd door het toneellevens in het naburige Gent. In zijn latere leven woonde hij ook enkele jaren in Gent, waar hij onder meer *Zomeravond* schreef. De bijdrage overschouwt het uitgebreide gamma van geschriften en geeft ook een overzicht van verfilmingen van Martens' werk. Met bibliografie als bijlage. Geïllustreerd.

2558. VAN CAMPENHOUT N.(red.), *Opstellen voor een inspirerende non-conformist. Een huldeboek voor Werner Vandenabeele (1926-2000)*, Lokeren, 2002, 279 blz. In een twintigtal historische essays wordt hulde gebracht aan **Werner Vandenabeele** historicus, leerkracht geschiedenis, historisch publicist, linkse flamingant en actief medewerker van het *Documentatie- en Archiefcentrum van de Communistische Beweging*, met thema's die hem nauw aan het hart lagen zoals de Tweede Wereldoorlog, het linkse en Vlaamse gedachtengoed en Lokeren. In twee bijdragen wordt een stukje Gentse geschiedenis geschreven met name over de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog en over de Rijksuniversiteit en de *Ecole des Hautes Etudes* in 1945-1946. Geïllustreerd.

2559. VAN DAELE J., *Van Gent tot Genève. Louis Varlez. Een biografie (Academia Press, Amsab & Liberaal Archief)*, Gent, 2002, 248 blz. Goed gestoffeerde levensgeschiedenis van **Louis Varlez** (1868-1930), een wetenschapsman van internationale betekenis die vooral van betekenis was voor de ontwikkeling van de sociale politiek van in de late 19de tot het midden van de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

2560. VANDEN BAVIERE P. & J. ROEGIERS, **Joannes Baptista De Smet (Lokeren, 1674 - Gent, 1741), de Lokerse bisschop van Ieper en Gent**, in *Heemkring "De Souvereinen"*, Buitengewone uitgave nr. 8, Lokeren, 2003, 70 blz. Geïllustreerd.

2561. VAN DEN BERGHE G., *Van "aliéné" tot "outsider". De geboorte van de psychiatrie en Joseph Guislain*, in *Ons Erfdeel*, XLVI, (2003), nr. 1, p. 71-79. Naar aanleiding van de recente bruikleen van *outsiderskunst* van het *Stadshof* (Zwolle) aan het Gentse *Museum Dr. Guislain* belicht de auteur de betekenis van **Jozef Guislain** die de bakens wist uit te zetten voor een wetenschappelijke en menswaardige behandeling van de geesteszieken.

2562. VAN DE VELDE P., *De drukkersfamilie Vander Haeghen en de "Gazette van Gent"*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 77 (2002), nr. 2, p. 102-123. De beknopte levensschetsen van **Désiré Jean Vander Haeghen** (1797-1850), **Eugeen Vander Haeghen** (1829-1880) en **Arnold Vander Haeghen** (1869-1942) worden gesitueerd in een ruimere context: het drukkersbedrijf in de Veldstraat (thans Hotel Vander Haeghen, Veldstraat 82), de uitgave van de *Gazette van Gent* en andere drukwerken van dit bedrijf, de ontwikkeling van de drukkunst. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2002-2003

2563. VAN HAVERBEKE E., *Gentse cultuurprijs voor Daniël Lievois*, in *Genealogie en Heraldiek in Vlaanderen*, 1, (2003), nr. 4, p. 241-246. Met het publiceren van een bijdrage over het toekennen van de Cultuurprijs van de Stad Gent aan **Daniel Lievois** willen de genealogen hun waardering uiten voor het werk van deze historicus.

2564. WILS L., *Blinde oogmeesters. Reimond Speleers 1876-1951* in *Wetenschappelijke tijdingen*, LXI, (2002) nr. 4, p. 212-219. Bijdrage over **Reimond Speleers** vooraanstaande figuur van het Gentse en het Oost-Vlaamse flamingantisme die gevestigd als oogarts in Gent, een belangrijke rol heeft gespeeld in het bereiken van een consensus over de Gentse Universiteit.

NAAMINDEX BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT

ADAMS M.	2490	DE CLERCK K.	2349
ADRIAEN M.	2326	DE CLERCQ L.	2433
ALBRECHT H.	2344	DE CLERCQ M.	2350, 2395, 2396
ALLEGAERT P.	2295	DE CLERCQ W.	2488
ALLEGAERT P.	2428	DE COCK L.	2505
ANTROP M.	2313	DE DECKER S.	2397
AUDENAERT R.	2549	DEDEURWAERDER J.	2553
BACKS J.	2345, 2346	DEFOORT H.	2298, 2352
BAILLIEUL B.	2388, 2389	DE GENDT M.	2353
BALDEWIJNS J.	2429	DE GUSSEM J.	2506
BEERNAERT B.	2390	DE HERDT R.	2334, 2376 - 2380, 2399
BOIJEN R.	2368	DE JODE M.	2398
BOONE M.	2314, 2315	DE JONGE K.	2400
BOURGEOIS J.	2309	DE KEGEL A.	2401
BOURGOIS I.	2309	DE KEUKELEIRE E.	2402
BRACKE L.	2285	DEKEYSER E.	2507, 2508
BRACKS D.	2296	DE LEYE L.	2437
BRAEKMAN W.L.	2430, 2491- 2494, 2550	DE LONGIE B.	2311
BRIELS J.	2328	DE MAEYER J.	2438
BRUGGEMAN A.	2391, 2392	DE MAEYER L.	2509
BRUYNEEL C.	2486, 2487	DEMEY A.	2401, 2403
BUYST E.	2374	DE MULDER G.	2488
CAILLIAU A.	2295	DENECKERE G.	2354
CALLANT E.	2551	DE NIL B.	2404
CAPITEYN A..	2495	DE PORRE A.	2510
CARDON B.	2431	DE PREESTER F.	2295
CASSIMAN A.	2498	DE PUYDT A.M.	2388
CASSIMAN K.	2329, 2432, 2496	DEROLEZ A.	2385
CASSIMAN P.	2286, 2497	DEROM S.	2388, 2389
CAUCHIES J.M.	2330	DE SCHAEPPDRIJVER S.	2439
CELIS M.M.	2433	DESCHIETER J.	2488
CHARLES L.	2287, 2297, 2316, 2393	DE SCHRYVER A.	2440
CHARLES-ROUX E.	2317	DESEIJN G.	2381, 2382
CHERETTE B.	2309, 2310	DESMET G.	2511
CLAES A.	2499	DE SMUL R.	2383, 2384
CLARK G.	2434	DE TREMERIE M	2299, 2512
CLARK G.T.	2435	DEVILLEZ V.	2441
CLAUWAERT J.	2500	DEVISSCHER H.	2442
COLLET E.	2347	DEVLEIEGER L.	2405
COLLUMBIEN H.	2501, 2502	DE VOS D.	2443
CRANE E.	2552	DE VOS J.	2355
CRANE N.	2331	DEVOS P.	2372, 2403, 2532
CREVE P.	2436	DEVRIESE L.	2300, 2406 - 2408, 2444, 2513
CRYNYS P.	2296		
DAMBROYNE J.	2318, 2319	DE VUYST W.	2298, 2304
DE BAETS A.	2332	DE WAELE M.	2356
DE BAETS H.	2503	DE WEERDT C.	2298
DE BAETS I.	2375	D'HOLLANDER J.	2445, 2514
DE BOT H.	2394	D'HOOGHE K.	2409
DECEULAER H.	2333	DONCHE P.	2410, 2515
DECKERS M.	2348	DRIESKENS G.	2498
DE CLEENE M.	2504	DUJARDIN C.	2386

INDEX

DUMOLYN J.	2320, 2321	PATROUILLE E.	2489
DUVERGER E.	2446	PEETERS J.	2464
DUWELZ Y.	2296	PETRENS O.	2364
DUWIJN C.	2516	PIETERAERENS M.	2401, 2403, 2420,
ERVYNCK G.	2288	2437, 2532	
EVERAERT G.	2304, 2393, 2411, 2412	PIRON P.	2465
FELTKAMP R.	2447	POULAIN N.	2466
FIERLAFIJN M.	2413	PREVENIER W.	2556
FONCKE H.	2414	RANSHUYSEN L.	2301
FRIANT L.	2415	ROBA J.-L.	2296
GOOSSENS M.	2357	ROBERTS J.	2467
HAEMERS J.	2322	ROBYNS L.	2403, 2532
HAINÉ M.	2448	ROEGIERS J.	2533, 2560
HEIRMAN K.	2305	ROGERS N.	2468
HEMELSOET A.	2358	ROMMELAERE J.	2311
HENKES B.	2535	RUTTEN K.	2305
HEYMANS F.	2518	RZOSKA B.	2534, 2535
HUFTIER A.	2519	SCHEPENS E.	2340, 2341
HUYGHE J.	2305	SCHOONJANS J.	2469
HUYS J.	2335, 2520	SCHOTTE B.	2390
HUYS P.	2416, 2417	SEBERECHTS F.	2365
JACOBS V.	2296	SEIPEL W.	2312
JANSSSENS G.	2289, 2297, 2359	SNAET J.	2433
KLUYSKENS P.	2336, 2360, 2453, 2521, 2522	SOETE A.	2374
KORTWEG A.S.	2454	SOMERS S.	2470
LABYN M.	2523	SOTTIAUX K.	2366
LALEMAN M.C.	2287, 2304 - 2307, 2393	STEEGHERS W.	2536
LECLERCQ A.	2387	STOOPS G.	2305, 2306
LEEMAN K.	2388	SUDAN O.	2382
LEMMENS D.	2554	TAGHON P.	2297
LEOPOLD Br.	2418	TALLIER P.A.	2368
LEVIS E.	2524 - 2526	TAYMANS H.	2471, 2472
LEYDER D.	2337	THEUNYNCK P.	2473 - 2475
LIEVOIS D.	2304, 2305, 2323, 2393, 2462	T'SJOEN Y.	2476
LULLY Y.	2527, 2528, 2529	VAERNEWIJCK E.	2477, 2478, 2557
LUST J.	2455	VALVEKENS P.	2479
MAES D.	2361, 2530	VAN ACKER D.	2302
MAISON G.	2362	VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK S.	2421
MAJERUS P.	2419	VAN BUYTEN L.	2480
MARECHAL G.	2326	VAN CAMPENHOUT N.	2558
MARTENS M.P.J.	2456	VAN DAELE J.	2559
MEGANCK L.	2414	VANDAELE K.	2369
MEILLANDER V.	2287	VAN DAMME G.	2422
MERTENS J.	2290	VAN DAMME J.	2403
MEULEMEESTER J.L.	2457	VANDEN BAVIERE P.	2560
MOERMANS K.	2321	VAN DEN BERGHE G.	2561
MOORE E.B.	2458	VAN DEN BORRE P.	2423
MOUTON O.	2363	VAN DEN BREMT S.	2481
MUSSCHOOT A.M.	2459	VANDERMEERSCH K.	2292
MUSSCHOOT D.	2549	VAN DER STOCK J.	2431
NACHTERGAELE V.	2460	VAN DE VELDE F.M.M.	2537
NEVEJANS A.	2324	VAN DE VELDE P.	2562
NYS G.	2461, 2462	VANDEWALLE P.	2290
OSSIEUR E.	2338, 2339, 2531, 2555	VAN DOORNE G.	2424, 2425
PALMER M.	2463	VAN EECKHOUDT L.	2538
PAREYN L.	2556	VAN EENOOGHE D.	2390

INDEX

VAN GANSBEKE J.	2539, 2540	VERBERCKMOES J.	2342
VANHAESEBROUCK K.	2482	VERBRUGGEN P.	2436
VANHAUTE E.	2370	VERBRUGGHEN A.	2519
VAN HAVERBEKE E.	2563	VERHEEKE G.	2293
VANHEE D.	2305	VERHOOSSEL H.	2374
VANHEE T.	2371	VERMEIREN G.	2304 - 2307
VANHOUTTE E.	2325	VERMEULEN F.	2313
VAN HUMBEEK F.	2297	VERMEULEN I.	2343
VAN KERCHOVE D.	2437	VERTRIEST N.	2295
VAN KEYMEULEN J.	2326, 2541	VIAENE AWOUTERS, L.	2303
VAN LEEUWEN J.	2327	VIAENE P.	2294, 2426
VAN MEIRVENNE R.	2372	VIAENE S.	2547
VAN PETEGHEM B.	2363	VINCKE K.	2499
VAN ROEYEN G.	2380	VLEESHOUWERS D.	2548
VAN ROUVEROIJ S.	2483	VLIEGHE H.	2484
VAN RYSSEL D.	2542, 2543	WARLOP E.	2303
VAN STAPELE N.	2429	WILLEMOT O.G.	2427
VAN STRYDONCK M.	2308	WILS L.	2564
VAN YPERSELE DE STRIHOU A. & P.	2362	WISSE J.	2485
VANWIJNSBERGHE D.	2431	WOLINSKI M.	2323
VELDEMAN P.	2373, 2544	WOUTERS L.	2303
VERAVERBEKE E.	2545	YSEBAERT C.	2556
VERBEKE T.	2546		

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LV - 2001
(onvolledig in de jaren '50, '60 en '70)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) € 6,25.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), € 6,25.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), € 6,25.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssee de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), € 6,25.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), € 15.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen € 15.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), € 15.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), € 15.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), € 15.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 15.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), € 15.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), € 15.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), € 15.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), € 8,75.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), € 15.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), € 15.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), € 22,50.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), € 15.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), € 17,50.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), € 15.
- L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk 1480-1520* (1999), € 15.
- K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof* (2000), € 18,75.
- J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
- S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 24.
- J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 35.
- J. BACKS, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* (2003), € 20.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.